

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 85, № 4, 2018

ISSN 2409-8817

ELMİ əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 85, № 4, 2018

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 85, № 4, 2018

RESEARCH PAPERS

volume 85, № 4, 2018

BAKİ – 2018

***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
20 aprel 2018-ci il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilir.***

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən nəşr olunur.

***“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.***

***Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir***

Baş redaktor: Akif Abbasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib: İlham Cavadov - pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Faiq Şahbazlı - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Ənvər Abbasov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Rəfiq Qəndilov – *kimya üzrə fəlsəfə doktoru*

Qulu Novruzov – *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Yəhya Kərimov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Əjdər Ağayev – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Oruc Həsənlı – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü*

Asəf Zamanov – *fizika-riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor*

Şəmistan Mikayılov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Fərahim Sadıqov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Vidadi Xəlilov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Fərrux Rüstəmov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Hikmət Əlizadə – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Ramiz Əliyev – *psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

İntiqam Cəbrayıllov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru*

Pıralı Əliyev – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru*

Şahin Tağıyev – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Novruz Musayev - *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

MÜNDƏRİCAT

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ 95 İLLİYİ ƏRƏFƏSİNDƏ

Akif Abbasov	Ümummilli lider Heydər Əliyev müəllim və müəllim şəxsiyyəti haqqında	7
---------------------	---	---

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

Нигяр Мурадова	Педагогическая сущность понятия «экспертные знания» магистрантов	13
Гюльяз Велиджанова	Обучаемость. Проблемы управления процессом усвоения знаний и умственной деятельностью учащихся	18

TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xudayar Sultanlı	Tələbələrin ekoloji təhsili, ekoloji tərbiyəsi və ekoloji mədəniyyətə yiyələnmələri yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi	22
Dilqəm Quliyev	Müstəqilliyimiz dövründə tələbələrin asudə vaxtının təşkili yolları	27
Hamlet İlyasov	Kiçik yaşlı məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsində ailənin rolu	31
Tahirə Quliyeva	Tələbələrin sosiallaşması yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi	35
Vüsalə Səfərova	Auditoriyadankənar tədbirlərdən istifadə etməklə tələbələrdə vətəndaşlıq tərbiyəsinin formalaşdırılması	39

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Günay Məmmədova	İnteraktiv təlimdə dialoq vasitəsi ilə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması	43
Fəridə Məmmədzadə	İbtidai siniflərdə tərbiyəvi işin mahiyyəti və məzmununa dair	46
Günay Yediyarlı	V sinifdə nağılların səmərəli tədrisi	50
Rəna Nağıyeva	V sinifdə informasiya və informasiya prosesləri məzmun xəttinə aid mövzuların öyrədilməsi	53
Zəhra Həsənova	C++ proqramlaşdırma dilində siyahıların yaradılması və siyahılarla müxtəlif əməliyyatların aparılması	56

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Müdəfiə Mahmudov, Aynur Rəsulzadə, Aytən Məmmədli	Ali texniki məktəblərdə ümumi və tətbiqi riyaziyyatın tədrisinə və modernləşməsinə dair	60
Mübariz Əsədov	Məsələ həllində təfəkkür əməliyyatları mühüm vasitə kimi	67
Leyla İsrəfilova	Oxşar və homotetik fiqurların qurulması	71
Aynur Əsədova	Mütənasib kəmiyyətlərin məsələ həllində rolu	74
Tükəzban Sonayeva	Həlli nisbət və sadə xətti tənliklərə gətirilən mətnli məsələlər	78
Tərlan Abdullayeva	Silindrin daxilinə və xaricinə çəkilmiş prizmaya aid məsələlərin həlli metodikası	81
Arzu Talıbova	İti bucağın triqonometrik funksiyalarının tərfi, ədədi arqumentin triqonometrik funksiyaları	85
Salatın Mərdanova	Məktəb riyaziyyat kursunda kəsilməzlik və funksiyanın limiti anlayışlarının təlimi haqqında	88
Fəxrəddin Əliyev, Mehman Sadıqov, Xalidə Həsənova	Bölünmə əlamətlərinə dair müxtəlif tip məsələlərin həlli yolları	92
Rəsul Adiyev	Prizmanın həcmi və ona aid məsələ həllinin öyrədilməsi metodikası	96
Kəmalə Abakarova	Afin məzmunlu məsələlər və onların həlli	99
Gülzar Qocayeva	Mərkəzi simmetriya metodunun tətbiqi ilə məsələ həlli haqqında	103
Sona Əsədova	Müəyyən inteqralın tətbiqləri	106
Ramal Həsənli	Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları və sferanın tənliyinin öyrədilməsi haqqında	110
Türkan Əskərli	Tətbiqi riyaziyyat elementlərinin elmi-idraki rolu haqqında	113
Gülzar Alıyeva	Stereometriyadan oxşarlığa aid məsələlərin həlli metodikası	116
Türkan Abdullayeva	Üçbucaq və dördbucaqlılarla çevrənin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi məsələlərin həlli haqqında	119
Aysel Allahverdiyeva	Ox simmetriyası, onun xassələri və qurma məsələləri həllinə tətbiqi	123

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Samirə Mövsümov	Biologiyadan şagirdlərin çətin mənimsədikləri mövzuların yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisi (X-XI siniflər)	126
Əliyənnağı Məhərrəmov, Dilarə Alışova	VI sinifdə biologiyanın tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması metodikası	129

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI, TARİX FƏNNİNİN TƏRBIYƏEDİCİ İMKANLARI

Tərgül Bayramlı	Müasir tarix dərslərinin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsində interaktivliyin rolu	133
Fidan İsmayılova	Azərbaycan tarixi dərslərində Nəsirəddin Tusi irsindən istifadə	136
Xəyalə Ağamədova	Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin səmərəli təşkili yolları	140
Kəmalə Mustafayeva	Azərbaycan tarixi fənnindən dərslər modelləri əsasında problemli təlimin təşkili	143
Səidə Nəbiyeva	X-XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında milli azadlıq uğrunda mübarizəyə dair biliklərin verilməsi şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması amili kimi	147
Aynur Əzimzadə	Tarix dərslərində tarixi təsəvvür və anlayışların formalaşdırılması	150
Ceyhun Qasımbəyli	Ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tarix kurslarının tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadə	153
Sürəyya Şükürova	Ümumtəhsil məktəblərinin VII və IX siniflərinin Azərbaycan tarixi kurslarında fəndaxili əlaqədən istifadə	156

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSİYA PEDAQOGİKASI

Dilarə Dostuzadə	Eşitməsi qüsurlu uşaqların estetik tərbiyəsinin nəzəri əsasları	159
Nailə Hüseynova	Açıq rinolaliya zamanı əməliyyatdan əvvəlki korreksiya işinin əsas istiqamətləri	165
Südəbə İsgəndərova	Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında fiziki tərbiyənin rolu	169
Afina Allahverdiyeva	Validə qayğısından məhrum olan uşaqlarla işin təşkili xüsusiyyətləri	173

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

İntigam Jabrayilov	The role of professor Alexandre Vasiliev Bagri in the history of pedagogy	176
---------------------------	---	-----

İradə Əmirəliyeva	Məhəmməd Tağı Sidqinin pedaqoji görüşləri	181
Сабина Гаджиева	Жизненный путь и теория воспитания британского педагога и философа Джона Локка	185
Mirmərdan Əsgərli	Sürrealizmin yaranması və inkişaf mərhələsi	191

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLƏ TƏTBİQİ

Mehriban Həsənova	Ali məktəb tələbələrinin informatika üzrə pedaqoji kompetensiyalarının formalaşdırılması imkanları	195
Nərminə Məmmədova	Virtual ünsiyyət texnologiyalarının bəzi xüsusiyyətləri	199
Mirhəsən Eminov	Şəxsiyyətyönlü təhsillə bağlı elektron dərsliklərin, tədris resurslarının, planşetlərin yaradılması vəziyyəti	207

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ

Rüxsarə Tağıyeva	Uşaqların idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində tərbiyəçi-müəllimlərin pedaqoji hazırlığının rolu	212
İlahə Qafarova	Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsinə dair	215
Lalə Əliyeva	Valideyn-tərbiyəçi münasibətləri uşaqların intellektual inkişafının mühüm amili kimi	218

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Arzu Baxşəliyeva	Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi beynəlxalq təcrübədə	225
-------------------------	---	-----

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ
95 İLLİYİ ƏRƏFƏSİNDƏ**

UOT 37.

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV MÜƏLLİM VƏ MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİ
HAQQINDA**

Акиф Нурага оглу Аббасов
доктор наук по педагогике, профессор,
Институт Образования Азербайджанской Республики

**ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ ОБ УЧИТЕЛЕ И ЛИЧНОСТИ
УЧИТЕЛЯ**

Akif Nuragha Abbasov
doctor of sciences in pedagogy, professor
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV ABOUT THE TEACHER AND THE PERSON
OF THE TEACHER**

Xülasə: Məqalə Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuşdur.

Məqalədə Ulu öndərin qiymətli fikirlərinə əsaslanmaqla onun cəmiyyətdə, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi işində müəllimin roluna dair fikirləri yada salınır, onların əhəmiyyəti göstərilir. Eyni zamanda Ümummilli lider Heydər Əliyevin öz məruzə və çıxışlarında müəllim şəxsiyyəti ilə bağlı söylədiyi müdrik fikirlərə müraciət olunur. Müəllimlər, doktorant və dissertantlar, tələbələr, magistrantlar və magistrlər məqalədən faydalanacaqlar.

Açar sözlər: *ümummilli lider, müəllim, müəllim şəxsiyyəti, təhsil, tərbiyə, milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik.*

Резюме: Статья посвящена 95-летию со дня рождения Общенационального лидера Гейдара Алиева. В статье рассматриваются ценные идеи великого лидера, его мысли о роли учителя в обществе, о важности воспитания и обучения подрастающего поколения. В то же время в статье отмечаются мудрые идеи Общенационального лидера Гейдара Алиева о личности учителя, высказанных ими в своих выступлениях и лекциях. Статья будет полезна для изучения учителями, аспирантами и докторантами, студентами, магистрантами.

Ключевые слова: *общенациональный лидер, учитель, личность учителя, образование, воспитание, национальные-нравственные ценности, патриотизм.*

Summary: The article is dedicated to the 95th anniversary of the birth of the National Leader Heydar Aliyev. The article considers the valuable ideas of the great leader, his thoughts on the role of the teacher in society, the importance of education and training of the younger generation. At the same time, the article notes the wise ideas of the National Leader Heydar Aliyev about the personality of the teacher, expressed by them in their speeches and lectures. The article will be useful for studying by teachers, post-graduate students and doctoral students, students, undergraduates.

Key words: *national leader, teacher, teacher's personality, education, upbringing, national-moral values, patriotism.*

Ulu öndər, böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə Azərbaycan təhsilinin inkişaf etdirilməsi, şagird və tələbələrin biliklərə dərinlən yiyələnmələri, geniş dünyagörüşünə və həyatı bacarıqlara malik olmalarını istəmiş, dövlət başçısı olduğu illərdə bu məqsədlə tədbirlər görmüşdür.

Ümummilli liderimizin sözləridir: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”. “Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir”, “İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”.

Ümummilli liderimizin təşəbbüsü və səyi nəticəsində ümumtəhsil məktəbləri məzunlarının xarici ölkələrdə dövlət hesabına təhsilləmə prosesini başlamış və hələ də davam etməkdədir. Bunun müsbət və faydalı cəhətləri ondan ibarət idi ki, həmin məzunlar ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində olmayan ixtisaslara yiyələnir

və təhsillərini başa vurduqdan sonra respublikamıza qayıdaraq səmərəli fəaliyyət göstərirdilər.

Ulu öndər istər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, istərsə də Prezident olduğu dövrlərdə ali məktəblərə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşür, öz faydalı məsləhətlərini onlara verir, təhsillərinə məsuliyyətlə yanaşmalarını tapşırırdı.

Eləcə də hər il sentyabrın birində, sonralar sentyabrın 15-də Bilik günü münasibətlə ümumtəhsil məktəblərində olur, müəllimlər, şagirdlər qarşısında çıxış edir, məktəbin, müəllimin, pedaqoji kollektivin, təhsilalanların öz fəaliyyətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalarını məsləhət görürdü. Təbii ki, bütün bunlar təhsilin, təlim prosesinin optimallaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə özünün böyük köməyini göstərirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev istər şagirdlər, istərsə də tələbələrlə görüşlərdə onları xalqımızın adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmağa, onları qorumağı və yaşatmağa, milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməyə səs-ləyirdi. Təhsilalanlara ədəbiyyatımızı, tariximizi öyrənməyi, doğma ana dilimizin saflığını qorumağı tövsiyə edirdi. Eyni zamanda bu sahədə sistemli, ardıcıl, fasiləsiz işlərin aparılmasını müəllimlər qarşısında mühüm bir vəzifə kimi irəli sürürdü.

SSRİ-yə daxil olduğumuz vaxtlarda Ümummilli liderimizin imzaladığı “Gənclərin ümumi orta təhsilə keçməsinə başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında” (1972), “Kənd ümumtəhsil məktəbinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” (1973), “Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin dərslərlərdən pulsuz istifadə etməsinə keçmək haqqında” (1978) Fərmanları Azərbaycanda təhsilin inkişafı üçün real imkanlar açdı.

Müstəqilliyimiz illərində Ulu öndər təhsilə aid bir sıra qərar, fərman və sərəncamlar imzalamışdır. “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Qərarı (23 avqust 1996) deyilənlərə nümunədir.

1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” qəbul olundu. 2001-ci ildə “2000-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində tərbiyə işinin inkişaf proqramı” işlənib hazırlandı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” (18 iyun 2001-ci il), “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” (9 avqust 2001-ci il) fərmanlarını; “2 fevral – Azərbaycan gəncləri gününün elan edilməsi haqqında” (1 fevral 1997-ci il) sərəncamını; “Gənclər siyasəti haqqında” (9 aprel 2002) və “Uşaq hüquqları haqqında” (19 may 1998-ci il) Azərbaycan Respublikasının qanunlarını imzaladı.

“Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” 30 mart 1998-ci il tarixli Sərəncam da xüsusi qeyd olunmalıdır. Həmin sərəncam əsasında təhsil sektorunun ayrı-ayrı sahələrini özündə birləşdirən islahatlar proqramı hazırlanmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin tapşırığı ilə respublika Nazirlər Kabinetinin 26 aprel 1999-cu il tarixli Qərarı əsasında ölkəmizdə ümumi orta təhsilin dövlət standartının təsdiq edilmişdir.

"2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə Ulu öndərin sərəncamı olmuşdur. 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamla təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təhsildə əsaslı inkişafa imkan verən çox önəmli dövlət konsepsiyası hesab olunur.

Daha sonra Ulu öndər tərəfindən 23 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanla “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncam Azərbaycan təhsilində müasir islahatlara və yenidənqurmaya hərtərəfli şərait yaradan tarixi əhəmiyyətli dövlət sənədidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2002-ci il oktyabrın 4-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” Sərəncamı da təhsilə göstərilən böyük qayğı deməkdir.

Ulu öndərin “Gənc istedadların xüsusi təqəüdə layiq görülməsi haqqında Sərəncamı (5 may 2009-cu il, № 256) da təhsilə və təhsilənlərə qayğının təzahürüdür.

Ümummilli lider Heydər Əliyev məruzə, nitq və çıxışlarında həmişə təhsilin inkişafında, təlimin məzmununun təkmilləşdirilməsində, yeniləşməsində, təlim metodlarının səmərəli tətbiqində, şagirdlərin və tələbələrin tərbiyəlilik səviyyəsinin, xüsusən vətənpərvərlik, milli iftixar hissinin yüksəldilməsində, təlim prosesinin, sinfin və auditoriyanın idarə olunmasında müəllimin oynadığı müstəsna əhəmiyyəti həmişə vurğulayırdı. Müəllimlik peşəsini dünyadakı bütün peşələrdən üstün tutur (“Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir”, “Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır”, “Biz Azərbaycan məktəbi ilə, təhsili ilə, müəllimləri ilə fəxr edirik”), ona dərs deyən müəllimlərin də hörmət və nüfuzun, əməyini həmişə fəxrlə qiymətləndirərdi (“Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq”).

Ulu öndər Azərbaycan müəllimlərinə yüksək, ən yüksək mənəviyyətə və vətəndaşlıq hisslərinə malik olmağı məsləhət görürdü.

Ümummilli lider özünün sadə Azərbaycan vətəndaşı olmağından fəxarət duyur, Azərbaycan vətəndaşlığı adından yüksək ad tanımadığını bildirməklə yanaşı göstərirdi ki, “bu addan da yüksək ad müəllimlikdir”.

Heydər Əliyev öz məruzə və çıxışlarında təhsilin müxtəlif problemlərindən danışarkən, təbii ki, cəmiyyətdə müəllimin roluna, müəllim şəxsiyyətinə, müəllimin peşə və şəxsi keyfiyyətlərinə toxunur, müəllimlərin vəzifələrinə münasibət bildirirdi. Çıxışlarının birində deyirdi:

“Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli və-təndaşlar hazırlamaqdır”.

Ulu öndərin düzgün qənaətcə, xalqımızı yüksək elm, təhsil, mədəniyyət səviyyəsinə Azərbaycan məktəbi və müəllimləri gətirib çıxarmışdır. “Məktəb, müəllimlər həmişə xalq, insanlar arasında, ictimaiyyətdə hörmət, ehtiram qazanmışlar və buna layiq olmuşlar. Azərbaycanda müəllimə daim böyük hörmət olmuşdur. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, seçilən, hörmət edilən şəxs olmuşdur” (1).

Məlum olduğu kimi, müəllimlik – peşə, müəllim – pedaqoji fəaliyyətlə, təhsilalanların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan məşğul olan şəxsdir. Lakin cəmiyyətimizdə bir sıra hallarda digər peşə sahiblərinə də (jurnalist, hakim, prokuror, mühəndis, iqtisadçı, idmançı, həkim və b.) hörmət əlaməti olaraq “müəllim” deyə müraciət edirlər. Bu səbəbsiz deyildir.

Bu barədə danışarkən Ümummilli liderimiz deyirdi: “Heç də təsadüfi deyildir ki, dilimizdə insanların bir-birinə müraciət formasında “müəllim” sözü şəxslərin müəllim olub-olmamasından asılı olmayaraq istifadə edilib. Bizdə bu ənənə çoxdan yaranıb və hamı bir-birinə müraciət edərkən qarşısındakı şəxsə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq ona “müəllim” deyir. Çoxları heç müəllim deyil, amma biz bir-birimizə müraciət edərkən “ağa”, “cənab”, “bəy” deyil, “müəllim” deyirik. Bu, təsadüfi deyil. Bəlkə də başqa xalqlarda belə müraciət forması yoxdur. Bu ondan irəli gəlir ki, xalqımız savadsızlıqdan, gerilikdən, ətalətdən bugünkü günə qısa tarixi bir müddətdə gəlib çatmaqda müəllimlərin rolunu qiymətləndirir və qarşısındakı adama hörmət əlaməti olaraq “müəllim” deyir. Ona görə də müəllimin cəmiyyətdə xüsusi yeri olduğu artıq heç kəsə şübhə oyatmır. Müəllimə hörmət, ehtiram həmişə olub, bu gün də olmalıdır, gələcəkdə də olmalıdır” (1).

Ona görə də Ulu öndər müəllim adını daha yüksəklərə qaldırmağımızı istəyirdi.

Ümummilli liderimizin qənaəti belə idi ki, Azərbaycan xalqının fitri istedadı və təhsildə qazanılmış təcrübə, məktəblərin potensialı, yüksək təhsil vermək səviyyəsi gənc nəslin gələcəyə hərtərəfli hazırlanması üçün real imkanlar açır. Ulu öndər bu əlverişli imkanları nəzərdə tutaraq, müəllimlərdən tələb edirdi ki, “bütün bu imkanlardan istifadə edib orta təhsili yüksək səviyyəyə qaldırsınlar, gənclərimizin yaxşı təhsil

almasını təmin etsinlər. Çünki məktəb, müəllimlər Azərbaycanın gələcəyi üçün böyük məsuliyyət daşıyır” (1).

Ulu öndər Heydər Əliyev müəllimlərə müraciətində həmişə göstərirdi ki, müəllim adı gərək öz nüfuzunu heç zaman itirməməlidir. Həm də məktəblərin ümdə vəzifələrini diqqət mərkəzində saxlayaraq göstərirdi ki, təhsil müəssisələrinin, tədrisin səviyyəsi aşağı düşməməlidir. Ümummilli liderimizin qənaəti belə idi ki, “Müəllim çalışmalıdır ki, özünün müqəddəs vəzifəsini ömrünün axırnadək layiqincə yerinə yetirsin” (1).

Ötən əsrin 90-cı illərində yenidən müstəqilliyini əldə etmiş ölkəmizin iqtisadi vəziyyəti indiki kimi deyildi. Məktəblərin tikintisi, təmiri, zəruri avadanlıqlarla təchizi müəyyən çətinliklər yaradırdı. Odur ki, Ulu öndər özəl bölmələri, ayrı-ayrı iş adamlarını, şirkətləri, firmaları təhsil işinə, məktəblərə kömək etməyə çağırırdı. Bu xüsusda deyirdi: “İndi respublikada özəl bölmə inkişaf edir, ayrı-ayrı iş adamlarının, şirkətlərin, firmaların imkanları var. Əgər onlar xeyirxahlıq etmək istəyirlərsə, bu ağır dövrdə xalqımızın böhrandan çıxmasına kömək göstərmək istəyirlərsə, ilk növbədə təhsil sahəsinə üz tutmalıdırlar. Əlbəttə, bu, ayrı-ayrı məktəb binalarının az və ya çox hissəsinin kommersiya strukturlarına verilməsindən ibarət olmamalıdır. Əksinə, təhsil ocaqlarına kömək etməkdən ibarət olmalıdır. Ona görə də mən bu gün bütün iş adamlarına, kommersiya strukturlarına, bir sözlə, yeni yaranmış özəl bölməyə müraciət edirəm. Onlardan hər birinin təhsil sahəsinə göstərdiyi kömək və xidmət dövlət tərəfindən qiymətləndiriləcəkdir” (1).

Bu müraciətin özü də təhsilə, məktəbə, gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə dövlət başçısının qayğısından irəli gəlirdi.

Ümummilli liderimiz doğma ana dilimizdə yaxşı danışa və yazı bilməyənləri qınayır, Azərbaycan dilini yaxşı bilməyi, sərbəst və mükəmməl öyrənməyi onların vətəndaşlıq borcu hiss edirdi. Ölkəmizdə Azərbaycan dili Konstitusiyamızla dövlət dili elan edilmişdir, bütün idarə və təşkilatlarda, müəssisələrdə işlər kargüzərliq Azərbaycan dilində aparılır. Azərbaycanlı olub öz ana dilində höccətləyə-höccətləyə oxuyan, şifahi və yazılı nitqə malik olmayan, sözləri və cümlələri sındıra-sındıra danışan şəxslər dilimizə qarşı hörmətsizlik edirlər.

Ulu öndər başqa bir cəhəti də diqqətə çatdırır və narahatlıq hissi keçirirdi: “Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini

yaxşı bilə bilməz. Xatirimdədir, 70-ci illərdə mən bir neçə dəfə çox narahatçılıqla göstərişlər verdim ki, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatına çox yer verilsin. Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Nəsimini oxuya bilməz, Vəqifi oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək; onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti olmayacaqdır” (2).

Çox düzgün qənaətdir. öz ana dilini bilməyən və ona hörmətlə yanaşmayan insan, ölkə vətəndaşı, təbii ki, tariximizdən, ədəbiyyatımızdan, mədəniyyət və incəsənətimizdən və xəbərsiz olacaqdır. Onda nə Nizami Gəncəvinin, nə Məhəmməd Füzulinin, nə İmaməddin Nəsiminin, nə Molla Pənah Vəqifin, nə Mirzə Ələkbər Sabirin, nə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə tanış olmaq həvəsi və tələbatı yaranmayacaqdır. Azərbaycanımıza qarşı ərazi iddialarında olan, musiqimizi, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, kulinariyamızı, ədəbiyyatımızın nadir incilərini oğurlayıb öz adına çıxaran düşmənlə - erməni qəsbkarları ilə dialoqa girə bilməyəcək, onların sərsəm xəyallarını alt-üst etməkdə çətinlik çəkəcəkdir.

Ulu öndər bu məsələdə də müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifələr qoyurdu (2).

Ümummilli liderimiz eyni zamanda müəllimlərə öz hörmət və ehtiramını bildirərək onların diqqətinə son dərəcə qiymətli fikirlərini çatdırırdı: “Mən bu gün bu salonda toplaşan müəllimlərə, maarif işçilərinə müraciət edərək sizin simanızda Azərbaycanın bütün müəllimlərinə fədakar əməklərinə görə minnətdarlığımı bildirirəm və bütün müəllimlərə xalqımız üçün, gələcəyimiz üçün mühüm və əhəmiyyətli işlərində uğurlar diləyirəm” (1).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan müəlliminə və onun şəxsiyyətinə necə hörmət və məhəbbət bəslədiyini, müəllimin əməyinə necə böyük qiymət verdiyini, pedaqoji peşə sahiblərinin ağır zəhmətini və şərəfli peşə fəaliyyətini necə dəyərləndirdiyini aşağıdakı xatirələrindən bir daha əyani görmək mümkündür: “Biz o müharibə dövründə yaşamış, o müharibəni görüb keçmiş adamlarıq. 1941-45-ci

illər müharibəsində yamaqlı paltar, yamaqlı şalvar da tapmaq çətin idi, mənim xatirimdədir, Naxçıvanda adamlar ayaqqabı tapa bilmir, çarıq geyirdilər. Özü də təkcə müharibə dövründə yox. Bilirsinizmi, mən heç nəyi gizlətmirəm. Həyatımda olan hər bir şeylə fəxr edirəm. Mən orta məktəbə gedəndə həmişə yamaqlı paltarla getmişəm. Yamaqsız paltarı olmayıb. Anam gecələr lampa işığında corablarımı yamayır. Məni bağışlayın, bir yamaq vururdu cırılırdı, sonra birini də vururdu. Belə vəziyyətdə idik. Həm də tək mən yox, bu nəslin hamısı belə böyüyüb. Biz o müharibənin çətinliklərini gördük, yaşadığımız. O günləri indi ilə heç müqayisə etmək olarmı? O vaxt insanlar acından ölürdülər, nə paltarı vardı, nə də yemək-içməyi. Bəli, o vaxtlar da müəllimlər çox ağır vəziyyətdə idilər. Mən də gənc idim, ağır vəziyyətdə idim. Amma görürdüm ki, mənə dərs deyən müəllim gedib bazarda nəsə xırda bir şey satır. Bunu görəndə ürəyim ağrıyırdı. Əslində mən özüm ondan da pis vəziyyətdə idim.

İndi yamaqlı paltar bəzilərinə qərribə görünür, amma 20-ci, 30-cu, 40-cı illəri görmüş adamlar məhz yamağın içində yaşayıblar. Bununla heç də demək istəmirəm ki, o vaxt yaxşı idi. Xeyr, belə demək istəmirəm. Demək istədiyim budur ki, insanın iradəsi bütün bu çətinliklərə üstün gəlir.

İşğal olunmuş ərazilərdən qaçqın düşən müəllimlərin, habelə onların yerləşdirildiyi məktəblərin vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir” (3).

Heydər Əliyev böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsini diqqət mərkəzində saxlamağı, onların davranışında kənaraçıxmalara yol verilməməsini vacib məsələ hesab edirdi. Bu sahədə, təbii ki, valideynlərlə bərabər məktəbin və müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşdüyünü qeyd edirdi. Ulu öndərə görə, tərbiyə işlərində səmərəli metodlardan, iş formalarından və vasitələrdən faydalanmaq lazımdır. Diqqət edək: “Gənclərin tərbiyəsində milli, dini adət və ənənələrimizdən istifadə etmək lazımdır. Əsrlərin dərinliyindən bu günə gəlib çatan adət-ənənələrimiz həmişə adamları saflığa, təmizliyə dəvət etmişdir. Milli və dini adət-ənənələrimiz məhz bu prinsiplərə əsaslanır. Bu gün biz də gəncləri paklıq, saflıq, yüksək əxlaq, yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyə etməliyik” (1).

Həmin fikri irəli sürməklə eyni zamanda bu səmərəli fəaliyyətin nəticəsini də göstərirdi: “Bununla biz nəinki cəmiyyətimizi qoruyacağıq, həm də gələcək nəsli sağlam saxlayacaq və hə-

min nəşildə cəmiyyətimiz, xalqımız üçün zərərli halların kök salmasının qarşısını alacağıq. Bir də təkrar edirəm, cinayətkarlıqla mübarizə, gənclərin sağlam ruhda tərbiyə olunması üçün hər kəs öz sahəsində lazımı tədbirlər görməlidir” (1).

Ulu öndər məruzə və çıxışlarında ümumtəhsil məktəbləri və müəllimləri ilə yanaşı ali təhsil müəssisələrin və ali məktəb müəllimlərinin fəaliyyətinə də vaxtaşırı münasibətini bildirir, onlardan keyfiyyətli təhsil və fərh doğuracaq tərbiyəvi göstəricilər tələb edirdi. Diqqət edək: “Gənclər ölkə iqtisadiyyatını, ictimai-sosial həyatını inkişaf etdirəcək yeni nəslin bir dəstəsidir. Bu gənclərin qeydinə qalmaq, onlara qayğıkeş münasibət göstərmək, başlıcası isə, yaxşı təhsil vermək, ali məktəblərdə mənəvi mühiti möhkəmlətmək, gənclərimizi gələcəkdə müstəqil həyatda sərbəst və layiqincə çalışmağa hazırlamaq – bunlar ali məktəblərin professor və müəllim heyətinin, bütün ali məktəb işçilərinin müqəddəs vəzifəsidir” (4).

Həmin fikri irəli sürməklə müəllimlərə müraciətlə deyirdi ki, ali məktəblərə “qəbul olunmuş gəncləri hazırlamaq, savadlandırmaq, yüksək mə-

nəvi səviyyəyə çatdırmaq ali məktəblərin borcudur. Mən bütün ali məktəblərə, professor və müəllimlərimizə, alimlərimizə müraciət və tövsiyə edirəm ki, onların bu sahədə işi qoy həmişə şərəfli olsun, baş ucaltsın, onlar hər gün, hər dərs saatında respublikamızın gələcəyi barədə düşünsünlər. Respublikamızın gələcəyi isə gənclərin nə dərəcədə keyfiyyətlə hazırlanmasından asılıdır. Biz çalışmalıyıq ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi daha uğurlu, daha gözəl olsun, xalqımız gündən-günə daha yüksək səviyyəyə qalxsın. Ümidvaram ki, ali məktəblərin professor-müəllim kollektivləri öz vəzifələrini şərəflə yerinə yetirəcək və Azərbaycanın gənc nəslinin hazırlanmasına öz xidmətlərini göstərəcəklər” (3).

Aylar, illər keçir, fəqət Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təhsilə, təhsil müəssisələrinin idarə olunmasına, gənc nəslin tərbiyəsinin yüksək səviyyəyə qaldırılmasının, milli-mədəni dəyərlərimizə yiyələnməyin, vətənpərvər olmağın vacibliyinə, o cümlədən müəllimə, müəllimin peşə və şəxsiyyət keyfiyyətlərinə dair ölməz fikirləri daim yaşayacaq, təhlilimizi irəli aparacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyevin 1994-cü il avqustun 31-də Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki giriş sözü. bax: Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 1997. 2-ci kitab / Buraxılışına məsul: R. Mehdiyev, H. Orucov.
2. Heydər Əliyevin Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda nitq. Respublika Sarayı, 2 fevral 1996-cı il.
3. Heydər Əliyevin təhsil işçilərinin bir qrupu ilə görüşdə giriş və yekun sözü. Prezident sarayı, 12 fevral 1995-ci il
3. Heydər Əliyevin Respublikanın ali məktəblərinə daxil olmuş birinci kurs tələbələri ilə görüşdə nitqindən. 14 sentyabr 1994-cü il.

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Rəyçi: *pedaqogika üzrə elmlər doktoru İ.H. Cəbrayilov*

Redaksiyaya daxil olub: 03.04.2018

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

UOT 37.01

Нигяр Шыхнеби гызы Мурадова

доктор философии по педагогике, доцент

Институт Образования Азербайджанской Республики

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ЭКСПЕРТНЫЕ ЗНАНИЯ» МАГИСТРАНТОВ

Nigar Şıxnəbi qızı Muradova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

MAGİSTRANTLARIN "EKSPERT BİLİK" ANLAYIŞININ PEDAQOJİ MAHİYYƏTİ

Nigar Shikhnabi kyzy Muradova

PhD in Pedagogy, assistant professor

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE PEDAGOGICAL ESSENCE OF THE CONCEPT OF "EXPERT KNOWLEDGE" UNDERGRADUATES

Резюме: В рамках данной статьи соответственно третьему направлению документа «Государственные стратегии по развитию образования в Азербайджанской Республике» «экспертное знание» является движущей силой в сфере развития экспертных навыков магистрантов. Понятие «экспертное знание» отражает свойства и признаки педагогической сущности. Экспертные знания для магистрантов считаются важными в совершенствовании их деятельности: обеспечивают получение ими объективных данных о себе и регулярный анализ организации их продуктивной деятельности.

Ключевые слова: педагогическая сущность, понятие «экспертное знание», формирование, магистранты.

Xülasə: Məqalədə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda qeyd olunmuş üçüncü strateji istiqamətə əsasən "ekspert bilikləri" hərəkətverici qüvvə kimi dəyərləndirmək mümkündür. Magistrantlarının təlim fəaliyyətini yaxşılaşdırılmasında ekspert bilikləri vacibdir.

Açar sözləri: pedaqoji mahiyyət, "ekspert biliyi" anlayışı, formalaşma, magistrantlar.

Summary: In this article, the "expert knowledge" is a driving force in the third aspect of the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan". The concept of "expert knowledge" reflects the pedagogical essence of the pedagogical characteristics. Experts' knowledge in raising their masters' work is a regular analysis of objective information and objective organization and conduct of their activities.

Key words: pedagogical essence, the concept of "expert knowledge", formation, undergraduates.

На современном этапе развития высшего образования Азербайджана ярко проявляется тенденция изменения структурного содержания различных видов образовательных услуг в сторону повышения их качества. В последние годы широкое распространение получила практика проведения экспертного оценивания.

В сфере магистерского образования экспертные знания проявляются в двух основных качествах. С одной стороны, они представляются как специфические знания, выступающие эффективным и нередко единственно возможным способом изучения функционирования и развития этой сферы. С другой стороны, экспертные знания отчетливо отражают результат процесса профессиональной сфор-

мированности и готовности магистранта. Исходя из этого, следует, что актуальность этого направления обусловлено фактором формирования экспертных знаний магистрантов, их умения «искать не шаблонные пути решения проблем, а находить истинное, обобщать» [1] в процессе и результатах самооценки своей деятельности.

Однако этот вопрос в отечественном образовании еще не институционализирован, что создает почву для основания существенного противоречия:

- между практической значимостью и высокой востребованностью экспертного знания магистрантов и недостаточной теоретической изученностью его специфики в области педагогического образования, отсутствием у них опыта по экспертным знаниям.

Следовательно, следует, что вопрос экспертного знания магистрантов в современном педагогическом образовании становится важным и тем самым возрастает потребность совершенствования практики в данном вопросе.

С учетом третьего государственного стратегического направления отечественного образования (создание прозрачных и эффективных механизмов управления, ответственных за результаты в образовании) и одного из требований Болонской Декларации (вовлечение студентов в сферу экспертирования в целях продуктивного формирования их экспертных знаний и накопления опыта в этом направлении) требуется новый подход. Безусловно, новый подход по отношению к процессу формирования экспертных знаний магистрантов предполагает:

- формирование представления о специфике научных исследований по направлению формирования экспертных знаний;

- овладение навыками применения общенаучных и специальных методов исследований в соответствии с направлением и профилем магистерской программы;

- овладение навыками самостоятельной научно-исследовательской деятельности;

- формирование умений представлять результаты своей работы для других специалистов, отстаивать свои позиции в профессиональной сфере, находить компромиссные и альтернативные решения;

- развитие умений формировать базы знаний, осуществлять верификацию и структуризацию информации, реализовывать научно-исследовательскую в целях приобретения экспертных знаний, регулярно использовать эти знания для оценки действительных ситуаций;

- формирование способности создавать новое знание и соотносить его с имеющимися отечественными и зарубежными исследованиями, использовать знание при осуществлении экспертных работ в целях практического применения методов и теорий.

В настоящее время в отечественной образовательной практике в этом направлении существует главный изъян, который характеризуется отсутствием у магистрантов представления о сущности понятия «экспертное знание», наличия педагогического опыта о нем.

Естественно, что этот и другие изъяны служат причиной начало таких проблемных вопросов, как, например: Что такое экспертное знание? Какие свойства и признаки характеризуют это понятие? и т. д.

Анализируя определение российских авторов, можно сформулировать нижеследующее рабочее определение по отношению к данному понятию, которое высказывается аналогичным образом:

- экспертное знание - это специализированное знание, складывающееся шаг за шагом в виде информации с различной степенью достоверности и объективности воспроизводящее свойства существующей действительности, обусловленное специфическими критериями, нормами и процедурами, выраженное в форме суждений высококвалифицированных специалистов-профессионалов, высказанное в виде качественной или количественной оценки предмета, назначенное для использования в дальнейшем при принятии решений.

Однако основа вышеуказанного рабочего определения в рамках данной статьи по отношению к формированию экспертных знаний магистрантов дает основание сформулировать очередное научно-теоретическое определение, выражающее признаки и свойства его педагогической сущности и, которое ниже будет схематично представлено (схема № 1):

- «экспертное знание» - это теоретический и практический базис специфических

знаний, в совокупности, которые создают систему взаимосвязанных и взаимозависимых компонентов: процедурные процессы, логика мышления, профессиональная культура, содержащие разнохарактерные педагогические формы экспертного сопровождения как плодотворное условие продуктивного формирования экспертных знаний магистрантов.

Схема № 1 показывает, что в области формирования экспертных знаний магистрантов, целью которой является привлечения их постоянному самоэкспертному анализу и самоэкспертной оценке своей деятельности требуется наличия сферы экспертного сопровождения в контексте трех компонентов:

1) процедурные процессы (последовательно выполняемые шаг за шагом знания процедуры с целью преобразования исходного положения в результаты);

2) логика мышления (мыслительный процесс, содержащий логические понятия и инструкции: доказательность, рассудительность в целях получения обоснованного вывода из имеющихся предпосылок);

3) профессиональная культура (специальные знания и опыт ценностно-нормативной деятельности, выражающие в опыте эмоционально-психического существования эксперта и регулирования толерантного взаимодействия с окружающими).

Резюмируя содержание всего вышеизложенного, можно сформулировать научно-теоретический вывод о том, что процесс формирования экспертных знаний магистрантов будет эффективным и результативным, если:

- сфера экспертного сопровождения будет основана на деятельно-компетентном подходе, представлять целостность процессуального, рефлексивного компонентов, реализующиеся при помощи принципов обратной связи и самостоятельной работы, соответственно специфике формирования экспертных знаний магистрантов;

- магистранты будут иметь единый подход к пониманию «экспертные знания».

Деятельно-компетентный подход непроизвольно вовлекает магистрантов в систематичную самоэкспертизу (самоанализ и самооценку) результатов развития и качества своих достижений и тем самым магистрант

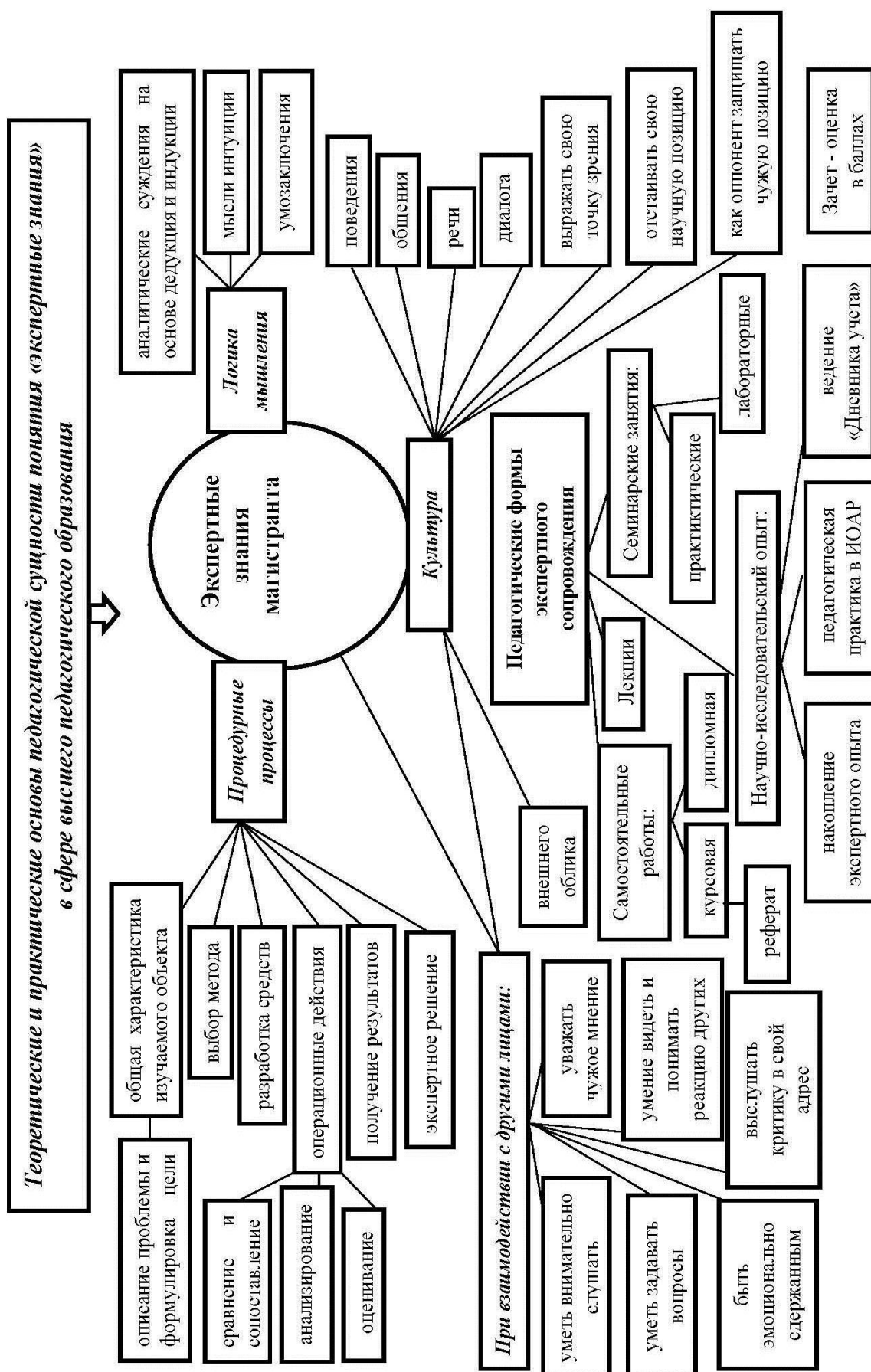
становится самодостаточным субъектом научного познания в сфере принятия им решения в своей деятельности. Такой подход служит гарантом его успеха в формировании экспертного знания.

Актуальность. Соответственно Государственным стратегиям по развитию образования в Азербайджанской Республике экспертное знание является движущей силой в сфере формирования экспертных знаний магистрантов.

Научная новизна. Понятие «экспертное знание» рассматривается как предмет научного познания, целью, которого является формирование исследовательского взгляда на анализ его педагогических свойств и признаков в сфере магистерского образования.

Теоретическая значимость статьи заключается в том, что в ней освещены новые педагогические идеи, характеризующие особенности понятия «экспертное знание», содержание которых в целостности составляют теоретические и практические основы его педагогической сущности.

Практическая значимость. Научно теоретически обоснованные педагогические идеи по вопросу «экспертное знание» являются полезным материалом для магистерского образования.

Литература

1. Məmmədli L.A. Yeni pedaqoli təfəkkür şəraitində tələbə-gənclərdə idrak fəallığını inkişaf etdirməyin mühüm istiqamətləri. Naxçıvan, 2015.
2. Абушенко В.Л., Симонов А.Н. Знание. // Центр гуманитарных технологий, 2018.
3. Əmirəliyeva İ.B. Tələbə gənclərdə tolerant şüur, tolerant düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması // ARTİ-nin Elmi əsərləri, 2013, № 4
4. Abbasov A.N. Pedaqogika: orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.
5. Эрднеев П.М. Системность знаний и укрепление дидактической единицы. М., 2006.
6. Байденко В.И., Ван Зантворт Дж. Модернизация профессионального образования: современный этап. Европейский фонд образования М., 2013
7. Зорина Л.Я. Системность качества знаний. М., 2006.
8. Подлипский О.К. Построение баз знаний группой экспертов. М., 2010.

E-mail: rita-nigar@mail.ru

Рецензент: *док.наук по пед. И.Г. Джабраилов*

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2018

UOT 37.01

Гюльяз Тарлан гызы Велиджанова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОБУЧАЕМОСТЬ. ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ УСВОЕНИЯ ЗНАНИЙ И УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УЧАЩИХСЯ

Gulyaz Tərlan qızı Valicanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖYRƏDƏ BİLMƏK. ŞAGİRDŁƏRİN ÖYRƏNMƏ PROSESİ VƏ ZEHNİ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI PROBLEMLƏRİ

Gulyaz Tarlan Valicanova
State Pedagogical University of Azerbaijan

LEARNABILITY. PROBLEMS OF MANAGING THE PROCESS OF LEARNING AND MENTAL ACTIVITY OF STUDENTS

Резюме: В статье описываются чрезвычайно стабильные и обширные особенности обучающей деятельности учащихся, определяющие эффективность процесса сбора информации, легкость и скорость получения информации, а также принятие умственных методов работы. Характеристики уровня обучения. Причины низкой обучающей деятельности в процессе урока. Формирование универсальной образовательной деятельности и подготовка программ для тестирования учащихся по математике в общем образовании. Определение основных подходов и принципов выявляющих существующие тенденции в развитии образования.

Ключевые слова: навыки, обучаемость, деятельность, личность, знание, успеваемость, интеллект, мотивация, умение.

Xülasə: Məqalədə, məlumat toplama prosesinin müvəffəqiyyətini, məlumat əldə etmənin asanlığını və sürətini, zehni iş üsullarının qəbul edilməsini müəyyən edən şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinin olduqca sabit və geniş xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Öyrənmə səviyyəsinin xüsusiyyətləri. Dərs prosesində təlim fəaliyyətinin aşağı olma səbəbləri. Universal tədris fəaliyyətlərinin formalaşdırılması və məktəblilərin ümumi təhsildə riyaziyyatda effektivliyini sınaqdan keçirmək üçün proqram hazırlamaq. Təhsilin inkişafında mövcud tendensiyaları müəyyən edən əsas yanaşmalar və prinsipləri müəyyənləşdirmək.

Açar sözlər: bacarıq, öyrənmə, fəaliyyət, şəxsiyyət, bilik, performans, zəka, motivasiya, bacarıq.

Summary: The article discusses fairly stable and widespread characteristics of the child's learning activities that determine the success of the information gathering process, the ease and speed of acquiring knowledge, the adoption of mental working methods. Characteristics of levels of learning information. Factors causing a specific lag in the academic subject. Develop a program for the formation of universal training activities and experimentally prove its effectiveness in the general education of schoolchildren in mathematics. Identify the main approaches and principles that determine the current trends in the development of education.

Key words: skills, learning, activity, personality, knowledge, performance, intelligence, motivation, skill.

Что такое обучаемость? Учащиеся заметно отличаются друг от друга по тому, насколько легко, прочно и глубоко овладевают новыми знаниями. Эту общую способность к овладению знаниями Б.Г.Ананьев характеризует как восприимчивость к усвое-

нию знаний и обозначает ее термином обучаемость. Н.А. Мечинская указывает, что этим термином обозначается восприимчивость к усвоению знаний и способов учебной деятельности.

Обучаемость, т.е. восприимчивость к усвоению знаний в процессе учебной деятельности, – индивидуальное, относительно устойчивое свойство личности. Это понятие по своему содержанию более узкое, чем понятие способность. Способность включает в себя как один из существенных компонентов высокую обучаемость соответствующему виду деятельности. Обучаемость тесно связана с умственным развитием, однако эти понятия не тождественны. Умственное развитие – это совокупность изменений качественного и количественного характера, происходящих в умственной деятельности в связи с изменением возраста и обогащением опыта человека. Умственное развитие характеризуется рядом показателей: запасом знаний и степенью их систематизации, владением рациональными приемами умственной деятельности и т.д. Эти же показатели применительно к обучаемости приобретают иной характер: в этом случае имеет значение не столько результативная сторона, сколько сам процесс формирования знаний, приемов (степень легкости и быстроты приобретения знаний, овладения приемами умственной деятельности). Поэтому не случайно для установления уровня умственного развития применяются различные формы констатирующего эксперимента, в то время как для выявления обучаемости необходим только обучающий эксперимент. Если в первом случае выявляется наличное состояние развития, то во втором – вскрываются потенциальные возможности развития ученика. Уровень его обучаемости часто не совпадает с успеваемостью. Успеваемость – оценка учебных достижений ребенка, выраженная в пятибалльной системе отметок. Общеизвестно, что одни и те же достижения школьников могут неодинаково оцениваться разными учителями в зависимости от уровня требований, т.е. успеваемость зависит от очень многих причин. Для того чтобы в процессе обучения воздействовать на развитие

личности, следует опираться на знание индивидуально-типологических различий детей.

Может быть выделено четыре основных сочетания этих свойств: высокий уровень развития интеллекта (высокая обучаемость) и положительная направленность; высокая обучаемость и отрицательная направленность; низкая обучаемость и положительная направленность личности; оба комплекса черт характеризуются отрицательным знаком.

Дальнейший анализ обнаружил, что фундаментальное свойство, которое лежит в основе первого комплекса черт, – активность личности. Это свойство характеризуется многообразием проявлений в учебной деятельности: активное и самостоятельное добывание знаний, инициативные поисковые действия при решении проблем. Свойство проявляется не только в мыслительных операциях, но и в перцептивной и даже мнемонической деятельности: ученик продолжает припоминать без какой-либо стимуляции извне, использует мнемонические приемы, которые способствуют лучшему запоминанию и воспроизведению.

Представляют интерес и типы неуспевающих, которых изучал

Н.И. Мурачковский:

- низкое качество мыслительной деятельности сочетается у учащихся с положительным отношением к учению и сохранением позиции школьника;
- высокое качество мыслительной деятельности сочетается с отрицательным отношением к учению при частичной или даже полной утрате позиции ученика. На качество учебной работы влияет то, что такие неуспевающие привыкли заниматься только тем, что им нравится. Отсутствие более широкой мотивации приводит к неудаче в учении. Неудача вызывает конфликт и общее негативное отношение к школе;
- низкий уровень умственного развития (и обучаемости) сочетается с отрицательным отношением к учению.

Как же приобщить к учению таких детей? Противоречие заключается в следующем: для того чтобы вызвать у них положительное отношение к учению, необходимо таким неуспевающим давать легкие задачи,

однако чтобы развить интеллект, нужны относительно трудные задачи. В своей работе, посвященной школьникам с отставаниями в учебе и отклонениями в поведении, Т.А. Шилова рассмотрела несколько видов неуспеваемости: устойчивая по всем предметам, устойчивая по одному предмету, т.е. специфическая неуспеваемость, эпизодическая неуспеваемость. Среди множества причин отставания школьников по учебным предметам выделяют свойства личности самого ученика и факторы, касающиеся организации и содержания процесса преподавания.

Для учащихся с низкой интенсивностью учебной деятельности по предмету характерно следующее поведение: дети часто отвлекаются на уроках, невнимательны, нарушают дисциплину, в дневниках таких детей много замечаний и др. Получая замечание, такие школьники сосредоточиваются лишь на короткое время. Учебным занятиям уделяют мало времени, у них нет желания заниматься предметом, они увивают от учебной нагрузки. При этом у таких школьников уровень умственного развития достаточный, чтобы успешно усвоить материал по предмету.

Причины такого отставания можно найти как в личностных особенностях учащегося (пробелы в знаниях, умениях и навыках по предыдущему материалу; снижен интерес к предмету), так и в обучении (недостатки в организации, формах и методах процесса обучения, недостатки в методике работы учителя).

Пропустив большое количество уроков по учебному предмету, ученик стал сталкиваться с трудностями при усвоении нового материала. Препятствия оказались для него труднопреодолимы самостоятельно, учитель и родители не предприняли мер помощи, что привело к снижению интереса к занятиям.

В одних случаях низкая эффективность учебной деятельности в области академического знания у школьников обусловлена низким уровнем развития специальных способностей. Причины неразвитости познавательных способностей могут быть обусловлены как внешними факторами, так и нейрофизио-

логическими. Со временем из-за длительных неудач в учебе, отсутствия систематической работы по преодолению неуспеваемости со стороны учителя, родителей происходит снижение интенсивности учебной деятельности. В других случаях низкая эффективность учебной деятельности в академической области обусловлена пробелами в ЗУН по предыдущему материалу (пропуск по болезни). Мотивация учебной деятельности является внутренней, учебные способности развиты удовлетворительно, но сам ученик не может наверстать пробел ЗУН.

В психологии есть несколько теорий, каждая из которых по-своему рассматривает вопросы управления учением. Значительное место занимает деятельностьная теория – теория поэтапного формирования умственных действий и понятий (П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина). Центральная идея этой теории – усвоение знаний в результате выполнения учащимися определенной системы действий. Процесс усвоения знаний проходит несколько этапов. Первый – этап предварительного ознакомления с действием и условиями его выполнения, этап составления ориентировочной основы действия (детям показывают, как и в каком порядке выполнять действие). На втором этапе организуется материальная – предметная деятельность (работа с реальными предметами) или материализованная деятельность (работа с моделями). При этом предметная форма действия сочетается с речевой. После того как содержание действия усвоено, его следует переводить на третий этап – формирования действия как внешнеречевого. На этом этапе действия представлены в форме внешней речи, словесного анализа (ученик проговаривает содержание действия вслух). Четвертый и пятый этапы характеризуются тем, что усваиваемое действие отличается развернутостью, осознанностью, но затем начинает сокращаться, свертываться, многие его компоненты перестают осознаваться, нарастают быстрота и легкость выполнения. Педагог может контролировать точно, где, на каком этапе деятельность осуществляется правильно, продуктивно, а где имеются пробелы,

недочеты. В качестве единицы анализа процесса усвоения знаний выступает действие.

Другая форма управления познавательной деятельностью характеризуется постановкой задач проблемного типа, которые требуют самостоятельного поиска способа решения проблемы. Эффективное управление познавательной деятельностью достигается в этом случае при определенных условиях: если учащиеся получили необходимые для решения проблемы сведения, если обеспечена система последовательных проблемных ситуаций и если они овладели приемами их разрешения.

Управление процессом учения должно быть направлено не на принуждение детей к выполнению управляющих воздействий учителя, а на то, чтобы вызвать у ученика потребность в таких управляющих воздействиях и желание их выполнять. Для этого управление должно опираться на его внутренние силы. Управление учением должно быть гибким. С возрастом должно идти изменение степени участия самого школьника в постановке частных целей учения. В младшем возрасте он с охотой и желанием принимает

цели, предлагаемые учителем, но с переходом ребенка в более старший класс у него возникает потребность стать субъектом своей деятельности. Чем он старше, тем более личностный характер должно приобретать учение.

Актуальность проблемы заключается в иных подходах в организации учебного процесса, обновления методов, средств и форм организации обучения, разработки и внедрения в учебный процесс новых педагогических технологий.

Научная новизна проблемы состоит в совершенствовании средств обучения и развития учащихся, использовании педагогических инноваций в процессе формирования коммуникативной компетенции учащихся, в создании системы применения методов и приёмов, нацеленных на развитие познавательной и творческой активности учащихся.

Практико-педагогическая идея опыта заключается в создании условий для индивидуального развития учащегося, повышения его познавательной активности через широкое применение на уроках геометрии методов и приёмов современных образовательных технологий.

Литература

1. Крутецкий, В.А. Психология математических способностей школьников. М.: Просвещение, 1988.
2. Кульневич, С.В. Лакоценина, Т.П. Не совсем обычный урок М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2000.
3. Кульневич С.В. Лакоценина Т.П. Современный урок. Практическое пособие Ростов н/Д.: Учитель, 2005.
4. Куприянович, В.В. Изучение способностей направляет дифференциацию // Математика в школе, 1991, № 5
5. Менчинская, Н.А. Краткий обзор состояния проблемы неуспевающих школьников // В кн.: Психологические проблемы неуспевающих школьников. М.: Педагогика, 1971.
6. Метельский, Н.В. Пути совершенствования обучения математике: Проблемы современной методики математики. Мн.: Университетское, 1989.
7. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика / Сост. Черкасов Р.С., Столяр А.А., М.: Просвещение, 1995.

E-mail: gulyaz94@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, riyaz.ü.elm.dok., prof. İ.C. Mərdanov*

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2018

TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.

Xudayar Həzərhan oğlu Sultanlı
*elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertant,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu*

TƏLƏBƏLƏRİN EKOLOJİ TƏHSİLİ, EKOLOJİ TƏRBİYƏSİ VƏ EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTƏ YİYƏLƏNMƏLƏRİ YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜRÜN TƏLƏBİ KİMİ

Худаяр Хазархан оглу Султанлы
*диссертант по подготовке доктора наук
Институт Образования Азербайджанской Республики*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СТУДЕНТОВ КАК ОСНОВНОЕ ТРЕБОВАНИЕ НОВОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Khudayar Hazarkhan Sultanly
*dissertant for the preparation of Doctor of Sciences
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

ECOLOGICAL EDUCATION, ECOLOGICAL EDUCATION AND ECOLOGICAL CULTURE OF STUDENTS AS THE BASIC REQUIREMENT OF NEW PEDAGOGICAL THINKING

Xülasə: Məqalədə tələbələrin ekoloji təhsili, ekoloji tərbiyəsi və ekoloji mədəniyyətə yiyələnmələri yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi nəzərdən keçirilir. İnsan sağlamlığının qorunmasında və onun sağlam həyat tərzi keçirməsində ekologiya rolunu diqqətə çatdırılır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2002-ci ildə imzaladığı “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və bu tipli qanunlar yada salınır.

Açar sözlər: *ekologiya, ekoloji problem, ekoloji təhsil, ekoloji tərbiyə, ətraf mühit*

Резюме: В статье как основное требование нового педагогического мышления рассматривается экологическое образование, экологическое воспитание и экологическая культура студентов. Подчеркивается роль экологии в охране здоровья человека и его здоровом образе жизни. В статье нашли место «Закон Азербайджанской Республики «Об экологическом образовании и просвещении населения», подписанный в 2002 году общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, и ряд аналогичных законов.

Ключевые слова: *экология, экологическая проблема, экологическое образование, экологическое воспитание, окружающая среда*

Summary: In the article, ecological education, ecological education and ecological culture of students are considered as the basic requirement of the new pedagogical thinking. The role of ecology in the protection of human health and its healthy lifestyle is emphasized. The article "The Law of the Republic of Azerbaijan" On Environmental Education and Population Education ", signed in 2002 by the national leader Heydar Aliyev, and a number of similar laws were found.

Keywords: *ecology, ecological problem, ecological education, ecological upbringing, environment*

Ölkəmizdə ekoloji təhsilin, ekoloji maariflənmənin təşkili və ekoloji mədəniyyətin yaradılması, bütün bunların isə təhsilalanların şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına təsiri məsələləri həmişə olduğu kimi, hazırda da diqqət mərkəzindədir. Ekoloji təhsil özündə nəinki elmi bilikləri və təsəvvürləri birləşdirir, o, habelə incəsənətin və ədəbiyyatın obrazları ilə zənginləşir. Elmi biliklərin və müvafiq bədii obrazların integrasiyası gerçəkliyin dərk olunmasının məntiqi və obrazlı formaları arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasına imkan verir və təhsilin humanistləşdirilməsini təmin edir.

Əhali arasında artan xəstəliklərin öhdəsindən təkcə səhiyyənin imkanlarından faydalanmaqla gəlmək mümkün deyil. Tibb elminin insanın sağlamlığına təsiri cəmi 10-15%-i təşkil edir. Əslində həyat şəraiti və tərzinin, o cümlədən ekoloji mühitin təsiri, 50%-dən daha çoxdur. artıqdır. Odur ki, sağlam həyat təzi və ekologiya məsələlərinə maraq xeyli artmışdır.

Ətraf aləmin keyfiyyəti sağlamlığı – insanın əsas hüququnu və sivilisasiyanın inkişafının başlıca məqsədini müəyyənləşdirir. Təbiətə münasibətlə bağlı olan mənəvi tələblərə könüllü şəkildə əməl olunması ətrafdakılar tərəfindən mümkün cəzanın və ittihamın olmasını deyil, müstəqil davranışın zəruriliyinə inamın inkişafını nəzərdə tutur.

İnsanın mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri olan təbiət olmadan bütün sosial məsələlər öz mənasını itirir. Əgər ədəbiyyat və tarix mədəni, mədəniyyət dəyərlərini mənimsəmək; təbiətşünaslıq təbiətin qanunauyğunluqlarını bilmək üçün lazımdırsa, ekoloji təhsil təbiətə həqiqi insanı münasibətin formalaşdırılması, onun mühafizəsinin təşkili və zənginləşdirilməsindən ötrü tədbirlərin görülməsi; səciyyəvi sosial-təbiət qanunauyğunluqlarının və davranış normativlərinin mənimsənilməsi üçün vacibdir. Bütün bunlar da insanın daha da inkişafına və mövcudluğuna şərait yaradır.

Ümummillii liderimiz Heydər Əliyev 2002-ci ildə problemin aktuallığını nəzərə alaraq, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu (1) imzalamışdır. Qanunda insanların ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsas-

ları müəyyən edilmiş, həmin istiqamətdə münasibətlər tənzimlənmişdir.

Azərbaycan Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasını öz fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi yanaşaraq, bu istiqamətdə mühüm tədbirlər görür. Belə ki, 2006-cı ilin sentyabr ayının 28-də “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair “2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”nı (2) təsdiqlənmiş və planın həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 31 yanvar 2008-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamı (3) respublikamızda təhsilin Avratlantik integrasiyası baxımından diqqəti cəlb edir. Həmin sərəncamdan irəli gələn vəzifələr tələb edir ki, Azərbaycan təhsil sisteminin dünya standartına uyğun şəkildə ekolojiləşdirilməsi ilə bağlı islahatlar aparılsın.

21 oktyabr 2011-ci ildə “Hilton Baku” otelində Heydər Əliyev Fondu ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın rəhbərliyi ilə İDEA (İnternational Dialogue for Environmental Action) Ətraf Mühitin qorunması naminə Beynəlxalq Dialoq Kampaniyasına start verilmişdir. Ətraf Mühitin qorunması naminə Beynəlxalq Dialoq Kampaniyası (İnternational Dialogue for Environmental Action) İDEA adlanır.

BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun ekologiya məsələlərinə həsr olunmuş zirvə toplantısında Yer kürəsinin gələcəyi ilə bağlı narahatlığını ifadə edərək demişdir: “Planetimizdə labüd iqlim dəyişikliklərinin qarşısını almaq üçün bəşəriyyətin cəmi on ili vardır” (4).

Bir çox problemlər sırasında ali məktəb tələbələrinin ekoloji biliklərinin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi xüsusi yer tutur. Ekoloji təhsil mürəkkəb pedaqoji proses kimi özünü göstərir. Ekologiyanın əsaslarını bilmək – tələbələrdə inkişaf edən ekoloji mədəniyyətin ən mühüm komponentidir. Hazırda ali məktəb və auditoriyadankənar təhsil və tərbiyə sisteminin təşəkkülü ekoloji mədəniyyətin səviyyəsi və

inkışafı istiqamətində tələblərin həyata keçirilməsinə kömək göstərən ekoloji bilik, bacarıq və vərdişlərin böyük həcmi özündə birləşdirir.

Ekoloji təhsil sistemləri aşağıdakı müddəalar əsasında reallaşır:

1. Təbiətə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması hər bir fənnin məqsədləri sistemini və fərdiləşdirilmiş (dərindən təhsil edilmiş, fakültativ) təlimin bütün istiqamətlərini özündə birləşdirir. Bunun zəruriliyi onunla şərtlənir ki, sosial və psixoloji xarakteristikaların bütün zənginliyinə məsuliyyət insan şəxsiyyətinin müəyyənedici cəhətinə çevrilir. Təbiətə qayğıkeş və məsuliyyətli münasibət insana təbiətin övladı kimi, öz sağlamlığına, şəxsi və ictimai dəyər kimi ətrafdakıların sağlamlığına, xarici mühitə həyat şəraiti, əməyin obyektinə və predmetinə kimi yanaşılması və s. münasibətlərdən irəli gəlir. Təbiətə münasibət insanın ailə, ictimai, istehsalat, şəxsiyyətlərarası münasibətləri ilə bağlıdır; şüurun bütün sahələrində (elmi, ideoloji, bədii, mədəni, hüquqi, iqtisadi və s.) məsuliyyət tələb edir.

2. Ümumtəhsil, habelə ali təhsil müəssisələrində tədris olunan fənlərin məzmununda ekoloji xarakterli mövzular nəzərdə tutulur, təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində ekoloji maariflənməyə yer ayrılır. Yalnız müstəqil ekoloji mövzular qlobal, regional və yerli səviyyələr nəzərə alınmaqla, ekoloji problemlərin ayrı-ayrı cəhətlərinin açılmasına imkan verir.

3. Təlimin hər bir mərhələsində ekoloji xarakterli ümumiləşdirici kurslar daxil edilir.

Hazırda ekoloji təhsil və tərbiyə elmi-tədqiqatın çox mühüm istiqamətlərindən biridir.

Q. Məmmədov və M. Xəlilovun ali məktəblər üçün yazdıqları "Ekologiya, ətraf mühit və insan" dərsliyində yazırlar: "İnsan biosferin bir hissəsi, onun təkamülünün məhsulu hesab olunur, odur ki, onun sağlamlığı və iş qabiliyyəti ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən daha çox asılıdır. İnsan da digər canlı orqanizmlər kimi ətraf mühitlə maddələr mübadiləsi və enerji axını ilə əlaqədardır. Ona həm də, mühitin ekoloji faktorları təsir göstərir" (5, 140).

Ekoloji mədəniyyət geniş anlayışdır. O, ekoloji təhsil, ekoloji maariflənmə və ekoloji tərbiyənin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Ekoloji təhsil və tərbiyə, ekoloji mədəniyyətə yiyələnmə insanı təbiətlə sıx tellərlə əlaqə-

ləndirməyin və bağlamağın yeni üsuludur. Bu mənada ekoloji təhsil, ekoloji maariflənmə, ekoloji tərbiyə və ekoloji mədəniyyət ekoloji şüurun, ekoloji təfəkkürün səviyyəsinin göstəricisi kimi özünü göstərir.

Ekoloji təhsil və ekoloji maarifləndirmə sistemində müəllim kadrlarının ekoloji hazırlığa malik olması, bu ixtisas üzrə dövlət təhsil standartının hazırlanması günümüzün tələbidir. Vətəndaşların, o cümlədən təhsilənlərin ekoloji təhsili, maarifləndirilməsi və ekoloji tərbiyəsinin sonrakı inkişaf perspektivlərini reallaşdırmaq üçün bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Səmərəli ekoloji təhsil və tərbiyənin nəticəsi həm də ekoloji etikadır. "Ekoloji etika - təbiətlə insanın etik münasibətləri haqqında bir təlimdir. Burada təbiətin əxlaqi birliyin üzvü olması, əxlaqi tərəfdaş (subyekt) kimi qəbul edilməsi, bütün canlıların bərabər hüquqlu və bərabərdəyərli olması, insanların hüquq və tələbatlarının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur. Təbiətlə münasibətlərin əxlaqi tərəfini bir çox tədqiqatçılar da təhlil ediblər" (6).

Q. Məmmədov və M. Xəlilova görə, "İnsanın öz tələbatını ödəmək cəhdi onun ətraf mühitlə əlaqəsini təyin edir" (5, 140). BMT-nin 1972-ci ildə Stokholmdakı konfransında qəbul etdiyi deklarasiyasında deyilir ki, insan eyni zamanda öz mühitinə məhsulu və yaradıcısı olub, ona həyatı üçün fiziki əsas, ruhən əqli, mədəni, ictimai inkişafına imkanlar yaradır. Beləliklə, bəşəriyyətin rifahı-firavanlığı və insanların əsas hüququnu həyata keçirmək (o cümlədən yaşamaq hüququ) üçün iki aspekt təbii mühit və insanın özü yaratdığı mühit mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyata qədəm qoyduğu vaxtdan daima həyat uğrunda, təbiətin əlverişsiz şəraiti ilə, təbii fəlakətli faktorlara qarşı mübarizə aparmaq ehtiyacı ilə qarşılaşmışlar" (5, 145).

Həmin sözlərdə dərin həqiqət vardır.

Təbiətə, ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik sayəsində yaranır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında təsirli vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsillə əhatə olunmaqdır. Tələbələrin ekoloji münasibəti onların ekoloji məsuliyyət hissini formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Ekoloji təhsilin məqsədi ekoloji dünya görüşünə yiyələnməmiş şəxslər, gənclər tərbiyə et-

məkdir. Bunun üçün ekoloji biliklərə, ekoloji mədəniyyət və ekoloji etikaya üstün yer verilməlidir. Tələbələrdə davranış mədəniyyətinin formalaşmasında ekoloji etikanın rolu xüsusilə böyükdür. Ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasına, öz ölkəsinin və yaxın adamlarının, planetin və bütün bəşəriyyətin taleyi üçün ekoloji məsuliyyətin formalaşdırılmasına yönələn fasiləsiz təlim, tərbiyə və inkişaf prosesi anlaşılır (7).

Ekoloji təhsilə cəlb olunma və ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması tələbələrdə ölkəmizin ekologiyası, ekoloji təmizliyi, təbiətə qayğılı münasibət və onun mühafizəsi, yaşıllıqların artırılması, “təmiz şəhər”, “təmiz rayon”, “təmiz kənd”, “təmiz məhəllə”, “təmiz həyət” uğrunda mübarizə, başqalarından da təbiətin qorunmasını tələb etmək və s. bu kimi keyfiyyətlərin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Ekoloji təhsil və maarifləndirmə zamanı qazanılan biliklər və əldə olunan təcrübə ekoloji mədəniyyəti meydana gətirir. Ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin təşəkkül tapmasına istiqamətlənən fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi anlaşılır. Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissəsinin yaradılmasından ibarətdir. Ekoloji təhsilə tələbat, şəxsiyyətin həyatı üçün münasib şəraitin təmin edilməsinə zərurətdən irəli gəlmişdir.

Ekoloji məsuliyyət də özünəməxsus rola malikdir. Ekoloji məsuliyyət təbiətdə özünün ən yaxın və uzaq aqibətlərini qabaqcadan görə bilmək bacarığı; özünə nəzarət; özünə və başqalarına tənqidi münasibət və s. kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Ekoloji məsuliyyət özünə nəzarət, təbiətdə özünün ən yaxın və uzaq aqibətlərini qabaqcadan görə bilmək bacarığı; özünə və başqalarına tənqidi münasibət və s. kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Təbiətə münasibətlə bağlı olan mənəvi tələblərə könüllü şəkildə əməl olunması ətrafdakılar tərəfindən mümkün cəzanın və ittihamın olmasını deyil, müstəqil davranışın zəruriliyinə inamın inkişafını nəzərdə tutur.

Ekoloji məsuliyyət özünə nəzarət, təbiətdə özünün ən yaxın və uzaq aqibətlərini qabaqcadan görə bilmək bacarığı; özünə və başqalarına tənqidi münasibət və s. kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Təbiətə münasibətlə bağlı

olan mənəvi tələblərə könüllü şəkildə əməl olunması ətrafdakılar tərəfindən mümkün cəzanın və ittihamın olmasını deyil, müstəqil davranışın zəruriliyinə inamın inkişafını nəzərdə tutur.

Ekoloji məsuliyyət özünə nəzarət, təbiətdə özünün ən yaxın və uzaq aqibətlərini qabaqcadan görə bilmək bacarığı; özünə və başqalarına tənqidi münasibət və s. kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Təbiətə münasibətlə bağlı olan mənəvi tələblərə könüllü şəkildə əməl olunması ətrafdakılar tərəfindən mümkün cəzanın və ittihamın olmasını deyil, müstəqil davranışın zəruriliyinə inamın inkişafını nəzərdə tutur.

Bütün bunlara nail olmaqdan ötrü tələbələrdə insanın, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı proseslərinin və nəticələrinin dərk edilməsinə; təbiətə münasibətlərdə ekoloji dəyərli yönəlmələrə, norma və qaydalara istiqamətlənmə; elmi biliklər sisteminin formalaşdırılması üzrə ali məktəbin məqsədyönlü işi lazım gəlir.

Ekologiya bir növ “təbiətşünaslığın normativi”nə çevrilmişdir. Yəni təkcə nəticələrin doğruluğuna görə deyil, həm də onun tətbiqinə görə məsuliyyət daşımıdır.

Təbiət elmləri içərisində ekologiya ilk dəfə olaraq insanın maraqlarını, onun həyat fəaliyyətini öyrənməyə başlamışdır. Bu öyrənmə hərtərəfli olmuş, insan fəaliyyətini ətraf mühitə təsirindən təbiəti mənimsəmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə kimi əhatə etmişdir.

Son dövrlərə qədər ekoloji tərbiyə təbiət elmləri ilə (əsasən bioloji ekologiya və coğrafiya), təbiətşünaslıqla, qismən təbiəti mühafizə fəaliyyətinin texnologiyası ilə (təmizləyici qurğular və texnologiyalarla) əlaqədar olan texniki elmlərlə bağlı idi. Ekoloji-iqtisadi və ekoloji-hüquqi biliklərin ayrı-ayrı fraqmentlərindən savayı ekologiyanın sosial komponenti tədris olunmurdu. Lakin aşkarlandı ki, ekoloji təhsilin məzmununda əsas yer bilavasitə “təbiət-cəmiyyət” sisteminin davamlı inkişafı qanunauyğunluqlarının axtarışı ilə məşğul olan sosial ekologiyaya ayrılmalıdır.

Ekoloji problemlərin baş qaldırması ilk növbədə sosial-iqtisadi amillərlə şərtlənir. Bu problemləri heç də yalnız texniki vasitələrin köməyiylə deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı şəxslərin, şagirdlərin və tələbələrin, həm də əhalinin

ətraf mühitə münasibəti sahəsində müvafiq dəyərləri nəzərə almaları, onların baxış və davranışları ilə həll etmək mümkündür.

Təhsilalanlarda ekoloji təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması son dərəcə aktualıq kəsb edir. Ekoloji təhsil və tərbiyə ətraf aləmə məsuliyyət və borc üzrə daxili tələbatı inkişaf etdirməyə doğru istiqamətlənib. Yaşayış mühitinin saflığı və insanın sağlamlığı cəmiyyətin dəyərləri sistemində ekolo-

loji təhsil və tərbiyənin ilkin şərtlərini müəyyən edən ən mühüm kateqoriya hesab olunur.

Problemın aktualığı. Dövlətin ekologiya ilə bağlı siyasəti ilə səsleşir.

Problemın yeniliyi. Tələbələrin ekoloji təhsili, ekoloji tərbiyəsi və ekoloji mədəniyyətə yiyələnmələri yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi yanaşılır.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Məqalə ekologiya və biologiya müəllimlərinə öz köməyini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=72&id=732>
2. “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair “2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”nı. 2006-cı ilin sentyabr ayının 28-də təsdiq edilmişdir.
3. “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncam. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 31 yanvar 2008-ci il tarixli Sərəncamı. <http://edu.gov.az/az/page/299/759>
4. <http://sia.az/ru/news/economy/313873>
5. Q. Məmmədov, M. Xəlilov. Ekologiya, ətraf mühit və insan: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2006.
6. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Этнопедагогика>
7. Экологическое образование: Концепции и методические подходы. Отв.редактор Мамедов Н.М. М.: Агенство «Технотрон», 1996, 136 с.

E-mail: amicelilabad@mail.ru

Rəyçi: *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Nurağa oğlu Abbasov*

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018

qırılmaz vəhdəti demək olar ki, tələbələrin bir mütəxəssis və vətəndaş kimi sosial funksiyaları və peşə funksiyalarını yerinə yetirməyə hazırlanmasına kömək edir.

2016-2017-ci tədris illərində Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında tələbələrin asudə vaxtı tədqiq olunmuşdur (ADBTİA). Bunun da əsas məqsədi dərsləndirən vaxt büdcəsinin strukturunu təyin etməyə, tələbələrin asudə vaxtının həcmi, həmin dövrdə keçirilən məşğələ növlərini, peşə hazırlığının səviyyəsini yüksəltmək, fiziki təkmilləşməyə və istirahət üçün məqsəduyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə, tələbələrin asudə vaxtdan məqsədyönlü istifadə etməsinə Akademiyanın ictimai təşkilatlarının təsirini öyrənməyə imkan vermişdir.

Dərsləndirən vaxt dedikdə, tələbənin məşğələlərdə keçirdiyi müddətdən başqa günün bütün vaxtı nəzərdə tutulur. Akademiyada təhsillə bu və ya başqa cür bağlı olan saatları (Akademiyaya getmək və oradan qayıtmaq, idman məşqlərinə hazırlaşmaq) habelə ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə (yuxu, şəxsi gigiyena, yemək-icmək və sair) dərsləndirən vaxtdan çıxdıqda yerdə qalan saatlar asudə vaxtı təşkil edir.

Tələbələrin asudə vaxtının tədqiqi prosesində Akademiyanın ictimai təşkilatlarının, kitabxananın, tələbə elmi cəmiyyətinin işi, auditoriyadankənar fiziki tərbiyənin və s. vəziyyəti öyrənilmişdir.

Alınmış materialların təhlili göstərir ki, ADBTİA-nın tələbələrinin vaxt büdcəsinin strukturunda sutkalıq dərsləndirən vaxt orta hesabla 15,6 saat təşkil edir. Bunun 4,8 saati asudə vaxtdır. Həm də, bir qayda olaraq, ictimai tapşırıqların yerinə yetirilməsinə bir saat vaxt sərf edilir. Qeyd edək ki, tələbələrin 63,2 faizi bir ictimai tapşırıq, 16 faizi iki-üç tapşırıq, qalanları isə birdəfəlik tapşırıq yerinə yetirirlər.

Alınmış məlumatın təhlili dərsləndirən və asudə vaxt həcminə təsir edən mühüm amilləri aşkara çıxarır. Məsələn otaq kirayələyən tələbələr ev işlərinin yerinə yetirilməsinə mənzili olan və valideynləri ilə, yaxud ayrıca ailəsi ilə yaşayan şəxslərə nisbətən 39 faiz çox vaxt sərf edirlər.

Asudə vaxtda aparılan elmi-tədqiqat işi elmi-texniki nailiyyətləri əməli fəaliyyətdə yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacaran mütəxəs-

sislər hazırlanmasının və tərbiyə olunmasının keyfiyyətini yüksəltmək üçün səmərəli vasitədir. Akademiyanın 10 tələbəsindən 4 nəfəri bu işdə iştirak edir.

Tədqiqat göstərmişdir ki, sağlamlığını möhkəmləndirməyə və müəyyən fiziki kamiliyə nail olmağa çalışan tələbələrin 95 faizi idmanla müntəzəm məşğul olur və ona həftədə təqribən 6 saat vaxt sərf edir.

Asudə vaxtın nisbətən məhdud olması və bu şəraitdə bir çoxlarının başqa məşğələ növlərinə üstünlük verməsi tələbələrin auditoriyadankənar idman məşğələləri ilə əhatə edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə maneçilik törədir. Tələbələrin 30 faizi bunun belə olduğunu göstərmişdir.

Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, Akademiyanın tələbələrinin asudə vaxtının strukturu tərbiyə işi baxımından kifayət qədər məzmunlu və səmərəli təşkil olunmamışdır. Tədqiq edilmiş tələbələrin 30 faizi qəzet, 45 faizi bədii ədəbiyyat oxumur, 30 faizi ictimai tapşırıq yerinə yetirmir. Onların 20 faizi hər gün qəzet, 20 faizi bədii ədəbiyyat oxuyur, 40 faizi ictimai işdə fəal iştirak edir. Asudə vaxtın keçirilməsinin ən cəzbedici formaları konsertlərə getmək, dostlarla ünsiyyət etmək, kinoya baxmaqdır. Asudə vaxtın keçirilməsinin iki formasının – «sadəcə küçədə gəzişmək» və «dostlarla bir yerdə olmaq» formalarının ümumi faizi yüksəkdir – 59 faizdir. Asudə vaxtın bu formalarının konkret məzmununun nədən ibarət olduğunu söyləmək çətinidir. Bunların hər ikisi əslində boş-boşuna vaxt keçirmək deməkdir, bəzən isə spirtli içki içməklə və cəmiyyətə zidd olan başqa hərəkətlərlə əlaqədardır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-formal ünsiyyət təzahürləri son dərəcə çoxdur. Mədəni-məişət həyatının və həyat yolu seçməkdə sərvət istiqamətlərinin bir çox məsələlərinin həllində dostların məsləhətinə böyük əhəmiyyət verilir.

Tədqiqatın vəzifələrindən biri tələbələrin ictimai işdə iştirakının asudə vaxtdan istifadə edilməsinə təsirini aydınlaşdırmaq idi. Alınmış tədqiqatın təhlili göstərmişdir ki, gənclərin xeyli hissəsi bu təsirin mövcud olduğunu etiraf edir və onun müsbət xarakter daşdığını qeyd edir. Bu tələbələrin fikrincə, ictimai işdə iştirak asudə

Müstəqilliyimiz dövründə tələbələrin asudə vaxtının təşkili yolları

vaxtdan daha səmərəli istifadə olunmasına kömək edir, onu daha da zənginləşdirir.

Tədqiqat zamanı tələbələr belə bir suala çox həvəslə cavab verirdilər: «Tələbələrin asudə vaxtdan Sizcə, nə yolla daha səmərəli istifadə etmək olar?» Gənclərin çox hissəsi belə hesab edir ki, tələbələrə asudə vaxtı hədəf verməyib onu planlaşdırmağı, düzgün təşkil etməyi və ondan düzgün istifadə etməyi öyrənmək lazımdır. Vətənpərvərlik mövzularda mühazirələrin, görüşlərin sayını artırmaq, teatr tamaşalarına, konsertlərə, kino filmlərə, sərgilərə daha tez-tez kollektiv baxışlar təşkil etmək, Bakının və başqa şəhərlərin tarixi abidələri ilə tanışlıq üçün turist səfərləri etmək, yaşlı nəsillərin idmançı, əmək və döyüş şöhrəti ilə bağlı görüşlər keçirmək, həmin yerlərə daha çox yürüşlər keçirmək təklifləri diqqəti cəlb edir.

Asudə vaxt büdcəsinin tədqiqi məşğələlərin üstünlüyə görə sıralandığını aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Adi günlərdə televiziya verilişlərinə tamaşaya daha çox asudə vaxt sərf edilir, idman məşqlərinə getmək, dostlarla görüşlər birinci yeri, gəzinti ikinci yeri, kino-teatra getmək dördüncü yeri tutur. Aşağıdakılar sonrakı yerləri tutur: qonaq getmək, bədii ədəbiyyat müəllimi, passiv istirahət.

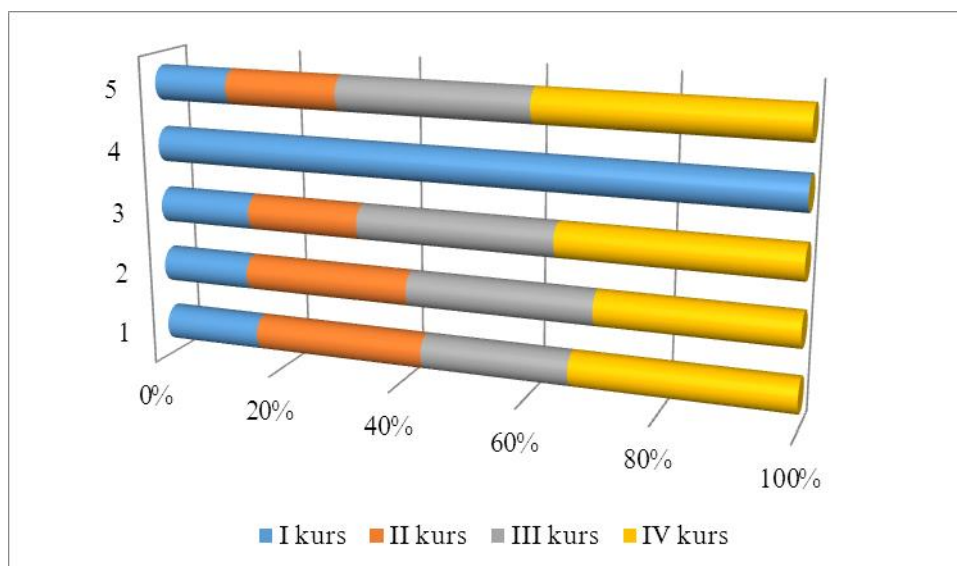
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının 200 tələbəsi arasında keçirdiyimiz rəy sorğusunun materialları üzrə tələbələrin asudə vaxtdan istifadə etməsinin və bədən tərbiyəsi və idmanın tələbatının onların təhsilindən asılılığı haqqında aşağıdakı rəqəmləri göstərir:

Cədvəl № 1

Təhsil	İldə neçə dəfə olmuşlar %				
	kinoda	teatrda	mühazirədə	muzeydə	klubda
I kurs	14,5	1,9	2,5	1,5	2
II kurs	25,2	3,5	3	1,7	3
III kurs	21,1	3,8	5,1	2	5
IV kurs	30,5	3,9	5,9	1,9	6,5
Cəmi:	91,3	13,1	16,5	7,1	16,5

Qrafik 1.

Tələbələr arasında keçirilmiş rəy sorğusunun materialları üzrə asudə vaxtdan istifadə etməsinin qrafiki

Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, Akademiyanın I kurs tələbələrin 14,5 faizi kinoya, 1,9 faizi teatra getmiş, 2,5 faizi mühazirədə olmuşlar. Onların 1,5 faizi muzeydə, 2 faizi isə klubda olmuşlar. Akademiyasının IV kurs tələbələri I kursa nisbətən daha aktiv iştirak edirlər. Ümumi I kurs 20%, II kurs 40%, III kurs 60% və IV kurs 80% tədbirlərdə iştirak etmişlər.

İstirahət günləri asudə vaxtın mənzərəsi bir qədər dəyişir. Burada şəhər gəzintisi birinci yeri, qonaq getmək, dostlarla görüşmək ikinci yeri tutur. Sonrakı yerləri televiziya verilişlərinə tamaşa, passiv istirahət, bədii ədəbiyyat mütaliəsi tutur. Aparılmış tədqiqat çox aydın göstərir ki, Akademiyasının tələbələrinin asudə vaxtının əsas məzmununu (80 faizini) idman məşqləri təşkil edir. Qalan tələbələrin asudə vaxtından istifadə olunmasında kortəbiiilik hökm sürür, asudə vaxtın strukturu təsadüfi amillərin təsiri altında, yaxud da fərdi zövqlər və öz-özünə əmələ gələn, sosial cəhətdən tənzim oluna bilməyən qeyri-formal qrupların ənənələri nəzərə alınmaqla formalaşır.

Tədqiqatın nəticələri Akademiyasının həmkarlar komitəsində, gənclərin bircə iclasında müzakirə olunmuşdur. Beş əsas bölməni əhatə edən tövsiyələrin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər müəyyən edilmişdir:

- 1) asudə vaxtı artıran ehtiyatlardan istifadə etmək; (tələbələri yataqxana ilə təmin etmək);
- 2) vaxt keçirilməsinin strukturunu təkmilləşdirmək;

3) asudə vaxtdan istifadə edilməsinin məzmununa təsiri gücləndirmək.

4) hər bir tələbədə öz asudə vaxtından səmərəli istifadə etmək arzusu və bacarığı tərbiyə etmək vəzifəsi;

5) asudə vaxtından səmərəli istifadə etmək üçün lazımı şərait yaratmaq vəzifəsi Akademiyasının ictimai təşkilatların diqqət mərkəzində durur.

Asudə vaxta dövlətin rəhbərliyi problemi çoxcəhətli problemdir. Dövlətin qərarına əsasən beşgünlük iş həftəsinə keçidlə əlaqədar olaraq daha kəskin şəkildə durmuşdu. Təhsil ocağımız beşgünlük dərslərin sistemində keçmişdir. Məlumdur ki beşgünlük iş sistemində keçid asudə vaxtın sadəcə olaraq genişlənməsi, təhsil sahəsində boş saatların miqdarının sadəcə olaraq artması deyil, bunların yenidən bölüşdürülməsi deməkdir.

Bu problem fərdi asudə vaxt fondunun tənzim olunmasının və ondan istifadə edilməsinin bütün istiqamətlərini əhatə edir.

Təhsil ocaqlarının əsas tərbiyəvi rolunu qeyd edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, beşgünlüyə keçid bilavasitə təhsil ocağında tələbələrin tərbiyəsi üçün istifadə edilən asudə vaxtın azalmasına səbəb olmuşdur. İndi asudə vaxtın təqribən yarısı həftənin axırında uzun sürən iki günlük dövrlərdə təmərküzləşir. Deməli problem ondan ibarətdir ki, təhsil ocaqlarında təhsil alan tələbələrə göstərilən təsirin zəifləməsinə bu şəraitdə yol verilməsin.

Ədəbiyyat

1. Patruşev V. Altmışinci və yetmişinci illərdə SSRİ zəhmətkeşlərin asudə vaxtının dinamikası. «Sovetskiy sport» qəz., 1981, 16 iyul
2. SSRİ-də xalq maarifi, elm və mədəniyyət. Stat.məcm., M., 1977.

E-mail: mr.quliyev.d@mail.ru

Rəyçilər: *prof. X.K. Qurbanov, prof. Q.M. Cəfərov*

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2018

UOT 371.

Hamlet Vəli oğlu İlyasov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Гамлет Велли оглу Ильясов
доктор философии по педагогике
Газархский филиал Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ГРАЖДАНСТВА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Hamlet Veli oglu Ilyasov
PhD in Pedagogy
Gazakh Branch of State University of Baku

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE UPBRINGING OF THE CITIZENSHIP OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Xülasə: Tərbiyə sistemində vətəndaşlıq tərbiyəsi özünəməxsus yer tutur. Vətəndaşlıq tərbiyəsi üzrə aparılan işlər nəticəsində şagirdlərdə milli şərəf və ləyaqət, milli şüur, milli mənlilik hissi, vətənpərvərlik inkişaf edir, böyüyən nəsilə milli qürur və iftixar hissləri təşəkkül tapır və formalaşır. Vətəndaşlıq tərbiyəsinin uğurlu olması üçün bu iş erkən yaşlardan başlamaq lazımdır. Məsələn, məktəbəqədər yaşdan. Təqdim olunan məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsi diqqətə çatdırılır. Kiçik yaşlı məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsi ilə, adətən valideynlər, məktəb və ictimaiyyət məşğul olurlar. Təqdim olunan məqalədə ailənin rolundan danışılır.

Açar sözlər: *ailə, kiçik yaşlı məktəblilər, vətəndaşlıq, tərbiyə, vətəndaşlıq tərbiyəsi*

Резюме: Гражданское воспитание занимает особое место в системе образования. В результате работы по гражданскому воспитанию, у учащихся формируется чувство национальной чести и достоинства, национального самосознания, патриотизма и национальной гордости. Для эффективности гражданского воспитания эту работу необходимо начать с раннего возраста, например, с дошкольного возраста. В статье рассмотрено гражданское воспитание детей младшего возраста. Гражданским воспитанием детей младшего возраста обычно занимаются родители, школы и общественность. В данной статье подчеркивается также роль семьи.

Ключевые слова: *семья, младшие школьники, гражданство, воспитание, гражданское воспитание*

Summary: Civic education occupies a special place in the education system. As a result of the work on civic education, students develop a sense of national honor and dignity, national self-awareness, patriotism and national pride. For the effectiveness of civic education, this work must start from an early age, for example, from the preschool age. The article deals with the civil education of young children. Civic education of young children usually involved parents, schools and the public. This article also emphasizes the role of the family.

Key words: *family, junior schoolchildren, citizenship, upbringing, education of citizenship*

Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi olaraq cəmiyyətə yararlı insanların yetişməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. O, hələ kiçik yaşlardan uşaqlarda şüurun, iradənin, hisslərin formalaşmasına şərait yaradır. Alimlərin fikrincə və mövcud təc-

rübənin sübut etdiyinə görə, uşaqlar valideynlərin rəhbərliyi altında ilk həyat təcrübələrini qazanır, onları əhatə edən gerçəkliklə əlaqədar ilkin elementar biliklərə yiyələnir, cəmiyyətdə həyat bacarıq və vərdislər qazanırlar. Uşaqlıq tə-

əssüratları bütün ömrü boyu insanın xatirindən silinmir. Uşaqlıq sevincləri, həyəcanları, çətinlikləri, macəraları unudulsa belə, sonralar onların gələcək bütün işlərində özünü göstərir. Uşaqlıqdan ailədə zəhmətə səyliliyə, məsuliyyətliyə, işgüzarlığa alışdırılmış insan böyükdən sonrakı fəaliyyətində bu keyfiyyətlərindən bəhrələnir. Hətta ətrafındakı insanlara, cəmiyyətə, ictimai quruluşa, iqtisadi münasibətlərə, davranışlara baxışları, dini-mənəvi dəyərlərə, qanunçuluq əxlaqına, vətəndaşlıq amalına yiyələnməsinin əsası uşaqlıqda, ailədə qoyulur. Kiçik yaşlı uşaq sabahkı fəal vətəndaş ola bilir, ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında, demokratik cəmiyyət quruculuğunda, mədəniyyətin inkişafında xidmətlər göstərir. Bütün bunların özülü hələ kiçik yaşda ailədə qoyulur. Ailə mühitində böyüyən uşaq sağlam ailə şəraitində, ahəngdar inkişaf yolu keçir. Ailədə uşaq əxlaq normalarını mənimsəyir, müstəqil əmək vərdişlərinə yiyələnir, onun həyat planları və idealları ailədə formalaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qazanılan bu vərdişlər o qədər möhkəm olur ki, insan böyükdən sonra da onu özündə daşıyır. Buna görə də ailə öz ahəngi, əxlaqi-mənəvi mühiti, vətənsəvərliyi, zəhmətkeşliyi, yüksək vətəndaşlıq duyğuları nümayiş etdirməsi ilə kiçik yaşlı uşaqların ömrü boyu unudulmayan sağlam vərdişlərə yiyələnməsinə önəm verməlidir.

Mütəxəssislərin qeyd etdiklərinə görə və bizim də təcrübə müşahidələrdən bildiyimiz kimi, hətta, heç nəyi bacarmayan, zəif 2 yaşlı uşaq anasını izləyərək, ev işlərində nəyisə yerinə yetirməyə cəhd edir. Bəllidir ki, uşaqlar valideynlərinin bütün hərəkətlərini, gördüyü işləri, sözlərini diqqətlə izləyirlər. Əks ifadə etmək bacarıqları olmasa da, müşahidə etdikləri onların yad-
daşında iz salır.

Bəlli olduğu kimi, uşağı ailənin gündəlik həyat-məişət şəraiti, valideynlərlə qarşılıqlı münasibəti, ailədə cərəyan edən təsir vasitələri tərbiyə edir. Deməli, kiçik yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsinin əsas şərtlərindən biri onların daimi, fasiləsiz tərbiyəvi təsirdə olmalarıdır. Digər keyfiyyətlər kimi vətəndaşlıq duyğusunun ailədə daimi mövcudluğu böyüyən insanın tək-cə anlam-la deyil, kiçiklikdən təqlid və bənzərliklə bu keyfiyyətləri özündə formalaşdırmasına imkan verir.

A.S. Makarenko haqlı olaraq yazırdı ki, düzgün ailə tərbiyəsinin şərti – səmərəli təşkil olunmuş məişət, uşağın ailədə həyat rejimidir.

Uşağın ailədə məqsədyönlü tərbiyəsində valideynlərin nüfuzunun da bir şərt kimi mühüm əhəmiyyəti vardır. Valideyn nüfuzunun ən əsas cəhəti onun vətəndaş siması, səmərəli işlər görməsi, ailə məişətinin normal qurulması və təminatı, eləcə də, valideynin işlədiyi kollektivdə, ictimaiyyət arasında hörmətə layiq olmasıdır. Valideynlərin həyat tərzini onların uşaqlar yanında nüfuz qazanmalarını müəyyənləşdirir. Uşağın şəxsiyyətinə hörmət, onun maraqlarının nəzərə alınması, münasibətlərdə qayğılı və tələbkər mövqe tutmaq, valideyn nüfuzunu təmin etdiyi kimi, uşaqların da azad, sərbəst, özünəinamlı olmasına, normalara riayət etmək vərdişləri qazanmasına kömək edir. Təcrübə göstərir ki, valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsi, pedaqoji takt və yanaşmadan istifadə etməsi, sağlam əxlaqi-mənəvi dəyərlər daşıyıcısı olması, səbirliyi, təmkinliyi, möhkəm iradi keyfiyyətləri ilə seçilməsi, tərbiyədə məqsədyönlülüüyü nəzərə alması uşaqların ahəngdar inkişafının reallaşmasına şərait yaradır.

Digər ictimai təsisatlar, institutlar kimi, ailə də zamanın, dövrün, elmi-texniki tərəqqinin, iqtisadi münasibətlərin, ictimai quruluşun, təkmilləşən əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təsirlərinə məruz qalır, ailə qarşısında yeni dövrün yeniləşən tələblərinə uyğun tərbiyə işi aparmaq vəzifəsi meydana çıxır.

Artıq neçə illərdir ki, ölkəmizdə demokratik cəmiyyət – vətəndaş cəmiyyəti qurulmaqdadır. Yeniləşən müasir cəmiyyətdə vətəndaşlıq tərbiyəsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin tərbiyə konsepsiyasında, təsadüfi deyildir ki, vətəndaşlıq tərbiyəsi məsələləri ayrıca yer tutur.

“Ulu öndər Heydər Əliyevin böyüyən nəslin vətəndaş təhsili və tərbiyəsinə aid baxışları əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin bərqərar olması üçün yalnız hikmət və tövsiyələrlə, göstərişlərlə deyil, problemə ciddi elmi yanaşması ilə səciyyələnir.

Heydər Əliyev insanın şəxsi-fərdi və ictimai maraqlarının vəhdətini qəbul edərək, onun kamillik ölçüsünü yüksək intellektə və mənəviyyətə malik insan-vətəndaş olması ilə dəyərlən-

dirmişdir” (4, 100-108). Prof. Ə.Ə. Ağayev qeyd edir ki, Heydər Əliyevin vətəndaşlıq dərslərinin məzmununda xalqımızın zəngin tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, mənəviyyatının, milli dəyərlərinin öyrənilməsi geniş yer tutur. Bütün bunları mükəmməl bilən və fəaliyyətində təzahür etdirən insan həqiqi mənada vətəndaş məziyyətlərini nümayiş etdirə bilər... Heydər Əliyevin vətəndaş tərbiyəsi ideyasının əsasında milli vətənpərvərlik ideyası, vətəndaşlıq borcu dayanır. Alim bu qənaətdədir ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin vətəndaş tərbiyəsi sahəsində ideya və fikirləri yalnız elmi-nəzəri, metodoloji əsas olması ilə deyil, praktik əhəmiyyət-liliyi ilə də diqqəti cəlb edir (5, 37, 38).

Böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsi işinin məqsədyönlü təşkilində onların vətəndaş hazırlığı mühüm yer tutur. Təbii ki, vətəndaş yetişdirilməsi, ilk növbədə, ailədən qaynaqlanan bir prosesdir. Bu iş kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsində ailə ilə yanaşı, məktəb tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd etməliyik ki, böyüyən nəslin vətəndaş hazırlığı bütün zamanlarda aktual hesab edilmişdir. Hazırkı dövrdə – müstəqil, suveren Azərbaycan dövlətinin təşəkkülü zamanında bizim üçün daha böyük aktuallıq kəsb edir. Çünki müstəqil Azərbaycan dövləti yeni, azad, demokratik düşüncəli, öz yurduna, dilinə, adət və ənənələrinə sadıq, işgüzar, öz sərvətlərinin sahibi ola bilən, Vətəninə göz bəbəyi kimi qoruyan, ölkəsinin inkişafında yüksək peşə-sənətkarlıq qabiliyyəti ilə seçilən, yüksək sivilizasiya mövqeyində dayanıb, öz dəsti-xəttini tanıda bilən vətəndaşlar yetişdirmək missiyasına malikdir. Bu missiya ailədə bütün tərbiyə prosesində, məktəbdə tədris prosesində və dərslərdə tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Cəmiyyətimizdəki dəyişikliklər həm sosial-iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən, o cümlədən vətəndaşlıq anlayışının məzmunca və keyfiyyət-cə yeniləşməsinə rəvac vermişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra «sovet vətəndaşı», «SSRİ vətəndaşı» arxaik anlayışlara çevrilmişdir. Əvəzində öz müstəqil dövlətinin verdiyi hüquq və vəzifələri yerinə yetirən vətəndaş anlayışı yaranmışdır. Respublikamızın vətəndaşı yalnız şəxsin dövlətə mənsubluğunu bildirən sənədlə və hüquqi aktlarla deyil, eyni zamanda, kamil şəxsiyyət – insan - vətəndaş yetişdirilməsi zəminində tərbiyə vasitəsilə hazırlanmalıdır.

Vətəndaşlıq – birlikdə yaşadığın xalqlarla, mənsub olduğun millət və dövlətlə birliyi, əlaqə-liliyi hiss etmək, onların təhlükəsizliyi və çiçək-lənməsi üçün məsuliyyət daşdığını dərk etmək, Vətənin inkişafı naminə konstitusion hüquq və vəzifələrlə tərəqqiyə xidmət etmək deməkdir.

Vətəndaş tərbiyə etmək üçün uşaqlarla kiçik yaşlarından başlayaraq, ailədə sistemli iş aparıl-malı, onun imkan və yolları müəyyənləşdirilmə-lidir. Bu problemlə əlaqədar Ə.Ə. Ağayevin, R. Hüseynovun, A. Əliyevin, M. İlyasovun, N. Yu-sifovanın, S. Səfərovanın tədqiqat işləri olmuş, on-lar vətəndaşlıq ləyaqəti, vətəndaşlıq borcu keyfi-yətlərini yeniyetməlik yaşı dövründə, texniki-peşə məktəbi şagirdləri arasında öyrənmiş, tədqiqat nəticələrini ümumiləşdirmiş, vətəndaş təhsili və tərbiyəsinin aktuallığını əsaslandırmış, tədqiqat mövzularına uyğun olaraq vətəndaş tərbiyəsinin yuxarı yaş mərhələlərində iş sistemini işləmişlər (1, 3, 4, 5, 6).

Dinamik inkişaf tələb edir ki, vətəndaş tərbiyəsinin məzmunu və xüsusiyyətləri, imkanı və yolları başlanğıcdan öyrənilsin, sonrakı işlər bu bazada həyata keçirilsin. Yeniləşən cəmi-yət, yeni iqtisadi münasibətlər də vətəndaş tərbi-yəsi işinə yeni prizmadan baxılmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi onların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə daxildir. Vətəndaşlıq tərbiyə-si işi bir istiqamət üzrə deyil, mənəvi tərbiyə kon-tekstində aparıldıqda daha səmərəli nəticə verir.

Kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi problemi insan – vətəndaş hazırlığı ideyasının reallaşdırılması üzrə tarixin bütün za-manlarında mövcud olmuşdur. Hər bir ictimai-siyasi quruluş vətəndaşlıq tərbiyəsinə və hazırlı-ğına dövlətin mənafeyi baxımından yanaşmış, əsas məqsədi yaşadığı xalqa, ölkəyə, dövlətə mənsub faydalı əmək və döyüş fəaliyyəti göstə-rən insanlar hazırlamaqdan ibarət olmuşdur.

İctimai-pedaqoji fikir nümayəndələri kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsinə onla-rın şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm amil hesab etmişlər. Ona görə də kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi şəxsiyyəti formalaşdır-mağın mühüm tərkib hissəsi hesab edilmiş, hər bir yeniləşən cəmiyyətdə yeni məzmunlu insanın ha-zırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi işinə valideynlər uşaqların həyat hazırlığında mühüm əhəmiyyət daşıyan vasitə kimi baxmışlar.

İstər tarixi, istərsə də müasir baxımdan uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi onlarda dövlət mənsubiyyəti, vətəndaşlıq borcu və ləyaqət hissinin formalaşdırılmasına, vətənpərvər, işgüzar, mənsub olduğu torpağın, xalqın, ölkənin qorunması və inkişafı uğrunda fədakarlıq göstərə bilən insan – şəxsiyyət – vətəndaşın yetişdirilməsinə xidmət edir.

Kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin səmərəlilik səviyyəsini qaneedici hesab etmək olmaz. Səmərəlilik səviyyəsini yüksəltmək üçün valideynlərin və uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin məzmununa bələdliyini artırmalı, onların maariflənməsini həyata keçirməli, bu işi ardıcıl və sistemli reallaşdırmaq üçün vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin imkan və yollarını dəqiq müəyyənləşdirib, istifadə edilməsini ailə ahənginin normasına çevirmək fayda verir.

Müstəqil, suveren Azərbaycan dövlətinin yeni quruculuq və inkişaf konsepsiyasında böyüyən nəslin sistemli vətəndaşlıq tərbiyəsi ideoloji-tərbiyəçilik fəaliyyətinin ən vacib sistemini təşkil edir və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsində əsas komponent kimi çıxış edir.

Ailədə kiçik yaşlı uşaqlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin məktəblə qarşılıqlı əlaqədə qurulması tələblərdə vahidlik prinsipinə cavab verir, tərbiyə işinə ailədə birtərəfli yanaşmanı aradan qaldırır.

Tərbiyə işinin səmərəliliyi kiçik yaşlı uşaqlara məqsədyönlü olaraq müvafiq biliklərin

verilməsi, onların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə meydana çıxır.

Vətəndaşlıq tərbiyəsi prosesində milli-regional xüsusiyyətlərin, adət və ənənələrin, həyat şəraitinin, sosial-iqtisadi reallıqların nəzərə alınması və bu əsasda iş sisteminin tətbiq edilməsi vətəndaşlıq tərbiyəsinin müasir məzmununu meydana çıxarır və səmərəliliyini təmin edir.

Kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi işi sisteminin məzmununu kompleks tərbiyəvi tədbirlərin tətbiqi, ailənin, məktəbin, digər təsir amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə uşaqlarda yaradılan fərdi və ictimai maraqların ahəngdar uyuşması, hərəkətdə, fəaliyyətdə söz və əməl birliyinin olması, fəal vətəndaşlıq mövqeyi, fəaliyyətdə məqsədyönlülüynün təmin edilməsi, hüquq və əxlaq normalarına əməl edilməsi, şüurluluq, qayğıkeşlik, vicdanlılıq, ədalətlik, məsuliyyətlik, mübarizlik, həqiqətpərəstlik, vətənsəvərlik, düşmən niyyətlə, əyriliklərlə barışmazlıq kimi keyfiyyətlərin meydana çıxması təşkil edir.

Ailədə kiçik yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi onların inkişafına uyğun qurulan, bu inkişafa təkan verən pedaqoji təsir vasitələrindən, forma və metodlardan planlı surətdə istifadə etdikdə, onlarda fəallıq və müstəqilliyin inkişafı özünü daha aşkar göstərir və böyük praktik əhəmiyyət daşıyır.

Kiçik yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi sistemli, ardıcıl və planlı aparılıqda uşaqlar böyüdükcə artan, davranış normasına çevrilən vətəndaşlıq şüurluluğu, vətəndaşlıq borcu, vətəndaşlıq davranışı, vətəndaşlıq qururu, vətəndaşlıq ləyaqəti, vətəndaşlıq dəyanəti kimi praktik fəaliyyətdə özünü göstərən keyfiyyətlərin uğurlu formalaşmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Vətəndaş təhsili günümüzün zəruri tələbidir // Azərbaycan məktəbi, 2004, № 1
2. Ağayev Ə.Ə., Hüseynli S.M., İbadova M., Qəribov Ş., Məmmədova İ. Təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2008.
3. Əliyev A.X. Yuxarı sinif şagirdlərində vətəndaşlıq ləyaqəti tərbiyəsi üzrə işin təşkili yolları: Ped. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994.
4. İlyasov M.İ. və Nəzərov M.H. Yuxarı sinif şagirdlərinin vətəndaşlıq tərbiyəsi. Bakı, 2003.
5. Səfərova S.M. Ümumtəhsil məktəblərində vətəndaşlıq təhsilinin nəzəri və təcrübi məsələləri: Ped.ü.fəls.dok. ...dis. Bakı, 2011.
6. Yusifova N.R. Yeniyetməlik yaşı dövründə ailədə uşaqlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin imkanları və yolları: Ped. elm. nam. ...dis. Naxçıvan, 2006.

E-mail: hamlet.ilyasov9597@gmail.com

Rəyçi: *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Paşa oğlu Bəşirov*

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2018

Tahirə Ənvər qızı Quliyeva
ARTİ-nin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantı

TƏLƏBƏLƏRİN SOSIALLAŞMASI YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜRÜN TƏLƏBİ KİMİ

Тахира Энвер ызы Гулиева
Институт образования Азербайджанской Республики

СОЦИАЛИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ КАК НОВОЕ ТРЕБОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Tahira Anvar Guliyeva
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

SOCIALIZATION OF STUDENTS AS A NEW REQUIREMENT OF PEDAGOGICAL THINKING

Xülasə: Tələbələrdə milli-mənəvi mədəniyyətin formalaşdırılması onlarda sosiallaşmanın bərqərar olmasına imkan verir. Sosiallaşma nədir? Gənclərin sosiallaşmasına nail olmaq, onların cəmiyyətimizin həyatında yaxından iştirak etmələri üçün dövlət səviyyəsində hansı tədbirlər görülür?

Təqdim olunan məqalədə bu suallara cavab tapmaq mümkündür. Məqalədə "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, həmin Konsepsiya əsasında hazırlanmış "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, tələbələrin sosiallaşması, yeni pedaqoji təfəkkür, tələb kimi, "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı*

Резюме: Формирование национально-духовной культуры студентов, позволяет утверждению у них социализации. Что такое Социализация? Какие мероприятия на государственном уровне проводятся для социализации студентов и их непосредственного участия в жизни общества. В представленной статье можно найти ответы на все эти вопросы. В данной статье представлена информация о Стратегии Развития "Азербайджан 2020: Взгляд в будущее" и подготовленной на её основе Государственной Программе "Молодёжь Азербайджана 2017-2021 годы".

Ключевые слова: *социализация, социализация студентов, педагогическое мышление, как требование, Стратегия развития "Азербайджан 2020: Взгляд в будущее", Государственная Программа "Молодёжь Азербайджана 2017-2021 годы"*

Summary: Formation of the national-spiritual culture of students, allows the assertion of their socialization. What is Socialization? What activities at the state level are conducted for the socialization of students and their direct participation in the life of society. In this article you can find answers to all these questions. This article provides information on the Development Strategy "Azerbaijan 2020: A Glimpse into the Future" and the State Program "Youth of Azerbaijan 2017-2021" prepared on its basis.

Key words: *socialization, student socialization, pedagogical thinking as a requirement, Development Strategy "Azerbaijan 2020: Looking to the Future", State Program "Youth of Azerbaijan 2017-2021"*

Ölkəmizdə böyüməkdə olan nəsəl, gənclərə xüsusi diqqət və qayğı vardır. Yeniyetmə və gənclər də Vətənin ləyaqətli övladları, nümunəvi oğul və qızları kimi yaşayıb fəaliyyət göstərirlər. Hələ Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində gənclər siyasəti dövlətin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edirdi.

Ona görə də demək mümkündür ki, respublikamızda hazırda həyata keçirilən və yüksək göstəricilərlə müşayiət olunan gənclər siyasətinin əsası əslində XX əsrin yetmişinci illərində qoyulmuş, bu siyasət nəticəsində gənclərin öz imkanlarını, yaradıcı qabiliyyətlərini həyata keçirmələri üçün əlverişli şərait hökm sürmüşdür.

Azərbaycanda gənclər siyasətinin təşəkkül taparaq formalaşmasında və böyüyən nəslin cəmiyyətin həyatında yaxından iştirak etməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə 1996-cı il fevralın 2-də keçirilən gənclərin I Forumu mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Bu forum Ulu öndərin gəncliklə bağlı strategiyasının ilk təntənəsi idi.

1999-cu ilin iyulunda Ümummilli lider Heydər Əliyev "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" fərman imzaladı. Bu fərmanın tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanmış tədbirlər planında gənclər siyasətinin başlıca istiqamətləri öz ifadəsini tapmışdı. Gənclərin Vətənə layiq insanlar kimi yetişmələri üçün onların hərtərəfli biliyə, milli keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə, milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi, gənclərimizin dövlət və hökumət strukturlarında geniş təmsil edilməsi, onların sosiallaşmasına nail olmaq – Gənclər siyasətinin mühüm məqsədlərindəndir.

Ölkəmizdə ordu quruculuğunun, vətəndaşlıq tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsinə, vətənpərvərliyin aşılmasına, sosial rifahın təmin olunmasına istiqamətlənən siyasət eyni zamanda gənclər sektorunun inkişafına da öz təsirini göstərir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2 fevral 1997-ci il tarixli fərmanına əsasən, fevralın 2-si Azərbaycanda Gəncləri Günü elan olunmuşdur.

Gənclər siyasətinin əsasını azərbaycançılıq ideologiyasından irəli gələn dövlətin inkişafı, xalqımızın rifahının yüksəldilməsi istiqamətində fəaliyyət və tolerantlığın inkişaf etdirilməsi təşkil edir.

Ölkəmizdə gənclər sahəsində dövlət siyasətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün mühüm qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Belə ki, "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında", "Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında", "Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" qanun, fərman və sərəncamlar, həmçinin "Gənc ailə" proqramı, "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında", "İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə istiqamətlənən, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə yardımçı olan Dövlət Proqramı, "Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məş-

ğulluğu" və s. bu kimi Dövlət Proqramı deyilənlərə əyani sübutdur.

Ümummilli liderimiz Gənclər siyasətini nəzərdə tutaraq deyirdi: "Öz dili, mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə tərbiyə olunmuş gənclər heç vaxt Vətəninə, xalqına ögey münasibət bəsləməz. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidirlər. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz".

Əsas Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasi kurs hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, həmin Konsepsiya əsasında hazırlanmış "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı gənclərimizin cəmiyyətimizin həyatında yaxından iştirakını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası"nda 7-ci bənd "Gənclərin potensialının və idmanın inkişafı" adlanır. Həmin bənddə deyilir: "Azərbaycan gənclərinin sağlam və fəal həyat tərzini təşviq etmək və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək məqsədi ilə 2013-2023-cü illəri əhatə edən Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası və 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2012-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiya və 2013-2016-cı illər üçün Dövlət Proqramı hazırlanaraq həyata keçiriləcəkdir" (1).

Haqqında söz açılan Konsepsiyada eyni zamanda oxuyuruq: "Bu sahə ilə bağlı mövcud olan normativ hüquqi baza mütəmadi olaraq təkmilləşdiriləcək, gənclərin, həmçinin bədən tərbiyəsi və idmanın sistemli inkişafını dəstəkləmək məqsədi ilə rayon (şəhər) icra hakimiyyətləri başçıları yanında gənclərdən ibarət məşvərətçi orqan olan şuralar yaradılacaq, gənclər siyasəti, bədən tərbiyəsi və idman işlərinin qurulması, aparılması və inkişafı işlərinə yerli bələdiyyə orqanlarının fəal surətdə cəlb edilməsi təmin olunacaqdır" (1).

Konsepsiyada gənclərin və gənc ailələrin mənzil ehtiyaclarının ödənilməsi də diqqət mərkəzində dayanmışdır. Konsepsiyada deyilir: “Gənclərin və gənc ailələrin mənzil ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə sosial ipotekanın şərtləri daha da təkmilləşdiriləcək, gənclər, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud olan gənclər üçün istirahət və təlim mərkəzləri istifadəyə veriləcəkdir (1).

Ucqar və kənd yerlərində yaşayan gənclər üçün məlumat məsləhət xidmətləri şəbəkəsi genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuş, gənclərin iş bacarıqlarının inkişafını təmin etmək üçün onların əmək və iqtisadi əlaqələrə erkən yiyələnmələrindən ötrü səmərəli forma və metodlar təbiiq planlaşdırılmışdır.

Konsepsiyada göstərildiyi kimi, “2020-ci ilə kimi ölkədə fəaliyyət göstərən bütün respublika idman federasiyaları, idman klubları (peşəkar klublar), uşaq-gənclər idman məktəbləri üçün müvafiq idman növləri üzrə ixtisaslaşdırılmış təlim-idman bazaları yaradılacaqdır. Gənclərə sosial xidmət göstərən müəssisələrin, eləcə də bədən tərbiyəsi və idman müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün aparılan işlər davam etdiriləcək, kadr hazırlığı məsələləri daha da təkmilləşdiriləcək, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin sosial müdafiəsi gücləndiriləcəkdir” (1).

“Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 sentyabr 2017-ci il tarixli, 3236 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

“Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramının məqsədi “gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaq, cəmiyyətin bütün sahələrində gənclərin fəal iştirakına şərait yaratmaq, onların yaradıcı və innovativ potensialının üzə çıxarılmasını dəstəkləmək, gənc nəslin sağlamlığını qorumaq, gənclərin təhsil və məşğulluq məsələlərinə diqqəti artırmaq, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək, ölkədə könüllülük hərəkatını inkişaf etdirməkdir” (2).

Dövlət Proqramına bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Onlardan bəzilərinə diqqət mərkəzinə gətirək:

“1. gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin formalaşdırılması;

2. gənclərin azərbaycançılıq və dövlətçilik prinsipləri əsasında vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi;

3. gənclər arasında milli-dini dözümlülük, sülhsevərlik, humanizm dəyərlərinin təbliğ edilməsi;

4. gənclərin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi;

5. gənc alim və tədqiqatçıların fəaliyyətinin dəstəklənməsi və gənclərin elmə həvəsləndirilməsi;

6. ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin mütərəqqi ideya və təşəbbüslərinin dəstəklənməsi;

7. gənclər arasında ixtisas və peşə seçimi, əmək bazarı və məşğulluq haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması;

8. gənclər siyasəti sahəsində çalışan mütəxəssislərin bilik və bacarıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların hazırlığı və yenidən hazırlığı üçün mütəmadi tədbirlərin həyata keçirilməsi;

9. gənclərin və gənclər təşkilatlarının ictimai həyatda təşəbbüskarlığının və iştirakının stimullaşdırılması;

10. ölkədə gənclərin könüllülük hərəkatının stimullaşdırılması və yerlərdə intensivləşdirilməsi;

11. gənclərin beynəlxalq mübadilə və mədəniyyətlərarası dialoqda iştirakının dəstəklənməsi;

12. xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi;

13. gənclərin insan hüquqları, gender bərabərliyi haqqında, eyni zamanda, insan alverinə, zorakılığa qarşı mübarizə ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması;

14. gənclərin ekologiya və ətraf mühitlə bağlı biliklərinin artırılması

15. gənclər arasında ailə dəyərləri haqqında və erkən nikahlara qarşı profilaktik maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi;

16. gənclərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəsinin təşviq edilməsi;

17. istedadlı və yaradıcı gənclərlə işin daha effektiv və ünvanlı qurulması

18. gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili;

19. gənclərin həyat və düşüncə tərzinin öyrənilməsi və müvafiq təhlillərin aparılması” (2).

Ölkəmizdə gənclər üçün hərtərəfli şəraitin yaradılmasına, onların öz yaradıcılıq imkanlarının,

təşəbbüskarlığının və müstəqilliklərinin müdafiə olunmasına baxmayaraq, bəzi gənclərin davranış və hərəkətləri narahatlıq doğurur. Bunun başlıca səbəblərindən biri bəzi gənclərin yad, yabançı təsirlər altına düşməsi, bəzən isə, sosiallaşma institutlarının lazımcına fəaliyyət göstərməməsidir.

Sosiallaşma nədir?

“Sosiallaşmış” termini şəxsiyyətdə sosial yetkinliyin, sosial keyfiyyətlərin inkişafının səviyyəsini göstərir. Sosiallaşma prosesinin mahiyyəti və məzmunu məsələlərinə Q.M.Andreyeva, S.A. Belicəva, B.Z. Vulfova, V.N. Quryeva, L.N. Koqan, A.İ. Kovalyova, İ.S. Kon, A.V. Mudrik, D.İ. Feldşteyn və b.-nin tədqiqatlarında aydınlıq gətirilir.

Pedaqoji, fəlsəfi, sosioloji, psixoloji tədqiqatlarda “Sosiallaşma”ya bir sıra təriflər verilir. Eyni zamanda uşaqlardan ötrü nəyin sosiallaşma olmadığına da münasibət bildirilir.

Məsələn, doktor Nyufeldə görə, “Yəqin ki, ən böyük yanlış düşüncələrdən biri, həmyaşıdlarla ünsiyyətin sosiallaşmaya gətirib çıxardığı fikridir”.

“Nə sosiallaşma deyil?” sualına psixoloq Uri Bronfenbrenner də cavab vermişdir. Psixoloqun qənaətinə, “Aydın olmalıdır ki, sosiallaşmaq – mədəniləşmək demək deyildir. Unutmayın ki, nasist gənclər də sosiallaşma prosesinin məhsulu idi”.

Andrea Mrojekun fikri isə belədir: “Sosiallaşma o deməkdir ki, uşaqlar cəmiyyətə uyğunlaşdırılmış şəkildə elə tərbiyə olunur ki, böyükdə

cəmiyyətə fayda gətirəcək böyüklər ola bilsinlər və həm işdə, həm evdə, həmkarları, ailələri və dostları ilə qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət qura bilsinlər” (3).

Q.M. Andreyevaya görə, sosiallaşma “iki cəhətli proses olub, özündə bir tərəfdən, sosial mühitə, sosial əlaqələr sisteminə daxil olma yolu ilə sosial təcrübənin mənimsənilməsi; digər tərəfdən, aktiv fəaliyyət hesabına və sosial sistemə aktiv daxil olmaqla fərdin sosial əlaqələri fəal surətdə canlandırma prosesi kimi anlaşılmalıdır” (4).

L.V. Zudilova yazır: “Sosiallaşma şəxsiyyətin və cəmiyyəti fəal qarşılıqlı fəaliyyəti olub bu zaman bir tərəfdən, şəxsiyyətin sosial mühitə daxil olması, onun sosial təsirləri mənimsəməsi, ictimai norma və dəyərlər sistemini qəbul etməsi baş verir. Digər tərəfdən, şəxsiyyət cəmiyyətə fəal surətdə təsir göstərərək, müvafiq dəyişikliklər edərək, ona öz təcrübəsini, özünün yaradıcı yanaşmasını daxil edir. Psixoloqlar şəxsiyyəti fərdin birgə fəaliyyətdə və ünsiyyətdə formalaşan ictimai münasibətlərində və sistemli keyfiyyətindəki daxilolma vasitəsilə nəzərdən keçirir; pedaqoqlar şəxsiyyəti təbii və sosial amillərlə daimi qarşılıqlı fəaliyyətdə olan fəaliyyətin subyekti kimi yanaşırlar. Şəxsiyyətin formalaşdırılması təkcə genetik proqramla deyil, həm də qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan sosial proqramla müəyyən olunur; insan təkcə həyata hazırlanmır, müəyyən sosiomədəni şəraitlərdə və sosiomədəni şərtlər daxilində həyat fəaliyyətinə hazırlanır” (5).

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 sentyabr 2017-ci il tarixli, 3236 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. *Andrea Mrojek. Забота о детях: почему раннее образование в этом не помощник.* <http://tebiivalideynlik.az/bes-sosiallasma/>
4. Андреева, Г.М. Социальная психология: учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2008.
5. Зудилова Л.В. Среда как условие развития социально-профессиональной активности студентов колледжа // *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии*: сб. ст. по матер. XII междунар. науч.-практ. конф. Часть I. – Новосибирск: СибАК, 2012.
6. Н.В.Короткова. Социализация студентов с использованием инновационных технологий. Социальное развитие обучающихся в условиях интеграции и / или сетевого взаимодействия организаций разных типов: Материалы всероссийской научно-практической заочной интернет-конференции. Ярославль: ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2016, с. 130-135

E-mail: tahiraaztu@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov, ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2018

UOT 378.

Vüsalə İlkan qızı Səfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet

AUDİTORİYADANKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Вусала Илкан гызы Сафарова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВНЕАУДИТОРНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

Vusala İlkan Safarova
State Pedagogical University of Azerbaijan

FORMATION OF CIVIC EDUCATION WITH THE USE OF EXTERNAL ACTIVITIES

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan tarixinin tədrisində auditoriyadankənar tədbirlərdən istifadə etməklə tələbələrdə vətəndaşlıq tərbiyəsinin formalaşdırılmasının aktuallığı əsaslandırılıb. Vətəndaşlığın mahiyyətinə aydınlıq gətirilib. Auditoriyadankənar işlərin ali məktəbdə gələcək ixtisaslı mütəxəssisin peşəkar hazırlığında böyük əhəmiyyət kəsb etməsi göstərilib. Auditoriyadankənar işlərin və tədbirlərin məqsədləri, növləri araşdırılıb

Açar sözlər: tədbirlər, tələbələrdə vətəndaşlıq, auditoriyadankənar iş, vətəndaşlıq tərbiyəsi, vətəndaşlıq mədəniyyəti, ekskursiyalar.

Резюме: Актуальность формирования гражданского воспитания у студентов оправдывается использованием мер, принимаемых аудиторией для обучения истории Азербайджана. Была выяснена суть гражданства. Было показано, что аудиторская работа имеет большое значение для профессиональной подготовки будущего специалиста в высшей школе. Были изучены цели и виды аудиторской работы.

Ключевые слова: мероприятия, гражданство у студентов, внеаудиторная работа, гражданское воспитание, гражданская культура, экскурсии

Summary: The urgency of forming civic education among students is justified by the use of measures taken by the audience to teach the history of Azerbaijan. The essence of citizenship was clarified. It was shown that the audit work is of great importance for the professional training of a future specialist in higher education. The objectives and types of audit work were studied.

Keywords: events, citizenship of students, work outside the classroom, civic education, civil culture, excursions.

Auditoriyadankənar işlər ali məktəbdə gələcək ixtisaslı mütəxəssisin peşəkar hazırlığında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu işlərin tələbələrin özünütəhsil, mədəni dünyagörüşünün genişlənməsi, yeni biliklər əldə edilməsi, maraqları üzrə məşğuliyyət, müxtəlif mənəvi-etik cəhətlərin, o cümlədən vətəndaş tərbiyəsinin formalaşdırılmasında böyük roludur. Qeyd et-

məliyik ki, auditoriyadankənar işlərin gələcəyin tarix müəllimlərinin hazırlığında da böyük bir roludur.

Keçmiş sovet və müasir pedaqoqların əsərlərində “auditoriyadankənar iş” anlayışına müxtəlif yanaşmalar vardır. “N.D. Arutyunova, L.L. Bublik auditoriyadan kənar iş dedikdə tələbələr tərəfindən öz ixtisaslarını müvəffəqiyyətlə

mənimsəməyi üçün gördükləri iş kimi, L.V. Kondraşova auditoriyadan kənar işin tələbələrin öz ixtisasları üzrə və şəxsiyyət kimi yeni keyfiyyətlərin əldə edilməsinə yönəldiyini qeyd edirlər” [1, s 37].

Tədqiqatçı N.N. Əzizxocayeva belə hesab edir ki, auditoriyadankənar işin öz məqsədləri olmalıdır. T.S. Derkaç auditoriyadankənar iş anlayışı altında müstəqil işə həsr olunmuş vaxt, dərnek, mədəni-kütləvi, idman, turistik və s. məşğuliyyət sahələrini başa düşürdü. Z.Ş. Kasımova təlim-təربiyə prosesini iki yerə bölürdü; O, tələbələrin kurs, diplom işləri yazmalarını da auditoriyadankənar işlərə aid edirdi. Buradan aydın olur ki, auditoriyadankənar işlərin müxtəlif növləri vardır. Beləliklə, T.V. Balaxniçeva axşamlar, konfranslar, klublar, disputlar kimi növləri ayırır.

Auditoriyadankənar işlərin kütləvi forması bir qayda olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dinləyici, tamaşaçı və ya iştirakçını əhatə edir; qrup formaları müəyyən plan və ya proqram üzrə işləyən bir qrup tələbəni əhatə edir; fərdi formaları isə ayrı-ayrı tələbələrin müstəqil işini əhatə edir. Beləliklə, auditoriyadankənar işlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onun öz məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, məzmunu, forma və metodları, ən əsası isə hər bir fəaliyyət növü kimi nəticələri vardır.

“T.V. Sarafanova auditoriyadan kənar işlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərir:

- Auditoriya və tələbələrin elmi-tədqiqat işləri ilə sıx şəkildə bağlı olur.
- Könüllülük prinsipi olduqda seçim azadlığı.
- Şəxsi təcrübənin ixtisasının incəliklərini anlamağa şərait yaratması.
- Yaradıcılıq üçün daha böyük imkanların yaranması.

- Müstəqil fəaliyyət və təşəbbüslərin müəllimlə əməkdaşlığa uyğunlaşdırılması” [1, 37].

Auditoriyadankənar tədbirlərin kütləvi formalarından biri də ekskursiyalardır. Ekskursiyalar müxtəlif yerlərə edilə bilər. Xüsusilə tarix fakültəsinin tələbələri üçün tarixi abidələr, muzeylər, ev muzeyləri, mərkəzlər, memorial komplekslər ekskursiya edilən yerlər ola bilər.

Auditoriyadankənar işlərin kütləvi formalarından danışarkən biz burada diqqəti elə təd-

birlərə yönəltməliyik ki, bu tədbirlər tələbələrdə vətəndaşlıq tərbiyəsinin formalaşdırılmasında faydalı və vasitəçi olsun. Bunlara misal olaraq “20 yanvar şəhidlərinin ziyarət edilməsi”, “Xocalı faciəsinə həsr edilmiş abidənin ziyarəti”, “Ümummilli Lider Heydər Əliyev Mərkəzinə edilən ziyarətlər” vətəndaşlıq tərbiyəsi baxımından zəruri tədbirlərdir.

Tələbələrin vətəndaş tərbiyəsinin formalaşdırılmasında Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, tələbələr tərəfindən Heydər Əliyev Mərkəzinə edilən ekskursiyalar, dahi rəhbərin adı ilə bağlı olaraq keçirilən tədbirlərdə iştirak etmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Heydər Əliyev hər şeydən əvvəl öz xalqını böyük məhəbbətlə sevən vətənpərvər idi. Onun “Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” kəlamı dillərdə dastandır. Onun vətənpərvərliyi müdafiə ruhlu idi. Çünki, ölkəmiz müharibə vəziyyətində idi. Eyni zamanda müasir elm və mədəniyyətin nailiyyətlərinə əsaslanan maarifçilik mahiyyəti daşıyırdı. Onun irsini, vətənpərvərliyini təhlil edərkən və dərinlən anlamağa çalışarkən Ümummilli Liderin gənclərə, gələcəyimizə göstərdiyi böyük qayğının şahidi oluruq. Azərbaycan dövlətinin yaranmasında, möhkəmlənməsində, Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbul edilməsində Heydər Əliyevin böyük və əvəzolunmaz rolu vardır. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti ilə əsil vətəndaş və vətənpərvərlik nümunəsi olmuşdur. Onun Azərbaycan elminə, incəsənətinə, tarixinə, dilinə göstərdiyi qayğı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına rəvac verdi, onu keçid dövründə məhv olmaqdan qurtardı. Xalqın ən çətin günlərində, böyük təhlükələri gözə alan H. Əliyev onun yanında oldu. “O, böyük bir azərbaycanlı kimi, “Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününü” elan etdi. Dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıları həmrəy olmağa, bir olmağa çağırırdı. O, əsil vətəndaş kimi istər 1918-ci il mart soyqırımına, istər “20 yanvar hadisələrinə” istərsə də “Xocalı faciəsinə” hüquqi-siyasi qiymət verdi. O, Azərbaycan Respublikasını dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvünə çevirdi. Onun irsi, onun həyatı, onun fəaliyyəti hər bir azərbaycanlı üçün vətənpərvərlik və vətəndaşlıq nümunəsidir” [4, 3].

Vətəndaşlıq tərbiyəsində işğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza edilən səfərlərin də bö-

yük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan “Cocuq-Mərcanlı” kəndinə edilən səfəri misal göstərmək olar. 2016-cı ilin aprel ayında Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixində yeni bir səhifə açıldı. Azərbaycanın igid döyüşçüləri Goranboy və Naftalan rayonlarına təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliyi və Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən Lələ-təpə adlı yüksəkliyi ələ keçirdilər. Nəticədə, 1994-cü ildə Horadiz əməliyyatı zamanı erməni işğalından azad olunmuş Cocuq-Mərcanlı kəndi üzərində olan təhlükə aradan qalxdı və Cocuq-Mərcanlı kəndinin əhalisi öz doğma yurd-yuvasına qayıtmağa başladı. Xalqımız bu tarixi qələbəni gələcək daha böyük qələbələrin müjdəçisi kimi qəbul etdi. Cocuq-Mərcanlı inzibati baxımdan Cəbrayıl rayonuna aiddir. 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunan Cocuq-Mərcanlı 1994-cü ildə düşmən əsarətindən azad edilmişdir. Bu kənd Lələ-təpə yüksəkliyi ermənilərin əlində qaldığı qədər təhlükə altında idi. Bu səbəbdən Cocuq-Mərcanlı kəndinin əhalisi geriye, öz yurd-yuvalarına qayıda bilmirdi. Erməni işğalına qədər bu kənddə 220 ailə təsərrüfatı mövcud olmuşdur. 1993-cü ildə əhali bu kənddən didərgin düşmüşdür. Yalnız bir ailə, Oktay Həziyevin ailəsi kəndi tərk etməmiş, 2016-cı ilədək 23 il müddətində tək-cə yaşamışlar. Biz tələbələrə əsil vətəndaş, vətənpərvər şəxs kimi Oktay Həziyevi misal göstərə bilərik. Oktay Həziyev onları hər an gözləyən təhlükəyə baxmayaraq, öz doğma yurd-yuvasını tərk etməmişdir. Bu böyük bir vətən sevgisinin, vətəndaşlıq dəyanətinin təzahürüdür. Cocuq-Mərcanlı kəndi və Oktay Həziyevin şəxsi nümunəsi tələbələrdə vətəndaşlıq borcu və vətən sevgisi kimi yüksək əxlaqi tərbiyənin formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

Auditoriyadankənar tədbirlərdən söhbət açarkən vətənpərvərlik təbliğatında, vətəndaş tərbiyəsində mühüm rol oynayan bədii və sənədli filmlərin nümayişinin müstəsna əhəmiyyəti var. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sifarişilə çəkilmiş “Şəhadət” filminin təqdimatı keçirildi. Bu filmin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq tərbiyəsi baxımından necə vacib məsələlərə toxunduğunu filmə baxarkən görmək olar.

“Vətəndaşlıq mədəniyyətinin, tərbiyəsinin, dövlətçiliyinin qorunması üçün vacib resursa çevrilməsini istəyiriksə, onun mənasına və məhiyyətinə dair təsəvvürlər aydın olmalıdır. Həm də hədəf yalnız gənclər deyil, bütün cəmiyyət, sosial təbəqələr olmalıdır. Dünyadakı kimi: Tutduğu mövqedən asılı olmayaraq!” [2, 3].

Vətəndaşlıq tərbiyəsinin auditoriyadan kənar tədbirlərdə formalaşdırılmasından danışarkən biz bir daha qeyd etməliyik ki, vətəndaşlıq insanın ailəsi, ətrafındakı insanlar, dövləti və vətəni qarşısında olan rolunun məsuliyyətinin dərk edilməsi deməkdir. Vətəndaşlıq tərbiyəsi baxımından ailə və onun rolu böyükdür. Ailədən sonra ikinci yerdə təhsil sistemi durur. Cəmiyyətdəki ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət də öz növbəsində burada rol oynayır. Biz öz fikirlərimizi ümumi şəkildə belə ifadə edərkən ki, auditoriyadankənar işlərin və tədbirlərin növləri çox müxtəlif olsa da onların heç də hamısında vətəndaşlıq tərbiyəsi formalaşdırmaq mümkün deyildir. “Vətəndaşlıq - vətəndaşın öz dövlətinin fəal üzvü kimi, öz hüquqlarını başa düşən və vəzifələrini icra edən, dövlətinin siyasətini öz fəaliyyətində əks etdirən xüsusiyyətləridir” [3, 708]. Biz vətəndaşlıq tərbiyəsindən danışarkən yalnız hərbi-vətənpərvərlik, vətəni düşməndən qorumaq, düşməne nifrət formalaşdırmaq kimi xüsusiyyətlərdən başqa öz həyatlarını xalqın maariflənməsinə həsr etmiş ayrı-ayrı şəxslərin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsinə və təbliğinə də xüsusi diqqət yetirməliyik. Bəzən elə şəxslər olur ki, onlar bütün həyatlarını xalqın savadlanmasına, inkişafına həsr edirlər. Lakin, onlar barədə yetərincə araşdırma aparılmır. Haqqında daha az tədqiqat aparılan belə şəxslərdən biri Həsən bəy Zərdabının həyat yoldaşı Hənifə xanım Aslanbəy qızı Məlikova-Abayeva. Onun həyat və fəaliyyətini, bir vətəndaş kimi xidmətlərini araşdırmaq auditoriyadan kənar işlərin fərdi növünə aid oluna bilər. Hənifə xanım Məlikova Azərbaycan xalqının ilk maarifçi qadınlarından biridir. O, Tiflisdə Müqəddəs Nina məktəbində təhsil almışdır. 1875-77-ci illərdə Hənifə xanım həyat yoldaşı Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə Ökinçi qəzetinin nəşrində çox işlər görmüşdür. O, 1881-ci ildən etibarən öz evlərində Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə açdıqları məktəbdə xalqın balalarına pulsuz təhsil verirlər. On-

ların heç bir təmənnə güdmədikləri bu işləri yerli din xadimlərinin və ermənilərin ələltisi olan bəzi məmurların təzyiqlərinə məruz qalsa da onlar öz əməllərini davam etdirirdilər. Hənifə xanımın bu hərəkəti əsil vətəndaşlıq, vətənpərvərlik nümunəsi hesab oluna bilər. Hənifə xanım Bakıdakı məşhur Nicat cəmiyyətinin qadın bölməsinin yaradıcılarından biri kimi, 1901-1905-ci illərdə Bakıda qız məktəbinin müdiri kimi çox mühüm bir fəaliyyət göstərmişdir. Bəlkə də, Hənifə xanım kimi ilk maarifçi xanımlarımız olmasaydı, Bakıda xeyriyyəçi və əsil Azərbaycan vətəndaşı nümunəsi olan Hacı Zey-

nalabdin Tağıyev 1901-ci ildə qız məktəbini açma bilməzdi.

Mövzunun aktuallığı - Problemlə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatların araşdırılmasından aydın oldu ki, bu sahədə bir boşluq var. Auditoriyadankənar tədbirlər tələbələrdə vətəndaşlıq tərbiyəsinin formalaşdırılmasının ən optimal yoludur. Hazırladığımız məqalə bu sahədəki boşluğun doldurulmasında mühüm rol oynayacaq.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, verilən yeni məzmun və ideyalar Ali məktəb pedaqogikasına bir töhfədir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli ideyalardan ali məktəb müəllimləri gündəlik fəaliyyətlərində istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Антонова А. В. Роль внеаудиторной работы по истории в процессе профессиональной подготовки будущих учителей. газ., «История», 2006, № 15
2. Aslanova. R. Vətəndaşlıq mədəniyyəti Azərbaycanın güclü dövlətə çevrilməsinin həlledici resursudur. "Azərbaycan" qəz., 2013, 17 aprel
3. Грогуленко Н. В., Гареев Э. С. Формирование патриотизма, гражданской идентичности и культуры межнационального взаимодействия. «Нефтегазовое дело»: Электронный научный журнал 2015. № 5
4. Məmmədzadə.İ. Ümummilli liderin vətənpərvərlik fenomeni, "Xalq" qəz., 2009, 9 may

E-mail: aygun.musayeva88@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., prof. M.M. Əmirov

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2018

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 37.01

Günay Elxan qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İNTERAKTİV TƏLİMDƏ DİALOQ VASİTƏSİ İLƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI

Гюнай Эльхан гызы Мамедова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ПОСРЕДСТВОМ ДИАЛОГА В ИНТЕРАКТИВНОМ ОБУЧЕНИИ

Gunay Elkhan Mammadova
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE ARRANGEMENT OF DIALOGUE IN THE FORMATION OF COMMUNICATION SKILLS IN THE INTERACTIVE TRAINING

Xülasə: Məqalədə interaktiv təlimdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında istifadə olunan dialoq formaları və onların xarakterik xüsusiyyətləri əksini tapıb. Kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında dialoqun təşkili təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir ki, bununla şagirdlərdə təbii öyrənmə fəallığı artır. İnteraktiv təlimdə dialoqun tətbiqi ilə şagirdlərdə ünsiyyət bacarığı, başqalarını dinləmə mədəniyyəti, şifahi nitq inkişaf edir.

Açar sözlər: *təlim, metod, tarix, dialoq, müəllim, şagird, interaktiv*

Резюме: Статья содержит формы диалога, используемые при развитии коммуникативных навыков в интерактивном обучении и их характерные особенности. В формировании коммуникативных навыков организация диалога в учебном процессе является важным компонентом и тем самым увеличивает учебную активность у учеников. Благодаря интерактивному обучению учащиеся развивают навыки общения, навыки слушания и устную речь.

Ключевые слова: *обучения, метод, история, диалог, учитель, ученик, интерактивный*

Summary: The article contains dialogue forms and their characteristic features used in communicative skills development in interactive training. Dialogue in the formulation of communicative skills is one of the key components of the learning process, thereby increasing students' natural learning activity. Through interactive training, students develop communication skills, listening skills and oral speech.

Key words: *training, methods, history, dialogue, teachers, students, interactive*

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemindəki inkişaf tendensiyalarının xarakterik cəhətlərindən biri öyrədən və öyrənlərin, valideyn və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsaslandırılması, intellektual şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Qloballaşma əsrində respublikamızda milli tərəqqinin yeganə yolu elm və təhsilin, müasir biliklərin, intellektual əməyin inkişafından, habelə kompüter və informasiya – texnologiyalarının bütün idarəetmə səviyyələ-

rində geniş tətbiqindən keçir. Bununla əlaqədar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, təhsildə məzmunun, müəllim hazırlığı və şagirdlərin hərtərəfli inkişafının böyük əhəmiyyəti vardır. Tarix fənninin tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, tarix təlimində kommunikativ bacarıqları formalaşdırmaq, şagirdlərin fənnə olan maraq və meyillərini gücləndirməkdə yeni təhsil konsepsiyası, aparılan çoxsaylı islahatlar böyük önəm kəsb edir. Araşdırmalardan aydın olur ki,

respublika təhsil sisteminə son illərdə daxil olan yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv təlim metodlarından istifadə tədrisdə geniş tətbiq olunur, öyrənənlərdə böyük maraq doğurur və təlim materiallarının mənimsədilməsinə müsbət təsir göstərir. Daha çox kommunikativliyə, dialoqa əsaslanan interaktiv təlim metodları ümum-pedaqoji və metodoloji baxımdan kifayət qədər tədqiq olunmuş, bu metodlar integrativ təlimdə, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində tətbiq olunmuşdur. Şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşması, interaktiv təlim metodlarından istifadə böyük əhəmiyyətə malikdir. İnteraktiv təlim metodları müəllimlərin iş sisteminə bu və ya digər şəkildə daxil olsa da, müəllimlər ondan istifadə işində müəyyən nöqsanlara yol verirlər. Bu nöqsanlar şagirdlərin biliklərinin yüksəldilməsinə, lazımı müvəffəqiyyətlər qazanılmasına bu və ya digər şəkildə mənfi təsir göstərir.

Materiallar üzərində şagirdlərin interaktiv yolla işləməsi, onları müəllimin fikirlərindən asılı olmaqdan ayıraraq, müstəqil işləməyə, sərbəst fikir söyləməyə alışdırır. Materialların öyrədilməsində kommunikativliklə yanaşı, dialoji qarşılıqlı təmasa əsaslanan interaktiv təlim metodlarından fərdi, cütlərlə, qruplarla və kollektiv şəkildə istifadə həmin materialların hafizədə möhkəmlənməsinə, uzun müddət yadda qalmasına şərait yaradır. Fəal metod müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır, kommunikativ bacarıqların formalaşmasına təkan verir. İnteraktiv metod fəal təlimdən fərqli olaraq, təlim prosesində təkcə müəllimlə şagird arasında deyil, habelə şagirdlərin özləri arasında dominant rolunu oynayır. İnteraktiv dərslərdə müəllimin rolu şagirdlərin fəaliyyətini dərsin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Burada müəllim fasilitator, şagird tədqiqatçı rolunda olur. Problemlə situasiyanın yaradılmasından sonra tədqiqata cəlb olunmuş şagirdlər mənbələri tənqidi cəhətdən qiymətləndirir, nəticələr çıxarmağı və onları əsaslandırmağı, müqayisələr aparmağı, mövqeyini müdafiə etməyi bacarırlar. Şagirdlərin yerinə yetirdiyi interaktiv tapşırıq və çalışmalar isə dərsin əsasını təşkil edir (1, 144).

Tarixin tədrisində fəal-interaktiv təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətləri ilk növbədə, diqqətin şagird şəxsiyyətinin formalaşdırıl-

masına yönəldilməsi, müəllimin təlim fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin isə məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış etməsi, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı olması, bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi, müəllim-şagird, şagird-şagird arasında əməkdaşlıq üçün dialoji şəraitin yaranması və dərsin integrativ təşkilinə üstünlük verilməsidir. Hazırkı dövrdə bütövlükdə təlim prosesi fənnin ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılması istiqamətində təşkil edilməsidir. Hər bir sinfin, bütövlükdə isə fənnin ümumi təlim nəticələrinə nail olunması təlimin təşkil forması və üsullarının nə dərəcədə uğurlu seçilməsindən asılı olacaqdır. Fənnin ümumi təlim nəticələrinin həll edilməsi bilavasitə şagirdlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hər hansı bir nəticə şagirdin fəaliyyətinin nəticəsidir. Ona görə də təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının və çoxşaxəli qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaratmış olsun. Hazırkı dövrdə şagirdlərin fəallığına geniş imkan yaradan, kommunikativ və fərdi bacarıqların qazanılmasına stimül verən interaktiv metodun köməyi ilə müsbət nəticələr əldə etmək olar. Ona görə də Azərbaycan tarixi və ümumi tarix fənninin ümumi təlim nəticələrinə nail olunması üçün müasir tədris metodlarından istifadə edilməsi zəruri hesab edilir (2, 13).

Təlimin səmərəli olması, məqsəd və məzmunu onun hansı formada təşkil olunmasından çox asılıdır, çünki məzmun forması müəyyən edir və onunla reallaşır. Buna görə də interaktiv təlimdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında təlimin səmərəli formalarının seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlimin təşkil forması, fəaliyyətin təlim prosesində mühüm komponentlərindən biridir. Forma təlim işinin müəllim və şagirdlərin müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətinin zəhəri ifadəsidir. Məsələnin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagird müzakirələrdə və qrupun işində işlə təmin edilməlidir. Təlim prosesində bütün şagirdlərin müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərini ələ almaqla, dialoji təlim fikir müxtəlifliyinə, tədrisin məzmununu daha da təkmilləşdirməyə

imkan yaradır, nəticə çıxarma prosesinə müsbət təsir edir (3, 363).

Dərsin müəllim - şagird dialoqu əsasında interaktiv təlim ruhuna uyğun təşkili keçirilən mövzunun sinfin əksəriyyəti tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə şərait yaradır (4).

İnteraktiv təlimdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında istifadə olunan dialoq formalarından biri sual-cavabdır. Xüsusilə müəllim şagirdi yeni məfhumları öyrətdiyi və ya şagirdlərin öyrəndiyi məlumatları daha yaxşı anlamağa, dərk etməyə çalışdığı zaman bu metoddan istifadə edir. Tədris prosesində, əsasən, müəllim söhbət metodundan istifadə etdikdə, şagirdlərdə müəyyən suallar yaranır. Sual vermənin bir sıra üstünlükləri vardır; sual vermə nəticəsində şagird hansısa bir anlayışla, məlumatla bağlı anlaşılmazlığı aradan qaldıra bilər; şagirdlərdə yetəri qədər olmayan məlumatları təkmilləşdirmək imkanı yaranır; şagirdləri nəzərdə tutduqları mövzu haqqında daha geniş məlumatlar almağa təşviq edir; şagirdlər digərlərinin suallarına verilən cavablardan da məlumat və informasiya toplaya bilərlər. Müəllim bütün bunları nəzərə alaraq, şagirdləri sual verməyə stimullaşdırmalı və tədris prosesində zaman yaratmalıdır. Ardıcıl suallar vardır ki, əsasən müəllim tərəfindən ilkin suala cavab verildikdən sonra şagirdlərə ünvanlanır. Ardıcıl suallar şagirdin öz suallarını daha aydın, səlis və daha dəqiq hazırlanması və onu ifadə etməsinə yardım edir. Bu sual və cavabda müəllim şagirdə təkrar-təkrar sual verməklə onun araşdırma və təhlil apararaq öz fikrini daha da dolğunlaşdırıb cavab verməsinə çalışır, buna imkan yaradır.

Müzakirə hər hansı bir mövzu və ya problem haqda keçirilən dialoq formasıdır. Fəal təlimdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müzakirələrdən çox istifadə olunur. Bu zaman müəyyən mövzu verilir, hər kəs öz fikir və mülahizələrini söyləyir. Hər kəsin öz fikrini bildirməsinə (başqalarının fikrini təkrar etməməklə) şərait yaradılır. Fikirlərin əsaslandırılmasına, başqalarının fikirlərinə münasibət bildirərkən obyektivliyə əməl olunmasına diqqət yetirilir. Müzakirə-şagirdlərdə dialoq aparma bacarığını təcrübədən keçirməyə imkan verir; qarşılıqlı ünsiyyətə yardım göstərir; fəal dinləmə mədəniyyətinin formalaşdırır (5, 77).

Beləliklə, son tələbatlara uyğun olaraq gələcəkdə daha yüksək səviyyəli, intellektual və daha aktiv gənclərin olması üçün onlarla fəal idraki təlimin aparılması, onlarda kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması, dialoji-məntiqi təlimin tətbiqi, ictimaiyyətdə intellektual şəxsiyyətin formalaşması üçün tədrisdə fəallığın artırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai fəallıq şəxsiyyətin əxlaqi ləyaqəti, insanların ictimai dəyərlərinin meyarlarından biri kimi, onun vətəndaşlıq yekdilliyi kimi qiymətləndirilir.

Probleməin aktuallığı. İnteraktiv təlimdə dialoqun təşkili təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir.

Probleməin elmi yeniliyi. İnteraktiv təlimdə dialoqun tətbiqi ilə şagirdlərdə təbii öyrənmə fəallığı artır.

Probleməin praktik əhəmiyyəti. İnteraktiv təlimdə dialoqun tətbiqi ilə diqqət şagirdin şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına, bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsinə yönəlir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu), (V-XI siniflər), Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2013. <http://82.194.5.14/images/kurikulumTam/umumi%20tarix.pdf>
2. "Təhsil problemləri" qəz., . 2014, 15 mart
3. Əmirov M.M. Tam orta məktəblərdə tarixin fəal-interaktiv təlimi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011.
4. <http://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2012/08/22.htm>
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2015.

E-mail: gunay.mmmmdova@inbox.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov, dos. Q. Bəşirov*

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2018

UOT 37.01

Fəridə Elxan qızı Məmmədzadə
Bakı Mühəndislik Universiteti

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏRBIYƏVİ İŞİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNUNA DAİR

Фарида Эльхан гызы Мамедзаде
Бакинский Инженерный Университет

О СУЩНОСТИ И ЗНАЧИМОСТИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Farida Elkhana Mammadzadeh
Baku Engineering University

ESSENCE OF EDUCATIONAL WORK IN THE BEGINNING CLASSES

Xülasə: Uzun illər uşaqların ibtidai sinif fəaliyyəti sadəcə təhsil olaraq qiymətləndirilirdi.

Lakin, sonralar tədris materialının mənimsədilməsi ilə yanaşı onlara təlim-tərbiyə məsələlərinin aşılması, düzgün istiqamət göstərilməsi də məktəbin önəmli vəzifələrindən biri kimi qəbul edildi. Nəzərə almalıyıq ki, az yaşlı uşaqların gələcək təməlləri ibtidai siniflərdə qoyulur. Buna görə həmin illər ərzində məqsədə uyğun tərbiyəvi işin təşkil olunması vacibdir. Tərbiyəvi işlərin qurulmasında müəllim və ailənin birgə əməkdaşlığı da əsas şərtlərdən biridir. Tərbiyəvi işlər uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, düzgün əxlaqi, mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə xidmət etməlidir.

Açar sözlər: *tərbiyə, ibtidai sinif, müəllim, tərbiyəvi iş, təlim.*

Резюме: Начальная школа стоит как бы в стороне от всех проблем, сотрясающих основы средней школы. Многие годы она была малоподвижным звеном в системе образования. Основное ее предназначение виделось в том, чтобы дать детям представления об окружающем мире. Наиболее актуальные сегодня идеи стимулирования внутренних сил личности, организации учебной и внеурочной деятельности так, чтобы востребовались самостоятельность мысли и действия. Однако, для достижения этой цели потребовалось усиление влияния традиционного процесса обучения на воспитание и развитие личности школьника.

Ключевые слова: *воспитание, начальные классы, учитель, воспитательная работа, обучение.*

Summary: Primary school stands aside from all the problems that shake the foundations of high school. For many years she was a sedentary unit in the education system. Its main purpose was seen in giving the children an idea of the world around them. The most relevant today is the idea of stimulating the internal forces of the individual, organizing educational and extracurricular activities so that the independence of thought and action is in demand. However, in order to achieve this goal, the influence of the traditional learning process on the upbringing and development of the student's personality had to be strengthened.

Key words: *manner, primary school, teacher, training, educatory work.*

Uzun müddət ibtidai siniflərin fəaliyyəti əsasən uşaqlara ilkin təhsil vermək eyni zamanda ətraf mühit haqqında təsəvvür yaratmaqla kifayətlənirdi. Pedaqogikada bir sıra alimlər bu məsələyə münasibətdə öz ideyalarını irəli sürmüş və öz fərqli fikirlərini söyləmişdilər. 1940-1960-cı

illərdə M.A. Danilov, B.P. Yesipov, İ.Y. Lerner, M.N. Skatkinin elmi işlərində ibtidai siniflərdə təhsilin və tərbiyənin mahiyyəti və xarakteri haqqında yeni yanaşma ortaya qoyuldu. Bu yanaşmaya əsasən uşaqları məktəbə gəldiyi ilk gündən etibarən müəllimin avtoritar himayəsin-

dən azad etmək fikri dayanırdı. Bunun üçün, alimlərin fikrincə məktəblilərdə azad fikrin inkişafına, müstəqilliyinə və yaradıcılığına diqqət etmək lazımdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərə bir sıra xüsusiyyətlər aşılmalıdır. Məktəbə gəldikləri ilk günlərdən onlarda mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması və onların şəxsiyyət kimi inkişafı istiqamətləri müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə aparılan məqsədyönlü fəaliyyət kimi tərbiyə işinin rolu böyükdür. Tərbiyə işi sinifdə, sinifdən xaric və həmçinin məktəbdən kənar fəaliyyət nümunələri ilə həyata keçirilir. Tərbiyə işi yalnız tərbiyə olunanın üzərində qurulmamalıdır. O, eyni zamanda tərbiyə edənin müntəzəm tərbiyə olunması ilə bağlıdır. Pedaqoqlar da bu məsələni tərbiyə işinin əsas şərti kimi qiymətləndirir.

Tərbiyədə nümunə şərtidir, tərbiyə edənin özündən yaxşı nümunə ola bilməz. Bu baxımdan tərbiyə işinə cavabdeh olan hər bir şəxsin yaxşı nümunə olması vacibdir. M. Dobralyubovun fikrincə, müəllim o vaxt bədbəxt günə düşür ki, uşaqlar onun əxlaqi ləyaqətinə şübhə ilə yanaşırlar. Tərbiyə edənin özünün əməlinə bir uyarlıq, yaxınlıq, bir vəhdət olmalıdır ki, qarşı tərəf onun səmimiyyətinə inana bilsin.

Platon qeyd edir ki, yaxşı vətəndaş yetişdirmək üçün savaddan çox uşaqların əxlaqi baxımdan yetişməsinin qayğısına qalmaq lazımdır. Təlimə o qədər diqqət yetiririk ki, bəzən tərbiyə məsələləri arxa plana keçir, bu isə tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir. Tərbiyəsizliyi biliksizlikdən daha qəbahətli hesab etsək heç də yanılmırıq. Tərbiyə insanın təkcə zəkasını deyil, davranışlarını, ünsiyyətini, münasibət tərzini formalaşdırır.

Davranış qaydaları ibtidai sinifdə uşaqlara ilkin olaraq öyrədilir. Tərbiyə işini düzgün istiqamətini müəyyən etmək üçün hər bir uşağa fərdi qaydada yanaşılmalı, onun psixologiyası və ailə vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Hər kəsə məlumdur ki, məktəb sadəcə bilik ocağı olmaqla kifayətlənmir. O, həm də təlim, tərbiyə prosesinin həyata keçirildiyi bir müəssisədir. Tərbiyəvi işin səmərəsi tərbiyə verənin əxlaqi saflığından, mənəvi bütövlüyündən çox asılıdır. Tərbiyə edənin söylədiklərinin təsirli olması üçün əvvəlcə onun öz davranışlarına həssaslıq göstərməsi önəmlidir. Yaxşı əməllərlə nümunə olmaqla ya-

naşı, mənfi hallara qarşı biganə olmamaq da çox önəmlidir.

Tərbiyə işinin əsas qüvvəsi olan uşaqlar hər zaman küçədə, məktəbdə və digər mühitlərdə qarşılaşdıqları yeniliklər haqqında müxtəlif şübhə, sual və tərəddüdlər içərisində ola bilərlər. Həmçinin onların oxuduğu kitablar belə uşaqların tərbiyəsinə təsir edən amillərdəndir. Ona görə də onların oxuduqları kitabların belə hər bir sözünü, cümləsini diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Yaxşı nəsil yetişdirmək üçün uşaqlara məzmun etibarilə mənəviyyatlarını zənginləşdirəcək, onları pis əməllərdən uzaq tutacaq kitablar seçilməlidir.

Müəyyən bir dövrdən sonra uşaqların dost seçiminə, dəyər verdiyi keyfiyyətlərə baxaraq onların davranışlarını, mənfi və ya müsbət davranışlarını analiz etmək mümkündür. Son dövrün qlobal problemlərindən biri də valideynlərlə övladlar başqa sözlə desək əvvəlki nəsillə yeni nəslin arasında mövcud olan mədəni fərqlər və bu fərqlərin mənfi nəticələridir ki, həmin mənfiləri tərbiyəvi iş vasitəsilə düzgün istiqamət seçərək aradan qaldırmaq olar. Yeri gəlmişkən bəzən maddi imkanı zəif olan, sadə bir ailədə böyümüş uşaqlar universitetə qəbul olduqdan sonra özlərini valideynlərindən üstün tutub, ataları ilə məsləhətləşməyi özlərinə sığışdırmırlar. Bu gün neçə-neçə valideyn var ki, uşaqları orta məktəbdə, hətta bəziləri ibtidai siniflərdə oxuyarkən bəzi radikal fikirlərə, zərərli davranışlara yiyələnir.

Keçmişdə və bu gün uşaqların qarşımıza çıxan mənfi davranışlarının kökündə düzgün qurulmayan tərbiyəvi iş, vaxtında verilməyən faydalı öyüd-nəsihətin olmaması dayanır. İbtidai sinifdə oxuyarkən şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi işin, maarifləndirmənin istiqamətləri bəlli olduqda və düzgün tətbiq olunduqda bu bələlərdən qurtulmaq olar. Beləliklə, böyüklərin gözəl nümunə olması və düzgün təlim-tərbiyə verməsi övladlarının parlaq gələcəyinin əsas amillərindəndir. Pedaqoqlar doğru qeyd edir ki, uşağa aşılana ən mühüm vərdislərdən biri də oxumaq və yazmaqdır. Uşaq müəyyən bir məqsəd və qayəyə çatmaq üçün mütləq oxuyub-yazmağı öyrənməli və tərbiyə edilən səviyyəsindən tərbiyə edən səviyyəsinə yüksəlməlidir. Çünki nəyə

görə oxuyub-yazdığını bilmək yazı savadının özü qədər əhəmiyyətlidir.

Tərbiyə bitkin sistemdir, təhsildəki təlim qədər tərbiyə də gələcəyə hazırlıqdır. Hər bir şagird diqqətlə öyrənilməli, onların fərdi xüsusiyyətlərini bilib tərbiyə işi qurulmadır. Uşaqlarla ünsiyyət tərbiyə işinin təşkilində böyük rol oynayır.

Tərbiyə ailədən gəlir, məktəbdə cıalanır, inkişaf etdirilir. İctimai mühit də müsbət və ya mənfi təsirini göstərir. Burada məqsədə çatmağın başlıca yolu tərbiyəçinin uşaqlara olan məhəbbətidir.

Tərbiyəvi işin uğurla alınması üçün tərbiyə edən özünə olan münasibəti əsasdır, bəzən buna özünütərbiyə instinkti də demək olar, yəni insan ən əvvəl özünü tərbiyələndirməli, sonra isə üzərinə düşən vəzifəni həvəslə və davamlı yerinə yetirməlidir.

Tərbiyəvi iş çox ciddi və həyati məsələdir, bunun səhv aparılması, doğru-düzgün təşkil olunmaması bir sıra fəsadlara yol açır, pis vərdişlər yaranır, pis vərdişlər adət-ənənəyə çevrilir, xarakterdə oturur, ömrü boyu həyatda bu insan çox məsələlərə münasibətdə qeyri-obyektivlik nümayiş etdirir və onun şəxsiyyət, vətəndaş kimi formalaşmasında çox böyük problemlərlə qarşı-qarşıya dayanır. Tərbiyəvi işin doğru-düzgün aparılması sonnda uşaqların tərbiyəsində öz ciddi izlərini qoyur. Əks təqdirdə fəsadlara yol açılır.

Tərbiyəvi işin təşkilində uşaqların yaradıcı işə cəlb olunmasına da ciddi önəm verilməlidir. M.A. Danilovun konsepsiyasına görə, yaradıcılıq tədris zamanı və dərsləndikən prosesdə elə təşkil olunmalıdır ki, orada müstəqil düşünmə və müstəqil hərəkət etmə tələb olunsun. Bu məqsədlə tədris və tərbiyə işində şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə təsiri gücləndirmək tələb olunur. Bu istiqamətdə görülən işlər müəllim və şagird arasında münasibətlərin təməlini qoyulur. İbtidai siniflərdə uşaqlar sözə baxan, maraq göstərən, dinləməyə meyilli olduqlarına görə pedaqoq tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq bir o qədər də çətin olmur. Lakin yuxarı siniflərdə bu xüsusiyyətlər kəskin aşağı düşür və məktəblilər daha çox passiv və aqressiv olurlar. Deyilənlərə əməl etmək əvəzinə, mübahisə etməyə və gərginlik yaratmağa

meyilli olurlar. Bütün bunlar hər hansı bir düşüncənin məhsulu yox, anlaşılmayan hərəkətlərin məcmusu olur. Müəllim bu prosesləri idarə edə bilmədikdə proseslərin əsirinə çevrilir və qeyri-ixtiyari olaraq bir diktatora tabe olmağın təməlini qoyur. Məktəbdə bütün işlər “hə-yox”, “düz-səhv”, “yaxşı və pis” və s. üzrə qurulur.

İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətinə nəzər yetirərkən, məlum olur ki, onların əksəriyyəti açıq şəkildə tərbiyə üsuluna üstünlük verir və sonnda hər kəsi öz fikrinə tabe etməyə cəhd edir. Pedaqoji realıq və təhsil situasiyasının inkişafı idarəetməni çətinləşdirir. Pedaqoji prosesin daxilində olan mürəkkəblik və çoxşaxəli istiqamətlər müəllimlərin idarəetmə bacarığının vacibliyini ortaya qoyur.

Tərbiyəvi işin səmərəli olması üçün məktəbliləri fərdi öyrənmək vacibdir. Prof. N.İ. Volterev fikrincə, məktəbliləri öyrənərkən bir sıra aşağıdakı tələbləri nəzərə almaq lazımdır.

Şagirdlərin öyrənilməsi onların tərbiyə və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Şagirdlərin öyrənilməsi və onlara tərbiyəvi təsir. Şagirdlərin öyrənilməsinə planauyğun və sistemli həyata keçirmək lazımdır. Şagirdlərin təbii şəraitdə həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi də tərbiyəvi işin düzgün aparılması üçün vacibdir.

Şagirdlərin həyat və məişət şəraiti ilə tanış olmaq, onları bütövlükdə öyrənmək daha məqsədə uyğundur.

V.Q. Kütsenkonun fikrincə, uşaqları bütün təlim dövründə müntəzəm, inkişafda və bütövlükdə öyrənmək, öyrənmənin obyektivliyinə diqqət etmək şəxsiyyətin özünəməxsusluğunu daha tam açır.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış öyrənmə ondan ibarətdir ki, o, təsirlidir. Onun mahiyyəti, müntəzəm toplanan məlumatların yerində tətbiq edilməsindədir: öyrənərək tərbiyə etməli, tərbiyə edərək öyrənməli.

Prof. S-H. Axundovun fikrincə, fərdi yanaşma prinsipinin mahiyyəti həm də şagirdlərin təlim fəaliyyətindəki çatışmazlıqları bu prinsipin köməyi ilə aradan qaldırılır, onlarda yeni-yeni keyfiyyətlər yaratmaq olur ki, bu keyfiyyətlər hər şagirdin təlim fəaliyyətində həlledici rol oynayır. Bu fikirləri tərbiyə prosesinə də aid etmək mümkündür. Ayrı-ayrı şagirdləri öyrən-

məklə onların davranış və rəftarındakı, insanlarla (müəllimlər, valideynlər, həmyaşıdları və b.) qarşılıqlı münasibətlərindəki natamamlıqlar aşkara çıxarıldıqdan sonra, onların aradan qaldırılması üzrə tərbiyəvi iş aparılır.

Şagirdlərin sinifdə düzgün yerləşdirilməsi təlim-tərbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir. Sinif rəhbəri məktəblilərə münasibətdə ayrı seçkiyə yol verməməlidir. Bu həm sinif kollektivinin təşkilini çətinləşdirir, həm ayrı-ayrı şagirdlərlə tərbiyə işinin düzgün qurulmasına maneçilik törədir, həm də müəllim-şagird münasibətlərinə mənfi təsir göstərir.

Müşahidələrdən görünür ki, sinif rəhbərləri bir sıra hallarda intizamı gözləməyən məktəbliləri axırıncı partalarda əyləşdirirlər. Həmin şagirdlər görür və başa düşürlər ki, onlara digər məktəblilər kimi yanaşılır. Bu isə həmin şagirdlərdə tərslik, pozuculuq meyilləri doğurur.

Professorlar F.A. Rüstəmov və Ə.X. Paşayev şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi işlərin səmərəliliyinə nail olmaq üçün düzgün planlaşdırılmanın həyata keçirilməsini və bu zaman qarşıda dayanan məqsədin aydın qoyulmasını vacib sayırlar. Bu xüsusda pedaqoqlar yazırlar: «Tərbiyənin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi mərhələsindən sonra tərbiyə işinin planlaşdırılması mərhələsi başlanır. Bu iki mərhələ bir-birindən nəzəri cəhətdən ayrılır, amma praktik olaraq onlar vahid, bir-birindən ayrılmaz prosesdir. Bu mərhələdə pedaqoq qarşısında vacib vəzifə durur. Bu, şagirdlərlə birlikdə fəaliyyətin istiqamətinin bütün incəliklərini müəyyənləşdirmək, iştirakçılar arasında vəzifələri bölmək, təkcə nə iş görmək lazım olduğunu deyil, həm də necə görmək lazım gəldiyini də göstərmək deməkdir»

Nəzərə alsaq ki, aşağı sinif şagirdləri böyükərin təsirinə çox həssas olur və onların özünü müdafiə qabiliyyətləri az inkişaf etmiş olur, bu halda müəllimlərin tərbiyə işində daha

yaxşı nəticələr əldə etmək üçün “gizli idarə etmək” üsulunu seçməsi daha düzgün olardı. Bu müəllimdən təhsil-tərbiyə prosesinin individuallaşdırılmasını, sağlam yaradıcı mühitin qorunub saxlanılmasını, keyfiyyətli və səmərəli bilik verilməsini, sinifdə münbit psixoloji şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Hazırkı dövrdə bu məsələ daha aktualdır. Belə ki, müasir məktəblər müəllimdə təkcə tədris etdiyi fənni bilmək, yeni mövzunu başa salmaq bacarığının olmasını tələb etmir. Eyni zamanda, şagirdlərin fəaliyyətinin və təhsil-tərbiyə prosesini mükəmməl bilmə bacarığını tələb edir.

Uşaqların məktəbə gəldiyi ilk gündən onlarla aparılacaq əsas tərbiyəvi işin tapşırıqlarını müəllim əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Bu tapşırıqlar aşağıdakı tərkibdə müəyyən oluna bilər. İlk olaraq şagird kollektivinin formalaşdırmaq, təhsil və tərbiyənin son nailiyyətlərini təcrübəyə aktiv tətbiq etmək, uşaqların fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı istiqaməti üzərində işləmək, şəxsiyyətin özünü kollektivdə təsdiqləməsi üçün şərait yaratmaq müstəqil düşünmək və hərəkət etmək aktivliyini inkişaf etdirmək, şagirdlərin sağlamlığını möhkəmləndirmək və onları mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq, şagird şəxsiyyətini estetik yaradıcılıq, dərk etmə və müxtəlif oyunlar vasitəsilə humanistləşdirilməsi.

Problemin aktuallığı. İbtidai siniflərdə tərbiyəvi işin mahiyyətinə həsr olunmuş bu məqalədə həmçinin ibtidai siniflərdə tərbiyəvi işin vacibliyindən, əhəmiyyətindən danışılır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müxtəlif pedaqoqların tərbiyəvi iş haqqında fikirləri araşdırılıb, uğurlu nəticə əldə etmək üçün bir çox təkliflər irəli sürülüb.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən müxtəlif yanaşmalar ibtidai siniflərdə tərbiyəvi iş prosesinin qurulması zamanı nəzərə alın bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1980, № 5
2. Ə. Ağayev. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2015.
3. Ə. Ağayev. İbtidai siniflərdə tərbiyə işinin planlaşdırılması və onun həyata keçirilməsi metodikası. Bakı, 2011.

E-mail: feridemammedzade08@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Əjdər Ağayev, dos. Cəmil Məmmədov*

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2018

Günay Yediyarlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

V SİNİFDƏ NAĞILLARIN SƏMƏRƏLİ TƏDRİSİ

Гюнай Едиярлы

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

О ПРЕПОДАВАНИИ СКАЗОК В V КЛАССЕ

Gunay Yediyarli

State Pedagogical University of Azerbaijan

ABOUT TEACHING FIFTH GRADE TALES

Xülasə: Məqalədə ədəbiyyat dərslərində nağılların poetik janrları təhlilə cəlb edilir. Müəllif xalq nağıllarının bədii xüsusiyyətlərindən söz açaraq, onların məktəblilər tərəfindən qavranılması imkanlarına diqqət yetirir.

Açar sözlər: nağıl, tədris, şərq, qərb, standart, məzmun xətti, bacarıqlar, psixomotor, idraki, kommunikativ

Резюме: В статье анализируется поэтика жанров сказки на уроках литературы в V классах. Автор, повествуя о художественных особенностях народных сказок и о важности восприятия их школьниками. В статье говорится об изучении поэтики сказок с помощью современных технологий. В статье нашли место такие сказки как "Мать-олениха", "Как люди нашли свою родину?" "Сказка о сироте Ибрагима", "Три брата", "Фея ручья" которые проходят в V классах.

Ключевые слова: сказка, преподавание, восток, запад, стандарт, содержательная линия, умения, психомоторный, познавательный, коммуникативный

Summary: The article is about teaching at the fifth classes of the literature poetics tale.. The author, who is the spirit of folk tales of the art features, it speaks to the importance of the adoption by the students. Here is taught about poetics tales with the help of modern training technology adoption as tales as "Mother deer", "How people found their own country?" "Orphan's tale of Abraham", "Three Brothers", "Fairytale stream`s " which studied and referred in the Vth classes.

Key words: tale, teaching, east, west, standart, content line, skills, psychomotor, cognitive, communicativ

Nağıl xalq ruhunun daşıyıcısıdır. Şərq xalqları üçün bu janr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki o, xalq ruhunun, hiss və duyğularının ifadəçisidir. Qəlbində insani ləyaqət hissləri şölələ-nən insanlar böyük xariqələr yaratmaq gücünə malikdirlər. Nağıla "köhnəlmiş", "arxaik" epitetləri yapışdırmaq, onu gözdən salmaq olmaz. Alman klassik fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi Hegel yazır: "Ruh hələ o dərəcədə mücərrədləşməmiş, təbii başlanğıcından ayrılmamışdır". Bu, o deməkdir ki, bədii ədəbiyyatın aparıcı gücü olan ruhun ən tükənməz mənbəyi nağıl-

ların orta məktəbdə tədrisi hələ uzun illər aktual olaraq qalacaqdır.

Görkəmli şərqşünas alim Aida İmanquliyeva "Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri" kitabında şair Əmir ər Reyhandan aşağıdakı misalı gətirir.

Mən Şərqəm,

Mən allahın ilk yaratdıqlarının təməl daşıyam.

Və Şərqin necə böyük əzəmətə malik olduğunu qeyd edir. Bütün dinlərin şərq hadisəsi olduğunu nəzərə alsaq bu şeirin ifadə etdiyi mənanın dərinliyini də təsəvvür etmək çətin olmaz. [1. 67]

Filosof Səlahəddin Xəlilov “Şərq-Qərb” kitabında yazır: “Bəli, dünya bu gün bir sıra global problemlərlə üzləşmişdir. Qərb bu problemləri təkbaşına həll etmək iqtidarında deyil, onun Şərq ruhuna ehtiyacı vardır”.

Nağıllarda oxuyuruq: “Biri var idi, biri yox idi”. Bu misranın özü şagirdi düşündürmək üçün imkan verə bilər. Necə yəni biri var idi, biri yox idi? Görkəmli tənqidçi Südəbə Ağamalıyeva bu barədə yazır:

Biri vardı, biri yoxdu.

Nə imiş o bir?

Bəlkə gərək olan elə o var olan idi?!

Yoxun ardınca düzlər keçib dağlar aşdı.

Qarşısına ya div çıxdı, ya zülmət.

Bir dəyən tapılmadı ki, düşmə yoxun dalına

Olan birin - əlindəkinin qədrini bil.

O isə özünü inandırmışdı ki, olan həmişə olar. Bəlkə insanın xislətidir bu?! Niyə axtardığımızı yerdə gəzirik, bir halda ki, böyük axtarışlar göydən düşən üç alma ilə yekunlaşır. Onun bircəciyi də sənin olmur. Sənin olmayan o almalar sənin olmayacaqsansa...

Bəs niyə alma? Niyə xurma yox, heyva yox, nar yox, armud yox, məhz alma?! Niyə Qırmızıpapağın nənəsi meşədə, özü də tək yaşayırdı?! Niyə qızıcığaz meşədə ayı ilə yox, canavarla qarşılaşdı?”

Bu suallar nağılın necə möcüzəli, sirlərlə dolu bir janr olduğunu, onun poetikasının tədqiqatına böyük ehtiyac olduğunu sübut edir. Elə buna görə də nağıl janrının orta məktəbdə tədrisi olduqca vacibdir. Əgər sinifdə bu sual və nidlər ətrafında ciddi axtarışlar getsə ədəbiyyat dərsinin çox maraqlı olacağına şübhə yeri qalmır [2, 119].

Südəbə xanım nağıl poetikasının daha dərin qatlarına nüfuz edərək yazır: “...nağıllar yaşayır, nağılla yaşayırıq. Əsas odur ki, hər kəs öz nağılını yaradıb yazsa bilsin. Əsas odur ki, “bu dünyanı nağıl bilib yaşayasan”. Deyirlər nağıl Şərqin mahiyyətidir, ecazıdır. “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə”, “Min bir gecə”, “Cırdan”, “Ələddinin sehirli çırağı”, Əlibaba və qırx quldur”. Yox, dünya başdan başa nağılmış elə”.

Südəbə Ağamalıyevanın “İşıqla doldurun ürəyinizi” adlanan bu məqaləsinin strukturu ənənəvi məqalə quruluşundan xeyli uzaqdır. O,

daha çox esseni xatırladır. Bəzən adi, cavabı olmayan suallar şəklində olsa da bu məqalədə nağıl poetikasının çox vacib problemlərinə toxunulur və mənəcə təkcə orta məktəb müəllimləri üçün deyil, həm də folklorşünaslar üçün çox maraqlı ola bilər. Müəllif nağılın bütün zamanlar üçün əhəmiyyətli olduğunu, yəni bu gün əhəmiyyətini zərrə qədər itirmədiyini söyləyir və onun gələcək nəsillər üçün də lazım olacaq fikrini müdafiə edir. “Bütün nağılların didaktik mündəricəsi eynidir: xeyir və şər, yaxşı əməl, pis əməl, gözütöxlük, tamah...

....bu günün nağılları bu günü keçmiş edən nağıllar Qərblə Şərqin sintezidir. Bu nağıllarda vaxtın sürəti daha itidir. Yaradıcı təxəyyülü artıran, intellekti güclü edən, fantaziyanın üfüqlərini genişləndirən macəracılıq daha ağılabandır, məntiqi inandırıcılığı və bir də işığı çoxdur”.

Xalq ruhunun ifadəçisi olan folklor insanın qəlbini müqəddəs, ülvəi duyğularla doldurur. Nağıllarda ifadə edilən təmiz hisslər dinləyiciyə və ya oxucuya qanad verir, onu ucaldır, mənəvi dünyanın sirli, soraqlı aləminə aparır. İnsanı ağılla bərabər duyğularla da idarə edir. Onu qurub yaratmağa təhrik edir. Bütün bunlara görə orta məktəbin aşağı siniflərində folklor nümunələri, xüsusilə nağıllar tədris olunur.

Milli kurikulum əsasında hazırlanmış V sinfin “Ədəbiyyat” dərslisi “Ana maral”, “Xalq öz vətəninə necə tapdı”, “Yetim İbrahimın nağılı”, “Üç qardaş”, “Pəri bulağı” kimi nağıl və əfsanələr vermişdir. Müəllimlər üçün metodik vəsaitdə şagird oxusunun inkişaf və mərhələlərini müəyyənləşdirmək üçün “Allaha şükr edən şikəst”, “Güllələr əfsanəsi”, “Qaranquş əfsanəsi”, “Şir və tülkü”, “Ayı və qarışqa” nağılları və nağıl üslubunda yazılan bədii əsərləri də nəzərə alsaq belə bir fikir söyləyə bilərik ki, xalq ruhunun tərbiyəvi gücünün nə qədər böyük olduğunu V sinif dərslilik müəllifləri dərindən dərk etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil konsepsiyasında göstərilir ki, təhsil insanın, ailənin, cəmiyyətin və dövlətin marağına cavab verməlidir. O, ümumbəşəri dəyərlərə malik olmalı, dünyəvilik, sistemlilik, demokratiklik və s. kimi prinsiplərə əsaslanmalıdır. V sinif ümumi təhsilin başlanğıcı, ilk pilləsidir. Kurikulum sənədində əsas təhsil üzrə ümumi təlim nəticələrində göstərilir ki, şagird orta məktəbi bitirdik-

dən sonra bir sıra bacarıqlara yiyələnməlidir. O cümlədən öz fəaliyyətində əxlaqi-mənəvi, hüquqi etik, estetik dəyərlərə, vətəndaşlıq mövqeyinə malik olduğunu nümayiş etdirməyi bacarmalıdır. Bu bacarığa yiyələnmək üçün əsas təhsil pilləsində tədris olunan ədəbiyyat fənninin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Kurikulum sənədində göstərilir ki, bu fənn şagirdləri ədəbiyyatın söz sənətkarlığı əsasında təşəkkül tapmış şifahi və yazılı yaradıcılıq nümunələrini özündə birləşdirən incəsənət növüdür. O, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri vasitəsilə sözə və söz sənətinə həssas münasibət yaratmaq vərdisləri formalaşdırır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair zəruri biliklərin mənimsənilməsinə təmin edir. Dövlət sənədi olan kurikulum qarşıya qoyur ki, şagird sonda aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnsin:

1. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın oxşar və fərqli cəhətlərini, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin xarakterik xüsusiyyətlərini konkret nümunələrlə izah etsin, müqayisələr aparmaqla öz fikirlərini əsaslandırın.

2. Cəmiyyət və insan həyatında ədəbiyyatın rolunu və əhəmiyyətini şərh etsin və bununla bağlı şəxsi fikir və mülahizələrini irəli sürsün.

3. Ədəbi nümunələri, onların məzmununa uyğun ifadəli oxuya bilsin, mətni qüvvətləndirən söz və ifadələri seçə bilsin.

Kurikulum sənədində ədəbiyyat tədrisi zamanı qazanılmalı olan digər bacarıqlar da tələb olunur. Lakin bizim üç bölmədə ümumiləşdirdiyimiz bu tezlərin nağılların tədrisinə daha çox uyğun gəldiyi qənaətimizdir [3, 56].

Məlumdur ki, təhsil kurikulumu iki yerə bölünür. Fənniyyətli və şəxsiyyətli. Fənniyyətli

nümlü kurikulumlar məzmun etibarilə elm sahəsini, onun mükəmməl anlayışlar sistemini əhatə edir. Bilavasitə həmin anlayışların məzmununun mənimsənilməsinə xidmət edir. Belə kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi əsas yer tutur. Məsələn, şagird nağılın neçə növ olduğunu, bu növlərin hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malik olduğunu öyrənir. Müəllimin təkrar-təkrar verdiyi suallar da həmin məqsədə xidmət edir. Nağılı kimlər araşdırır. Hansı jurnalda kimin məqaləsi nəşr olunub? Nağılın personajları kimlər ola bilər? Bu suallar da fundamental biliklərin daha da dərinləşməsinə xidmət göstərir. Lakin belə dərslərdə şagird praktik vərdislər qazana bilmir. Fənnin elmi potensialı artır. Məlumatlılıq çoxalır, praktik bacarıqlar yaranmır. Şagirdə lazım olmayan fundamental biliklər verilir. Burada müəllimin rolu həddindən artıq çoxalır, şagird passiv olur. Bilikləri hazır şəkildə müəllimdən qəbul edir. Elə buna görə də az vaxt keçdikdən sonra qazanılan biliklər unudulur. Praktiki olaraq müəllimin toplayıb sinfə gətirdiyi elm hədəf gedir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və aktuallığı.

Şəxsiyyətli kurikulumlarda həyatı bacarıqlara üstünlük verilir. Şagird bir neçə folklor janrının içindən nağılı seçə bilər [3, 327]. Onun poetikasını dərhal müəyyənləşdirir. Belə kurikulumlarda şagirdin əqli inkişafı, onun şəxsi bacarıq və vərdisləri ön plana çıxır. Laylanı bayatıdan, nağılı dastandan, atalar sözünü məsələdən ayırmaq onun üçün adi bir vərdişə çevrilir.

Problemin elmi yeniliyi. Belə kurikulumlar interaktiv məzmununa görə də seçilir. Təlimin məzmunu, təlimin strategiyası, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi fənnin strukturunu müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Aida İmanquluyeva. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri. Bakı: Elm, 2003.
2. Ağabalayeva S. İşıqla doldurun ürəyiniz // Azərbaycan, 2012, № 3
3. Mehdiyev R. Azərbaycan tarixi, İrs və müstəqillik. Bakı, 2004.
4. Xəlilov S. Şərq və Qərb. Azərbaycan universitetinin nəşriyyatı. Bakı, 2004.

E-mail:yediyarli_g@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.elm.dok. prof. Zahid Xəlilov, dos. Yaqub Babayev*

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2018

UOT 37.01

Rəna Ceyhun qızı Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

V SİNİFDƏ İNFORMASIYA VƏ İNFORMASIYA PROSESLƏRİ MƏZMUN XƏTTİNƏ AID MÖVZULARIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Рена Джейхун гызы Нагиева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОБУЧАЮЩИЕ ТЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С КОНТЕНТОМ И ИНФОРМАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В V КЛАССЕ

Rana Jeyhun Naghiyeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE TEACHING OF THE INFORMATION AND INFORMATION PROCESSES FOR 5TH GRADE

Xülasə: V sinifdə informasiya və informasiya prosesləri məzmun xəttinə aid mövzuların öyrədilməsindən söz açılır, İnformatika fənni üzrə məzmun xəttinin funksiyaları diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: *informatika, məzmun xətləri, təlim nəticələri, kurikulum, bilik, bacarıq.*

Резюме: В статье основное внимание уделяется преподаванию контента в V классе по информационным процессам. Показано, что линия контента по теме Информатика является необходимым компонентом основного содержания, которое определяется для обеспечения общих результатов обучения. Эти строки содержания предназначены для иллюстрации материала, который учащиеся изучают и систематизируют.

Ключевые слова: *информатика, содержательные линии, результаты обучения, учебный план, знания, умение.*

Summary: The article intends to teach the topics regarding the information and information processes. It is shown that, the subject informatics is an integral part of the notion to provide the realization of general course's outcomes. These methods of teaching are defined and systemized to make the materials, students learn, more plain and understandable.

Key words: *information, content lines, learning outcomes, curriculum, knowledge, skill.*

Məzmun xətti-fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunmuş məzmunun zəruri hissəsidir. Məzmun xəttinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- Məzmun xətti fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunmuş məzmunun zəruri, vacib dəyişməyən hissəsidir (əsas struktur hissə, bünövrə).

- Məzmun xətti şagirdlərin öyrənəcəyi məzmunu daha aydın təsvir etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır (1).

İnformatika fənni üzrə məzmun xətti ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin

etmək üçün müəyyən edilən əsas məzmunun zəruri hesab edilən tərkib hissəsidir. Bu məzmun xətləri şagirdlərin öyrənəcəyi materialı daha aydın təsvir etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Mövcud dünyaya təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlili əsasında İnformatika fənni təliminin məzmun xətləri aşağıdakı kimi təyin edilmişdir:

1. İnformasiya və informasiya prosesləri.
2. Formallaşdırma, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma.
3. Kompüter, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və sistemləri
4. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması.

İnformatika fənninin həmin məzmun standartları sinifdən-sinfə dəyişsə də məzmun xətləri müəyyən mənada bütün siniflərdə dəyişməz qalır. Lakin kurikulumun hazırlanması prosesində məzmun xətlərinin hər birindəki məzmunun sadədən mürəkkəbə doğru dəyişməsi, dərinləşməsi və genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Buna görə də məzmun xətləri yalnız kurikulumun quruluşunu tərtib etməyə və bu haqda mülahizə yürütməyə xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, fənnin məzmununa daxil olan hər hansı bir anlayış və ya bacarıqlar yalnız bir məzmun xətti çərçivəsində məhdudlaşmaya bilər. Məzmun xətləri müəyyənləşdirilərkən nəzərdə tutulur ki, İnformatika təlimində siniflər üzrə onların hər birinə eyni dərəcədə əhəmiyyət veriləcəkdir (2).

Konseptual sənəddə qeyd olunan məqsədlər məzmun xətlərinin vacibliyini əsaslandırır. Kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq 2017-2018-ci tədris ilində V sinifdə informatika fənnini tədris edərkən ilk növbədə şagirdin məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrinə müvəffəq olmağa çalışmaq lazımdır. İllik planlaşdırma apararkən dəyişməz qalan hər bir məzmun xəttinin əsas və alt standartlarına aid olan bilik və fəaliyyətlərin hansı tələblər qoyduğunu öyrənmək və əməli hazırlıq keçmək üçün səriştə və peşəkarlığımı artırmağı vacib saymışam. Bu barədə sadə təhlil aparmağı məqsəduyğun sayıram.

V sinfin sonunda şagird:

- İnformasiyaların sadə işarələrlə kodlaşdırılması haqqında biliklərini nümayiş etdirir.
- İnformasiyaların qəbul edilməsi üsulları haqqında biliklərini nümayiş etdirir.
- Obyektin informasiya modelinin növlərinə dair bacarıqlar nümayiş etdirir.
- Alqoritmləşdirmə və sadə proqramlaşdırma mühitində tətbiq bacarıqları nümayiş etdirir.
- Kompüterin əməliyyat sistemlərinə dair bacarıqlar nümayiş etdirir.
- Mətn və qrafiki redaktorda işləmək bacarıqları nümayiş etdirir.
- İnternetdə sadə tapşırıqları icra edir.
- İnformasiya resurslarının əlamətləri və əhəmiyyətinə dair biliklərini nümayiş etdirir.

1. İnformasiya və informasiya prosesləri

Şagird:

1.1. İnformasiyaların kodlaşdırılması haqqında biliklərini nümayiş etdirir.

1.1.1. İnformasiyaların sadə işarələrlə kodlaşdırılmasını izah edir.

1.1.2. İnformasiyaların sadə işarələrlə kodlaşdırılmasına aid nümunələr göstərir.

1.1.3. İnformasiyaların həcmnin ölçülməsini nümunələrlə izah edir.

1.2. İnformasiya və informasiya emalı haqqında biliklərini nümayiş etdirir.

1.2.1. İnformasiyaların qəbul edilməsinin üsullarını sadalayır.

1.2.2. İnformasiyaların qəbul edilməsi üsullarını fərqləndirir.

1.2.3. İnformasiyaların qəbul edilməsi üsullarını nümunələrlə şərh edir.

2. Formallaşdırma, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma

Şagird:

2.1. Obyektin informasiya modelinin yaradılmasına dair bacarıqlar nümayiş etdirir.

2.1.1. Obyektin informasiya modelini izah edir.

2.1.2. İnformasiya modelinin növlərini fərqləndirir.

2.1.3. Obyektin informasiya modelinin növlərini nümunələrlə şərh edir.

2.2. Alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanın əsas məsələlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

2.2.1. Alqoritmin təsviri üsullarını izah edir.

2.2.2. Sadə proqramlaşdırma mühitində proqramlaşdırma haqqında elementar biliklərini izah edir.

2.2.3. Sadə proqramlaşdırma mühitində "İcraçı"nın hərəkətini idarə edir.

2.2.4. Sadə proqramlaşdırma mühitində elementar fiqurlar çəkir.

3. Kompüter, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və sistemləri

Şagird:

3.1. Kompüterin, sistem proqramlarının ümumi iş prinsiplərinə dair bacarıqlar nümayiş etdirir.

3.1.1. Fərdi kompüterlərin təsnifatını şərh edir.

3.1.2. Kompüterin əməliyyat sistemlərinə dair sadə anlayışları izah edir.

3.1.3. Proqramın icrasına dair bacarıqlar nümayiş etdirir.

V sinifdə informasiya və informasiya prosesləri məzmun xəttinə aid mövzuların öyrədilməsi

3.2. *Tətbiqi proqramlarla işləmək bacarıqları nümayiş etdirir.*

3.2.1. Qrafiki redaktorda rəsmlərin fraqmentləri üzərində işləyir.

3.2.2. Mətni yadda saxlamaq və çap etmək bacarıqlarını nümayiş etdirir.

3.2.3. Şəkilləri mətnə əlavə edir.

3.3. *Kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqları nümayiş etdirir.*

3.3.1. İnternet haqqında ilkin bilikləri izah edir.

3.3.2. İnternetdə sadə iş bacarıqlarını nümayiş etdirir.

4. *Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması*

Şagird:

4.1. *İnformasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasına dair biliklər nümayiş etdirir.*

4.1.1. İnformasiya resurslarını əlamətlərinə görə təsnif edir.

4.1.2. İnformasiya resurslarını əsas əlamətlərinə görə qruplaşdırır.

4.1.3. Təbiətlə əlaqədar informasiya resurslarının əhəmiyyətini izah edir (3).

Ədəbiyyat

1. Aranlı M., Yusifova C. Kurikulum. Metodika və məntiq testləri. Bakı, 2015.

2. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99zmun_x%C9%99tl%C9%99ri

3. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün İnformatika fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013.

E-mail: renanaghiyeva@gmail.com

Rəyçi: dos. Zemfira Əsgər qızı Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018

UOT 372.0:002

Zəhra Rövşən qızı Həsənova
Lənkəran Dövlət Universiteti

C++ PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ SİYAHILARIN YARADILMASI VƏ SİYAHILARLA MÜXTƏLİF ƏMƏLİYYATLARIN APARILMASI

Захра Ровшан гызы Гасанова
Ленкоранский Государственный Университет

СОЗДАНИЕ СПИСКОВ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ C++ И СПИСКАМИ ПРОВЕДЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ОПЕРАЦИЙ

Zahra Rovshan Hasanova
Lenkoran State University

C++ PROGRAMMING LANGUAGE AND CREATE A LIST WITH THE LIST OF THE VARIOUS OPERATIONS

Xülasə: Məqalədə C++ dilində yazılmış proqramlarda çox geniş istifadə olunan yeni tiplər – siyahılar haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, obyektlərin, siyahıların yaradılma qaydası da öz əksini tapmışdır. Siyahılarla işləmə bacarığını artırmaq məqsədilə nümunə proqramlar verilmiş və yerinə yetirilmişdir.

Açar sözlər: C++ proqramlaşdırma dili, siyahılar, siyahılarla əməliyyat, cərgələr, obyektlərin yaradılması

Резюме: В статье представлена информация о новых типах программ, которые широко используются в C++. Кроме того, также включены правила создания объектов и списков. Были выпущены и реализованы типовые программы для повышения их способности работать со списками.

Ключевые слова: язык программирования C++, списки, операции списка, строки, создание объектов.

Summary: The article provides information about new types of programs that are widely used in C++. In addition, the rules for creating objects and lists are also included. Exemplary programs have been issued and implemented to increase their ability to work with lists.

Key words: C++ programming language, lists, list operations, rows, objects creation

Siyahıların C++ dilində tətbiqi olduqca genişdir və siyahısız C++ dilində yazılmış proqramları təsəvvür etmək mümkün deyil. Praktiki cəhətdən siyahılar cərgələrə oxşardır, onlar da cərgələr kimi özündə verilmiş tiptən olan elementlər ardıcılığını saxlayır. Lakin siyahıların cərgələrdən fundamental üstün cəhətləri odur ki, cərgə elan edən zaman biz onun elementlərinin sayını əvvəlcədən elan etməliyiksə və sonra biz cərgəyə əlavə element yerləşdirə və ya onun elementlərinin sayını dəyişdirə bilməyiksə, siyahının elementləri ilə istədiyimiz kimi manipulyasiya edə bilərik. Yəni proqramın icrası boyu biz

siyahıya istənilən sayda yeni element əlavə edə və ya mövcud elementləri siyahıdan silə bilərik. Məsələn üçün, kompüterdə hal-hazırda icra olunan proqramlara nəzarət etmək üçün nüvə *task_struct* adlı siyahıdan istifadə edir. İstifadəçi yeni proqramlar yüklədikcə nüvə *task* -lar siyahısına yeni element əlavə edir və bu elementdə yeni proqram barədə müvafiq məlumatları (yükləndiyi yerin ünvanı, adı, təşkil olunduğu hissələr, açdığı fayllar, v.s.) yerləşdirir. Daha sonra hər hansı proqram sona çatdıqda nüvə müvafiq elementi *task* -lar siyahısından silir. Əgər bu zaman siyahı əvəzinə cərgədən istifadə olunsaydı,

onda biz kompüterdə müəyyən saydan artıq proqram yükləyə bilməzdik. Cərgənin elementlərinin sayın böyük götürdükdə isə lazım olmayan elementlər boş-boşuna yaddaşda yer tutar. Siyahının elan edilməsi int tipindən biz adi dəyişən, ünvan dəyişəni və cərgə elan etmək qaydalarını vermişik.

```
int x, *y, z[10];
```

Misalda biz *int* tipindən *x* dəyişəni, *y* ünvan dəyişəni və 10 elementdən ibarət *z* cərgəsi elan etdik. İndi isə hər bir elementində *int* tipli dəyişən olan siyahı elan edək. Bunun üçün əvvəlcə siyahını təşkil edən obyektlərin tipini yaratmalıyıq. Yəni, qeyd etdik ki, siyahı da cərgə kimi elementlər (obyektlər) ardıcılığıdır və bu elementlərin (obyektlərin) hər birində müxtəlif məlumatlar yerləşdirmək olar. İndi biz həmin 1 obyektı yaratmağa çalışırıq, daha sonra bir neçə bu cür obyektı bir-biri ilə əlaqələndirib siyahı yaratma qaydasını öyrənəcəyik. Baxdığımız sadə halda yaratmaq istədiyimiz obyekt özündə bir məlumat - *int* tipindən olan dəyişən saxlayır. Bu obyektı yaratmaq üçün biz *struct* tiptən istifadə edəcəyik.

Aşağıdakı kimi:

```
struct syh_el {  
    int x;  
}
```

Yuxarıda biz özündə *int* tipindən olan dəyişən, *x* -i saxlayan yeni strukt tipi aratdıq. İndi bu tiptən olan bir neçə dəyişən elan edək.

```
syh_el dey1, dey2, dey3, dey4;
```

Hal-hazırda yaddaşda vəziyyət aşağıdakı kimidir:

Biz isə siyahı almaq üçün bu obyektləri bir-biri ilə əlaqələndirməliyik. Şəkildə çəkmək asandır, amma praktikada obyektlər arasında bu əlaqəni yaratmaq elə də ilk cəhddə asan deyil. Siyahının yaradılması üçün aşağıda daxil ediləcək qayda bir az çətin ola bilər. Siyahılarla işləmə vərdişi yarandıqdan sonra mahiyyəti qavramaq da asanlaşır.

Siyahı yaratma qaydası:

Əsas məsələ bir obyektı başqa obyekt ilə əlaqələndirməkdir. Obyektlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi ardıcıl aparılır. Yəni dey 1, dey 2 ilə, dey 2, dey 3 ilə və s ardıcılıqla əlaqələndirilir. Beləliklə, siyahıya istənilən sayda yeni obyekt əlavə edib siyahımızı istədiyimiz qədər

uzada bilər. Bəs bir obyektı digəri ilə necə əlaqələndirək? Bunun üçün proqramlaşdırmada ilk baxışda elə də anlaşılmayan aşağıdakı qaydadan istifadə edirlər:

Siyahıda hər bir obyekt özündən sonra gələn obyektin yaddaşdakı ünvanını bilməlidir. Bunun üçün obyektin daxilində onun öz tipindən olan ünvan dəyişəni yerləşdirirlər və bu ünvan dəyişəninə siyahının növbəti obyektinin ünvanını mənimsədirlər.

Aşağıdakı elana nəzər salaq:

```
struct syh_el {  
    int x;  
    syh_el *novb_el;  
}
```

Bu elanın yuxarıdakı elandan yeganə fərqi o oldu ki, biz burada *struct syh_el* tipinin daxilində bu tiptən olan **novb_el* ünvan dəyişəni yerləşdirdik. Artıq bu bizə siyahı yaratmağa imkan verir. Əvvəlcə biz siyahımızı elan etməliyik. Bu zaman biz prinsip etibarı ilə *struct syh_el* tiptən olan ünvan dəyişəninə aşağıdakı kimi elan etmiş oluruq:

```
syh_el *menim_syh;
```

Siyahı yaratmaq üçün *syh_el* tiptən olan daha iki ünvan dəyişəninə ehtiyacımız

olacaq. Bunları *p* və *q* ilə işarə edək. Bunlardan biri - *p*, yeni obyektlərin yaradılması və inisializasiyası (ilkin qiymətin mənimsədilməsi), digəri - *q* isə iterasiya üçündür (siyahı boyu hərəkət etmək). Gəlin bu dəyişənləri də elan edək:

```
syh_el *p,*q;
```

İndi isə siyahının ilk elementini yarada bilərik.

Bunun üçün yazırıq:

```
p = new syh_el;
```

Bu zaman yaddaşın vəziyyət dəyişir. Növbəti addım *menim_syh* dəyişəninə bu yeni yaratdığımız obyektə mənimsətməkdir. Bunun üçün sadəcə yazırıq:

```
menim_syh = p;
```

Yaddaşın vəziyyəti yenə dəyişir.

Artıq *menim_syh* dəyişəninə istifadə etməyəcəyik. O, siyahının ilk elementinə istinad edir və siyahıya müraciət etmək üçün bu dəyişəndən istifadə edəcəyik.

Əlbəttə, gələcəkdə siyahı üzərində əməliyyat aparsaq, əvvəlki obyektlərdən bəzilərinə sil-

sək, *onda menim_syh* parametri üzərində də çevrilmələr aparmalıyıq.

Hələlik isə siyahının yaradılmasını davam etdirək. İkinci elementi yaratmaq üçün hazırlıq işləri görək. Bunun üçün iterasiya dəyişənini siyahının ilk elementinə (*p* -yə) , ilk elementin ikinci elementlə əlaqələndirmə həddini (*novb_el*) isə NULL qiymətinə mənimsətməliyəm. NULL adətən ünvan dəyişənlərinin yaddaşda heç bir yerə ünvanlanmadığını bildirmək üçün istifadə olunur. Bu bizə siyahının sonun müəyyənləşdirmədə lazım olacaq. Eyni ilə birinci elementi yaratdığımız kimi siyahının ikinci elementini yaradaq:

```
p = new syh_el;
```

İlk element ilə yeni yaratdığımız elementi birləşdiririk. Bu əsas məqamlardan biridir. Bunun üçün sadəcə yazırıq:

```
q->novb_el = p;
```

Bununla da əlaqə yarandı.

Növbəti 3-cü elementi yaratmaq üçün hazırlıq işləri görək:

```
q = p;
```

```
p->novb_el = NULL;
```

Yaddaş yenə dəyişir, artıq bu şəkildə davam edərək siyahıya istədiyimiz qədər yeni element əlavə edə bilərik. Tutaq ki, siyahıya müəyyən qədər element əlavə etmişik və siyahımız var, sonda *p* və *q* dəyişənlərinin siyahıya istinadlarını ləğv etməliyik.

```
p=NULL;
```

```
q=NULL;
```

Bununla da siyahı yaratma prosesini tamamlamış olduq. Çətin görünə bilər, amma siyahılar proqramlaşdırmada əvəz edilməzdir və çox praktik məsələ olmaqla həyatda tez-tez rast gəlinir. Aşağıdakı nümunə proqramları yerinə yetirdikdən sonra siyahılarla işləmə bacarığımız bir qədər də artmış olar.

Proqram nümunəsi ilə işimizi tamamlayaq:

Gəlin yuxarıda daxil etdiyimiz nümunəyə uyğun proqram hazırlayaq. Yəni, sadə bir proqram tərtib edək, bu proqramda özündə ancaq bir hədd, *int x*; saxlayan obyektlərdən ibarət siyahı tərtib edək, bu siyahının obyektlərinin hədlərinə (*x*) qiymətlər mənimsədək, daha sonra siyahının elementlərini çap edək. Hələlik biz hər şeyi əl qaydası ilə aparacağıq, bir az sonra isə prosesi

avtomatlaşdırmaq məqsədilə funksiyalardan istifadə edəcəyik.

Proqram 1.

```
#include <iostream>
```

```
#include <string.h>
```

```
struct syh_el{
```

```
int x;
```

```
syh_el *novb_el};
```

```
int main (int argc, char *argv[]){
```

// istifadə edəcəyimiz dəyişənləri elan edirik

```
syh_el *menim_syh, *p, *q;
```

```
int dey;
```

```
// ilk elementi yaradaq
```

```
p = new syh_el;
```

```
// lazımı mənimsətmələri aparaq
```

```
menim_syh = p;
```

```
q = p;
```

```
p->novb_el = NULL;
```

// hər şey hazırdır ikinci elementi yaradırıq

```
p = new syh_el;
```

```
// siyahı ilə ikinci elementin əlaqəsini
```

qururuq

```
q->novb_el = p;
```

```
// lazım mənimsətmələri edirik
```

```
q = p;
```

```
p->novb_el = NULL;
```

// artıq siyahıda iki obyekt var, 3-nu yaradaq

```
// 3-cu elementi yaradırıq
```

```
p = new syh_el;
```

// siyahının sonu ilə üçüncü elementin əlaqəsini qururuq

```
q->novb_el = p;
```

```
// lazım mənimsətmələri edirik
```

```
q = p;
```

```
p->novb_el = NULL;
```

// siyahıda hazırda 3 element var, hələlik bəsdir.

```
// p ve q -nu siyahıdan ayıraq
```

```
p=NULL;
```

```
q=NULL;
```

/* vəssalam indi mənim_syh dəyişəni yeni yaratdığımız siyahının ilk elementinə istinad edir və onun vastəsilə siyahını bütün obyektlərinə müiraciət edə bilərəm*/

```
/* Siyahının elementlərinə qiymətlər
mənimsədik, daha sonra bu
Qiymətləri çap edəcəyik*/
// Yenə p yə ehtiyacımız olacaq
p = mənim_syh;
// indi p dayanıb siyahının əvvəlində ,
aşağıdakı koda diqqət eləyin
std::cout<<"Siyahının həddlərinin
qiymətlərini daxil edin.\n";
std::cout<<"Siyahının birinci həddinin
qiymətini daxil edin. \n";
std::cin>>dey;
/*Siyahının ilk obyektinin x həddinə
istifadəsinin daxil etdiyi
Qiyməti mənimsədirəm */
p->x = dey;
/* Siyahının ikinci obyektini
sürüşmək üçün aşağıdakı
qaydadan istifadə olunur */
p = p->novb_el;
/* Artıq p siyahının ikinci obyektinə
istinad edir , onun x həddinə
qiymət mənimsədik*/
std::cout<<"Siyahının ikinci həddinin
qiymətini daxil edin. \n";
std::cin>>dey;
p->x = dey;
p = p->novb_el və s.
Proqramı yerinə yetirək:
C:\cpp\prog2\Debug>
C:\cpp\prog2\Debug>prog2.exe
Siyahının həddlərinin qiymətlərini daxil
edin.
Siyahını birinci həddinin qiymətini daxil
edin.
65
Siyahını ikinci həddinin qiymətini daxil
edin.
```

345
Siyahını üçüncü həddinin qiymətini daxil
edin.
78
Siyahının elementləri aşağıdakılardır:
Birinci element 65
İkinci element 345
Üçüncü element 78
Siyahının elementləri çap olundu
C:\cpp\prog2\Debug>
C:\cpp\prog2\Debug>

Bu nümunədə biz sadə siyahı yaratdıq, 3 elementdən ibarət, siyahının həddlərinə qiymətlər mənimsətdik və bu qiymətləri çap etdik. Praktikiada bu cür məsələlərin həllində funksiyadan istifadə etmək zəruridir. Yuxarıdakı proqramın funksiyaların tətbiqi ilə olan variantını nəzərdən keçirək. Funksiyalardan istifadə etməklə yuxarıda baxdığımız proqram aşağıdakı kimi olar:

Bizə məhiyyət etibarilə 2 funksiya lazımdır: biri siyahını yaratmaq və ona elementləri yerləşdirmək, digəri isə siyahının elementlərini çap etmək.

Bu əməliyyatları davam etdirməklə istənilən bazanı yaratmaq, siyahıları tərtib etmək və onun üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparmaqla çap etmək olar.

Problemin aktuallığı. İstənilən bazanı yaratmaq, siyahıları tərtib etmək və onun üzərində istənilən əməliyyatları aparmaq olar.

Problemin yeniliyi. Problemin yeniliyi ondan ibarətdir ki, hər bir bazanı məhz müasir proqramlaşdırma dili üzərində yaratmaq olur.

Problemin praktiki əhəmiyyət. Problemin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, digər dillərdə yaradılması çətinlik təşkil edilən baza yaratmaq və onun üzərində müxtəlif əməliyyatlar mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A.Y. İnformatika və proqramlaşdırma. Bakı, 2008.
2. Окулов С.М. Задачи по программированию. М., 2006.
3. Кərimов S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. B., 2003.
4. C++ proqramlaşdırma dili: elektron dərslik. Bakı, 2011.
5. Князева М.Д. Алгоритмика от алгоритма к программе. М., 2006.
6. Hübətəliyev R.Z., Tağıyev H.N., Bayramova E.N. Proqramlaşdırma dilləri. Bakı, 2017.

E-mail: hasanovazahra@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. Hümeyir Hüseyn oğlu Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2018

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 378.

Müdəfiə Cəmil oğlu Mahmudov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Aynur Füzuli qızı Rəsulzadə

Azərbaycan Texniki Universitetinin baş laborantı

Aytən Rəhman qızı Məmmədli

Azərbaycan Texniki Universitetinin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantı

ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRDƏ ÜMUMİ VƏ TƏTBİQİ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNƏ VƏ MODERNLƏŞMƏSİNƏ DAİR

Мүдафия Джамиль оглы Махмудов,

доктор педагогических наук, профессор

Айнур Физули гызы Расулзаде,

старший лаборант Азербайджанского Технического Университета

Айтен Рахман гызы Маммадли

докторант Азербайджанского Технического Университета

О ПРЕПОДАВАНИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕЙ И ПРИКЛАДНОЙ МАТЕМАТИКИ В ВЫСШИХ ТЕХНИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Mudafia Jamil Mahmudov,

doctor of Pedagogical Sciences, professor

Ainur Fizuli Rasulzadeh,

the senior laboratory assistant of the Azerbaijan Technical University

Ayten Rahman Mammadli

doctoral student of Azerbaijan Technical University

ABOUT THE TRAINING AND MODERNIZATION OF GENERAL AND APPLIED MATHEMATICS IN HIGH TECHNICAL SCHOOLS

Xülasə: Məqalədə ali texniki məktəblərdə ümumi və tətbiqi riyaziyyatın tədrisində innovasiya və modernləşmə məsələlərinə baxılmışdır. Həm də dövlət təhsil standartlarına uyğun tədris proqramlarının hazırlanması metodikası öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: təhsil, innovasiya, modernləşmə, İKT, təlim, texnologiya, informasiya, kommunikasiya

Резюме: В статье рассмотрены вопросы модернизации и применения инноваций в преподавании общей и прикладной математики в высших учебных технических заведениях. Основываясь на интеграции, проведенной в нашей стране усовершенствование и модернизация курса общей и прикладной математики в преобразованиях и новшествах в системе образования.

Ключевые слова: образование, инновации, модернизация, ИКТ, обучение, технология, информация, коммуникация

Summary: The article considers the issues of application and modernization of innovations in general and applied mathematics in higher technical schools. Based on the integration in our country, improving and modifying the general and applied mathematics course in higher technical schools has been reflected in the rapid change and innovation in the education system.

Keywords: education, innovation, modernization, ICT, training, technology, information, communication

Hazırkı dövrdə müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil qarşısında da mühüm vəzifələr qoyulmuş və tədrisin yenidən qurulması məsələsi zərurəti irəli sürülmüşdür. Başlıca məsələlərdən biri təlim-tərbiyə prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulmasıdır. Pedaqoji proses həmişə dəyişmə və inkişaf ilə bağlıdır, bu bağlılığı isə müəllimlə tələbənin qarşılıqlı fəaliyyəti yaradır. Təlim, tərbiyə və təhsilin səmərəliliyinin nəticəsinin keyfiyyətli olunmasında kollektiv və ona rəhbərlik edən vəzifəli şəxslərin monolit birliyi mühüm rol oynayır.

Təhsil sisteminin əsas pillələrindən biri də ali təhsildir. Ali təhsil ali məktəblərimizdə uyğun olaraq peşə-ixtisas təhsili proqramı ilə sistemləşdirilir və həyata keçirilir. Həmişə aktual problemlərdən biri orta və orta ixtisas məktəblərini bitirmiş şəxslərin daha yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi özünü əks etməsidir.

Ali təhsil pillələrində istiqamətlər üzrə kadr hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsilin bakalavr təhsil pilləsində tədris prosesi dar ixtisaslaşma üzrə hazırlığı təmin edən tədris planları əsasında həyata keçirilirdi. Dar ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlığının səmərəsizliyi aşkar olunmuş və daha geniş profilli mütəxəssislərin hazırlanması məsələsi zərurəti yaranmışdır. Bakalavr və magistr pilləsi artıq həyata keçirilmiş və ali-peşə ixtisas təhsilinin dövlət standartlarına uyğun olaraq bütün istiqamətlər üzrə tədris planları və proqramların hazırlanması məsələsi mühüm məsələlər kimi öz həllini tapmışdır.

Ali məktəblərdə tədris olunan fənlər arasında ümumi və tətbiqi riyaziyyat kursunun xüsusi rolu vardır. Hazırkı zamanda elm və texnikada riyazi metodları tətbiq etmək, modelləşdirmək və layihələşdirmək ən vacib məsələlərdən biridir, bu isə hesablama texnikasının sürətlə inkişafından irəli gəlir. Buna görə də konkret məsələlərin həllində riyaziyyatın tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Məqsəd müasir tələbələrə gələcəkdə sənaye, kənd təsərrüfatı, səhiyyə və s. mühüm sahələrin tələbləri səviyyəsində hazırlığıdır.

Ali texniki məktəblərdə peşə istiqaməti üzrə təhsil alan tələbələr üçün riyaziyyat kursunun materialını seçərkən və tədris proqramını hazırlayarkən gündəlik həyatımızda riyaziyyatın

tətbiqi və rolu nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq miqyasda ali-texniki məktəblərdə 300-dən çox mühəndis-texniki istiqamətlər vardır. Beynəlxalq miqyasda son 20 ildə mühəndis-texniki istiqamətlər üzrə riyaziyyat kursunun tədris proqramı nəzərə alınmış və ali texniki universitet üçün tədris proqramları hazırlanmışdır. Ali texniki universitetdə bütün istiqamətlər üçün ümumi riyaziyyat magistr təhsil pilləsində, bakalavriat təhsil pilləsində nəzərdə tutulmayan bölmələrdən, texniki istiqamətdə elmi-tədqiqat meyilli mövzulardan ibarət olmalıdır.

Fundamental fənn olan ümumi riyaziyyat kursunun tədris materiallarının tələbələrə öyrədilməsi metodları riyaziyyatın tədris metodikası ilə araşdırılır. Ümumi riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasının öyrənilməsi onun tədrisinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, tədris işinin hər tərəfli yüksək səviyyədə nəticələnməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən riyaziyyat kursu müxtəlif sahələrdə tətbiq olunduğu üçün və bir çox elmlərin əsası olduğu üçün onu tələbələrə möhkəm mənimsətmək lazımdır.

Riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasını öyrənməklə müəllim ancaq özünün pedaqoji işinin ümumi metodlarına nail olur. Professor-müəllimlərin pedaqogika və psixologiyani bilməsi fənnin tədrisində ən başlıca şərtlərdən biri hesab olunur. Riyaziyyat kursunun tədrisində əsas məsələlərdən biri də didaktikaya düzgün münasibətin əməl olunmasıdır. Hazırkı zamanda ali texniki məktəblərdə riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasının bir çox məsələlərinin işıqlandırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu məsələnin yerinə yetirilməsi üçün əsas problemlərdən biri də konsepsiyanın seçilməsi və tədris proqramı üzrə hazırlanmış materialların düzgün tətbiqindən ibarətdir. Riyaziyyat kursunun dərinə mənimsənilməsində bir amil də indiki zamanda pedaqogika elmində müəyyən edilmiş yeni təlim texnologiyalarına, kurikulumuna, elektron resurslarına, İKT-yə və s. əsaslanmasıdır.

Ali texniki məktəblərdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasının hazırkı dövrdə müasir şəkildə qoyuluşu və eksperimental surətdə əsaslandırılması başlıca vəzifələrdən biridir. Bu vəzifənin həllində riyaziyyatın pedaqogikası və ali məktəb pedaqogikası qarşısında iki proble-

min həlli mühüm rol oynayır, yəni: konsepsiyanın seçilməsi; tədris planı üzrə hazırlanmış materialların şərhinin düzgün tətbiqi. Elə üsullar müəyyən etmək lazımdır ki, konsepsiyanın elmi problemlərinin həlli hazırkı dövrə uyğun və daha optimal olsun. Onda müəllimin tələbələrlə birgə fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan faydalı, səmərəli cəhətlər daha da təkmilləşdirilir və həm də meydana çıxan nöqsanların aradan qaldırılması məsələsinə baxılır.

Fənnin tədrisi zamanı təlimin metodik qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsində əsas amillərdən biri də elmi tədqiqatın müvafiq müşahidə və eksperimentlə bağlılığıdır. Təlimin elə qanunauyğunluqları vardır ki, aparılan müşahidələr və təcrübələr onun aşkar edilməsi üçün kifayət deyil.

Riyaziyyat kursunun tədrisində mühazirə və məşğələlərin gündəlik müşahidələrindən əlavə, həm də müəllimlərin necə öyrətmələrinə və tələbələrin öyrənmə qabiliyyətlərinə, yaradıcılıqlarına, müstəqilliyinə diqqət yetirməlidirlər.

Empirik tədqiqatın əsas formalarından biri olan müşahidə həm də tələbələrin əldə etdiyi bilikləri məqsədli, mütəşəkkil və sistemli şəkildə qavramasından ibarətdir. Digər tərəfdən müşahidə tələbələrin bilik və təcrübəsi, elmə olan marağı və münasibətindən bilavasitə asılıdır. Müşahidə məqsədəuyğun olmalı və müşahidəçi müəllim diqqətini ancaq onları maraqlandıran elmə yönəltməlidir.

Riyaziyyat kursunun tədrisində müşahidə dedikdə kursu əhatə edən müxtəlif nəzəriyyələrin planlı və məqsədəuyğun surətdə qavranılması başa düşülür. Müşahidə prosesinə təfəkkürün fəaliyyəti də qoşulur, nəticədə əldə olunmuş biliklər daha ətraflı dərk edilir. Tədris zamanı müşahidə tələbələrin əqli, hissi və idraki keyfiyyətləri ilə sıx əlaqəlidir.

Müşahidə riyaziyyat kursunun bütün nəzəriyyələrində elmi tədqiqat üsulu kimi tətbiq olunur. Müşahidə bir təlim metodu kimi obyektiv gerçəkliyin tələbələr tərəfindən bilavasitə qavranılmasını təşkil etməyə istiqamətləndirilir.

Tələbələr tərəfindən zəif başa düşülən, lakin mühüm olan sahələrin daha tam və dəqiq seçmək qabiliyyəti müşahidəçiliklə aydınlaşır. Müşahidəçilik bilavasitə tələbələr tərəfindən qavranılan elmi-biliklərin dərinədən təhlili zama-

nı xarakterizə olunur. Müşahidəçilik tələbələrin qavrayışının daim təkmilləşdirilməsi sayəsində inkişaf edir və tələbələrin şəxsiyyət kimi yetişməsində və hərtərəfli formalaşmasında zəruri şərt kimi özünü əks etdirir.

Müşahidənin vəzifəsi əgər hər hansı mövzu üzrə müəllimin əldə etdiyi nəticələri öyrənib təhlil etməkdən ibarətdirsə, onda həmin mövzu hər bir müəllimin işində müşahidə olunmalıdır. Əldə olunan faktlar müəllimin iş metodu haqqında faydalı və səmərəli nəticələrin əldə olunmasına nail olur. Əldə olunmuş faktların öyrənilməsi və təhlili ümumiləşdirilərək praktikada tətbiq edilir.

Pedaqoji eksperimentin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı bu və ya digər pedaqoji konsepsiyaya istinad edərək öz qarşısına məqsəd qoyur və onun əsasında təcrübə təlim aparır. Eksperiment zamanı tələbələrin yalnız buraxdığı səhvlər deyil, həm də səhvlərin riyazi və psixoloji təbiəti aşkar edilir. Riyaziyyat kursundan nəzərdə tutulmuş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi məsələsi professor-müəllimin rəhbərliyi altında əsasən mühazirə-məşğələ, laboratoriya dərslərində təmin edilir. Bu kursun təşkili sərbəst işləmək üçün verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsini tələb edir. Kursun möhkəmləndirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin bir qədər dəyişdirilmiş şəraitdə tətbiqi ilə müntəzəm təkrarın aparılması mühüm rol oynayır. Tələbələrin semestr boyu bilik, bacarıq və vərdislərin hansı səviyyədə mənimsənilməsi rəsmi halda təyin olunmuş vaxtda imtahanların nəticəsi ilə müəyyənləşdirilir. Tələbələrin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində mühazirə və məşğələ dərsləri, laborator məşğələləri, yoxlama işləri, kollokviumlar, nümunəvi hesabat və hesablama işləri böyük rol oynayır.

Riyaziyyat kursunun öyrənilməsinin nəticəsinin effektivliliyi üçün yoxlama işlərinə, laborator məşğələlərə, kollokviumlara və s. sistemli olaraq nəzarət edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu isə tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsində müvəffəqiyyət qazanmasında böyük rol oynayır. Buraxılış işləri əsasən tətbiqi istiqamətlərdə müasir hesablama maşınlarına gələn məsələlər nəzərdə tutulmalıdır.

Beynəlxalq miqyasda son illərin təcrübəsi göstərir ki, tələbələrə böyük həcmli isbatlarla və

s. yormaqla və ya onları həvəsdən salmaq, fənnə qarşı ruh düşkünlüyü yaratmaq olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, bakalavr və magistr təhsil pilləsində oxunan mühazirələr “Riyaziyyat” ixtisasında oxunan tələbələrə yox, “qeyri-riyaziyyat”çılara, mühəndis-texniki istiqamətdə təhsil alan tələbələrə oxunur.

Ali məktəbdə tədris prosesi tələbələrin təfəkkür fəaliyyətinin təşkili ilə idarə olunması sistemi kimi nəzərdə tutulur. Riyaziyyatın tədrisində əsasən məntiqi və alqoritmik təfəkkürü (fikri), riyazi məsələlərin əsas tədqiqat metodlarını, riyaziyyatın ədədi hesablama metodlarını bilmək, onların sadə həllərini müasir elektron maşınlarında həyata keçirmək, riyazi biliyi sərbəst genişləndirməyi bacarmaq və riyazi analizin tətbiqi məsələlərinə (mühəndis məsələlərinə) keçirmək nəzərdə tutulur.

Ali texniki məktəblərdə tədris prosesi gələcək mütəxəssislərin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafı və idarə edilməsi sistemi kimi özünü əks etdirir. Təlim metodlarının hər biri ali texniki məktəb tələbələrinin riyazi təfəkkürünün (fikrinin) inkişafında rol oynayır. Təlim metodları dedikdə təlim prosesində qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün professor-müəllimlərlə tələbələrin birlikdə göstərdiyi fəaliyyətin səmərəli yolları başa düşülür. Təlim metodlarının başlıca və mühüm formalarından biri mühazirədir. Mühazirə dərsləri müasir texnologiyaların tələblərinə uyğun olaraq gələcək mütəxəssisləri yeni ideyalarla hazırlayır və onlar qarşısında müasir dövrün tələblərinə uyğun riyazi metodların perspektiv imkanlarını açır. Buna görə də gələcək bakalavrların yüksək səviyyədə hazırlığında riyaziyyatdan mühazirənin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Texniki universitetlərdə riyaziyyatdan mühazirə müasir texnologiyaların tələblərinə uyğun qurulmalı və tətbiqi məsələlərin inkişaf mərhələləri ardıcıl olaraq özünü əks etdirməlidir. Oxunan mühazirələrin bir əhəmiyyəti də tələbələrdə dünyagörüşün formalaşmasıdır və onların müasir tələblərə uyğun intellektual (əqli) inkişafının təmin edilməsidir. Uzun illər aparılan eksperimentlərdən sübut olundu ki, ali məktəblərdə mühazirə həm də bir təlim metodu kimi əvəz olunmazdır, daha doğrusu o, tədris prosesində həm təşkiləddici və həm də istiqamətlən-

dirici rol oynayır. Texniki universitetlərdə mühazirə tədris-təbii prosesinin əsasını təşkil edir.

Mühazirə zamanı müəllim tələbələri təlimatlandırır, fəaliyyət nümunələri göstərir, mövzular və ayrı-ayrı məsələlər üzrə məlumatlar verir, yəni fənnin aksiomatik əsasını (bazasını) yaradır. Sonrakı mərhələlərdə öyrənilmiş materiallar sistematikləşdirilir və ümumiləşdirilir. Qeyd olunan faktlara əsaslanaraq mövcud pedaqoji təcrübə daha da aktuallaşır, uzun müddətdə formalaşmış və dərk edilmiş pedaqoji biliklər sistemi yeni keyfiyyət səviyyəsində özünü büruzə verir. Yəni, mühazirəçi professor-müəllimin keçmiş pedaqoji təcrübəsindən imtina edilmir, o, yeniləşir və modernləşir. (müasirləşir, təkmilləşir) Bu halda müəllimlər öz işlərini tamamilə başqa istiqamətdə qurmalı və səviyyələrini durmadan artırmalıdır.

Texniki universitetlərdə təlim metodlarından biri olan mühazirə dərsi özünü həm də bu cür əks etdirir: mühazirəçini heç bir dərslə vəsaitləri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Riyaziyyatdan oxunan mühazirənin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- tələbələrdə riyaziyyatın müasir tələblərə uyğun biliklər sisteminin formalaşdırılması;
- teoremlərin isbatının müxtəlif formalarına aid qanunların tətbiq edilməsi;
- əsas riyazi nəzəriyyələrin öyrənilməsi;
- fundamental təcrübələrin və nəzəri məlumatların tətbiq edilməsi;
- riyaziyyat tarixindən məlumatların şərh;
- tətbiqi məsələlərin tədqiq edilməsi metodları və praktikada tətbiq edilməsi.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizin təhsil sistemində normativ hüquqi baza təkmilləşdirilmiş, maddi texniki təminat, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” ilə bağlı 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncam böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda təhsil sistemində modernləşdirmə (müasirləşmə) müəllim hazırlığının keyfiyyət səviyyəsinin qaldırılması, yeni təlim texnologiyalarının və idarə etmə üsullarının, elmin son nailiyyətləri əsasında yaradılan innovasiyaların uğurlu tətbiqini tələb edir.

Ali məktəbi bitirən hər bir gənc mütəxəssisin səriştəli mütəxəssis kimi formalaşdırılmasına nail olmalıyıq, bu yol isə informasiya kommunikasiya texnologiyadan keçir.

1. Təhsilin inkişafına dair Strategiyası və müəllim hazırlığının aktual problemləri,

2. Müəllim hazırlığında innovasiyalar, müasir təlim texnologiyalarından istifadə;

3. Müəllim hazırlığında pedaqoji-psixoloji aspektlər və inklüsiv təhsil;

4. Təhsil və tərbiyə sistemlərinin səmərəli təşkili yolları;

5. Müəllim hazırlığının müxtəlif pillələrinin özünəməxsusluğu və qarşılıqlı əlaqəsi.

Strategiyada göstərilən 5 strateji istiqamətdən birinci və ikinci (şəxsiyyətyönlü təhsil və təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsi) təhsillə birbaşa bağlıdır.

Fənlərarası əlaqə tələbə biliyinin möhkəmləndirilməsinə birbaşa xidmət edir. Bu isə təhsilin keyfiyyətinə və əhatəliliyinə xidmət edir.

Dövlət Strategiyası təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmimizin inkişafında dövlət sənədidir.

Strategiyanın məqsədi ölkədə Avropa standartlarına uyğun, təkmil təhsil sistemi yaratmaqdır.

Yeni qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası çərçivəsində təhsil sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir.

Müasir dünyada təhsilin vəziyyəti çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən XX əsrdə təhsil bir tərəfdən insan fəaliyyətinin ən mühüm sahələrindən birinə çevrilmiş, sosial və elmi-texnoloji nailiyyətlərin əsas mənbəyi olmuş, ikinci tərəfdən onun əhatə etdiyi sahələrin genişlənməsi və statusunun dəyişməsi bu sahədə problemlərin kəskin xarakter almasına, təhsil sisteminin böhranına səbəb olmuşdur.

Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya və Bologna prosesinə keçid “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulum) “Azərbaycan Respublikası Ümumi Təhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”, “2011-2012-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın” hazırlanması, istedadlı gənc müəllimlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, yeni

kurikulumları, dərsliklərin hazırlanması kimi sərəncam və sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

XXI əsr təhsilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən daha çox intellektual qabiliyyətlərə və həyatı bacarıqlara yiyələnmiş işgüzar, rəqabətə dözümlü şəxsiyyətin yetişdirilməsi ön plana çəkilir.

Ali təhsilin keyfiyyətə yüksəlməsində başlıca rol oynayan professor-müəllim heyətinin hərtərəfli hazırlığı tədris etdikləri fənnin nəzəri-praktik problemlərini dərinlən bilmələri və tələbələrə aşılamaq bacarıqları ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan ali məktəb müəlliminin elmi-pedaqoji fəaliyyətinə təsir göstərən amillər sırasında tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb olunma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllimlərin tədqiqat işləri günün tələblərinə cavab vermir və aktual mövzuları əhatə etmir. Buna görə də elmi işlərin mövzusu ilkin müzakirədən ciddi şəkildə keçməlidir.

Elmi tədqiqat işlərinin aktual problemlərə həsr edilməsi müəllimin bir alim kimi tanınmasına, təmsil olunduğu kollektiv üzvləri, tələbələr və ümumiyyətlə, ictimaiyyət arasında böyük nüfuz qazanmasına şərait yaradır.

Həyata keçirilən inteqrasiyanın reallaşdırılması müəllimlik peşəsinin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Buna görə də aktual problemlərdən biri də ixtisasartırma və yenidən hazırlanma sistemində tədris fənlərinin metodologiyasının məzmun və strukturunun formalaşdırılması modelinin qurulmasıdır. Fənlərin təlimində əldə olunan nəticələrin yaxşılaşdırılması probleminə mühüm rol oynayan cəhətlərdən biri də kadrların düzgün seçilməsidir.

Müəllim hazırlığında əldə olunan biliyin müasir tələblərə uyğun olması təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasından çox asılıdır və bu gələcək müəllimlik peşəsinin formalaşdırılmasında mühüm amildir. Aparılan müşahidələrə görə məktəblərimizin bir çoxunda hər üç müəllimdən biri fənnin tədrisində minimal hazırlığa və təkmilləşdirmə səviyyəsinə malikdir.

Həyata keçirilən təhsil islahatların məqsədlərindən biri də onun keyfiyyətini yüksəltmək və müasir dövrün tələblərinə uyğun qurmaq problemidir. Tədris prosesinin çağdaş cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun qurulması təlimin strategiyasının, tələbələrin qiymətləndirmə üsullarının

dəyişilməsi ilə özünü əks etməlidir. Tələbələrin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi idarəetmənin keyfiyyətinin informasiya təminatının daha müvafiq üsulu sayılır. Qiymətləndirmə birinci növbədə insan tərəfindən həyata keçirilən proses, fəaliyyətdir. Qiymətin funksiyası dedikdə yalnız elmlilik səviyyəsi yox, həm də şəxsiyyətə təsir edən bilən fəaliyyət vasitələrindən biri kimi başa düşmək lazımdır.

Şagird və ya tələbələrin bilik və bacarığını meydana çıxarmaq üçün qiymət qoyulur. Düzgün qiymətləndirmə şagird və ya tələbənin həm özü, həm də müəllim üçün vacibdir, çünki onların qiyməti müəllimlə onların işləmək perspektivlərini əks etdirməlidir.

Qiymətləndirmənin birinci mərhələsi diaqnostik (ilkin) bilik səviyyəsini üzə çıxarılmasıdır. İkinci mərhələ hər bir öyrənilən mövzunun mənimsənilməsi prosesində aparılır, bunun başlıca funksiyası öyrədici olmasıdır. Üçüncü mərhələdə isə kursun əhəmiyyətli mövzusu üzrə tələbələrin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir. Araşdırılmalar zamanı belə bir nəticəyə gəlmək olur, qiymətləndirmə təlimin səmərəliliyini artıran əsas ideyadır. Qiymətləndirmə pedaqoji prosesi tənzimləməyə, keyfiyyətini yüksəltməyə, meydana çıxan çatışmazlıqlar haqqında idarəedənlərin və valideynlərin məlumatlandırılmasına xidmət edən yeganə pedaqoji vasitədir. Yəni qiymətləndirmənin düzgün təşkili təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dərslik və dərs vəsaitləri elmi cəhətdən hazırlıqlı olan, səriştəli və peşəkar müəllim tərəfindən hazırlanmalı və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir. Buna görə də müəllimlər öz biliklərini daim artırmalı, müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməlidirlər. Göstərilən faktların bir çoxu tədris planı və proqramların (kurikulumlarının) həyata keçməsində meydana çıxır.

Aparılan islahatların başlıca məqsədlərindən biri də yüksək keyfiyyətli müəllimlik peşəsinin formallaşdırılması istiqamətlərində işlərin aparılmasıdır. Müəllim hazırlığının kurikulumunda dəyişikliklər və yeniliklər olmadan aparılan islahatlarda heç bir uğurlu nəticə əldə etmək mümkün deyil, buna görə də ölkəmizdə müəllim hazırlığı yüksək səviyyədə həyata keçirilir.

XXI əsrdə həqiqətən yüksək keyfiyyətli müəllimlik peşəsinin necə formalaşdırılması prob-

lemləri qarşıda duran mühüm məsələlərdən biridir. Dünya ölkələrinin təhsil sistemində böyük dəyişikliklər, yeniliklər gedir və fundamental fənlərin inkişaf problemləri və perspektivləri müzakirə olunur. Göstərilən problemlərin həllində bizim ölkəmizin də iştirak etdiyini qeyd etmək olar.

Təhsil sistemində aparılan islahatlar öz inkişafını davam etdirir və təlim prosesinin mərkəzində dayanan, mühərrik hesab olunan müəllim isə özlüyündə qalır, müəllimin rolu yüksəlir, onda peşəkarlıq keyfiyyətinə olan tələblər artır. Müəllim hazırlığının müasir tələblərə uyğun yeni təlim texnologiyalarından, kurikulumlardan, mütəmadi olaraq elektron resurslardan istifadə olunması və müəllimlik peşəsinin formalaşdırılması aktual problem kimi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan ali texniki məktəblərində gələcək mühəndis mütəxəssislərin müasir tələblərə uyğun hazırlığında təhsil inkişafı üzrə Dövlət təhsil Standartlarının tələbləri nəzərə alınaraq geniş şəkildə islahatlar aparılır. Bu məqsədlə mühüm məsələlərdən biri də ali texniki məktəblərə elm və texnikanın son nailiyyətlərinin gətirilməsidir. “Təhsil əsri” və ya “Kompüter əsri” kimi adlanaraq XXI əsrdə ölkəmizin ali texniki məktəblərdə informasiya sahəsində gələcək mühəndis mütəxəssislərinin hazırlığında qarşıya çıxan problemlər öz həllini tapmaqdadır. İndiki dövrdə ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisini informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) kənarda qoymaq olmaz.

Bütün tanınmış qabaqcıl ölkələrdə baş verən qloballaşmada insanın bu günü və sabahı təhsildən və eyni zamanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarından çox asılıdır. Hazırda ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisinin modernləşməsi qarşıda duran çətin problemlərdən biridir. Gələcək mühəndis mütəxəssislərinin keyfiyyətli və yüksək səviyyədə bilik, bacarıq və vərdislərə nail olmasında İKT vasitələrinin tətbiqi onun məzmun və xarakterini dəyişir. Bu halda yeni informasiyalar, yeni təlim metodları və formaları ənənəvi metodlardan passiv metodları sıxışdıraraq aradan çıxarır. Buna görə də riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə təlimində İKT-nin tətbiqinin tədrisi metodikasına ayrılıqda xüsusi yer verilməlidir.

İKT təhsildə müəllimin rolunu daim artırır, müasir müəllim hazırlığının yeni yanaşmalarının inkişafına təsir edir və professor-müəllimlərin informasiya biliklərinin yüksəlməsinə rol oynayır. Qeyd edə bilərik ki, ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın təlimində İKT vasitələrindən istifadə bu günün tələbidir. Yəni, ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın təlimində yeni innovasiya metodlarından istifadə diqqətdən qaçmamalıdır. Qeyd etmək olar ki, riyaziyyatın təlimində maraq səviyyəsi ildən-ilə aşağı düşür, səbəblərdən birincisi ali məktəblərin tələblərinə uyğun orta məktəblərin məhsul verməməsi, ikinci isə professor-müəllimlər tərəfindən yeni innovasiya metodlarından istifadə olunmamasıdır. Daha doğrusu ali məktəb müəllimlərinin bir çoxunun pedaqogikanın yeni sahələrini, kurikulumu (proqramı), elektron resurslarını və s. dərinlən bilməməsi qarşıya bir sıra ziddiyyətlərin və çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Ali texniki məktəblərdə varislik prinsipindən, fənlərarası əlaqələrdə, yeni forma və metodlardan və s. istifadə olunmalı riyaziyyatın tədrisində öyrədici növ olaraq interaktiv tapşırıqlardan istifadə etmək lazımdır. Riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün İKT-dən istifadə mühüm rol oynayır. Lakin bu problemin həllində əsas rol oynayan maddi-texniki bazanın yaradılmasıdır, məsələn: müasir elektron resurslarından istifadə, yaradıcılıq qabiliyyətlərini göstərən və yararlı ədəbiyyat metodlarından istifadə, müasir tələblərə uyğun qiymətləndirmədə imtahan sistemin yaradılması və s. İKT-nin tətbiqi ilə riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətində modernləşdirilməsinin müəyyən edilməsində varislik və fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması, yazılı imtahanların keçirilməsində yeni tipli misalların müxtəlif formalarda hazırlanması tələbə biliyin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən bu aspektə rol oynayan amillərin biri də elektron

resurslarından istifadədir, hansı ki, bu sistemin müasir proqramlaşdırma dillərindən istifadə olunması öz həllini tapmayıb.

Riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında yaranan çətinliklər və ziddiyyətlər əsasən professor müəllimlərin ədəbiyyat metodlarından ayrılması, qiymətləndirmə texnologiyasından istifadə olunmaması, müasir tələblərə uyğun maddi-texniki bazanın kifayət qədər olmaması, peşəkar kadrların hazırlanmaması və s. ibarətdir.

Ölkəmizin təhsil sisteminin mütərəqqi ölkələrin təhsil sistemində inteqrasiya olunması riyaziyyatın tədrisi metodikasının nəzəri cəhətdən təkmilləşdirilməsini və modernləşdirilməsini qarşıya qoyur. Ali texniki məktəblərdə şəxsiyyət-yönlü və inkişafedici pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə böyük ehtiyac vardır. Yeni informasiya texnologiyalarından və pedaqoji texnologiyalardan istifadə edərək riyaziyyat fənninin tədrisində sistemli və səmərəli şəkildə istifadə etdikdə təhsilin müasir prinsiplərinin həyata keçməsinə səbəb olur. Müəyyən inteqralın hesablanması ilə məsələ həlli və ya Furiye sıralarına aid misalların həlli bir çox hallarda çoxlu və çətin əməliyyatlar tələb edir, hansı ki, bu halda kompüter proqramlarından istifadə edərək hesablamaq lazımdır. Göstərilən şəkildə məsələ və misalların həllində İKT-nin imkanlarından istifadə etmək gələcək mühəndis mütəxəssislərin nəzəri və praktiki cəhətdən biliklərinin möhkəmləndirilməsinə, bacarıqların avtomatlaşdırılmasına, riyazi təfəkkürün inkişaf etməsinə səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi. Ali texniki məktəblərdə ümumi və tətbiqi riyaziyyatın tədrisi və modernləşməsinə dair yeniləşmələr əks olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali texniki məktəblərdə ümumi və tətbiqi riyaziyyatın tədrisində İKT-nin tətbiqi əks olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Kurikulum, 2013, 5
2. Təhsil haqqında "Azərbaycan Respublikasının Qanunu". Bakı, 2009.
3. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ədəbiyyat və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006.

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok., dos. N.R. Abbasov*

E-mail: maxmudov45@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018

Mübariz Xasay oğlu Əsədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

**MƏSƏLƏ HƏLLİNDƏ TƏFƏKKÜR ƏMƏLİYYATLARI
MÜHÜM VASİTƏ KİMİ**

Мубариз Хасай оглу Асадов
доцент Азербайджанского государственного педагогического университета

**МЫСЛИТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ
КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО**

Mubariz Khasay Asadov
assistant professor of State Pedagogical University of Azerbaijan

THE ROLE OF THINKING IN THE SOLUTION OF TASKS

Xülasə: Məqalədə məsələnin həlli prosesində təfəkkürün komponentlərindən istifadə yolları və onların məsələ həllində funksiyalarına diqqət yetirilir. Təklif olunan həll üsulları və onların kombinasiyalı şərtləri şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyəti gücləndirməyə imkan verir. Ona görə də bu metodik yanaşmadan orta məktəbin riyaziyyat kursunda faydalanmaq məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: məsələ, tənlik, həll üsulları, riyazi təfəkkürün inkişafı, yaradıcı təfəkkür.

Резюме: В решение задач широко используют элементы мышления. В данной статье анализируются возможности использования компонентов мышления в решении задач на курсе математики в средней школе.

Ключевые слова: задача, уравнения, способы решения, развитие математического мышления, творческое мышление.

Summary: The elements of thinking are widely used in solving mathematical problems. This article analyzes the potential of using thinking components in solving the math problems.

Keywords: Problem, equation, solution methods, the development of mathematical thinking, creative thinking.

Hər bir məsələnin həllində riyazi məntiq və təfəkkür xüsusi yer tutur. Təfəkkür və onun komponentləri mürəkkəb bir sistem olmaqla yanaşı riyazi məsələlərin həllində geniş istifadə olunur.

Riyazi təfəkkürün əsas komponentləri metodik ədəbiyyatlarda konkret təfəkkür, mücərrəd təfəkkür, induktiv təfəkkür, funksional təfəkkür, dialektiv təfəkkür, yaradıcı təfəkkür kimi şərh olunur.

Yaradıcı fəaliyyət yaratmaq üçün şagirdi həmin fəaliyyətə sövq edən səbəb, motivasiya olmalıdır. Riyaziyyat təlimində motivasiya adətən məsələ həlli vasitəsilə reallaşır. Həmin səbəb məhz standart olmayan məsələlər ola bilər. Hər hansı bir məsələ təlim prosesində bu funksiyaları

tam təmin edə bilməz. Məsələn, verilən məsələ bir sinifdə standart olmayan məsələ kimi qəbul edildiyi halda, digər sinifdə belə olmaya bilər. Bu şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrindən asılıdır. Belə hal təfəkkürün xüsusiyyətlərilə əlaqədardır və onlar təfəkkürün çevikliyi, təfəkkürün fəallığı, təfəkkürün məqsədyönlülüüyü, təfəkkürün miqyası (əhatə dairəsi), təfəkkürün dərinliyi, təfəkkürün kritikliyi (şagirdlər tərəfindən buraxılan səhvlərin onların özləri tərəfindən aşkar edilməsi) kimi xarakterizə olunur.[3] Orta məktəbin riyaziyyat kursunda tənlik qurmaqla məsələ həllinə kifayət qədər yer ayrılıbmışdır. Dərslərlərdə verilən məsələlərin bəziləri müəyyən alqoritm əsasında həll olunur. Həll prosesində kon-

kret alqoritmindən istifadə olunmayan məsələlər standart olmayan məsələlər adlanır. Standart olmayan məsələlərin tənlik qurmaqla həll olunmasında məntiqə və riyazi mühakiməyə əsaslanan modeldən (həndəsi təsvirdən) geniş istifadə olunur. Bu modelin tərtib olunması məsələnin məzmunundan asılıdır. Bu tip bəzi məsələlərin həllini nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. Üç ekskavator müəyyən həcmdə torpaq sahəsini qazmalıdır. Bu işi birinci ekskavator üçünün birgə gördüyü vaxtdan 6 saat çox, ikinci 1 saat çox, üçüncü isə 5 dəfə çox vaxta görə bilər. Bu işin yerinə yetirilməsi üçün hər bir ekskavatora ayrılıqda nə qədər vaxt lazımdır? [1 8].

Bu tip məsələlərin həllində ümumi alqoritm mövcuddur. Qeyd olunan vəsaitdə İ. M. Kipnis məsələnin həlli üçün tənliklər sisteminə istifadə edərək onun həllini aşağıdakı kimi təklif etmişdir:

I həll üsulu:

Həmin işi yerinə yetirmək üçün birinci ekskavatora x saat, ikinci ekskavatora y saat, üçüncü ekskavatora z saat vaxt tələb olunarsa, məsələnin həlli aşağıdakı tənliklər sistemində müvafiq həll olunacaq.

$$\begin{cases} x = 1: \left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} \right) + 6 & (1) \\ y = 1: \left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} \right) + 1 & (2) \\ z = 5: \left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} \right) & (3) \end{cases}$$

(1) və (3) tənliyindən $x = \frac{z}{5} + 6$ (4) tənliyini alırıq. (2) və (3) tənliklərindən isə $y = \frac{z}{5} + 1$ (5) tənliyini alırıq. (3), (4), (5) tənliklərindən x və y dəyişənlərini yox etsək, z -ə nəzərən $6z^2 + 35z - 600 = 0$ kvadrat tənliyini alırıq. Burada $z = 7,5$ (saat), $x = \frac{7,5}{5} + 6 = 7,5$ (saat), $y = \frac{7,5}{5} + 1 = 2,5$ (saat) olur. Beləliklə, həmin işi ayrılıqda birinci ekskavator 7,5 saata görə bilər. [1, s. 25]. Bu həll üsulu mürəkkəb olmaqla yanaşı hesablama baxımından çox vaxt tələb edir.

Təfəkkürün forması və xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq məsələnin həlli üçün təklif olunan

tənliklər sistemini və həll üsulunu sadələşdirmək olar.

II həll üsulu:

Fərz edək ki, verilmiş həcmdə işi üç ekskavator birlikdə x saata görür. Onda məsələnin şərtinə görə həmin işi ayrılıqda birinci ekskavator $(x + 6)$ saata, ikinci ekskavator $(x + 1)$ saata, üçüncü isə $5x$ saata görməlidir. Məsələnin şərtinə və kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlara əsasən məsələnin həlli üçün qurulan tənlik belə olur: $\frac{1}{x+6} + \frac{1}{x+1} + \frac{1}{5x} = \frac{1}{x}$ (6)

(6) tənliyində müəyyən riyazi əməliyyatlar apardıqdan sonra $6x^2 + 7x - 24 = 0$ tənliyini alırıq. Burada (6) tənliyini ödəyən həllin $x = 1,5$ saat olması alınır. x -in bu qiymətini məsələnin şərtində nəzərə alsaq ayrılıqda birinci ekskavatorun $1,5 + 6 = 7,5$ (saata), ikincinin $(1,5 + 1) = 2,5$ (saata), üçüncünün isə $5 \cdot 1,5 = 7,5$ (saata) işi yerinə yetirməsi mümkündür.

Bu iki həll üsulunu təhlil və müqayisə etsək, ikinci üsulun asan və səmərəli olması nəticəsinə gəlirik. Deməli, tənlik qurmaqla məsələ həllində riyazi modelin qəbul edilməsi, yəni situasiyanın təsvir olunması həll prosesinə təsir göstərən əsas amildir. Burada təklif olunan ikinci modelin nisbətən sadə olması şagirdlərdə mənimsəmə keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. Məsələ həlli zamanı təfəkkürün komponentlərinin seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı "təfəkkürün məhsuldarlığına" təsir edən əsas amillərdən biridir.

Məsələ 2. Usta və şagird müəyyən bir işi təyin olunmuş vaxt ərzində görməlidirlər. İkisi birlikdə işin yarısını yerinə yetirdikdən sonra şagird xəstələnir və qalan işi usta tək görərək təyin olunmuş vaxtdan 2 gün gec qurtarır. Ayrılıqda usta işi şagirddən 5 gün tez qurtardığı məlum olarsa, hər biri həmin işi ayrılıqda nə qədər vaxta yerinə yetirirlər? [2, 219].

Ümumiyyətlə, məsələdə verilən kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar və real situasiya həmişə model və ya həndəsi təsvirlə verilməyə bilər. Qeyd olunan situasiya şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsindən asılıdır. Əgər situasiyanı şagirdlər təfəkkürdə canlandırma bilirlərsə, onda birbaşa tənliyi yazmaq olar. Əlbəttə, bu mərhələyə qədər atılan addımlar mürəkkəb proses olub təlimin bütün göstəricilərindən asılı-

dır. Çətinliyi artırılmış məsələlərin həllində qeyd olunan mərhələlərin hamısı açıq şəkildə icra olunmaya bilər. Bu məsələdə məzmun və kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar belədir:

- müəyyən işi eyni vaxtda usta və şagird təyin olunmuş vaxt ərzində yerinə yetirməlidir;
- işin yarısı yerinə yetirildikdən sonra qalan işi usta tək icra edib və buna sərf olunan vaxt nəzərdə tutulan vaxtdan 2 gün çoxdur;
- bütöv işi ayrılıqda usta şagirdədən 5 gün tez görməsi məlumdur;
- ayrılıqda usta və şagird bütöv işi neçə günə qurtaracaqlar?

Məsələnin həlli üçün qurulan tənlik və ya tənliklər sisteminin strukturu məsələdəki situasiyanın təhlilindən və şagirdin məntiqi mühakiməsindən asılıdır. Bu tip məsələlərin həllində şagirdlər əsasən tənliklər sistemi vasitəsilə verilən həllə üstünlük verirlər. Çünki bu hal üçün kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar aşkar şəkildə ifadə olunur. Təcrübə və aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, orta məktəb kursunda verilən məsələlərin həllində şagirdlər əsasən riyazi məntiqə və mühakiməyə əsaslanan həll üsuluna yox, müəyyən alqoritm əsasında verilən həllə üstünlük verirlər.

Məsələ 2-nin həlli üçün iki mühakimə formasını nəzərdən keçirək.

I mühakimə.

Fərz edək ki, usta bütöv işi ayrılıqda x günə qurtarır. Məsələnin şərtinə görə şagird üçün bu işə sərf olunan vaxt $(x+5)$ gün olacaq. İkisi birlikdə işi t günə qurtardığını qəbul edək. Usta və şagirdin birlikdə bir günə gördüyü iş $\frac{1}{x} + \frac{1}{x+5} = \frac{1}{t}$ (7) tənliyi ilə müəyyən olunur. İşin yarısı usta və şagird tərəfindən icra olunduğundan, qalan işə ustanın sərf etdiyi vaxt məsələnin şərtinə görə $(\frac{x}{2} + 2)$ olacaq. Bu şəkildə mühakimədən sonra məsələdə axtarılan kəmiyyətin tapılması üçün istifadə olunan tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olacaq:

$$\begin{cases} \frac{2}{x} = \frac{2}{t+4} \\ \frac{1}{x} + \frac{1}{x+5} = \frac{1}{t} \end{cases} \quad (8) \text{ tənliklər sistemini həll etsək,}$$

məsələnin şərtinə uyğun $t = 6$ (gün), $x = 10$ (gün) alınır. Qəbul edilmiş işarələri nəzərə alsaq ustanın bütöv işi ayrılıqda 10 günə, şagirdin isə 15 günə yerinə yetirməsini alırıq. Təcrübə gös-

tərir ki, bu tip məsələlərdə işin müəyyən hissəsinin görülməsi ilə bağlı situasiyada tənliyin modelinin (strukturunun) düzgün yazılmasında şagirdlər çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən məsələnin həlli və nəticəsi şagirdlər tərəfindən təhlil olunmalıdır. Məsələdə iştirak edən kəmiyyətlərin məlum və məchul olmasına müvafiq dəyişikliklər edilməsi şagirdlərdə mühakimə yürütmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

II mühakimə.

Qeyd olunan məsələ üçün birdəyişənli tənlik vasitəsilə həll üsuluna əsaslanan mühakiməni qısa nəzərdən keçirək. Məsələlərin məzmun və strukturundan asılı olaraq müxtəlif həll üsulları mövcuddur. Tənlik qurmaqla məsələ həllində də bu üsullardan geniş istifadə olunur. Metodik ədəbiyyatlarda bu üsullara fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələnin hesab üsulu ilə həllində bu yanaşmaların təhlili aparılıb. Tənlik qurmaqla məsələ həllində də «sonuncudan əvvələ» doğru şəkildə model tənliyin formasını (strukturunu) nisbətən sadələşdirir. Baxdığımız bu məsələdə sonuncu məlumatdan başlayaraq mühakiməni aparaq:

- şagird işi ustadan 5 gün gec yerinə yetirir;
- usta işin yarısını nəzərdə tutulan vaxtdan 2 gün sonra qurtarır;
- işin qurtarması üçün usta və şagirdin birlikdə sərf etdiyi vaxt ilə bu işin ustanın ayrılıqda sərf etdiyi vaxt fərqi necə müəyyən etmək olar;

Bu tip məsələlərin tənliklər sisteminin köməyi ilə həllini düzgün və ətraflı dərk edən şagird, ikinci mühakimə zamanı verilən suallara cavab verməyə cəhd göstərməlidir. Deməli, bu məsələnin birinci üsulla həlli ikinci yanaşma üçün «başlanğıc nöqtə» (motivasiya) rolunu oynayır. Məsələnin son hissəsində usta işin qalan hissəsini, yəni yarısını nəzərdə tutulan vaxtdan 2 gün gec qurtardığı qeyd olunur. Buradan məntiqi olaraq belə mühakimə yürütmək olar ki, usta ayrılıqda bütöv işi ikisinin birlikdə həmin işə sərf olunan vaxtdan 4 gün gec qurtarar. Bu yanaşma məsələnin həlli üçün «başlanğıc nöqtə» hesab oluna bilər. Tənliyi qurmaq üçün sonuncu asılılığa əsasən riyazi işarələmə belə ola bilər. Bütöv işi usta və şagird birlikdə t saata görərsə, onda məsələnin şərtinə görə usta ayrılıqda həmin işi $(t+4)$ saata, şagird isə $(t+9)$

saata görə. Onda məsələnin həlli üçün tələb olunan tənlik aşağıdakı kimi qalacaq:

$$\frac{1}{t+4} + \frac{1}{t+9} = \frac{1}{t} \quad (9)$$

(9) tənliyində müəyyən riyazi əməllər apardıqdan sonra məsələnin şərtinə uyğun $t = 6$ (gün) alınar. Bu isə ustandın həmin işi ayrılıqda 10 günə, şagirdin isə 15 günə qurtarması deməkdir. Burada təklif olunan ikinci üsul birinciyə nisbətən daha səmərəlidir. Bu tip məsələlər kvadrat tənliklər bölməsində təklif edildikdə, buna oxşar sadə məsələlərin əvvəlcə həll edilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır.

Tənlik qurmaqla məsələnin həll edilməsində modelləşdirməyə daxil olan kəmiyyətin ədədi qiyməti həmişə yeganə ədədi qiymətlə tə-

yin oluna bilməz. Orta məktəbin riyaziyyat kursunda bu tip mətnli məsələlərin həll edilməsi üçün birdəyişənli bərabərsizlik, parametrdən asılı bərabərsizliklər, ikidəyişənli bərabərsizliklər və onların həlli üsulları nəzərdən keçirilməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə məsələnin həlli prosesində təfəkkürün komponentlərindən istifadə yolları və onların məsələ həllində funksiyaları şərh olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Təklif olunan həll üsulları və onların kombinasiyalı şərtləri şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyəti gücləndirməyə imkan yaradır. Bu baxımdan təklif olunan metodik yanaşmanın orta məktəbin riyaziyyat kursunda istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Кипнис И.М. Задачи на составление уравнений и неравенств: Пособие учителей. М.: Просвещение, 1980.
3. Колягин Ю. М. и др. Методика преподавания математики в средней школе. М.: Просвещение, 1975.
2. Макарычев Ю.Н, Миндюк Н.Г. Алгебра. Учебник для 8 класса средней школы. М.: Просвещение, 1989.
4. Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи. М.: Просвещение, 1989.

E-mail: mubariz.esedov.66@mail.ru

Rəyçilər: *prof. A. Adıgözəlov, prof. Ə. Məmmədov*

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018

Leyla Şiraz qızı İsrəfilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

OXŞAR VƏ HOMOTETİK FİQURLARIN QURULMASI

Лейла Шираз гызы Исрафилова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПОСТРОЕНИЕ ПОДОБНЫХ И ГОМОТЕТИЧЕСКИХ ФИГУР

Leyla Shiraz Israfilova
State Pedagogical University of Azerbaijan

CONSTRUCTION OF SIMILAR AND HOMOTHETIC FIGURES

Xülasə: Məktəb riyaziyyat kursunda oxşarlıq və homotetiyanın tədrisi metodikası mövzusunda aid bu məqalədə oxşar fiqurların və homotetik fiqurların qurulması metodikası öz əksini tapıb. Biz bu məqalədə əsasən müstəvi fiqurların, xüsusilə oxşar üçbucaqların və çoxbucaqlıların qurulması məsələsini aydınlaşdırmışıq.

Açar sözlər: oxşarlıq, homotetiya, çevirmə, fiqur, bucaq, üçbucaq

Резюме: В данной статье о методологии преподавания гомологии и сходства в ходе школьной математики представлена методология построения подобных фигур и гомотетических фигур. Автор статьи уточнил вопрос о построении примитивных фигур, особенно треугольников и полигонов.

Ключевые слова: подобие, гомотетия, преобразование, фигура, угол, треугольники

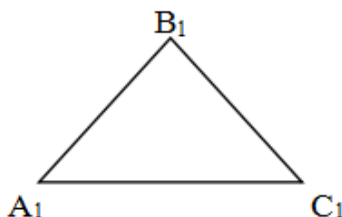
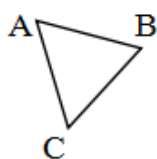
Summary: In this article about the methodology of homology teaching and similarity in the course of school mathematics, the methodology for constructing similar figures and homothetic figures is presented. We have clarified the issue of the construction of primitive figures, especially triangles and polygons, especially in this article.

Key words: Similarity, homothetics, rotation, fig, angle, triangle

Eyni formalı və ölçülü əşyaların nəzərdən keçirilməsi fiqurların konkrayentlik anlayışına gətirir. Ancaq biz tez-tez eyni formalı, lakin müxtəlif ölçülü əşyalara rast gəlirik. 1:100 miqyasda hazırlanmış gəmi və onun modeli, eyni bir sahənin müxtəlif miqyaslarda çəkilmiş planları, eyni bir neqativdən, müxtəlif böyüklükdə

çəkilmiş fotosəkillər və sair buna misal ola bilərlər. Misal göstərdiyimiz bu fiqurlar eyni bir formaya malikdir, yəni oxşardır.

Aşağıdakı şəkildə iki oxşar ABC və A₁B₁C₁ üçbucağı göstərilmişdir. Burada ikinci üçbucağın tərəflərinin birinci üçbucağın uyğun tərəflərinə nisbəti 2-yə bərabərdir.

$$\frac{A_1B_1}{AB} = \frac{B_1C_1}{BC} = \frac{A_1C_1}{AC} = 2$$

Biz tezliklə görəəcəyik ki, ABC üçbucağını A₁B₁C₁ üçbucağına elə inikas etdirmək olar ki,

təkcə təpələr arasındakı məsafə deyil, həm də birinci üçbucağın ixtiyari iki nöqtəsi arasındakı məsafə bu inikasda iki dəfə artacaqdır. Birinci üçbucağın X və Y kimi iki ixtiyari nöqtəsi ikinci üçbucağın X_1 və Y_1 nöqtələrinə elə inikas olunacaqdır ki,

$$X_1Y_1 = 2XY$$

Onda deyirlər ki, ikinci $A_1B_1C_1$ üçbucağı ABC üçbucağına $k=2$ oxşarlıq əmsalı ilə oxşardır.

Ümumi tərif verək: Tərif: F fiqurunun istənilən X və Y nöqtələri üçün onların obrazları arasındakı X_1Y_1 məsafəsinin X və Y nöqtələri arasındakı XY məsafəsinə nisbəti eyni bir $k > 0$ ədədinə bərabər olmaqla F fiqurunun F_1 fiquruna inikas etmək mümkün olarsa, onda deyirlər ki, F_1 fiquru k oxşarlıq əmsalı ilə F fiquruna oxşardır.

F_1 fiqurunun F fiquruna oxşar olması belə yazılar: $F_1 \sim F$

F_1 fiqurunun F fiquruna məhz k əmsalı ilə oxşar olduğu təklifinin ifadə edilməsi

$F_1 \sim F$ Fiqurların oxşarlığının bəzi əsas xassələrini ifadə edək:

Hər bir fiqur 1 əmsalı ilə özü özünə oxşardır: 1. Bunu isbat etmək üçün F fiqurunun özünə eyniliklə inikasını nəzərdən keçirmək kafidir. Burada bütün məsafələr saxlanılır.

2. F_1 fiquru F fiquruna k əmsalı ilə oxşardırsa, onda F fiquru F_1 fiquruna $k' = \frac{1}{k}$ əmsalı ilə oxşardır.

İsbati: $k > 0$ olduqda, bütün məsafələri k dəfə dəyişən inikasda iki müxtəlif nöqtə eyni bir nöqtəyə inikas oluna bilməz. Tutaq ki, iki müxtəlif A və B nöqtəsi verilmişdir. Deməli, $|AB| \neq 0$ olacaqdır. A və B nöqtələrinin obrazını A_1 və B_1 ilə işarə edək. $A \rightarrow A_1$ və $B \rightarrow B_1$. Onda $A_1B_1 = k|AB| \neq 0$. Deməli, $A_1 \neq B_1$. Buna görə belə inikas tərs inikasdır və tərsinə inikasda bütün məsafələr $k' = \frac{1}{k}$ dəfə dəyişir.

3. F_1 fiquru k_1 əmsalı ilə F fiquruna, F_2 fiquru isə k_2 əmsalı ilə F_1 fiquruna oxşadırsa, onda F_2 fiquru $k=k_1k_2$ əmsalı ilə F fiquruna oxşardır.

İsbati: Şərtə görə F fiqurunun F_1 fiquruna elə f inikası vardır ki, bu inikasda bütün məsafələr k_1 dəfə dəyişir və F_1 fiqurunun F_2 fiquruna q inikasında bütün məsafələr k_2 dəfə dəyişir. f və

q inikaslarını ardıcıl yerinə yetirsək, F fiqurunun F_2 fiquruna h inikasını alarıq; bu inikasda bütün məsafələr $k=k_1k_2$ dəfə dəyişir. Bu onu göstərir ki, F_2 fiquru $k=k_1k_2$ əmsalı ilə F fiquruna oxşardır.

4. Konqruent fiqurlar 1 oxşarlıq əmsalı ilə oxşardır. $F_1 \cong F$

Beləliklə, oxşarlıq münasibəti ($\sim$) konqruentlik münasibətinin ($\cong$) ümumiləşməsidir. Konqruentlikdə olduğu kimi, oxşarlıq münasibətinin də, refleksivlik, simmetriklik və tranzitivlik xassələri vardır. Yuxarıda isbat etdiyimiz nəticələrdən aşağıdakılar alınır.

$$1. F \sim F$$

$$2. F_1 \sim F \text{ və } F \sim F_1$$

$$3. F_1 \sim F \text{ və } F_2 \sim F_1 \text{ isə, onda } F_2 \sim F$$

Homotetiya: Əvvəlki mövzuda biz oxşar fiqurları müəyyən etdik, lakin onların qurulması üsullarını göstərmədik. Məsələn, oxşarlıq əmsalı $k=2$ olduqda verilmiş çoxbucaqlıya oxşar çoxbucaqlını necə qurmaq olar?

Qurmaq üçün ixtiyari O nöqtəsi götürək. $OA_1 = -2OA$, $OB_1 = -2OB$ və sair vektorlarını quraq. Bu qurmada $OX_1 = -2OX$ olduqda, $X \rightarrow X_1$ inikasından istifadə etdik. Burada müstəvinin hər bir X nöqtəsi elə X_1 nöqtəsinə inikas olunur ki, $OX_1 = 2OX$

Beləliklə, verilmiş fiqura oxşar fiqurun qurulması məsələsi bizi, müstəvinin özünə yeni inikasına gətirib çıxarır və bu inikasa homotetiya deyilir.

Tərif: O mərkəzi və $k \neq 0$ əmsallı homotetiya, müstəvinin özünə elə inikasına deyilir ki, burada ixtiyari X nöqtəsinin X_1 obrazı üçün $OX_1 = kOX$

Mərkəzi O və əmsalı k olan homotetiyanı H_0^k ilə işarə edirlər. Bundan istifadə edərək, homotetiyanın tərifini aşağıdakı kimi yazmaq olar: $OX_1 = kOX$. Olarsa, $H_0^k(X) = X_1$

Mərkəzi məlum olan hər hansı homotetiyadan danışarkən O hərfi buraxılır. Söz təkcə bir homotetiyadan gedirsə, onu sadəcə H hərfi ilə işarə edirlər.

İki xüsusi halı qeyd edək. Əmsalı 1 olan homotetiyada hər nöqtə özünə keçir. Deməli, eyniliklə inikasa, ixtiyari mərkəzli və əmsalı $k=1$ olan homotetiya kimi baxmaq olar. Mərkəzi

Oxşar və homotetik fiqurların qurulması

O və əmsalı -1 olan homotetiyada hər bir X nöqtəsi $OX_1 = -OX$. Olan X_1 nöqtəsinə, yəni X ilə mərkəzi simmetrik olan nöqtəyə keçir. Deməli, əmsalı -1 olan homotetiya: $H_0^{-1} = Z_0$ olan mərkəzi simmetriyadır. İndi göstərək ki, homotetiyanın tərs inikası var və bu tərs inikas özü də homotetiyadır. Həqiqətən, $H_0^k(X) = X_1$ (1)

Göstərir ki, $OX_1 = k OX$ (2)

Lakin (2) bərabərliyi $OX = \frac{1}{k} OX_1$ (3)

Bərabərliyi ilə eynigüclüdür. (3) bərabərliyi isə $X = H_0^{1/k}(X_1)$

Olduğunu göstərir. Biz görürük ki, k əmsalı homotetiyanın tərs inikası həmin mərkəzli və $k' = \frac{1}{k}$ əmsallı homotetiyadır.

Homotetiyanın əsas xassələri: Mərkəzi O və əmsalı k olan homotetiyanın tərifinə əsasən hər hansı X nöqtəsi elə X_1 nöqtəsinə inikas olunur ki, $OX_1 = k OX$

Buradan aşağıdakı əsas xassələr alınır:

1) Homotetiyanın mərkəzi özünə inikas olunur, çünki OO sıfır vektoruna istənilən k ədədinə vurduqda, yenə sıfır vektoru alınır: $OO = k OO$

2) $k > 0$ olarsa, X və $X_1 = H(X)$ nöqtələri OX düz xətti üzərində, homotetiya mərkəzindən bir tərəfdə yerləşir. $k < 0$ olarsa, X və $X_1 = H(X)$ nöqtələri OX düz xətti üzərində, homotetiya mərkəzindən müxtəlif tərəflərdə yerləşir.

3) k əmsallı homotetiyada X və Y nöqtələri X_1 və Y_1 nöqtələrinə inikas olunursa,

Onda, $X_1 Y_1 = k XY$

Homotetik fiqurların qurulması: Homotetik nöqtələri qurmaq üçün, homotetiyanın mərkəzi və O mərkəzi ilə bir düz xətt üzərində olan

bir cüt uyğun $A \rightarrow A_1$ nöqtəsinin verilməsi kifayətdir. Onda müstəvinin istənilən nöqtəsinin obrazını qurmaq olar. Doğrudan da tutaq ki, ixtiyari B nöqtəsi verilmişdir. OB və AB düz xətlərini keçirək. Onda verilmiş homotetiyada $B_1 = (A_1 M) \cap (OB)$ nöqtəsi B nöqtəsinin obrazı olacaqdır.

Homotetik nöqtələrin qurmanın bu halında k homotetiya əmsalı OA_1 və OA parçaları ilə verilmişdir. Doğrudan da, k əmsalının modulu OA_1 və OA parçalarının nisbətində bərabərdir. Onun işarəsi isə A və A_1 nöqtələrinin O homotetiya mərkəzinə nəzərən yerləşməsi ilə müəyyən olunur. O nöqtəsi A və A_1 nöqtələrinin arasındadırsa, onda $k < 0$, əks halda isə $k > 0$.

İxtiyari fiqura homotetik fiqurun qurulması ayrı-ayrı nöqtələrinə görə təxmini yerinə yetirilir. Homotetiyanın əmsalı k ədədi ilə verilmişdirsə, onda əvvəlcə elə bir cüt uyğun $A \rightarrow A_1$ nöqtəsini qururlar ki, $OA_1 = k OA$ olsun.

Problemnin aktuallığı: İstər riyaziyyatda, istərsə də həyatda oxşarlıq mövzusu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu zaman bir sıra çətinliklərlə də qarşılaşmaq olur. Bunların aradan qaldırılması üçün hər bir müəllim ciddi səylə çalışmalıdır. Bu da şagirdlərdə oxşar cisimləri tanıma və beləliklə də, müqayisə bacarığını formalaşdırma bilər.

Problemnin elmi yeniliyi: Bu mövzu həm aşağı sinif şagirdlərin də, həm də yuxarı sinif şagirdlərində xüsusi səmərə verə bilər. Düzgün üsullarla tədris olunan məsələn fərdi iş, beyin həmləsi, və sair mövzu yüksək nəticələr əldə etməyə kömək edə bilər.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Ümumiyyətlə oxşarlıq və homotetiya həm gündəlik həyatda, həm məktəblərdə, həm də bir sıra təbiiqlərlə bağlı ali məktəblərdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M. C. Həndəsə: 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
2. Ağayev B.Ə., İbrahimov Ə.Y., Kreymer A.Y. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: Maarif, 1972.
3. Колмогоров А.Н. Теория информации и теория алгоритмов. М.: Наука, 1987.
4. Колмогоров А.Н., Фомин С.В. Элементы теории функций и функционального анализа. М.: Наука. 1976.
5. Колмогоров А.Н. Теория вероятностей и математическая статистика. М.: Наука, 1986.
6. Колмогоров А.Н. Математика - наука и профессия. М.: Наука, 1988.

E-mail: leyla.iva.1994@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.e.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, riyaz.ü.e.dok., prof. İ.C. Mərdanov*

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2018

UOT 37.01

Aynur Mübariz qızı Əsədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜTƏNASİB KƏMİYYƏTLƏRİN MƏSƏLƏ HƏLLİNDƏ ROLU

Айнур Мубариз гызы Асадова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

РОЛЬ ПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТИ ВЕЛИЧИНЫ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ

Aynur Mubariz Asadova
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE ROLE OF PROPORTIONALITY IN SOLVING PROBLEMS

Xülasə: Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar praktik məsələlərin həllində geniş istifadə olunur. Bu məqalədə məsələ həllində kəmiyyətlər arasındakı asılılıqların təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: kəmiyyət, cədvəl, düz mütənasiblik, tərs mütənasiblik, qrafik

Резюме: Зависимость между величинами широко используется в решении практических задач. В данной статье проведено обсуждение зависимости между величинами в решении задач.

Ключевые слова: величина, таблица, прямая пропорциональность, обратная пропорциональность, график

Summary: Dependence between values is widely used in solving practical problems. In this paper, we discuss the relationship between the quantities in the solution of problems.

Keywords: magnitude, table, direct proportionality, inverse proportionality, graph

Orta məktəbin riyaziyyat kursunda kəmiyyətlər arasındakı asılılığa əsasən həll edilən məsələlər məzmunca müxtəlifdir. Kəmiyyət haqqında ilkin anlayışlar əsasən ibtidai siniflərin riyaziyyat kursunda formalaşır. Kurikulum əsasında yazılan yeni dərsliklərdə kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar fərqli yanaşma ilə daxil edilmişdir. Bu, dərsliklərdə beş məzmun xəttinin bir yerdə verilməsi ilə əlaqədardır. Bu məqalədə kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar və onların məsələ həllində tətbiqi nəzərdən keçirilir. Kurikulum əsasında yazılan IV sinif üçün riyaziyyat dərsliyində düz və tərs mütənasib kəmiyyətlərin daxil edilməsində “Həndəsə” məzmun xətlərindən istifadəyə geniş yer ayrılmışdır. “Düz mütənasib kəmiyyətlər. Mütənasiblik əmsali” mövzusunun şərhli zamanı araşdırma mərhələsi aşağıdakı məsələ həlli vasitəsilə izah olunmuşdur:

Məsələ 1. Kvadratin tərəfinin uzunluğunun artması ilə perimetrinin necə dəyişdiyini müəyyən edək [1, 48].

Kvadratin perimetrinin $P=4a$ düsturu ilə hesablanması şagirdlərə məlumdur. Kvadratin tərəflərinin artması həndəsi olaraq əyaniləşdirilir və perimetrin aldığı qiymətlər müqayisə edilir. Kvadratin tərəflərinin nisbəti onun perimetrlərinin nisbətində bərabər olur. Bu mövzunun tədrisində istifadə olunan əsas alt standartlar nisbət və tənəsüb anlayışlarıdır. Verilmiş ədədin (kəmiyyətin) düz və tərs mütənasib hissələrə ayrılması prosesində qeyd olunan standartlar geniş miqyasda məsələ həlli vasitəsilə əlaqələndirilir.

IV sinif üçün ənənəvi riyaziyyat dərsliyində kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar adətən əyanilik üçün cədvəl vasitəsilə verilir. Dərslikdə kəmiyyətlərdən birinin dəyişməsi ilə o birinin necə dəyişdiyini göstərmək üçün cədvəllər tərtib edilir. Belə cədvəllərdən birini nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1.

Parçanın uzunluğu (m-lə)	1	2	3	4	5
Parçanın dəyəri (man-la)	10	20	30	40	50

Bu cədvəldən görünür ki, parçaya verilən pul onun uzunluğundan asılı olaraq dəyişir. Parçanın dəyərinin ədədi qiymətinin onun uzunluğunun ədədi qiymətinə olan nisbəti sabitdir və baxdığımız hal üçün bu nisbət 10-a bərabərdir.

Bir kəmiyyət bir neçə dəfə artdıqda (azaldıqda) digər kəmiyyət də həmin dəfə artarsa (azalarsa), onda belə kəmiyyətlərə düz mütənasib kəmiyyətlər deyilir. Düz mütənasib kəmiyyətlərin nisbəti sabitdir və bu sabit mütənasiblik əmsalı adlanır.

Cədvəl və ya həndəsi təsvirdən asılı olmayaraq şagirdlər kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları əyani olaraq dərk edirlər. İki kəmiyyət düz mütənasib kəmiyyətlədirsə, onlardan birinin

istənilən iki qiymətinin nisbəti digərlərinin onlara uyğun iki qiymətinin nisbətinə bərabərdir. Praktiki məsələlərin həllindən sonra düz mütənasib kəmiyyətlərdən birinin qiymətini x ilə, digərinin uyğun qiymətini y ilə işarə etsək, məlum xassəyə əsasən,

$\frac{y}{x} = k$ olar. Bu isə $y = kx$ şəklində düsturu ifadə edir və burada k -mütənasiblik əmsalı adlanır. Tərs mütənasib kəmiyyətlərin də öyrənilməsində aparıcı obyekt məsələ həlli hesab olunur. Cisimlərin hərəkətinə, qiymət, miqdar və dəyərlə bağlı məsələlərin həll olunmasında əyaniləşdirmə düz mütənasib kəmiyyətlərdə olduğu kimi modelləşdirilir.

Cədvəl 2.

Bir kitabın qiyməti (man-la)	5	6	8	10	12
Kitabların sayı	24	20	15	12	10

Cədvəl 2-nin araşdırılması və təhlili uyğun kəmiyyətlərin ədədi qiymətlərinin hasilinin sabit olması nəticəsini verir. İki kəmiyyətdən biri bir neçə dəfə artarsa (azalarsa), ona uyğun digər kəmiyyət də həmin dəfə azalarsa (artarsa) bu kəmiyyətlərə tərs mütənasib kəmiyyətlər deyilir. Cədvəl 2-də istənilən iki müxtəlif qiymətli kitabların qiymətlərinin nisbətini və onlara uyğun sayların tərs nisbətini yazsaq, eyni ədəd alırıq. Məsələn, $6:5 = 1,2$ və $24:20 = 1,2$ və s.

Tərs mütənasib olan iki kəmiyyətdən birinin istənilən iki qiymətinin nisbəti digərinin uyğun qiymətlərinin tərs nisbətinə bərabərdir və tərs mütənasib kəmiyyətlərin uyğun qiymətlərinin hasilini sabitdir. Bu sabitə mütənasiblik əmsalı deyilir.

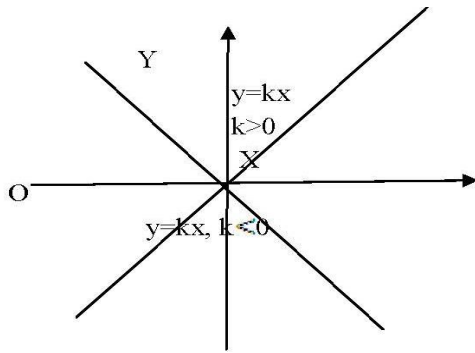
Tərs mütənasib kəmiyyətlərdən birini x , digərini y , mütənasiblik əmsalını k ilə işarə etsək, deyilən xassəyə əsasən,

$$x \cdot y = k \text{ olar. Buradan da, } y = \frac{k}{x}, k \neq 0$$

alırıq. Alınan bərabərliyə tərs mütənasibliyin düsturu deyilir.

Adətən, tərs mütənasib olan kəmiyyətlərə tərs mütənasib asılı kəmiyyətlər,

$y = \frac{k}{x}$ düsturuna isə bu asılılığın düsturu deyilir. Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar həndəsi olaraq koordinat müstəvisində təsvir edildikdə nöqtəyə və oxa nəzərən simmetriya, dönmə, əksətmə, sürüşmə və s. kimi anlayışlar alt standartlar kimi istifadə olunur. Düz mütənasib asılılığın koordinat müstəvisində təsviri əyaniliyi təmin etməklə yanaşı $y = kx + b$ şəklində xətti asılılığın öyrənilməsinə imkan yaradır. Doğrudur, $y = kx$ asılılığı $y = kx + b$ asılılığının xüsusi halı olmasına baxmayaraq, təlim prosesində xüsusi hal əvvəl nəzərdən keçirilir. $y = kx$ asılılığının qrafiki k -dan asılı olaraq dəyişməsi onun simmetriklik əlamətini dəyişmir.

Funksiyanın artması və azalması qrafik vasitəsilə əyaniləşdirildikdə şagirdlərin fəza və məntiqi təfəkkürləri inkişaf etməklə yanaşı digər asılılıqların qurulması üçün onlarda maraq yaradır. Funksiyanın qrafikinə qurulmasında cədvəldən istifadə bəzən səhv nəticəyə gətirir. Buna əsas səbəb funksiyanın təyin oblastına daxil olmayan ədədin nəzərə alınmamasıdır. İlkin olaraq cədvəldən istifadə etməklə funksiyanın qrafikinə qurulması şagirdlərdə özünə inamın formalaşmasına imkan yaradır və bu zəruridir. Lakin hansı hallarda asılılığın qrafikinə qurulmasında cədvəldən istifadənin düzgün olması məsələlərinə müəllimin şərhə vacibdir. Düz və tərs mütənasib asılılığa aid məsələlərin həllində şagirdlər bəzən səhvə yol verirlər. Buna səbəb kəmiyyətlər arasındakı asılılığın şagirdlər tərəfindən düzgün müəyyən edilməməsidir. Bunlara aid bəzi məsələləri nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. Dörd eyni nasos hovuzu 2 saat 18 dəqiqəyə doldurur. Bu nasoslar 1 saat 32 dəqiqə işləyərsə hovuzun hansı hissəsi dolar?

Məsələ 2. Bir nasos hovuzu 2 saat 18 dəqiqəyə doldurur. Bu nasos 1 saat 32 dəqiqə işləyərsə, hovuzun hansı hissəsi dolar?

Birinci və ikinci məsələlərin məzmunundakı əsas fərq nasosların sayındadır. Bu məsələlərin həlli prosesində məsələnin şərtinə əsasən nasosların sayından istifadə edilmir. Bu isə birinci və ikinci məsələlərin eyni həllə malik olması deməkdir. Bu məsələlərdə kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar düz mütənasib asılılıq olduğundan və nasosun tam həcmi 1 (vahid) ilə işarə etsək, onun şərtini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$\begin{aligned} 2 \text{ saat } 18 \text{ dəq} & \text{----} 1 \\ 1 \text{ saat } 32 \text{ dəq} & \text{----} x \end{aligned}$$

Buradan düz mütənasib asılılığa əsasən məsələlərdə tələb olunan kəmiyyəti asanlıqla tapmaq olar.

Məsələ 3. 12 fəhlə hər hansı işi 8 günə yerinə yetirirsə, 24 fəhlə həmin işi neçə günə yerinə yetirər?

Bu məsələnin şərtini aşağıdakı kimi modeləşdirək:

İşin həcmi	fəhlə	gün
1	12	8
1	24	t

İş vahiddir və fəhlələrin sayı ilə tələb olunan vaxt arasındakı asılılıq tərs mütənasib kəmiyyətlərdir. Eyni bir işi görən fəhlələrin sayı 2 dəfə artarsa, ona sərf olunan vaxt isə 2 dəfə azalar. Yəni $24 \text{ fəhlə} \text{ həmin işi } 8:2 = 4 \text{ (günə) yerinə yetirər.}$

Məsələ 4. Dörd eyni nasos hovuzu 2 saat 18 dəqiqəyə doldurur. Bu hovuzu 1 saat 32 dəqiqəyə doldurmaq üçün neçə belə nasos tələb olunur?

Bu məsələ birgə işə aid olub, tərs mütənasib kəmiyyətlər arasındakı asılılığı ifadə edir. Məsələnin şərtini aşağıdakı kimi modeləşdirmək olar:

İşin həcmi	nasos	vaxt
1	4	2 saat 18 dəq
1	x	1 saat 32 dəq

Müəyyən hesablamalar apardıqdan sonra işin 1 saat 32 dəqiqəyə yerinə yetirilməsi üçün 6 nasosun tələb olunduğunu alırıq. Qeyd olunan məsələlərin hansı üsulla həll olunmasından asılı olmayaraq məsələlərin həllinin əsasını kəmiyyətlər arasındakı asılılıqların düzgün müəyyən edilməsi təşkil edir. Məsələdə iştirak edən kəmiyyətlərin üç və daha çox olduğu halda onlar arasındakı asılılıqların müəyyən edilməsi nisbətən çətinləşir. Belə olan halda həmin kəmiyyətlərin ayrılıqda araşdırılması səhv nəticənin alınmasına səbəb olur. Ona görə də kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar kompleks şəkildə araşdırılması məqsədmüvafiqdir.

Mütənasib kəmiyyətlərin məsələ həllində rolu

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə məsələ həlli zamanı düz və tərs mütənasib kəmiyyətlərdən istifadə üsulları və məsələ həllində onların metodik təhlili nəzərdən keçirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Təklif olunan elmi və metodik yanaşmadan orta məktəbin riyaziyyat kursunda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova S.C. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, 2013.
2. Mərdanov M.C və başqaları. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2007.
3. Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи. М.: Просвещение, 1989.

E-mail: aynur.asadova.94@mail.ru

Rəyçilər: *prof. A.S. Adıgözəlov, dos. S.C. Tağıyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2018

UOT 37.01

Tükəzban Tahir qızı Sonayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

HƏLLİ NİSBƏT VƏ SADƏ XƏTTİ TƏNLİKLƏRƏ GƏTİRİLƏN MƏTİNLİ MƏSƏLƏLƏR

Тукезбан Тахир Сонаева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

РЕШЕНИЕ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ ПРИВОДИМЫХ К ДРОБНЫМ И ПРОСТЫМ ЛИНЕЙНЫМ УРАВНЕНИЯМ

Tukazban Takhir Sonayeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

TEXT ASSIGNMENTS, THAT COULD BE BROUGHT TO SOLUTION RATIOS AND LINEAR EQUATIONS

Xülasə: Məqalədə birgə işə aid məsələlər, faizin tapılması, və sadə xətti tənliklərin həllinə gətirilən mətnli məsələlərin həlli şərh edilmişdir. Seçilmiş məsələlər sonrakı daha mürəkkəb mətnli məsələlərin həlli üçün ilkin bacarıqların formalaşmasına xidmət edir. Bu tip məsələləri həll edən şagirdlər sonralar həlli yüksək dərəcəli tənlik və tənliklər sisteminə gətirilən məsələlərin həllində müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşmayacaqlar

Açar sözlər: tənlik, mətnli məsələ, şərt, nisbət, xətti asılılıq, araşdırma, məzmun.

Резюме: В статье рассматриваются задачи на совместные работы, нахождения процента и решения текстовых задач, приводимых к простым линейным уравнениям. Выборочные задачи формируют способность решить наиболее сложные текстовые задачи. При решении задач такого типа в дальнейшем ученикам будет намного легче решить текстовые задачи, приводимые к уравнениям высшей сложности и систем уравнений.

Ключевые слова: уравнение, текстовые задачи, условие, отношение, линейная зависимость, исследование, содержание

Summary: The article discusses joint work assignments, solving critical assignments and solving simple linear equations. Selected assignments serve to build initial skills for solving more complex tasks. Students who solve such assignments, later will not experience any difficulties in solving harder equations like class equations and system of equations.

Key words: equation, text assignment, condition, proportion, linear dependency, research, content.

Müşahidələr göstərir ki, ümum təhsil məktəblərimizdə riyaziyyat dərslərində şagirdlərin çətinlik çəkdiyi sahələrdən biri mətnli məsələlərin həllidir. Məlumdur ki, məktəb riyaziyyat dərslərində hələ aşağı siniflərdə tənlik qurmaqla məsələlər həllinə geniş yer ayrılmışdır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu tip məsələlərin həllinin böyük tərbiyəvi və şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlərin bu sahədəki çətinlik-

lərinin başlıca səbəbi şagirdlərin bu istiqamətdə bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməməsidir. Buna da məktəbdə riyaziyyatın tədrisi təqsirkardır.

Məlumdur ki, həlli tənliyə gətirilən mətnli məsələlərin müxtəlif tipləri vardır. Bunlardan biri də hərəkətə aid məsələlərdir. Hərəkətə aid məsələlər 3 tipdə ola bilər:

- a) Qarşılıqlı hərəkətə aid məsələlər;
- b) Eyni istiqamətli hərəkətə aid məsələlər;

c) Əks istiqamətli hərəkətə aid məsələlər.

Hərəkətə aid məsələlər həlli şagirdlərin fizikadan aldığı biliklərə daha yaxındır. Belə ki, gedilən yol, bu yolu getmək üçün sərf olunan vaxt və cismin hərəkət sürəti arasındakı əlaqə analoji olaraq məsələnin şərtinə uyğun cəbri tənlik alınır. Bu tip məsələlərin həlli daha çox kəsr rəasional tənliklərin həllinə gətirilir. Fikrimizi aşağıdakı məsələlər üzərində ifadə edək:

Məsələ1. Aralarındakı məsafə 200 m olan iki məntəqənin birindən digərinə avtobus yola düşdü. Yolun yarısına qədər avtobus nəzərdə tutulan vaxtdan 20 dəq gecikdi. Avtobus sonuncu məntəqəyə vaxtında çatmaq üçün sürətini saatda 15 km artırdı. Avtobusun əvvəlki sürətini tapın.

Həlli: Məsələnin həlli planını tərtib edək. Məsələnin şərtində soruşulduğu kimi avtobusun əvvəlki sürətini v -ilə işarə edək. Onda

1) Avtobusun yolun birinci yarısına qədər sərf etdiyi vaxt $\frac{100}{v}$ olar;

2) Yolun ikinci yarısı üçün avtobusun sərf etdiyi vaxt $\frac{100}{v} + 15$ olar;

3) Məsələnin şərtinə görə tənlik aşağıdakı kimi olar.

$$\frac{100}{v} - \frac{100}{v} + 15 = \frac{1}{3}$$

Bu tənliyi çevirmələr aparmaqla həll edərək avtobusun əvvəlki sürətini 60km/saat tapırıq.

Cavab: 60 km/saat

Məsələ 2. İki borudan bir hovuzda su tökülür. Əvvəlcə birinci borunu açdılar və boru $3\frac{3}{4}$ saat işləyib hovuzu yarısına qədər doldurduqdan sonra ikinci borunu açdılar. İki boru birlikdə $2\frac{1}{2}$ saat işlədikdən sonra hovuz doldu. İkinci boru ilə saatda 200 vedrə su tökülərsə, hovuzun tutumu nə qədərdir ?

Həlli. İkinci borunu açanda hovuz birinci boru ilə $3\frac{3}{4}$ saata yarıya qədər dolmuşdu. Deməli, birinci boru bir saatda hovuzun $(\frac{1}{2} : 3\frac{3}{4})$ hissəsinin su ilə doldura bilər:

$$\frac{1}{2} \div 3\frac{3}{4} = \frac{1}{2} \div \frac{15}{4} = \frac{2}{15}.$$

Hovuzun ikinci yarısını iki boru birlikdə $2\frac{1}{2}$ saata doldurmuşdur, ona görə onlar 1 saata hovuzun $(\frac{1}{2} \div 2\frac{1}{2})$ hovuzun hissəsini doldur-

muşdur: $\frac{1}{2} \div 2\frac{1}{2} = \frac{1}{5}$. Lakin yuxarıda tapdığımız kimi birinci boru 1 saatda hovuzun $\frac{2}{15}$ hissəsini doldura bilər. Deməli ikinci boru bir saatda hovuzun $(\frac{1}{5} - \frac{2}{15})$ hissəsini doldura bilər: $(\frac{1}{5} - \frac{2}{15}) = \frac{1}{15}$.

Şərtə görə bu, 200 vedrə sudur. Deməli, hovuzun tutumu: $200 \div \frac{1}{15} = 3000$ (vedrə).

Məsələ 3. Eyni məhsuldarlıqla işləyən fəhlə bir qədər detallı 7,5 saata hazırlaya bilər. Fəhlələrin biri öz məhsuldarlığını 20% artırırsa, bu iki fəhlə əvvəlki detalları neçə saata hazırlaya bilər?

Bu məsələ aşağıdakı iki tip məsələnin birləşməsidir:

1. Ədədin faizini tapmağa aid məsələ.
2. Birgə işə aid məsələ.

Şagirdləri məsələnin şərti ilə mükəmməl tanış etdikdən sonra onların diqqəti iki əsas suala cəlb edilməlidir:

1. Hər fəhlənin əvvəlki məhsuldarlığı nə qədər idi?
2. Bu fəhlələrdən biri öz məhsuldarlığını artırıqdan sonra onun məhsuldarlığı nə qədərdir?

Şagirdlər bu suallardan birincisinə cavab verərkən səciyyəvi bir səhvə yol verirlər. Onlar belə mühakimə edirlər: Əgər iki fəhlə bir qədər detallı 7,5 saata hazırlayırsa, onda onlardan biri həmin qədər detallı $(7,5 \div 2)$ saata hazırlaya bilər.

Bu səhvin qarşısını almaq üçün onlara misallar vermək lazımdır.

İki şagird bərabər sürətlə işləyərək 1 saatda 5 kq çiyələk yığarsa, onda bunlardan biri eyni məhsuldarlıqla işlədikdə o qədər çiyələyi nə qədər vaxtda yığar?

Şagirdlər asanlıqla cavab verirlər ki, şagirdlərdən birinə o qədər çiyələk yığmaq üçün iki dəfə çox vaxt lazımdır.

Bundan sonra verilmiş əsas məsələnin aşağıdakı planla həllinə keçmək olar:

1. Yalnız bir fəhlə həmin məhsuldarlıqla işlərsə lazım olan qədər detallı neçə saata hazırlayar?

$$7,5 \text{ saat} \times 2 = 15 \text{ saat}.$$

2. Bütün detalların hazırlanması üçün sərf edilən işin hamısını 1 qəbul etsək, onda fəhlələr-

dən biri əvvəlki məhsuldarlıqla işləyərək 1 saatda bu işin hansı hissəsini görə bilər?

$$1 \div 15 = \frac{1}{15}.$$

3. İkinci fəhlə öz məhsuldarlığını 20% artırarsa, 1 saatda həmin işin hansı hissəsini görər?

$$\frac{1}{15} - \text{in } 20\% - i ; \frac{1}{15} \times \frac{1}{5} = \frac{1}{75} ; \frac{1}{15} + \frac{1}{75} = \frac{2}{25}$$

və ya $\frac{1}{15} - \text{in } 120\% - i ; \frac{1}{15} \times 1,2 = \frac{12}{150} = \frac{2}{25}$

4. Onda iki fəhlə 1 saatda bu işin hansı hissəsini görər?

$$\frac{1}{15} + \frac{2}{25} = \frac{11}{75}.$$

5. İki fəhlə bu işi neçə saatda görə bilər?

$$1 \div \frac{11}{75} = 6 \frac{9}{11} \text{ (saat).}$$

Yoxlama. Fəhlələrdən biri 20% artmış məhsuldarlıqla işləyərək 1 saatda bütün işin $\frac{2}{25}$ hissəsini, o biri fəhlə isə əvvəlki məhsuldarlıqla 1 saatda bütün işin $\frac{1}{15}$ hissəsini görə

bilər və bu iki fəhlə bu halda bütün işi $6 \frac{9}{11}$ saatda yerinə yetirər:

$$\frac{1}{15} \times 6 \frac{9}{11} + \frac{2}{25} \times 6 \frac{9}{11} = 1 ; \frac{5}{11} + \frac{6}{11} = 1.$$

Cavab. $6 \frac{9}{11}$ saata.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin məsələnin məzmununda verilən müxtəlif kəmiyyətlər və onlar arasındakı asılılığın təyin edilməsində onların təfəkkürlərini inkişaf etdirir və obyektiv aləmdə baş verən proseslər haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Tənlik qurmaqla məsələ həlli metodikasına müxtəlif yanaşmalar aparmaqla mətnli məsələlərin həlli üçün sadə metodik sistem yaradılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə pedaqoji universitetlərin tələbələri, gələcək müəllimlər və şagirdlərin mətnli məsələ həlli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B. 8 illik məktəb riyaziyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1980.
2. Nəbiyev H. istehsalat və məişət məzmunlu məsələlər. Bakı, 1982.
3. Mərdanov M.C. və b. Riyaziyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
4. Mərdanov M.C., Yaqubov M.H., Mirzəyev S.S., İbrahimov A.B., Bədəlov K.M., Məmişov S.K. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2008.
5. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, 2016.

E-mail: Sonayeva95@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, ped.ü.fəls.dok., dos. A.K. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2018

UOT 37.01

Tərlan İslam qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SİLİNDRİN DAXİLİNƏ VƏ XARİCİNƏ ÇƏKİLMİŞ PRİZMAYA AID MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ METODİKASI

Тарлан Ислам гызы Абдуллаева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ПРИМЕРОВ НА ВПИСАННУЮ ПРИЗМУ В ЦИЛИНДР И ОПИСАННУЮ ВОКРУГ НЕГО

Tarlan İslam Abdullayeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

METHODOLOGY OF SOLVING EXAMPLES FOR THE PRINCIPLE PRISM IN THE CYLINDER AND DESCRIBED AROUND HIM

Xülasə: Həndəsənin aktual mövzularından biri də kombinasiyalı məsələlərin həllidir. Şagirdlər kombinasiyalı məsələlərdə fiqurları qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bu cür problemlərin həllinə daha çox diqqət yetirməliyik. Buna görə də, həndəsəni düzgün anlamalıyıq.

Açar sözlər: silindr, sahə, radius, prizma, çevrə, trapesiya

Резюме: Одной из актуальных тем пространственных фигур является решение комбинированных задач. Ученики затрудняются при построении чертежа в комбинированных задачах. Для устранения этой проблемы нужно больше заикливать на решении таких задач. Потому и мы должны тщательно осмыслить геометрию. Одним из важных вопросов является понимание теоретического материала из геометрии для понимания пространственных форм материального мира.

Ключевые слова: цилиндр, площадь, радиус,призма, круг, трапеция

Summary: Cosmic issues of spatial figures are one of the topical subjects of the geometry. Students are struggling to create images that fit in combination. Priority should be the solution of these issues in order to eliminate these difficulties. This is why we should comprehend geometry subjects thoroughly. In order to perceive the spatial forms of material world it is important to comprehend therotical materials of geometry.

Key words: cylinder, area, radius, prizm,circle, trapezium

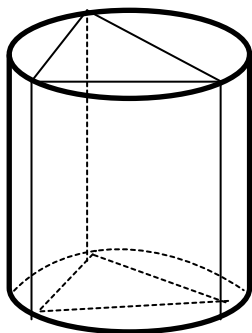
Həndəsədə problemli məsələlərdən biri fırlanma fiqurlarının kombinasiyasına aid məsələlərdir. Kombinasiyalı məsələlər XI sinifdə öyrənilir. Bu tip məsələləri həll edərkən əsas verilmiş məsələnin düzgün təhlil olunması və məsələyə uyğun şəklın qurulmasıdır. Məsələ həll olunarkən axtarılan hissənin müstəvi kəsiyi ayrı təsvir olunmalıdır. Bir çox kombinasiyalı məsələlər var ki, bunlardan biri də daxilinə və xaricinə prizma çəkilmiş silindrdır.

Oturacaqları silindrin oturacaqları daxilinə çəkilmiş çoxbucaqlı, yan tilləri silindrin doğuranı olan prizmaya silindr daxilinə çəkilmiş priz-

ma, silindrə isə prizma xaricinə çəkilmiş silindr deyilir (Şəkil 1).

Tərifdə qeyd edildiyi kimi, oturacağı xaricinə çevrə çəkmək mümkün olan düz prizmanın xaricinə silindr çəkmək mümkündür. Verilmiş mövzunun ətraflı mənimsənilməsi üçün məsələ həllinə baxılması vacibdir.

Aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək:

Şəkil 1

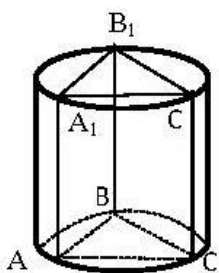
Məsələ 1: Yan tili 6 sm və oturacaqlarının tərəfləri isə 4 sm olan düzgün üçbucaqlı prizmanın xaricinə çəkilmiş silindrin tam səthinin sahəsini tapın.

Əvvəl verilmiş məsələ oxunur, sonra verilənlər qeyd olunur. Verilənlərə uyğun şəkil qurulur. Verilmiş məsələ fiqurların kombinasiyasına aid olduğu üçün onun həllini də verilmiş fiqurun müstəvi kəsiyi təsvir olunmalıdır. Məsələ həllinin araşdırılmasına yol göstərmək üçün aşağıdakı suallar verilə bilər.

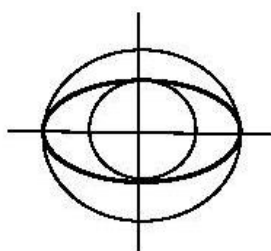
1. Çevrənin təsviri nədir (ellips)?
2. Ellips nəyə deyilir (Şəkil 3.) ?
3. Prizma nəyə deyilir?
4. Silindr nəyə deyilir?
5. Silindrin tam səthinin sahəsi nəyə bərabərdir?
6. Daxilinə düzgün üçbucaqlı prizma çəkilmiş silindrin radius nəyə bərabərdir?
7. Daxilinə üçbucaq çəkilmiş çevrənin radiusu nəyə bərabərdir?
8. Bərabərtərəfli üçbucağın sahəsi nəyə bərabərdir?

İndi də məsələnin həllinə başlayaq.

Verilir: $ABCA_1B_1C_1$ silindr daxilinə çəkilmiş düzgün üçbucaqlı prizmadır (Şəkil 2.)

Şəkil 2

Şəkil 3

$$AA_1 = BB_1 = CC_1 = 6 \text{ sm}$$

$$AB = BC = AC = 4 \text{ sm}$$

$$AA_1 = H$$

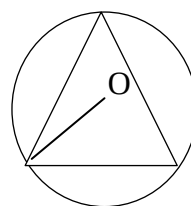
$$S_{\text{silindr}} = ?$$

Həlli:

$$S_{\text{tam}} = 2S_{\text{ot}} + S_{\text{yan}} = 2\pi R^2 + 2\pi R H$$

$$R = ?$$

B

A

C

Şəkil 4

Daxilinə üçbucaq çəkilmiş çevrə təsvir edilir (Şəkil 4.) və bu çevrənin radiusun tapılır. Tapılan radius silindrin radiusuna bərabərdir.

$$AB = BC = AC = 4 \text{ sm}$$

$$AO = R = ?$$

$$R = \frac{abc}{4S} = \frac{a^3}{4S}$$

$$S = \frac{a^2\sqrt{3}}{4} = \frac{4^2\sqrt{3}}{4} = 4\sqrt{3} \text{ sm}^2$$

$$R = \frac{4^3}{4 \cdot 4\sqrt{3}} = \frac{4}{\sqrt{3}}$$

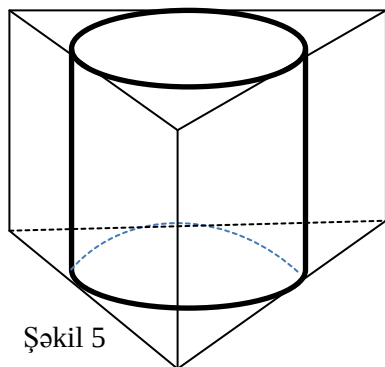
$$S_{\text{tam}} = 2\pi \frac{4}{\sqrt{3}} \left(\frac{4}{\sqrt{3}} + 6 \right) = \frac{8\pi (4 + 6\sqrt{3})}{3} \text{ sm}^2$$

Cavab: Düzgün üçbucaqlı prizmanın xaricinə çəkilmiş silindrin tam səthinin sahəsi $\frac{8\pi (4 + 6\sqrt{3})}{3} \text{ sm}^2$ – dır.

Oturacaqları silindrin oturacaqları xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlı, yan üzləri silindrə toxunan prizmaya silindr xaricinə çəkilmiş prizma, silindrə isə prizma daxilinə çəkilmiş silindr deyilir.

Tərifdən görünür ki, oturacağı daxilinə çevrə çəkmək mümkün olan hər bir düz prizmanın daxilinə silindr çəkmək mümkündür. Silindrin xaricinə çəkilmiş prizmanın **Şəkil 5.** hündürlüyü silindrin hündürlüyünə bərabərdir.

Verilənləri daha yaxşı mənimsəmək üçün aşağıdakı məsələləri nəzərdən keçirək.

Şəkil 5

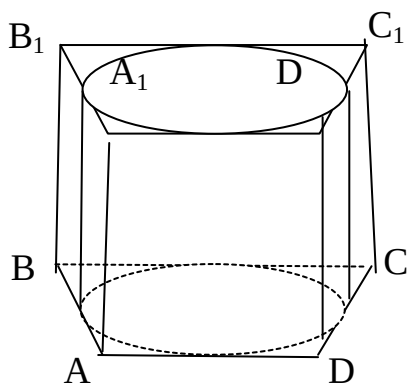
Məsələ 3. Düz prizmanın hündürlüyü 12sm, oturacağı isə yan tərəfləri 15 sm, oturacaqları 8 sm və 26 sm olan bərabəryanlı trapesiyadır. Bu prizmanın daxilinə çəkilmiş silindrin tam səthinin sahəsini tapın.

Əvvəlcə məsələnin şərti oxunur. Sonra verilənlər qeyd olunur, verilənlərə uyğun şəkil qurulur. Verilmiş məsələ fiqurların kombinasiyasına aid olduğu üçün onun müstəvi kəsiyi ayrı təsvir olunur. Məsələnin həllinin araşdırılmasında yardımçı olmaq üçün aşağıdakı suallar verilə bilər.

1. Prizma nəyə deyilir?
2. Silindr nəyə deyilir?
3. Silindrin tam səthinin sahəsi nəyə bərabərdir?
4. Düz prizmanın daxilinə çəkilmiş silindrin radiusu nəyə bərabərdir?
5. Bərabəryanlı trapesiyanın daxilinə çəkilmiş çevrənin radiusu nəyə bərabərdir?

İndi də məsələnin həllinə başlayaq.

Verilir: $ABCD A_1 B_1 C_1 D_1$ daxilinə silindr çəkilmiş dörd bucaqlı düz prizmadır. (Şəkil 6.)

Şəkil 6

$$H = AA_1 = 12$$

$$AB = CD = 15 \text{ sm}$$

$$BC = 8 \text{ sm}$$

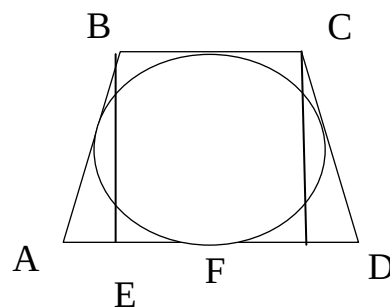
$$AD = 26 \text{ sm}$$

$$S_{\text{silindr}} = ?$$

Həlli:

$$S_{\text{tam}} = 2S_{\text{ot}} + S_{\text{yan}} = 2\pi R^2 + 2\pi R H$$

$$R = ?$$

Şəkil 7

Prizmanın daxilinə çəkilmiş silindrin radiusunu tapmaq üçün verilmiş fiqurun müstəvi kəsiyi təsvir edilir. $ABCD$ bərabəryanlı trapesiyadır (Şəkil 7.). Trapesiyanın daxilinə çəkilmiş çevrənin radiusunu tapmaq üçün $BE \perp AD, CF \perp AD$ çəkilir.

$$BE = CF = 2r$$

$$r = \frac{BE}{2} \text{ olar..}$$

$$AE = \frac{AD - BC}{2} = \frac{26 - 8}{2} = 9 \text{ sm}$$

olduğundan ABE düzbucaqlı üçbucağın pifaqor teoreminə görə

$$BE = \sqrt{AB^2 - AE^2} = \sqrt{15^2 - 9^2} =$$

$$\sqrt{144} = 12 \text{ sm,}$$

Buradan

$$r = \frac{12}{2} = 6 \text{ sm,}$$

deməli,

$$S_{\text{tam}} = 2\pi \cdot 6^2 + 2\pi \cdot 6 \cdot 12 = 216\pi \text{ sm}^2 \text{ olar.}$$

Cavab: Prizmanın daxilinə çəkilmiş silindrin tam səthinin sahəsi $216\pi \text{ sm}^2$ – dir.

Şagirdlər fiqurların kombinasiyasına aid məsələlərlə XI sinifdə tanış olurlar. Fəza fiqurlarının kombinasiyalı məsələlərinə orta məktəbdə az yer verilir. Ona görə də şagirdlərə həmin bacarıqları aşılamaq üçün çoxlu məsələ üzərində

bu bilikləri tətbiq edilir. Beləliklə şagirdlərin fiqurların kombinasiyasına aid məsələ həlli bacarıqları inkişaf edir.

Məqalənin aktuallığı: Fəza fiqurlarının kombinasiyasına aid şagirdlərin təsəvvürləri kifayət qədər inkişaf etmiş olmur. Onlar həmin fiqurların qarşılıqlı vəziyyətlərini düzgün müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu baxımdan seçilən mövzu aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Həndəsə məsələlərində şagirdlərdən fəza təsəvvürü və təxəyyülü tələb olunur. Bu bəzi şagirdlər üçün anlaşılmaz olur

ki, bunun nəticəsində onların inkişafında ləngimə olur. Buna görə də materialın əhəmiyyətinə, mənim-səmə və şərhətmə xarakterinə diqqət yetirilmiş və çatışmazlığı aradan götürülməsinə səy göstərilmişdir. Həndəsə məsələlərinin şagirdlərdə yaradıcı təsəvvürü və məntiqi mühakiməni inkişaf etdirilməsini nəzərə almışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Həndəsə: 9-10-cu siniflər üçün dərs vəsaiti / Z.A. Skopetsin red. ilə Bakı: Maarif, 1982.
2. M.C. Mərdanov, S. Mirzəyev. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2014.
3. Погорелов А.В. Həndəsə: 7-11-ci siniflər üçün dərslik Bakı: Maarif, 1991.
4. Мишин В.И. Методика преподавания математики в средней школе. М., 1987.

E-mail: terlanabdullayeva1994@gmail.com

Rəyçilər: *fiz.riyaz.ü.fəls.dok., dos. A.Q. Cəfərov, riyaz.ü.fəls.dok., dos. A.Ə. Sadıqov*

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2018

UOT 37.01

Arzu Füzuli qızı Talibova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İTİ BUCAĞIN TRIQONOMETRİK FUNKSİYALARININ TƏRİFİ, ƏDƏDİ ARQUMENTİN TRIQONOMETRİK FUNKSİYALARI

Арзу Физули Талыбова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСТРОУГОЛЬНОЙ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ, ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЕДИНИЧНОГО АРГУМЕНТА

Arzu Fizuli Talibova
State Pedagogical University of Azerbaijan

TRIGONOMETRIC FUNCTIONS OF ACUTE ANGLE, TRIGONOMETRIC FUNCTIONS OF NUMERICAL ARGUMENT

Xülasə: Riyaziyyatın tədrisində Triqonometriya mövzusunun tədrisi vacib məsələlərdən biridir. Triqonometrik funksiyalar vasitəsilə bir çox riyazi məsələlər asanlıqla həll olunur. Burada vahid radiuslu çevrədən istifadə olunaraq koordinat müstəvisində müxtəlif triqonometrik funksiyalar və onların qiymətləri hesablanır. Triqonometriya şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında mühüm yer tutur. Həmçinin triqonometriyanı öyrənərkən şagirdlərin riyazi bilikləri genişlənir.

Açar sözlər: *triqonometriya, triqonometrik funksiya, bucaq, dərəcə.*

Резюме: Одним из основных задач в обучении математики является изучение темы тригонометрии. С помощью тригонометрических функций можно решить множество математических примеров. В этой теме используя единичный радиус окружности, вычисляются различные тригонометрические функции на плоскости и их значение. Тригонометрия занимает важное место в развитии мышления ученика. Так же изучая тригонометрию знания учеников расширяется.

Ключевые слова: *тригонометрия, тригонометрические функции, угол, градус.*

Summary: While teaching Mathematics Trigonometry is one of the most important problems. By the help of trigonometric function many problems are solved easily. Using one radius circle here different trigonometric functions and their values are calculated. Trigonometry occupies an important place in the development of the school children's mentality. Mathematical knowledge of learners is also expanded while learning trigonometry.

Key words: *trigonometry, trigonometric function, angle, degree.*

Triqonometriya (yunanca τριγωνο trigono “üçbucaq” və μέτρον metron “ölçü”) - həndəsənin və bununla riyaziyyatın bir hissəsi olub üçbucaqların tərəflərinin uzunluğu və bucaqları arasındakı münasibətləri öyrədir. Bu elmin meydana gəlməsi qədim dövrdən başlamışdır. Misirlilər nəhəng məbəd və piramidalarının tikintisində indiki bizim kosinus anlayışına oxşar parçaların nisbətindən istifadə etmişlər. Əgər məsələlərin həlli müstəvidə baxılırsa onda bu müstəvi

triqonometriyası adlanır, fəzada baş verənlərlə sferik triqonometriya və hiperbolik triqonometriya məşğul olur.

Triqonometriyanın əsas vəzifəsi üçbucağın verilmiş üç parametri (yan tərəfi, bucağı, meridian və s.) əsasında yerdə qalanlarını təyin etməkdən ibarətdir. Köməkçi vasitə kimi triqonometrik funksiyalardan $\sin$, $\cos$, tg , ctg tətbiq edilir. triqonometrik hesabatlar həmçinin daha

mürəkkəb həndəsi fiqurlara (poliqonlar, stereometriyadakı fiqurlar) da tətbiq edilə bilər.

Arqumentin ixtiyari qiymətində triqonometrik funksiyaların təriflərinin triqonometrik xətlər, vahid çevrənin nöqtələrinin koordinatları və vektor anlayışı əsasında verilməsi kimi üsulları mövcuddur. Triqonometrik funksiyalar nəzəriyyəsi daha ciddi elmi və metodik səviyyədə tədris olunmalıdır. Hər bir anlayışa dəqiq tərif verilməli və hər bir təklif ixtiyari bucaq üçün ciddi isbat olunmalıdır.

Tutaq ki, OA radius – vektoru α bucağı qədər O nöqtəsi ətrafında müsbət istiqamətdə dönməklə OB vəziyyətini almışdır. B nöqtəsinin koordinatlarını (x,y) ilə işarə edək.

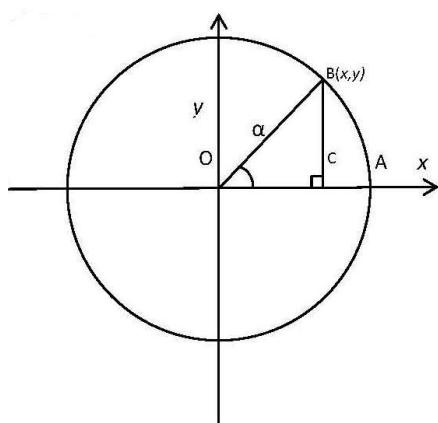
1) B nöqtəsinin absisinin radiusunun uzunluğuna

nisbətində α bucağının kosinusı deyilir.

$$\cos \alpha = \frac{x}{R};$$

2) B nöqtəsinin ordinatının radiusunun uzunluğuna nisbətində α bucağının sinusu deyilir.

$$\sin \alpha = \frac{y}{R};$$

3) B nöqtəsinin ordinatının onun absisinə olan nisbətində α bucağının tangensi deyilir.

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{y}{x} (x \neq 0)$$

Burada $x \neq 0$ o deməkdir ki, B nöqtəsi Oy oxu üzərində ola bilməz, yəni

$\alpha \neq 90^\circ + 180^\circ k (k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots)$ olmalıdır.

4) B nöqtəsinin absisinin onun ordinatına olan nisbətində α bucağının kotangensi deyilir.

$$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{x}{y} (y \neq 0);$$

Burada $y \neq 0$ o deməkdir ki, B nöqtəsi Ox oxu üzərində ola bilməz, yəni

$\alpha \neq 180^\circ k (k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots)$ olmalıdır.

Qeyd. Şəkildə B nöqtəsi I rübdə götürüldü. Aydın ki, verilən təriflər B-nin hansı rübdə yerləşməsindən asılı deyil.

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, triqonometrik cədvəllərdən iki məqsəd üçün istifadə olunur. Birinci arqumentin qiymətinə görə funksiyanın qiyməti tapılır və ikincisi, tərsinə funksiyanın qiymətinə görə arqumentin qiyməti tapılır. Hər iki növ üzrə şagirdlərdə kifayət qədər vərdişlər yaradılmışdır. Həmin vərdişlər bütün onuncu sinif kursu boyu təkmilləşdirilməlidir. Tutaq ki, hər hansı düzbucaqlı üçbucaq və onun A iti bucağı verilmişdir. Onun 3 tərəfi (a, b kate ti və c hipotenuzu) 6 münasibət əmələ gətirir ki, bunlar yalnız A bucağından asılı olur, üçbucağın ölçülərindən isə asılı olmur. Bu nəticə xüsusi teorem kimi oxşar üçbucaqların xassələrindən istifadə etməklə isbat edilir və 6 münasibətə bucağın funksiyası kimi baxmağı təsdiq edir. A bucağının hər bir qiymətinə bu münasibətlərin müəyyən qiyməti uyğun olur. Sonra isə 6 əsas triqonometrik funksiyaların tərifləri daxil edilir. Sinus, kosinus, tangens, kotangens, sekans, kosekans düzbucaqlı üçbucağın tərəflərinin münasibəti vasitəsilə göstərilir. Məlum olduğu kimi triqonometrik tənliklərin əksəriyyəti elə tərtib olunur ki, həllər bilavasitə həmin bucaqların tapılması ilə əlaqədar olur. Triqonometrik funksiyalara aid eyni çevirmələrdə də həmin bucaqlara uyğun qiymətlərdən geniş istifadə olunur.

Bir sıra digər məsələlərin həlli də bəzən bilavasitə həmin bucaqlarla bağlı olur. Odur ki, bu bucaqların triqonometrik funksiyalarının qiymətlərini yadda saxlamağı şagirdlərə tövsiyə etmək lazımdır. Xatırlatmaq olar ki, əgər həmin ədədlər yadda qalmazsa, onda onların hesablanması üsulunu yadda saxlamaq lazımdır.

Dərs vəsaitində sinus və kosinus funksiyalarından sonra tangens və kotangens funksiyaları haqqında danışılır. Bizcə onuncu sinif üçün kitabda tangens haqqında verilən məlumatlar kifayətdir. Lakin yaxşı olar ki, kotangens funksiyası haqqında da qısa da olsa məlumat verilərdi.

Çünki şagirdlər tangens cədvəlindən istifadə edərkən hökmən kotangenslə rastlaşacaq

İti bucağın triqonometrik funksiyalarının tərfi, ədədi arqumentin triqonometrik funksiyaları

lar. Diqqətli şagirdlər bu funksiyanın nə cür olması barədə sual verəcəklər.

Düzbucaqlı Üçbucaqların tərəfləri ilə bucaqlarının triqonometrik funksiyaları aşağıdakı münasibətlərin verilməsi və əsaslandırılması çox faydalıdır.

$$a = c \sin A$$

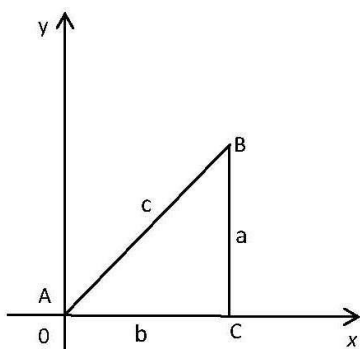
$$b = c \cos A$$

$$a = b \operatorname{tg} A$$

Məsələ həlli prosesində digər münasibətlər də isbat edilə bilər.

Düzbucaqlı üçbucaqların tərəfləri ilə bucaqları arasındakı asılılıqları müəyyən etdikdən sonra, triqonometrik funksiyaların tədrisinə başlamamışdan əvvəl qoyulan problemin həllinə qayıtmaq lazımdır. Şagirdlərin özləri görəcəklər ki, artıq problem həll olunmuşdur.

Müstəvi üzərində şüanın fırlanması iki əks istiqamətdə ola bilər.

Şüanın saat əqrəbinin əks istiqamətində fırlanmasından alınan bucaqlar müsbət, saat əqrəbi istiqamətində fırlanmasından alınan bucaqları isə mənfi hesab edilir. Bu cür razılaşma şərtidir.

Sinus və kosinusun qiymətləri çoxluğunu şagirdlərə daha şüurlu mənimsətmək üçün onların işarələri haqqında əvvəlcə məlumat vermək daha yaxşı olardı. Bundan başqa, sonrakı dərslərdə tangens və kotangens funksiyalarının təyin olunma oblastlarını da şüurlu mənimsətmək üçün sinus və kosinus funksiyalarının sıfırlarını da bir xassə kimi vermək faydalı olardı.

Sinus və kosinusun qiymətinə görə bucağın qurulmasına aid mütləq çalışmalar həll edilə bilər. Bunun triqonometrik tənliklərin və bərabərsizliklərin həllində rolu böyükdür.

Triqonometrik funksiyaların əhəmiyyətini bir daha göstərmək məqsədilə bir neçə əməli məsələlər həll etdirmək lazımdır. Üçbucaqda metrik münasibətlər mövzusunda tədrisi vektor, vektorların skalyar hasilı anlayışlarından istifadə etməklə xeyli sadələşə bilər. Xüsusi kosinuslar teoremi çox sadə isbat olmuş olar.

Məqalənin aktuallığı. Şagirdlərdə triqonometriyanın öyrənilməsi həm çətinlik çəkilən, həm də maraq doğuran sahələrdən biridir. Onlar bu mövzunu öyrənməklə bilik və bacarıqlarını artırır, düşünmə və əlaqələndirmə qabiliyyətlərini isə inkişaf etdirirlər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məktəb şagirdlərinə triqonometriya materiallarının tədrisi zamanı fərdi yanaşma zərurəti meydana çıxır. Şagirdlərin inkişaf səviyyəsi, maraqlarının istiqaməti müxtəlif olduğundan, bir qrup şagirdlər üçün material anlaşılmasız olur və onların inkişafının ləngiməsinə gətirir. Buna görə də materialın əhəmiyyətinə, mənimsəmə və şərh etmə xarakterinə diqqət yetirilməlidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələri və magistrantları istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S.X. Triqonometriya: Metodik göstərişlər. Bakı, 1992.
2. Məmmədov R. Tərs triqonometrik funksiyalar və triqonometrik tənliklər. Bakı, 1966.
3. Заречкий В.Н., Изучение тригонометрических функций в средней школе: Пособие для учителей. Минск: Народная асвета, 1970.
4. Крамор В.С., Михайлов Г.А. Тригонометрические функции. М., 1979.
5. Новоселов С.Н. Тригонометрия. М., 1959.

E-mail: bedirli_95@mail.ru

Rəyçilər: *f.r.ü.fəls.dok., dos. A.Q. Cəfərov, r.ü.e.d., prof. İ.C. Mərdanov*

Redaksiyaya daxil olub: 26.02.2018

UOT 37.01

Salatın Sadiq qızı Mərdanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNDA KƏSİLMƏZLİK VƏ FUNKSIYANIN LİMİTİ ANLAYIŞLARININ TƏLİMİ HAQQINDA

Салатын Садиг ызы Марданова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОБ ОБУЧЕНИИ ПОНЯТИЯ НЕПРЕРЫВНОСТИ И ПРЕДЕЛА ФУНКЦИЙ НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

Salatın Sadiq Mardanova
State Pedagogical University of Azerbaijan

ON TEACHING PERSISTENCE AND LIMIT OF FUNCTION CONCEPT IN SCHOOL MATHEMATICS COURSE

Xülasə: Bu məqalədə məktəb riyaziyyat kursunda funksiyanın limiti və kəsilməzliyi konsepsiyasının yeri və rolu məhdud şəkildə araşdırıldı. Uyğun misallar üzərində kəsilməzlik və funksiyanın limiti tədqiq edildi.

Açar sözlər: funksiya, kəsilməzlik, limit, metod, ekvivalent, tərif, riyazi anlayış, diferensial

Резюме: В статье широко исследуются место и роль понятия о непрерывности и пределе функции на школьном курсе математики. Непрерывность и предел функции рассмотрены по соответствующим вопросам.

Ключевые слова: функция, непрерывность, предел, метод, эквивалент, похвала, математическое понимание, дифференциал

Summary: Role and place of persistence and limit of function concept in school mathematics course was widely researched in the article. Persistence and limit of function was researched on proper examples.

Key words: function, inconvenience, limit, method, equivalent, definition, mathematical understanding, differential

Hazırkı zamanda məktəb riyaziyyat kursunda riyazi analizin ideyaları və metodlarından geniş istifadə olunur. "Cəbr və analizin başlanğıcı" fənninin təlimində əsas anlayışların formalaşması məsələlərinə, həmçinin müxtəlif məsələlərin həllində onlardan istifadə bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirilir. Dərslərdə kəsilməzlik və funksiyanın limiti kimi anlayışların məzmununu açaraq müəllim:

a) Öyrənilən anlayışların şagirdlərin başa düşməsinə necə nail olmaq olar?

b) Yuxarı sinif şagirdlərinə funksional anlayışlardan xüsusilə, kəsilməzlik və funksiyanın

limitindən necə düzgün istifadə etməyi öyrətmək olar?

c) Şagirdlərin diqqətinin bu anlayışların ideya nəzəri tərəfinə necə istiqamətləndirilməsi məqsədə uyğun olar?

ç) Funksional anlayışların tətbiqi xarakterini necə göstərmək olar?

Kəsilməzlik və funksiya limitinin öyrənilməsinin göstərilən metodik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq müəllimin ilk növbədə bu anlayışların müxtəlif təriflərinin müqayisə edilməsinə müraciət etməsi faydalı olar. Bunun üçün riyazi analizin müasir ali məktəb kurslarında kəsilməzlik və funksiyanın limiti anlayışlarına

müxtəlif yanaşmaların olduğunu xatırlatmaq yerinə düşər. Onların əksəriyyətində belə xətt gözlənilir: ilk növbədə funksiya limitinin nöqtədə tərfi ifadə olunur və sonra bunun əsasında funksiyanın kəsilməzliyi anlayışına tərif verilir. Bundan başqa müxtəlif ekvivalent təriflərdən istifadə olunur. Məsələn, nöqtədə funksiyanın kəsilməzliyinə " $\varepsilon - \delta$ " dilində Koşi mənada, Heyne mənada, $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$ bərabərliyinin tətbiqi ilə, filtr anlayışı əsasında argument artımı vasitəsilə, parçada funksiyanın rəqs etməsi vasitəsilə tərif verilə bilər; nəhayət, bəzi analiz kurslarında funksiyanın kəsilməzliyinin tərfi mücərrəd topoloji fəza anlayışı baxımından əvvəlki təriflərin ümumiləşməsi kimi də verilir. Nöqtədə funksiyanın limitinə tərif verildikdə də analogi situasiya müşahidə olunur.

Müəllimin vəzifəsi onların elmi şərhinin səviyyəsini azaltmadan bu anlayışların məzmununun anlaşılan şəkildə şagirdlərin şüuruna necə çatdırılmasından ibarətdir. X-XI siniflərdə kəsilməzlik və funksiyanın limiti anlayışlarının hansı planda və hansı elmi səviyyədə daxil edilməsi məqsəduygundur? Bu suallar xüsusi öyrənilmə mövzudur.

Bilavasitə şagirdlərlə işlədikdə belə vəziyyəti nəzərə almaq faydalıdır ki, tarixən kəsilməzlik və funksiyanın limiti anlayışları paralel şəkildə formalaşmışdır. Müasir metodik tədqiqatlar isə bu məsələyə deyil, həmin anlayışların hansından (limitdən yoxsa kəsilməzlikdən) başlamağın daha yaxşı olduğuna üstünlük verirlər. Biz burada həmin anlayışların öyrənilməsinə nöqtədə funksiyanın kəsilməzliyindən başlamağı mümkün hesab edirik. Belə yanaşmanın şagirdlər üçün daha təbii olduğu özünü doğrultmuşdur: o, əldə olunmuş biliklərə, təbiətdə, həyatda və texnikada kəsilməz və kəsilən hadisə və proseslərə aid konkret misallara əsaslanır. Belə misallar doqquzillik məktəb kursunda kifayət qədərdir. Ona görə də burada daha formal təriflərin qavranılması üçün yaxşı əsas vardır. Riyaziyyatın digər anlayışları kimi, kəsilməzliyin və funksiya limitinin öyrənilməsi vahid metodiki və riyazi əsaslar üzərində qurulur. Belə metodik əsasları müəyyən edən kəsilməzlik və funksiyanın limiti anlayışlarının müvəffəqiyyətlə formalaşmasının zəruri tələblərini təşkil edən

şərtlərə, fikrimizcə aşağıdakılar aiddir: Doqquzillik məktəbdə hazırlıq işləri aparılmasının zəruriliyi (təlimin varislik prinsipindən alınır); Məktəb riyaziyyatının nəzəri kursunun qurulması üçün elmi bazanın müəyyən edilməsi (təlimin anlaşıqlı olması prinsipindən alınır); Materialın şərhinin anlaşılan formalarının işlənilməsi (anlayışlara və nəzəriyyəyə şüurlu yiyələnmə məqsədilə) Aşağıda "Cəbr və analizin başlanğıcı" fənninin "Kəsilməzlik və funksiyanın limiti" kimi mühüm bir bölməsinin nümunəsində göstərilən müddəaların qısa izahını göstərək.

Təlimin ilkin mərhələsində cismin "fiziki" yerdəyişməsi, vaxtın ötməsi, maddənin temperaturunun dəyişməsi və i.a. proseslərində kəsilməzliyə aid müxtəlif misallar ola bilər. Burada şagirdlərin təcrübəsi və intuitiv təsəvvürlərindən geniş istifadə edilməsi imkanı vardır. Belə misallar tədris vəsaitlərində kifayət qədərdir, onları axtarmaq və seçmək üçün xüsusi iş aparmaq lazım deyildir. Onlara başqa nöqtəyi-nəzərdən kəsilməzlik ideyasına tətbiqi baxımından yanaşmaq lazımdır. Onda qarşıya qoyulan məqsəd əldə olunacaqdır. Beləliklə, çalışmalar sisteminin məqsədyönlü olması, çalışmaların öz yerinə və vəzifəsinə görə istifadə olunması haqqında ideyaya gəlirik.

IX sinfin riyaziyyat kursunda aparılan hazırlıq işləri əsasında limit və kəsilməzlik anlayışlarının öyrənilməsinin aşağıdakı sxemini gözləmək olar:

I. Əvvəlcə " $\varepsilon - \delta$ " dilində funksiyanın nöqtədə kəsilməzliyinin tərfi daxil edilir: "Əgər istənilən müsbət ε ədədi üçün elə müsbət δ ədədi tapılsa ki, $|x - x_0| < \delta$ bərabərsizliyi ödənilərsə, f funksiyasına x_0 nöqtəsində kəsilməz funksiya deyilir". Şagirdlər məntiqin və çoxluqlar nəzəriyyəsinin əsas terminləri ilə tanış olarsa (dərnək və fakültativ məşğələlərdə), onda bu tərif aşağıdakı şəkildə yazıla bilər: $\forall \varepsilon > 0 \text{ üçün } \exists \delta > 0 (|x - x_0| < \delta \rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \varepsilon)$

II. Verilmiş tərifin möhkəmləndirilməsinə aid uyğun misallar nəzərdən keçirildikdən sonra nöqtədə funksiya limitinin tərfi ifadə edilir:

"Əgər" funksiya x_0 nöqtəsində kəsilməzdirsə, onda $x \rightarrow x_0$ olduqda, A ədədinə $f(x)$

funksiyasının limiti deyildir. "Tərifin şərti yazılışı $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = A$ kimidir.

III. Funksiyanın kəsilməzliyinə funksiyanın artımı anlayışı vasitəsilə tərif vermək daha faydalıdır (xüsusən, törəmə törəmə anlayışının daxil edilməsində): "Əgər $\Delta x \rightarrow 0$ olduqda funksiyanın artımı sıfıra yaxınlaşarsa, f funksiyasına x_0 nöqtəsində kəsilməyən funksiya deyilir, yəni $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta f = 0$ olur, burada $\Delta f = f(x) - f(x_0)$, $\Delta x = x - x_0$ və $\Delta x \rightarrow 0$ ". Burada qeyd edək ki, tədris təcrübəsində funksiyanın " $\varepsilon - \delta$ " dilində kəsilməzliyinin daxil edilməsindən əvvəl onun şərhini nəzərdən keçirmək lazımdır: "Arqumentin böyük olmayan dəyişməsinə funksiyanın kiçik dəyişməsi uyğun gəlir".

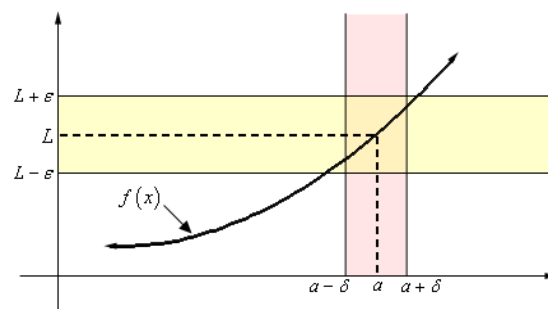
IV. Nəhayət aydınlaşdırmaq lazımdır ki, konkret misalların həlli üçün funksiyanın kəsilməzliyini aşağıdakı kimi ifadə etmək əlverişlidir:

"Əgər: 1) funksiya nöqtənin özündə və onun müəyyən ətrafında təyin olunmuşdursa, 2) $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$ limiti var və onun qiyməti $f(x_0)$ -a bərabər olarsa, f funksiyasına $x = x_0$ nöqtəsində kəsilməz funksiya deyilir".

Bütün bu təriflərin qarşılıqlı əlaqələri uyğun şəkillər üzərində aydınlaşdırılır. Müəllim imkan daxilində aşağıdakı anlayışların müxtəlif tətbiq sahələrini şagirdlərə aydınlaşdırmalıdır: "funksiyanın kəsilmə nöqtələrinin təsnifatı", "funksiyanın kəsilməzliyinin isbatı", "kəsilməzlik və diferensiallama arasında əlaqə", "təqribi hesablamalar", "parçada və müəyyən çoxluqda kəsilməz funksiyanın tərfi və xassələri", "kəsilməz funksiyanın xassələrinin tədqiqi və onların tətbiqi (çoxhədlilərin və digər funksiyaların köklərinin hesablanması, ekstremal qiymətlərin tapılması və s. üçün)

Həmişə olduğu kimi, kəsilməzliyin və funksiya limitinin tərifini qrafik nümayiş etdirmək faydalıdır. Funksiya tərfinin " $\varepsilon - \delta$ " dilində illüstrasiyasına aid bir mühüm mülahizəni qeyd edək. Tərfin başa düşülməsində ciddi çətinlik tərifdə ifadə edilən " ε üçün uyğun δ " – nın şəkildə axtarılması təşkil edir. Ancaq bu çətinlik sünidir və ona

görə baş verir ki, xüsusi olaraq elə δ seçmək lazım gəlir ki, x_0 nöqtəsi $[-\delta; +\delta]$ parçasının orta nöqtəsi olsun (şəkil 1.). Lakin, müəyyən funksiyanın qrafiki üzərində təsadüfi seçilən nöqtə üçün x_0 nöqtəsindən bərabər məsafədə parçalar alınmır (şəkil 2).

Kifayət qədər incə bu vəziyyətdən çıxış yolu aşağıdakı kimidir: $f(x_0)$ nöqtəsinin ε ətrafı seçilir və daha sonra δ ətrafını elə götürmək lazımdır ki,

$$\delta' = \min\{x_0 - \delta; x_0 + \delta\} \quad \text{olsun.}$$

Onda ε ətraf azalacaq və " $|x - x_0| < \delta'$ " bərabərsizliyindən bütün x -lər üçün $|f(x) - f(x_0)| < \varepsilon$ bərabərsizliyi alınır" ifadəsi ilə tam uyğunluq alırıq.

Funksiyanın kəsilməzliyi anlayışının formalaşması məsələsinə uğurla cavab verən, anlayışın mahiyyətini qeyd edən və onun tətbiqini göstərən bir neçə misalı nəzərdən keçirək.

$$1. \quad f(x) = \begin{cases} \frac{x-1}{|x-1|}, & x < 1 \\ \sqrt{x-1}, & x \geq 1 \end{cases}$$

olduqda funksiyanın qrafikini qurun. X -in elə qiyməti varmı ki, $f(x) = -0.5$ olsun? Kəsilmə nöqtəsində bu funksiyanın qiymətini göstərin.

2. Kəsilməzliyin və nöqtədə funksiya limitinin tərifləri nə ilə fərqlənirlər? Funksiyanın nöqtədə (parçada) kəsilməzliyi anlayışından harada istifadə olunur?

3. Funksiyaları

$$a) \quad f(x) = \frac{1}{x-2}; \quad b) \quad f(x) = \frac{x-1}{x-1};$$

$$c) \quad f(x) = \frac{1}{(x+2)^2};$$

Hansı nöqtələrdə kəsilir? Bu funksiyaların qrafiklərini qurun. Kəsilmə nöqtəsi ətrafında bu funksiyaların özünü aparmasındakı fərqi aydınlaşdırın.

4. f funksiyası

$$f(x) = \begin{cases} 0, & x < 0 \text{ olduqda,} \\ x, & 0 \leq x < 1 \text{ olduqda,} \\ -x^2 + 4x - 2, & 1 \leq x < 3 \text{ olduqda,} \\ 4 - x, & x \geq 3 \text{ olduqda} \end{cases}$$

kimi təyin olunmuşdur. Bu funksiya kəsilməzdirmi?

5. Parçada kəsilməz funksiyanın xassələrindən istifadə edərək $x^5 - 3x = 1$ tənliyinin 1 və 2 ədədləri arasında yerləşən heç olmasa 1 kökü olduğunu göstərin.

Problemin aktuallığı və elmi yeniliyi:

Formal məntiq elementlərinin tətbiqi təcrübəsi onların səmərəli olduğunu (məsələn, tərifin inkarının qurulmasında) göstərir, kəsilməz və kəsilən funksiyaları düzgün fərqləndirməyə, yeni təriflərin düzgün qurulmasına kömək edir. Belə növ çalışmalar bir də ona görə faydalıdır ki, burada təlimin mühüm faktorları (konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə) aydın şəkildə özünü göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti:

Funksiyanın kəsilməzliyinin şüurlu qavranılması üçün V-IX siniflərin riyaziyyat dərsliklərində, həmçinin, digər əlaqəli fənlərin dərs vəsaitlərində hazırlıq çalışmaları kifayət saydadır. Bu fizikada, kimya və digər fənlərdə kəsilməz və kəsilən proseslərə aid nümunələrdir ki, son nəticədə onları riyazi şəkildə, yəni funksiyalar və onların qrafikləri şəklində təsvir etmək olar. Məsələn, xətti və kvadratik funksiyalar.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanova N., Kərimov M., Hüseynov İ. Riyaziyyat: X siniflər üçün dərslik. Bakı: Radius, 2017.
2. Mərdanov M.C., Yaqubov M., Mirzəyev S., İbrahimov A., Hüseynov İ., Kərimov M. 10 və 11-ci siniflər üçün dərslik. Bakı, 2009.
3. Həmidov S.S. "Cəbr və analizin başlanğıcı" kursunun tədrisi metodikasına dair. Bakı, 1989.
4. Башмаков А.В. Алгебра и начала анализа. М., 1993.

E-mail: elmi.hisse.08@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, ped.ü.fəls.dok., dos. A.Q. Cəfərov*

Redaksiyaya daxil olub: 19.03.2018

UOT 37.01

*Fəxrəddin Feyzullah oğlu Əliyev
Mehman Nəbi oğlu Sadiqov
Xəlida Sıdqəli qız Həsənova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosentləri*

BÖLÜNMƏ ƏLAMƏTLƏRİNƏ DAİR MÜXTƏLİF TİP MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

*Фахрəддин Фейзуллах оглы Алиев
Мехман Наби оглы Садиков
Халида Сидгали гызы Гасанова
доценты Сумгаитского Государственного Университета*

РЕШЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ ЗАДАЧ ПО СВОЙСТВУ ДЕЛИМОСТИ

*Fakhraddin Feyzullkh Aliyev
Mehman Nabi Sadikov
Khalida Sidgali Hasanova
Associates Professor of Sumgait State University*

DECISION OF VARIOUS TYPES OF PROBLEMS ON THE PROPERTY OF DIVIDITY

Xülasə: Məqalədə orta məktəblərdə keçirilən 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,13 və s. bölünmə əlamətlərinə baxılır. Qeyd olunduğu kimi məktəb riyaziyyat kursunda sadə bölünənlərin misallarına baxılır . Burada ən çox bu suallara diqqət yetirilir. Bu səbəbdən xüsusi misallar seçilmişdi, onlar bir neçə həllərin köməklili ilə həll olunmuşdular. Misalların həlli zamanı standart və standart olmayan metodlardan da istifadə edilmişdi

Açar sözlər: *natural ədəd, tam ədəd, bölünmə əlamətləri, riyazi induksiya, riyazi metod, qalıqlı bölmə, rəşional, misal, isbat*

Резюме: В статье рассматриваются деление 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,13 и т. д. преподаваемые в средней школе. Здесь было отмечено, что рассматриваются простые примеры использования меток деления в школьном математическом курсе, который не полностью поддерживает изучение учащимися. В этой статье основное внимание уделяется этим вопросам. Для этой цели были выбраны конкретные примеры, они были решены одним или несколькими способами. В ходе решения использовались особенно сложные стандартные и нестандартные методы и предпосылки. Здесь также основана, что методология решения проблем различными рациональными способами может сыграть определенную роль в углублении математических знаний учащихся.

Ключевые слова: *натуральное число, целое число, признаки делимости, математическая индукция, математический метод, деление с остатком, рациональный, задание, доказательство*

Summary: The article deals with the division of 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, etc. taught in secondary school. It was noted here that simple examples of the use of division marks in a school mathematics course that does not fully support the study of students are considered. This article focuses on these issues. For this purpose, specific examples were chosen, they were solved in one or several ways. In the course of the solution, particularly complex standard and non-standard methods and prerequisites were used. It is also based here that the methodology of solving problems by various rational methods can play a certain role in deepening the mathematical knowledge of students.

Key words: *Natural number, complete (whole) number, signs of (the) being divided into, mathematical induction, mathematical method, remainder division, rational example, proof*

Orta məktəb riyaziyyat kursunda 2-yə, 3-ə, 4-ə, 5-ə, 6-ya, 7-yə, 8-ə, 9-a, 10-a, 11-ə, 13-ə və s. bölünmə əlamətləri və onlara aid müxtəlif tip məsələ və misallar verilmişdir. Bütün bu bilgiler daha mürəkkəb riyazi fikirləri söyləməyə kömək edir və nisbətən çətin bölünmə əlamətlərinə aid çalışmaların həllində yardımçı rol oynayır.

Məqalədə qeyd olunan riyazi biliklər, müxtəlif riyazi metod və priyomlardan istifadə etməklə qismən çətin riyazi sualları cavablandıracağıq. Beləliklə, aşağıdakı məsələləri həll edək.

Misal 1. İsbat edək ki, $\forall n \in N$ üçün $7^n + 3n - 1$ şəklində verilmiş istənilən ədəd 9-a qalıqsız bölünür.

İsbatın axtarışı: Əgər əksini fərz etmiş olsaydıq, yəni verilən ədədin 9-a bölünmədiyini fərz etsəydik, n -in 1, 2, 3 və s. qiymətləri üçün verilən təklifin doğru olduğunu görərdik:

$$n = 1 \text{ olarsa, } 7^1 + 3 \cdot 1 - 1 = 9 : 9$$

$$n = 2 \text{ olarsa,}$$

$$7^2 + 3 \cdot 2 - 1 = 49 + 6 - 1 = 54, 54 : 9$$

$$n = 3 \text{ olarsa,}$$

$$7^3 + 3 \cdot 3 - 1 = 343 + 9 - 1 = 351, 351 : 9$$

və s.

Məsələni iki üsulla həll edək.

I ü s u l. Əvvəlcə məsələni riyazi induksiya metodu ilə isbat edək:

$$1) n = 1 \text{ üçün } 7^n + 3n - 1 : 9$$

2) $n = k$ üçün $7^k + 3k - 1$ cəminin 9-a bölündüyünü fərz edək və

3) $n = k + 1$ üçün $7^{k+1} + 1 + 3(k+1) - 1$ ifadəsinin 9-a bölündüyünü isbat edək.

$$\begin{aligned} 7^{k+1} + 1 + 3(k+1) - 1 &= 7 \cdot 7^k + 3k + 2 = 7 \cdot 7^k + 7 \cdot 3k - 7 + 7 \cdot 3k + 7 + 3k + 2 = \\ &= 7(7^k + 3k - 1) - 18k + 9 \end{aligned}$$

Göründüyü kimi bərabərliyin sağ tərəfi 9-a bölünür, buradan çıxır ki, onun sol tərəfi -

$7^{k+1} + 1 + 3(k+1) - 1$ cəmi də 9-a bölünər. Bütün bunlar $\forall n \in N$ üçün $7^k + 3k - 1$ cəminin 9-a bölündüyünü göstərir.

II ü s u l. İndi isə 7 ədədini iki ədədin cəmi və ya fərqi şəklində göstərməklə verilən cəmi qruplaşdıraraq, məqsədyönlü şəkildə aşağıdakı kimi çevrilmələr aparaq:

Aydındır ki, 7-ni

$3 + 4, 2 + 5, 9 - 2, 10 - 3, 6 + 1$ kimi göstərə bilərik. Burada 7-ni verilən misal üçün $7 = 6 + 1$ şəklində yazsaq, aşağıdakını alırıq:

$$\begin{aligned} (6+1)^n + 3n - 1 &= 6^n + C_n^1 \cdot 6^{n-1} + C_n^2 \cdot 6^{n-2} + \dots + C_n^{n-1} \cdot 6 + C_n^n + 3n - 1 = \\ &= (6^n + C_n^1 \cdot 6^{n-1} + C_n^2 \cdot 6^{n-2} + \dots + C_n^{n-2} \cdot 6^2) + C_n^{n-1} \cdot 6 + C_n^n + 3n - 1 = (2^n \cdot 3^n + \\ &+ C_n^1 \cdot 2^{n-1} \cdot 3^{n-1} + \dots + C_n^{n-2} \cdot 2^2 \cdot 3^2) + 6n + 1 + 3n - 1 = (2^n \cdot 3^n + C_n^1 \cdot 2^{n-1} \cdot 3^{n-1} + \dots + \\ &+ C_n^{n-2} \cdot 2^2 \cdot 3^2) + 9n \end{aligned}$$

Göründüyü kimi bərabərliyin sağ tərəfindəki hər iki toplanan 9-a bölünür. Buradan çıxır ki, $\forall n \in N$ üçün $7^n + 3n - 1$ ədədi də 9-a tam bölünür.

Başqa bir məsələyə baxaq.

Məsələ 2. Elə ən kiçik natural ədəd tapın ki, 3-ə və 14-ə böldükdə qalıqda müvafiq olaraq 1 və 9 alınsın.

Həllin axtarışına başlayaq.

İlk olaraq belə bir suala cavab axtaraq: verilmiş N ədədini d -yə böldükdə qalıqda r alınması nə zaman baş verir? Fərz edək ki, N ədədini d -yə böldükdə qismət q və qalıq r ($r < d$) alınır. Onda qalıqlı bölmənin tərifinə görə $N = dq + r$ olar. Məsələn, 43-ü 8-ə bölsək, qismətdə 5 və qalıqda 3 alırıq, yəni $43 = 8 \cdot 5 + 3$. İndi təbii olaraq $N = dq + r$ qəbul edək və məsələnin birbaşa həllinə keçək. Şərtə görə axtarılan ədəd x ədədi olsa, aydındır ki, $x = 3y + 1$ (1) və $x = 14z + 9$; $y, z \in N$

şərtləri eyni zamanda ödənməlidir və x bu şərtləri ödəyən ən kiçik ədəd olmalıdır. Ona görə də $3y + 1 = 14z + 9$ qəbul edərək buradan $3y = 14z + 8$ və ya

$$y = \frac{14z+8}{3} = 4z + 2 + \frac{2z+2}{3} \quad (2) \text{ alırıq. Bundan}$$

başqa, sonuncu ifadədəki $\frac{2z+2}{3}$ ədədi tam ədəd olmalıdır. Həmin ədədi $\frac{2z+2}{3} = u$ ilə işarə etsək, buradan $y = 4z + 2 + u$,

$$2z = 3u - 2, z = u - 1 + \frac{u}{2} \quad (3) \text{ alınar.}$$

$y, u \in N$ olduğundan buradan çıxır ki, $\frac{u}{2}$ ədədi də tam ədəd olmalıdır. Bu ədədi $t = \frac{u}{2}$ ilə işarə

edək. Bu əvəzləməni (3) - də nəzərə alsaq, $z = u - 1 + t = 2t - 1 + t = 3t - 1$ olar. z -in bu ifadəsini (1) və (2) bərabərliklərində yerinə yazsaq, onda

$$y = 4z + 2 + \frac{2x+2}{3} = 4(3t-1) + 2 + u = 4(3t-1) + 2 + 2t = 14t - 2$$

$$x = 3y + 1 = 3(14t - 2) + 1 = 42t - 5 \quad (4)$$

olar. Bu sonuncu ifadədə t -nin 1 -ə bərabər ən kiçik qiymətini götürsək, bu halda onda $x = 42 \cdot 1 - 5 = 37$ alırıq. Deməli, axtarılan ədəd 37-dir.

Məsələ 3. Elə ən kiçik natural ədəd tapmalı ki, həmin ədədi 2, 3, 4, 5 və 6-ya böldükdə qalıqda müvafiq olaraq 1, 2, 3, 4 və 5 alınsın.

H ə l l i. Bu tip məsələlərə orta məktəb riyaziyyat kursunda çox az rast gəlinir və adətən şagird və abituriyentlər onların həllində çətinlik çəkirlər.

Belə məsələlərin daha çətin şərtlərlə verilən halları da var. Məsələn, elə ən kiçik ədəd tapın ki, 3-ə, 14-ə və 25-ə böldükdə qalıqda 1, 9 və 14 alınsın. Bu iki məsələni müqayisə etsək görürük ki, ikinci məsələnin həlli bir qədər çətinləşir. Lakin təklif edilən məsələdə şərtədən göründüyü kimi bölmə zamanı bölənlərlə qalıqlar arasında sadə qanunauyğunluq vardır, belə ki, hər dəfə qalıq böləndən 1 vahid kiçikdir. Bu şərtədən istifadə edərək məsələni həll edək.

Məlumdur ki, əgər n ədədi d -yə bölünürsə, onda $n - 1$ ədədini d -yə böldükdə qalıq $d - 1$ olar. Bunu misalla aydınlaşdırıq. $n = 80$ ədədi 20-yə bölünür. $80 - 1 = 79$ ədədini 20-yə bölsək, burada $79 : 20 = 3 \cdot 20 + 19$, $q = 19$ olar, yəni qalıq $20 - 1$ olar. Başqa sözlə, bu halda qalıq böləndən 1 vahid kiçik olur.

İndi isə bunları əsas götürərək verilən məsələnin həllini araşdırıq.

2, 3, 4, 5 və 6-ya bölünən ən kiçik ədəd $2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 60$ olduğundan, $60 - 1 = 59$ ədədini 2, 3, 4, 5 və 6-ya bölsək, qalıqda yuxarıdakı araşdırmaya uyğun olaraq 1, 2, 3, 4 və 5 alırıq.

Ədədlərin bölünmə əlamətlərindən istifadə edərək bəzən müəyyən rəşional şəkildə veril-

miş kəsrlərin $\forall n \in N$ üçün tam və ya kəsir ədəd olduğunu göstərmək tələb olunur.

Misal 3. Məsələn, $\forall n \in N$ üçün $\frac{3n+4}{4n+5}$ kəsrinin ixtisar olunmayan olduğunu göstərmək lazımdır.

Bu faktın birbaşa isbatı, yəni verilmiş kəsirin hər hansı hərfi ifadəyə bölündüyünü göstərmək mümkün deyil. Bu səbəbdən əksini fərz edək, yəni fərz edək ki, $\frac{3n+4}{4n+5}$ kəsri ixtisar olunanıdır.

Deməli, bu zaman elə $n \in N$ varlığından söhbət getməlidir ki, Deməli, bu zaman elə ədədinin n ədədinin varlığından söhbət getməlidir ki, n -in həmin qiymətində verilmiş kəsirin surət və məxrəci müəyyən bir d ədədinə bölünür və bu zaman $d \neq 0, d \neq 1$ və $d \neq -1$ şərtləri ödənməlidir. $\frac{3n+4}{4n+5}$ kəsrinin d -yə ixtisar oluna

bildiyini qəbul etdiyimizdən, deyə bilərik ki, kəsirin həm surəti $-(3n + 4)$, həm də məxrəci $-(4n + 5)$ d -yə bölünür. Yəni, $3n + 4 = md$, $4n + 5 = m_1d$ olar, burada m və m_1 tam ədədlərdir. Buradan alırıq ki, $n = \frac{md-4}{3}$ və

$$n = \frac{m_1d-5}{4} \quad . \quad \text{Deməli,} \quad \frac{md-4}{3} = \frac{m_1d-5}{4} \quad ,$$

$4md - 3m_1d = 1$ olar. Nəhayət, sonuncudan $4m - 3m_1 = \frac{1}{d}$ alırıq. Göründüyü kimi bu

bərabərliyin sol tərəfi tam ədəd və sağ tərəfi isə kəsir ədəddir. Deməli, fərziyyəmiz doğru deyildir. Bu isə $\frac{3n+4}{4n+5}$ kəsrinin $\forall n \in N$ üçün ixtisar olunmayan olduğunu göstərir.

Problemın elmi yeniliyi. Bölünmə əlamətlərinin daha dərindən öyrənilməsi üçün bir çox müxtəlif tip çətinlik dərəcəsi yüksək olan misalların orta məktəb proqramına uyğun, ancaq qismən çətin metod və priyomların tətbiqi ilə həll edilməsi.

Problemın aktuallığı və praktik əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən misalların müxtəlif rəşional üsullarla həlli metodikası şagirdlərə bölünmə əlamətlərinə aid məsələ və misalların həllərində, eləcə də uyğun isbat məsələlərində yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. С.И. Туманов. Поиски решения задач. М.: Просвещение, 1969.
2. А.Г. Цыпкин. Справочник по математике. Для средних учебных заведений. М.: Наука, 1984.
3. Б.М. Ивлев, С.И. Шварцбурд и др. Задачи повышенной трудности по алгебре и началам анализа: Учебн. пособие для 10-11 кл. средн. школы. М.: Просвещение, 1990.

E-mail: abdullayev_ayxan@list.ru

Rəyçilər: dos. M.N. Ağayarov, dos. M.N. Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2018

UOT 37.01

Rəsul Balamir oğlu Adiyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

PRİZMANIN HƏCMİ VƏ ONA AİD MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Rəsul Balamir Adiyev
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОБЪЕМ ПРИЗМЫ И МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ НА ЭТУ ТЕМУ

Расул Баламир оглы Адиев
State Pedagogical University of Azerbaijan

TEACHING METHOD ON THE VOLUME OF PRISM AND ISSUES RELATED TO IT

Xülasə: Məqalədə həcmərin daha sadə və rəşional yolla hesablanmasının və bu istiqamətdə məsələlər həllinin müasir təlim strategiyaları baxımından tətbiqlərinin nəticə yönümlülüyü diqqət mərkəzinə gətirilir.

Açar sözlər: *həcm, çoxüzlü, prizma, paralelepiped, hündürlük, til.*

Резюме: Объем призмы равно произведению площади основания на его высоту. Можно дополнить что, если призма правильная (правильна в исключительных случаях), то его высота H равна боковому ребру.

Ключевые слова: *объем, многогранные, призма, параллелепипед, высота, ребро.*

Summary: The volume of the prism is multiplication of its base area and height. In additional if the base of the prism is a rectangle then it is H height is equal to side edge's length.

Key words: *volume, polyhedron, prism, paralelepiped, height, edge.*

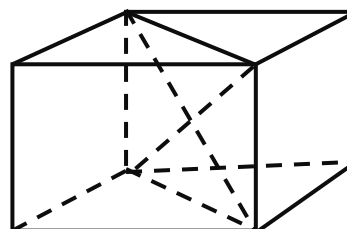
Həndəsədən məsələ həlli şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü və fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir. Xüsusilə, fəza cisimlərinin, çoxüzlülərin həcminə aid məsələlər həlli çoxüzlülər haqqında şagirdlərin biliklərini genişləndirir, planimetriyada keçirilən materiallar təkrarlandırılır və istifadə edilir. Çoxüzlülərin həcmərinə aid məsələ həlli prosesində həcm anlayışı ilə şagirdlərin aşağıdakıları bilmələri məqsədə uyğundur.

Prizmanın həcmi üçün düsturların ($V=SH$ və $V=S_1l$) öyrənilməsi, bunlara aid məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün planimetriyadan üçbucağın sahəsi düsturunu, X sinif stereometriya kursundan isə mərkəzi simmetriya və müstəvilərin paralelliyi haqqında təkrar etmək zəruridir.

Çoxbucaqlının sahəsini hesablamaq üçün üçbucağın sahəsini tapmağı bilmək kifayətdir. Üçbucaqlı prizmanın həcmi düsturunun çıxarılmasına oxşardır: üçbucaq ona bərabər olan digər üçbucaqla paraleloqrama qədər tamamlanırdı,

indi isə üçbucaqlı prizma paralelepipedə qədər tamamlanılacaqdır.

Beləliklə, prizmanın həcmi üçün düstur çıxarmaq üçün əvvəlcə üçbucaqlı prizmanı nəzərdən keçirək.(şəkil 1)

Onu şəkildə göstərildiyi kimi, paralelepipedə qədər tamamlayaq. O nöqtəsi alınmış paralelepipedin simmetriya mərkəzidir. O nöqtəsinə nəzərən əvvəlki prizma ilə simmetrikdir, deməli əvvəlki və sonrakı prizmaların həcmələri bərabərdir.

Paralelepipedin həcmi onun oturacağının sahəsi ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir. Onun oturacağının sahəsi üçbucağın sahəsinin iki

mislinə bərabərdir. Hündürlüyü isə əvvəlki prizmanın hündürlüyüdür. Buradan alınır ki, əvvəlki prizmanın həcmi onun oturacağının sahəsi ilə hündürlüyünün hasilinə bərabərdir [23,189].

Uyğun düsturları yazmaq məqsədə uyğundur. Prizmanın axtarılan həcmi paralelepipedin həcmi- V_{par} , prizma və paralelepipedin oturacağlarının sahələri S_{ot} və S_{par} , onların orta hündürlüyü H olarsa,

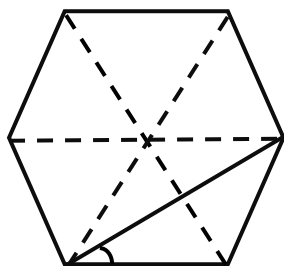
$$V_{par}=2V_{pr}, S_{par}=2S_{ot}, V_{par}=S_{par}H,$$

$$\text{Buradan } 2V_{pr}=S_{par}H=2S_{ot}H \text{ və } V_{pr}=S_{ot}H$$

Beləliklə, ixtiyari prizmanın həcmi onun oturacağının sahəsi ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir. Əlavə etmək olar ki, prizma düzdürsə, (xüsusi halda düzgündürsə) onda onun H hündürlüyü yan tili uzunluğuna bərabərdir.

Məsələ 1. Düzgün altıbucaqlı prizmada ən böyük diaqonal kəsiyin sahəsi $4m^2$, iki qarşı yan üz arasındakı məsafə isə $2m$ -dir. Prizmanın həmini tapın.

Həlli: prizmanın oturacağındakı ABCDEK altıbucaqlısına baxaq (şəkil 2).

Onun kiçik AC diaqonalı, AK və CD tirlərinin daxil olduqları, yan üzlərə perpendikulyardır, ona görə də onun uzunluğu şərtə verilən qarşı üzlər arasındakı məsafədir: $AC=2m$. ABCO düzbucaqlısı (o oturacağın mərkəzidir) romb olduğundan, $MA=1(m)$, oturacağın tərəfi isə $a=AB=AM\cos 30^\circ$

Oturacağın böyük diaqonalı prizmanın böyük diaqonal kəsiyi üzərində yerləşir. Məsələn, oturacağın AD diaqonalı prizmanın böyük diaqonal kəsiyinin üzərindədir. Lakin, $AD=2a$, H prizmanın hündürlüyü isə, onda məsələnin şərtindən alarıq:

$$2aH=4$$

$$aH=2$$

Məsələ 2. Düz üçbucaqlı prizmanın oturacağının tərəfləri 10 sm , 17 sm və 21 sm -dir.

Prizmanın yan tili oturacağın kiçik hündürlüyünə bərabərdir. Prizmanın tam səthini və həcmi hesablayın. (Şəkil 2)

Verilir: $ABCA_1B_1C_1$ -prizma. $AA_1 \perp (ABC)$

$$AB=10\text{ sm},$$

$$BC=17\text{ sm},$$

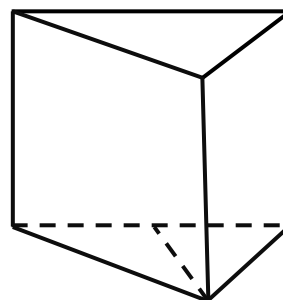
$$AC=21\text{ sm};$$

$$BD_1 \perp AC$$

$$BD=AA'=H$$

$$\text{Tapmalı: } S_{\text{tam}}, =?; V=?$$

Həlli:

Axtarılan kəmiyyətləri aşağıdakı düsturlarla hesablaya bilərik.

$$V=S_{ot}H; S_{\text{tam}}=S_{\text{yan}}+2S_{ot};$$

$$S_{\text{yan}}=P_{ot}H$$

Oturacağın sahəsini Heron düsturuna görə hesablayaq :

Digər tərəfdən:

$$\text{yəni } H=8\text{ sm}$$

Onda

$$S_{\text{yan}}=48 \cdot 8=384\text{ (sm}^2\text{)}$$

$$S_{\text{yan}}=384+2 \cdot 84=552\text{ (sm}^2\text{)}$$

$$V=848=672\text{ (sm}^3\text{)}$$

Problemnin aktuallığı. Çoxüzlülərin müstəvi üzərində təsviri verilən və məchul elementlərin təsvir üzərində göstərilməsi və bunlar əsasında çoxüzlülərin həcmi hesablanması bacarığı formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Problemnin elmi yeniliyi. Həcmələrin hesablanması daha sadə və rəşional yolla hesablanmasının və bu istiqamətdə məsələlər həllinin müasir təlim strategiyaları baxımından tətbiqlərinin nəticə yönürlüyündən ibarətdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən müəllimlər, magistrantlar və həndəsədən müstəqil məsələ ilə məşğul olan hər bir şəxs üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif, 2007.
2. Mərdanov M.C. və b. Həndəsə XI siniflər üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2007.
3. Ə.A. Quliyev. Çoxüzlülərin səthinin və həcmnin öyrənilməsi, Bakı: ADPU, 1992.
4. Колягин Ю.М. Методика преподавания математики в средней школе (частная методика), М.: Просвещение, 1972.
5. Kiselyev A.P. Həndəsə: 9-10-cu siniflər üçün. II hissə. Bakı: Maarif, 1973.

E-mail: resuladiyev1@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, riyaz.ü.elm.dok., prof. İ.C. Mərdanov*

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2018

Kəmalə Fazil qızı Abakarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AFİN MƏZMUNLU MƏSƏLƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ

Кямаля Фазиль Абакарова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ЗАДАЧИ С СОДЕРЖАНИЕМ АФИН И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Kamala Fazil Abakarova
State Pedagogical University of Azerbaijan

ISSUES WITH AFIN AND WAYS TO SOLVE THEM

Xülasə: Afin məsələləri metrik məsələlərdən fərqləndirmək üçün müəyyən məşq və təcrübə tələb olunur. Afin məzmunlu üç növ məsələ həlli verilir: şərtində vektor verilməyən və onun həllində nöqtələr çoxluğunun vektorla verilməsindən istifadə edilməsi tələb olunmayan məsələlər; isbat və hesablama məsələlərinin həlli üçün düzxətlər və müstəvilərin vektor parametrik şəkildə verilən məsələlər; məzmununa vektorlar daxil edilmiş məsələlər.

Açar sözlər: vektor, bucaq, paralel köçürmə, məsafə

Резюме: Для различения задач с содержанием афин требуется определенная подготовка и практика. С вектором решения задач он достаточно прост, он требует либо высокотехнологичных, либо векторных отношений, а проблемы и результаты просто записываются в векторном формате. В процессе применения векторов к процессу решения проблем ученики должны постепенно понять следующее: расстояние и угол не могут быть рассчитаны с использованием векторного набора, векторных чисел.

Ключевые слова: вектор, угол, параллельный перенос, расстояние

Summary: Certain training and practice is required to distinguish afin issues from metric issues. With the vector application the issue is solved easily, it doesn't require high techniques for dealing with vectors, the condition and result of issue are easily written in vectors form. In the process of applying vectors to the issue solving process, students should gradually adopt the following: the distance and angle can't be calculated with the help of vectors addition, multiplication of vector .

Key words: vector, angle, parallel transfer, distance

Şagirdlərin həndəsə dərslərində vektor haqqında aldığı məlumatları iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissəyə aşağıdakılar aiddir: vektorun tərif, vektorların toplanması əməli və onun qanunları, vektorların çıxılması, vektorların kollınlığı və komplanarlığı, vektorun ədədə vurulması əməli və onun qanunları, verilmiş bazisdə vektorun ayrılması, ayrılmanın yeganəliyi.

İkinci hissəyə vektorların skalyar hasil və onun cəbri xassələri aiddir.

Birinci halda göstərilən əməliyyatlar və onların xassələrinin köməyi ilə paralelliyə, paralel parçaların nisbətinin hesablanması, köçürməyə, homotetiya, üç nöqtənin bir düz xəttə, dörd nöqtənin bir müstəviyə aidliyi nə aid geniş sayda məsələlər həll etmək olar.

İkinci halda məsafələrin, bucaqların, bərabərsizliklərin hesablanması, nöqtələr çoxluğunun tapılmasında vektorlar tam müvəffəqiyyətə təbiiq olunur.

Birinci tip məsələlərə afin məsələlər, ikinci tip məsələlərə isə metrik məsələlər deyilir.

Vektorların məsələ həllinə tətbiqi prosesində şagirdlər tədricən aşağıdakıları mənimsəməlidirlər: vektorların toplanması, vektorun ədədə vurulması əməlinin köməyi ilə məsafə və bucaqlar hesablanırsa bilmir. Ona görə bir qayda olaraq bu əməllər “çevrə”, “tənbölən”, “perpendikulyar” anlayışları iştirak edən məsələlərə tətbiq edilmir. Lakin düz xətt və müstəvilərin paralelliyi, paralel parçalar (konkret olaraq paraleloqram, trapesiya, paralelopiped, prizma parçanın ortası, üçbucağın orta xətti, mərkəzi simmetriya, üçbucağın tetraedrin medianlarının kəsişmə nöqtəsi) haqqında söhbət gedən məsələlər vektorun tətbiqi ilə uğurla həll edilir.

Afin məsələləri metrik məsələlərdən fərqləndirmək üçün müəyyən məşq və təcrübə tələb olunur. Əgər VII sinifdən başlayaraq, sonra isə IX sinifdə müntəzəm olaraq buna qayıtdıqda (vektorların skalyar hasilinin öyrənilməsindən sonra) şagirdlər artıq X sinifdə məsələnin tipini və onun həlli üçün vektor hesabının hansı qanunlarını tətbiq etmək lazım gəldiyini dəqiq müəyyən edir.

Aşağıda afin məzmunlu üç növ məsələ həllini şərh edək.

Şərtində vektor verilməyən və onun həllində nöqtələr çoxluğunun vektorla verilməsindən istifadə edilməsi tələb olunmayan məsələləri birinci tipə aid edək.

İkinci növə aid edilən isbat və hesablama məsələlərinin həlli üçün düz xətlər və müstəvilərin vektor parametrik şəkildə verilməsini nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Üçüncü tip məsələlər onunla fərqlənir ki, onların məzmununa vektorlar daxil edilmişdir. Belə məsələlər məktəb həndəsə tədrisi üçün yenedir, yalnız son zamanlar onlar tədris və metodik ədəbiyyatda öz əksini tapmağa başlamışdır.

1. Vektor verilənləri olmayan məsələlər.

Məsələ 1. Bir müstəviyə aid olmayan dörd A, B, C, D nöqtələri verilmişdir. AB və CD parçaları M və N nöqtələri ilə bərabər nisbətdə bölünmüşdür.

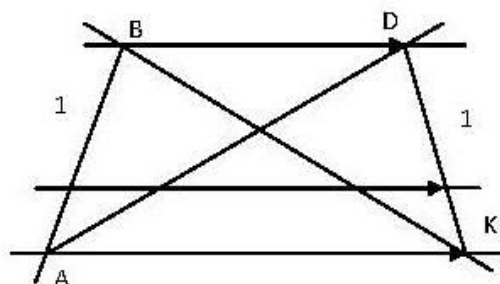
$AM:MB = CN:ND = K$, AC, BD və MN düz xətlərinin müstəviyə paralel olduğunu isbat edin.

Həlli: Məsələnin şərti və nəticəsi afin məzmunludur. Doğrudan da paralel parçaların uzunluqları nisbəti və üç paralel düz xəttin müstəviyə paralelliyi – afin anlayışlardır. Məsələnin şərtini vektor formada yazaq:

$$\overrightarrow{AM} = k\overrightarrow{MB}, \overrightarrow{CN} = k\overrightarrow{ND}$$

İsbat etmək lazımdır ki, AC, BD, MN düz xətlərini $\overrightarrow{AC}, \overrightarrow{BD}, \overrightarrow{MN}$ istiqamətləndirici vektorları komplanardır. (şəkil 2). Əgər 0- fəzanın ixtiyari nöqtəsi olarsa, onda

$$\overrightarrow{OM} - \overrightarrow{OA} = K(\overrightarrow{OB} - \overrightarrow{OM}), \overrightarrow{ON} - \overrightarrow{OC} = K(\overrightarrow{OD} - \overrightarrow{ON})$$

Şəkil 2

Buradan çıxma ilə

$$\overrightarrow{NM} - \overrightarrow{CA} = K(\overrightarrow{DB} - \overrightarrow{NM}) \text{ –alırıq.}$$

Sadələşdirdikdən sonra

$$\overrightarrow{NM} = \frac{1}{1+K} \cdot \overrightarrow{CA} + \frac{K}{1+K} \cdot \overrightarrow{DB} \text{ –tapırıq.}$$

Bu isə $\overrightarrow{NM}$ vektorunun $\overrightarrow{CA}$ və $\overrightarrow{DB}$ vektorları üzrə ayrılışını göstərir, onda bu üç vektor komplanardır. Ona görə AC, BD, MN düz xətləri müstəviyə paraleldir. Bu məsələni vektor tətbiq etmədən də əlavə qurmaların köməyi ilə həll etmək olardı.

Vektorun tətbiqi ilə məsələ asan həll olunur, o, vektorlarla münasibət üçün yüksək texnika tələb etmir, məsələnin şərti və nəticəsi vektor formada asanlıqla yazılır.

Məsələ 2. Üç paralel a, b, c düz xətlərinin hər biri üzərində uyğun olaraq $A_1, A_2, A_3, B_1, B_2, B_3, C_1, C_2, C_3$ – üç nöqtə verilmişdir. $A_1B_1C_1, A_2B_2C_2, A_3B_3C_3$ üçbucaqlarının medianlarının kəsişmə nöqtələrinin bir düz xətt üzərində yerləşdiyini isbat edin.

Həlli. Bu afin məsələsinin xüsusiyyəti onun “ölçüsüz” olmasında yəni, onun şərtində verilən düz xətlərin bir müstəvi üzərində yerləşmədiyini tələb etmir: bu düz xətlər ixtiyari şəkildə yerləşir, hətta üst-üstə də düşə bilər. Ona görə bu məsələ həm planimetriyanın (VII-IX sinif-

Afin məzmunlu məsələlər və onların həlli

lərdə), həm də stereometriyanın (X-XI siniflərdə) öyrənilməsində həll etmək olar.

Üçbucaqların meridianlarının kəsişmə nöqtələrini $G_1 G_2 G_3$ – ilə işarə edək. (Şəkil 3.)

Məlum olduğu kimi,

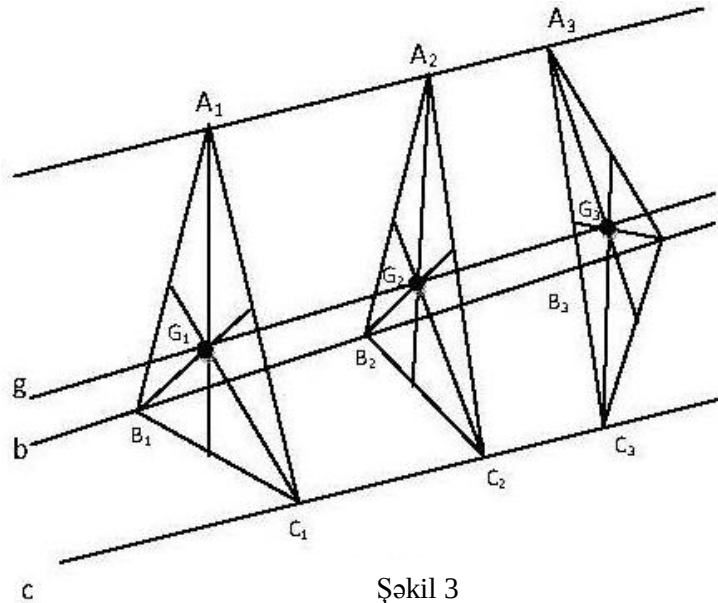
$$\overrightarrow{OG_1} = \frac{1}{3}(\overrightarrow{OA_1} + \overrightarrow{OB_1} + \overrightarrow{OC_1}), \quad OG_2 =$$

$$\frac{1}{3}(\overrightarrow{OA_2} + \overrightarrow{OB_2} + \overrightarrow{OC_2}), \quad OG_3 = \frac{1}{3}(\overrightarrow{OA_3} + \overrightarrow{OB_3} + \overrightarrow{OC_3})$$

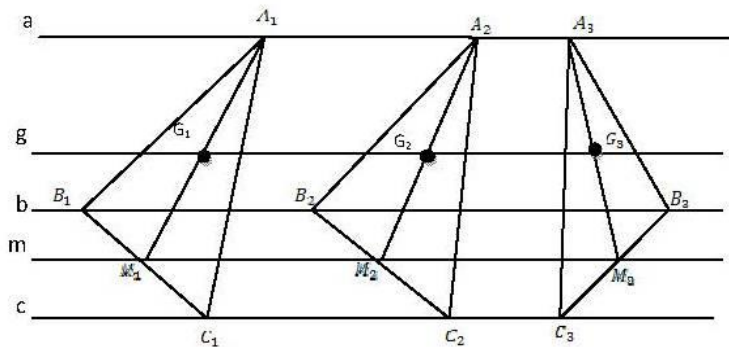
Buradan alırıq ki,

$$G_1 G_2 = OG_2 - OG_1 = \frac{1}{3}(\overrightarrow{A_1 A_2} + \overrightarrow{B_1 B_2} + \overrightarrow{C_1 C_2})$$

$$G_2 G_3 = OG_3 - OG_2 = \frac{1}{3}(\overrightarrow{A_2 A_3} + \overrightarrow{B_2 B_3} + \overrightarrow{C_2 C_3})$$

Şəkil 3

Şəkil 4

Əgər $\vec{a}$ vektoru verilmiş düz xətlərin istiqamətləndirici vektoru olarsa, onda $\overrightarrow{G_1 G_2}$ və $\overrightarrow{G_2 G_3}$ vektorları $\vec{a}$ vektoruna paralel olur. Bu o deməkdir ki, $G_1 G_2$ və $G_2 G_3$ düz xətləri paraleldir. Onların G_2 -ortağ nöqtələri olduğu üçün bu düz xətlər üst-üstə düşür.

Nəzərdən keçirilən məsələni ənənəvi vasitələrlə həll etmək olar. $B_1 C_1, B_2 C_2, B_3 C_3$ - tə-

rəflərinin orta nöqtələrinin b və c düz xətlərinin m orta xəttinə aid olduğunu, G_1, G_2, G_3 nöqtələrinin a və m düz xətlərinə paralel olan g düz xəttinə aid olduğunu $p(a, g):p(g, m) = 2:1$

Burada $p(a, g)$ yazılışı a və g düz xətləri arasında məsafəni göstərir.

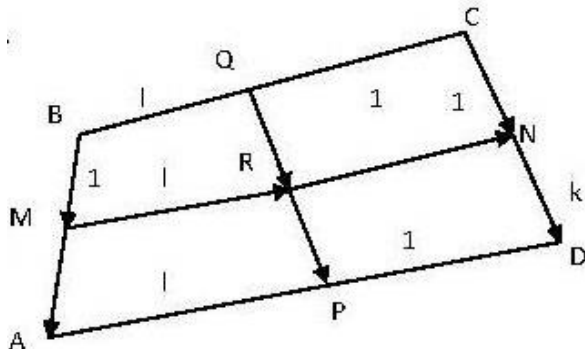
Müəyyən etmək lazımdır: Konstruktiv həll əyanidir, təhsil olunan və başa düşüləndir, nöqtələr çoxluğu i – ilə əməliyyat aparmağa şagird-

ləri istiqamətləndirir. Ona görə də şagirdlərlə bu həll üsulunun seçilməsi tövsiyə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, şagirdlərdə riyazi təfəkkürün müxtəlif tərəflərini inkişaf etdirmək üçün şagirdlərin məsələnin məzmunundan asılı olaraq eyni bir məsələnin həllində bu və ya digər yanaşmanın üstünlükləri və çatışmazlıqlarını tutaraq bir neçə həll üsulunun müqayisə olunmasından təcrübədə istifadəsi məqsəduyğundur.

Məsələ3. A,B,C,D nöqtələri bir müstəviyə aid deyildir. AB və CD parçaları M və N nöqtələri ilə bərabər k nisbətində AD və BC parçaları isə P və Q nöqtələri ilə bərabər l nisbətində bölünmüşdür. M,N,P və Q nöqtələrinin bir müstəviyə aid olduğunu isbat edin.

Həlli. Aydındır ki, məsələ afin xarakterlidir. Onda bir düz xətt üzərində yerləşən parçaların nisbətləri verilir və dörd nöqtənin bir müstəviyə aid olmasını isbat etmək tələb olunur. Məsələ 2-nin həllindən istifadə edək. MN parçasını R nöqtəsi ilə l nisbətində bölək. (Şəkil 5.)

Şəkil 5

$$\overrightarrow{MR} = l\overrightarrow{RN}.$$

$$\text{Onda } \overrightarrow{QR} = \frac{1}{1+l} \cdot \overrightarrow{BM} + \frac{l}{1+l} \cdot \overrightarrow{CN} \text{ olar.}$$

Analoji qayda ilə

$$\overrightarrow{RP} = \frac{1}{1+l} \cdot \overrightarrow{MA} + \frac{l}{1+l} \cdot \overrightarrow{ND} \text{ yazmaq}$$

olar.

Şərtə görə

$$\overrightarrow{MA} = k\overrightarrow{BM}$$

$$\text{və } \overrightarrow{ND} = k\overrightarrow{CN} \text{ olduğundan}$$

$$\overrightarrow{RP} = \frac{1}{1+l} \cdot (k\overrightarrow{BM}) + \frac{l}{1+l} \cdot (k\overrightarrow{CN})$$

$$\text{Və ya } \overrightarrow{RP} = k\overrightarrow{QR} \text{ alarıq.}$$

Problemnin aktuallığı. Beləliklə, $\overrightarrow{RP}$ və $\overrightarrow{QR}$ vektorları kollinear, ona görə də Q,R və P nöqtələri MN düz xəttini R nöqtəsində kəsən müəyyən bir düz xəttə aiddir. Belə olan halda M,N,P və Q nöqtələri bir müstəviyə aiddir.

Problemnin elmi yeniliyi. Afin məzmunlu məsələlər və onların həlli yolları.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Afin məsələləri ilə metrik məsələlərdən fərqləndirməyə kömək edir. Məsələnin tipini və onun həlli üçün vektor hesabının hansı qanunlarını tətbiq etmək lazım gəldiyini dəqiq müəyyən edir. Məqaləni orta məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Xanəli Paşayev, Maqsud Nəcəfov. Analitik həndəsədən mühazirələr Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
2. Mərdanov M.C. və b. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
3. Həndəsə. 9-10-cu siniflər üçün dərs vəsaiti Bakı: Maarif, 1982.
4. Poqorelov A.V. Həndəsə: Orta məktəbin 7 -11-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1991.
5. Преподавание геометрии в 6-8 классах: Сб статей. / Сост.В.А. Гусев. М.: Просвещение 1979.

E-mail: abakarova_k@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, ped.ü.fəls.dok., dos. N.B. Nəsirov

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018

Gülzar Nizayət qızı Qocayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**MƏRKƏZİ SİMMETRİYA METODUNUN TƏTBİQİ İLƏ
MƏSƏLƏ HƏLLİ HAQQINDA**

Гюльнар Низаят гызы Годжаева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**О РЕШЕНИИ ЗАДАЧИ С ПРИМЕНЕНИЕМ
МЕТОДА ЦЕНТРАЛЬНОЙ СИММЕТРИИ**

Gulnar Nizayat Gocayeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

**ABOUT PROBLEM SOLVING WITH APPLICATION
OF CENTRAL SYMMETRY METHOD**

Xülasə: Məqalədə mərkəzi simmetriyanın bəzi mühüm xassələri və mərkəzi simmetriyaya aid məsələ həllinin bəzi xarakterik xüsusiyyətləri göstərilmiş, onların izahı üçün məsələ həlli nümunələri verilmişdir. Mərkəzi simmetriya mövzusunun məktəb riyaziyyat kursunda tədrisinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri bu məqalədə açıqlanmışdır.

Açar sözlər: Mərkəzi simmetriya, hərəkət, məsələ, fiqur, müstəvi, bucaq

Резюме: В статье излагаются некоторые характерные особенности проблемы центральной симметрии и приводятся примеры решения задач для их интерпретации. В статье показаны некоторые важные свойства центральной симметрии и некоторые характерные особенности проблемы центральной симметрии, даны примеры решения задачи для их интерпретации. В этой статье описываются важные особенности обучения центральной симметрии на школьном курсе математики.

Ключевые слова: Центральная симметрия, действие, задача, фигура, плоскость, угол

Summary: The article outlines some of the characteristic features of the problem of central symmetry and provides examples of problem solving for their interpretation. Some of the important properties of the central symmetry and some of the characteristic features of the problem of central symmetry are shown in the article and examples of problem solving for their interpretation are given important features of central symmetry teaching at school mathematics course are described in this article.

Key words: Central symmetry, action, the issue, figure, plane, the angle

Elə məsələlər var ki, onları həll etmək üçün fiqurun müxtəlif hissələrini bir-birinə yaxınlaşdırmaq və ya üst-üstə salmaq lazım gəlir. Belə məsələlərdə bəzən mərkəzi simmetriyadan istifadə etmək əlverişli olur. Seçilmiş mərkəzə nəzərən fiqurun bir hissəsi müstəvinin başqa bir yerinə köçürülür, bununla da fiqurun müxtəlif hissələrini bir-birinə yaxınlaşdırmaq və verilənləri certyoja daxil etmək mümkün olur. Nəticədə məsələ, həlli əvvəlcədən bizə məlum olan məsələyə və ya həlli verilən məsələyə nəzərən daha

asan olan məsələyə gətirilir. Əvvəlcə mərkəzi simmetriya və onun xassələri haqqında aşağıdakı nəzəri materialları nəzərdən keçirək.

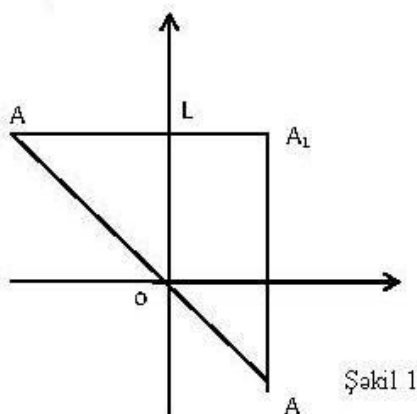
1. AA_1 düz xətt parçası O nöqtəsindən keçib, bu nöqtədə yarıya bölünürsə, A və A_1 nöqtələrinə O nöqtəsinə nəzərən simmetrik nöqtələr, O isə simmetriya mərkəzi deyilir.

2. F fiqurundan O nöqtəsinə nəzərən ona simmetrik olan F' fiquruna keçməyə O nöqtəsinə nəzərən simmetrik fiqurlar deyilir və s.

Mərkəzi simmetriyanın aşağıdakı mühüm xassələrini qeyd edək:

Xassə 1. Mərkəzi simmetriya birinci növ hərəkətdir.

Xassə 2. Mərkəzi simmetrik nöqtələr simmetriya mərkəzindən keçən eyni bir düz xətt üzərində ondan müxtəlif tərəflərdə və eyni məsafədədir (şəkil 1)

Şəkil 1

Xassə 3. Müstəvinin özünün O nöqtəsi ətrafında 180° -lik bucaq qədər döndərdikdə onun O-dan fərqli hər bir A nöqtəsi, O mərkəzinə nəzərən buna simmetrik olan A' nöqtəsi üzərinə düşər. Bu zaman O mərkəzi öz-özünə çevrilir. Beləliklə, simmetriya mərkəzi yeganə ikiqat nöqtədir.

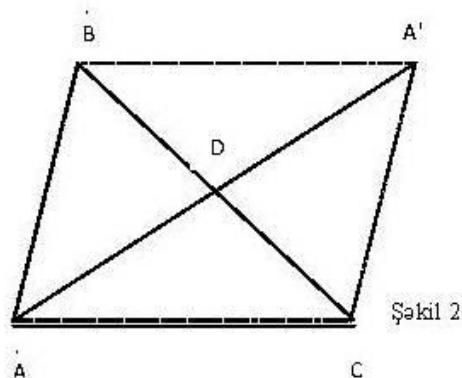
Xassə 4. Mərkəzi simmetriyada düz xətt özünə paralel düz xətt özünə paralel düz xəttə çevrilir (xüsusi halda mərkəzdən ikiqatdır).

Məsəl: İsbat edin ki, üçbucağın ixtiyari medianı, arasında qaldığı tərəflərin cəmi ilə üçüncü tərəfin fərqi yarımdan kiçik, bu tərəflərin cəmi ilə üçüncü tərəfin fərqi yarımdan böyükdür.

İsbatı: ABC verilmiş üçbucaq, AD isə BC tərəfinə çəkilmiş median olsun.

$Z_0(A) \rightarrow A'$ olsun (şəkil 2). $\triangle ACA'$ -dən $AA' < AC + CA'$ və ya $2m_a < b + c$,

Buradan isə, $m_a < \frac{b+c}{2}$ alırıq.

Şəkil 2

$\triangle DAC$ -dən : $AD > AC - CD$ və ya $m_a > b - \frac{a}{2}$;

$\triangle ABD$ -dən : $AD > AB - BD$ və ya $m_a > c - \frac{a}{2}$

Sonuncu bərabərlikləri tərəf – tərəfə toplasaq:

$2m_a < b + c - a$ və ya $m_a > \frac{b+c-a}{2}$; alırıq.

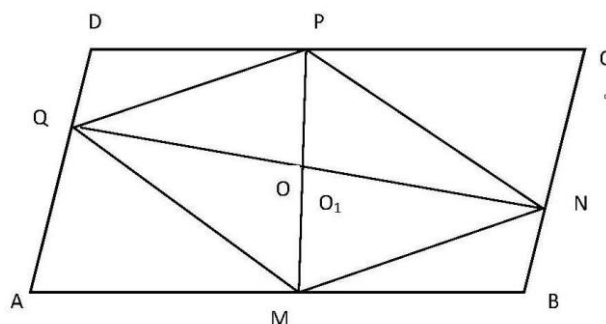
Beləliklə, $\frac{b+c-a}{2} < m_a < \frac{b+c}{2}$

Məsəl: ABCD paraleloqramının daxilində MNPQ paraleloqramı quruluşudur. M nöqtəsi AB-nin, N nöqtəsi BC-nin, P nöqtəsi DC-nin, Q nöqtəsi isə AD-nin üzərindədir. İsbat edin ki, paraleloqramların simmetriya mərkəzləri üst-üstə düşür.

İsbatı: MP ilə NQ-nin kəsişmə nöqtəsi O, AC ilə BD-nin kəsişmə nöqtəsi O olsun (şəkil 3)

1) $Z_0(M) \rightarrow P$, $Z_0(N) \rightarrow Q$ olar

2) M nöqtəsi AB-nin, P isə DC-nin üzərində və $AB \parallel DC$ olduğu üçün $Z_0(AB) \rightarrow DC$

Şəkil 2

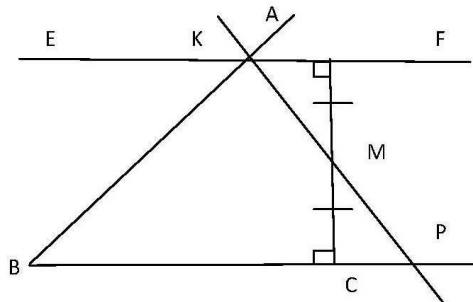
3) N nöqtəsi BC-nin, Q isə DA-nın üzərində və $BC \parallel DA$ olduğu üçün, $Z_0(BC) \rightarrow DA$ olar.

4) 3 və 2-dən alınır ki, $Z_0(B) = D$

5) Eyni zamanda $Z_0(O) \rightarrow O$ –dur.

Mərkəzi simmetriya metodunun tətbiqi ilə məsələ həlli haqqında

6) 4 və 5-dən alınır ki, $Z_0(B) \rightarrow Z_0(D)$, buradan isə $BO = OD$ olar. O nöqtəsi isə BD -nin üzərindədir. Deməli, O nöqtəsi O_1 nöqtəsi ilə üst-üstə düşür. $O = O_1$

Şəkil 3

Məsələ: ABC bucağı və bunun daxilində M nöqtəsi verilmişdir. M nöqtəsindən elə düz xətt keçirin ki, onun verilən bucağın tərəfləri arasında qalan parçası M nöqtəsində yarıya bölünsün.

Həlli:

Analiz: Fərz edək ki, məsələ həll edilmiş və tələb edilən KP düz xətti qurulmuşdur (şəkil 4) Yəni, KP – düz xətti M nöqtəsindən keçir və $PM = MK$ -dir.

Aşkardır ki, $Z_M(P) \rightarrow K$ -dir (və ya tərsinə) $Z_M(BC) \rightarrow EF$ olsun. BC düz xətti P -dən keçdiyi üçün M nöqtəsinə nəzərən BC -yə simmetrik olan EF düz xətti də M -ə nəzərən P -yə simmetrik olan K nöqtəsindən keçir. Deməli,

$$K = (BA) \cap (EF)$$

Qurma:

1) $Z_M(BC) \rightarrow EF$, qurulur, $(BA) \cap (EF) = K$

2) $Z_M(K) \rightarrow P$ qurulur.

KP tələb olunan düz xətdir.

İsbatı. Qurma və analizdən aşkardır.

Araşdırma: Qurma prosesində aparılan əməliyyatın hər biri birqiymətli olduğundan məsələnin yeganə həlli vardır.

Məsələnin başqa həll üsulları da vardır. Bunlardan bəzilərini göstərək:

II üsul: $Z_m(B) \rightarrow B_1$ nöqtələrindən bucağın tərəfinə paralel düz xətt çəkin.

III üsul: M – nöqtəsindən BC tərəfinə paralel düz xətt çəkib, bu xətt ilə BA -nın kəsişmə nöqtəsini N ilə işarə edib, BA üzərində $NK = NB$ parçalarını ayırın. KM şüasının BC -ni kəsdiyi nöqtəni P ilə işarə edin.

IV üsul: M – nöqtəsindən BC -yə onu L nöqtəsində kəsən perpendikulyar düz xətt çəkərək, üzərində $LM = ME$ parçasını ayıraraq E nöqtəsindən EL -ə EF perpendikulyarlarını qurun. EF ilə BA tərəfini kəsişdiyi nöqtəni K ilə işarə edin. KM düz xəttini çəkin və bunun BC tərəfini kəsdiyi nöqtəni P ilə işarə edin. KP tələb edilən parça olar. Məsələdə parçanın iki bərabər hissəyə bölünməsinə xüsusi hal kimi baxsaq, məsələni ümumiləşdirmək olar.

Problemə aktuallığı. Tikintidə, maşın və mexanizmlərin hazırlanmasında, həyatda simmetriyanın zəruri olduğunu nəzərə alaraq onun məktəb təlimində şagirdlərə öyrədilməsi həmişə lazımdır.

Problemə elmi yeniliyi. Mərkəzi simmetriyanın nəzəri əsasları, uyğun çalışmalar seçilmiş və onların həlli nümunələri verilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Mərkəzi simmetriyanın həyatda mühüm tətbiqləri var. Ona görə də onun xassələrinin öyrənilməsi və praktik tətbiqləri əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S., Asalova N.A., Xudaverdiyeva G.N. Həndəsədən qurma məsələlərinin həlli metodları: Metodik göstəriş. Bakı: ADPU, 1993.
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədris metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.
3. Болтянский В.Г., Гутенмахер В.Л. Симметрия в алгебре. М., 2002.
4. Əsgərov K.S., Axundov S.S. Elementar həndəsə, Bakı: API, 1974.
5. Mərdanov M.C. və b. Həndəsə: orta məktəbin 7-11 sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2008.
6. Погорелов А.В. Həndəsə: orta məktəbin 7-11 sinifləri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1991.

E-mail: gulnar.gr95@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, dos. N.B. Nəsirov*

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2018

UOT 37.01

Sona Vilayət qızı Əsədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜƏYYƏN İNTEQRALIN TƏTBİQLƏRİ

Сона Вилаят гызы Асадова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПРИМЕНЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ ИНТЕГРАЛОВ

Sona Vilayat Asadova
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE APPLICATIONS OF DEFINITE INTEGRAL

Xülasə: Məqalədə inteqralın tətbiqi zamanı şagirdlərin qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılması metodikası işlənmişdir. Belə ki, inteqralın köməyiylə fiqurların sahələrinin hesablanmasına kömək etdiyi isbat edilir.

Açar sözlər: cəbr, həndəsə, sahə, həcm, inteqral

Резюме: В статье рассматривается методика решение примеров определенных интегралов. Были рассмотрены задачи, в которых можно найти площади фигур или объемы вращающихся тел с помощью интегралов.

Ключевые слова: алгебра, геометрия, область, объем, интеграл

Summary: The solution methods of problems on application of definite integral has been explained in this article. The calculation area of figures, volume of rotation objects have been reviewed on examples with the help of integral.

Key words: algebra, geometry, area, volume, integrated

Müşahidələr göstərir ki, müəyyən inteqralın tətbiqi zamanı şagirdlər müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar. İnteqralın tətbiqi XI sinif cəbr və analizin başlanğıcı kursunda sahələrin hesablanması, həndəsə kursunda isə həcmərin hesablanması zamanı öyrənilir. Bu zaman sahə və həcmərin xassələri şagirdlər tərəfindən gözlənilməlidir. Sahələrin və həcmərin həmişə müsbət olması əvvəlcədən qeyd edilməlidir.

İnteqralın köməyi ilə fiqurların sahələrinin hesablanması məsələləri həmişə əyrixətli trapesiyanın sahəsinin hesablanmasına gətirilir. Üç tərəfdən düz xətt və bir tərəfdən əyri ilə həddəlanmış müstəvi fiqura əyrixətli trapesiya deyilir.

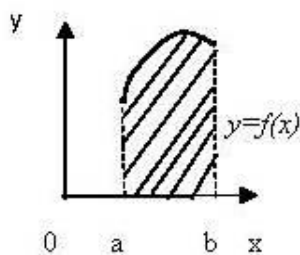
Belə ki, iki düz xətt paralel olmaqla üçüncü düz xəttə perpendikulyar olub, əyri isə paralel düz xətlərin hər birini yalnız bir nöqtədə kəsir.

Ola bilər ki, paralel düz xətlərdən biri, yaxud hər ikisi bir nöqtəyə çevrilsin.

Fərz edək ki, $[a; b]$ parçasında kəsilməz və mənfi olmayan $f(x)$ funksiyası verilmişdir. Əyrixətli trapesiya $y=f(x)$ əyrisi, Ox absis oxu və $x=a$, $x=b$ düz xətləri ilə ($a \leq x \leq b$, $0 \leq y \leq f(x)$) şərtlərini ödəyən nöqtələr çoxluğu) həddəlanmışdır. (şəkil 2) Asanlıqla göstərmək olar ki, bu əyrixətli trapesiyanın sahəsi $S = \int_a^b f(x) dx$ düsturu ilə hesablanır.

Aşağıdakı sahələrin hesablanmasına aid olan bəzi misallara baxaq:

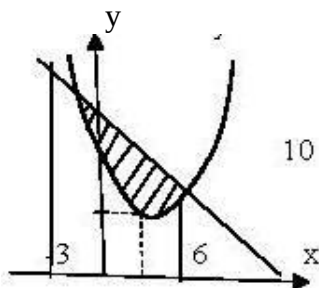

Misal. $y = \frac{1}{3}x^2 - 2x + 4$ və $y = 10 - x$ xətləri ilə hüdudlanmış sahəni hesablayın.

Həlli. $y = \frac{1}{3}x^2 - 2x + 4$ parabola əyrisidir. Parabolanın təpə nöqtələrinin koordinatlarını tapaq.

$$y' = \frac{2}{3}x - 2; x_0 = 3; y_0 = \frac{1}{3}9 - 6 + 4 = 1$$

Təpə nöqtəsi $A(3;1)$ nöqtəsidir. Bu parabola absis oxunu kəsmir. Çünki $D < 0$ -dır. Ordinat oxunu $(0;4)$ nöqtəsində kəsir. $Y = 10 - x$, $x + y = 10$ və ya $\frac{x}{10} + \frac{y}{10} = 1$ düz xəttin parçaları tənliyidir. Absis və ordinat oxlarından 10 vahid parça ayıran düz xətdir. Bu əyrilərin kəsişmə nöqtəsini tapırıq:

$$\frac{1}{3}x^2 - 2x + 4 = 10 - x$$

$$x_1 = 3; x_2 = 6 \text{ alırıq. Onda } -3 \leq x \leq 6$$

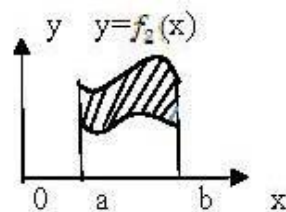
$$S = \int_{-3}^6 (10 - x - \frac{1}{3}x^2 + 2x - 4) dx =$$

$$\int_{-3}^6 (6 + x - \frac{1}{3}x^2) dx = (6x + \frac{x^2}{2} - \frac{x^3}{9}) \Big|_{-3}^6 = 40,5.$$

Tutaq ki, müstəvi fiqur $x=a$, $x=b$ ($a < b$) düz xətləri və $[a; b]$ parçasında $0 \leq f_1(x) \leq f_2(x)$ şərtlərini ödəyən kəsilməz $f_1(x)$, $f_2(x)$ funksiyalarının qrafikləri ilə hüdudlanıb. Belə fiqurun sahəsi

$$S = \int_a^b [f_2(x) - f_1(x)] dx \text{ y } y = f_2(x)$$

düsturu ilə hesablanır. $Y = f_1(x)$

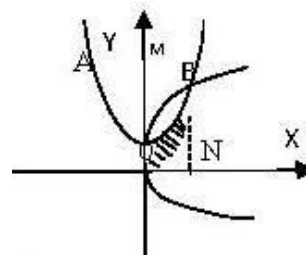
Misal. $y^2 = 2px$, $x^2 = 2py$ parabolaları ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsini hesablayın.

Həlli. Axtarılan sahə OAMN və OBMN əyrixətli üçbucaqlarının sahələri fərqiçidir. OAM əyrisi üzrə $y = \sqrt{2px}$, OBM əyrisi üzrə $y = \frac{x^2}{2p}$ olduğunu nəzərə alaraq parabolaların kəsişmə absisini tapaq:

$$\frac{x^4}{4p^2} = 2px$$

$$x^4 - 8p^3x = 0$$

$$x(x^3 - 8p^3) = 0 \quad 0 \quad N$$

Buradan, $x=0$ (O nöqtəsinə uyğundur) və $x^3 = 8p^3$ və ya $x = 2p$ alınır. Bu isə M nöqtəsinin absisidir. Deməli

$$S = S_{OAMN} - S_{OBMN} = \int_0^{2p} \sqrt{2px} dx - \int_0^{2p} \frac{x^2}{2p} dx =$$

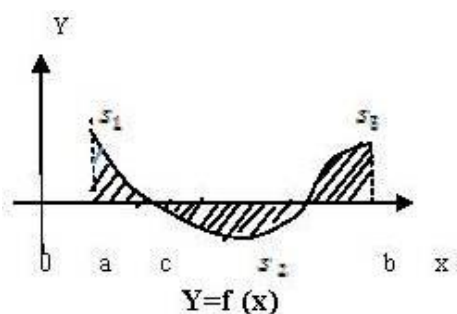
$$\sqrt{2p} \int_0^{2p} \sqrt{x} dx - \frac{1}{2p} \int_0^{2p} x^2 dx = \sqrt{2p} \frac{x^{\frac{3}{2}}}{\frac{3}{2}} \Big|_0^{2p} - \frac{1}{2} \cdot \frac{x^3}{3} \Big|_0^{2p} =$$

$$= \frac{2}{3} (2p)^{\frac{3}{2}} - \frac{1}{3} (2p)^2 = \frac{4}{3} p^2.$$

$[a; b]$ parçasında kəsilməz $f(x)$ funksiyasının bu parçada işarəsi dəyişəndirsə, uyğun fiqurun sahəsi $S = \int_a^b f(x) dx$ və ya

$$S = S_1 - S_2 + S_3 \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

$$(S_1 = \int_a^c f(x) dx, S_2 = \int_c^d f(x) dx, S_3 = \int_d^b f(x) dx)$$

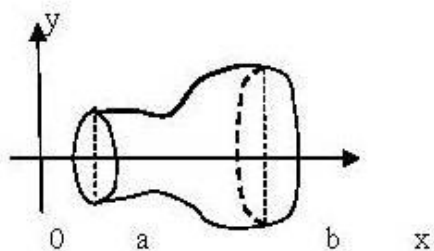

Fırlanma cisimlərinin həcmi. $Y=f(x)$

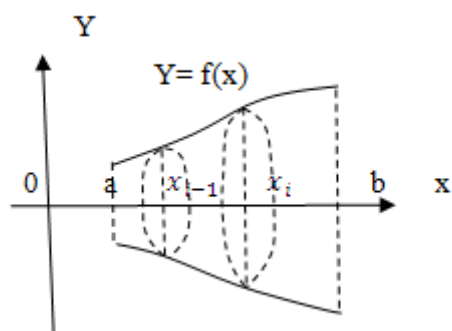
İndi isə müəyyən inteqralı fırlanma cisimlərinin həcmi hesablanmasına tətbiq edək.

Verilmiş $[a; b]$ ($a < b$) parçasında kəsilməz, mənfi olmayan $y=f(x)$ funksiyasının qrafiki, Ox absis oxu və $x=a$, $x=b$ düz xətləri ilə həddəndirilmiş əyrizətli trapesiyanın Ox oxu ətrafında fırlanmasından alınan cisim fırlanma cismi adlanır. Belə cismin həcmi

$V = \pi \int_a^b f^2(x) dx$ düsturu ilə hesablanır.

İsbatı. Tutaq ki, əyrizətli trapesiyanın Ox oxu ətrafında fırlanmasından alınan fiqurun həcmi tapmaq tələb olunur. $[a; b]$ parçasını

$$a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b$$

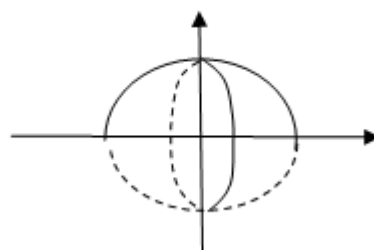
nöqtələri ilə n hissəyə bölək və hər hissədə c_i nöqtəsi götürək. Cismin x_{i-1} və x_i nöqtələrindən keçməklə Ox oxuna perpendikulyar olan müstəvilər arasındakı qalan hissəsinin həcmi əvəzinə təqribi olaraq, hündürlüyü Δx_i radiusu $f(c_i)$ olan silindrin həcmi götürmək olar.

$$\Delta V_i = \pi [f(c_i)]^2 \cdot \Delta x_i \quad (i = \overline{1, n}).$$

Cismin həcminə bu hissələrin həcmələrinin cəmi kimi baxmaq olar:

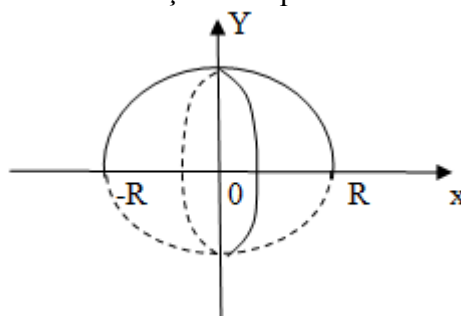
$$V_n = \pi \int_a^b f^2(x) dx$$

Misal. Radiusu R olan kürənin həcmi tapın.

Həlli. $x^2 + y^2 = R^2$ çevrəsinin Ox oxundan yuxarıda qalan hissəsinə uyğun yarımdairənin $(y = \sqrt{R^2 - x^2}, -R \leq x \leq R)$ bu ox ətrafında fırlanmasından R radiuslu kürə alınır.

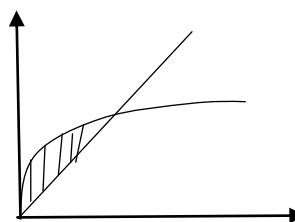
$V = \pi \int_a^b f^2(x) dx$ düsturunun köməyi ilə bu kürənin həcmi üçün alırıq:

$$\begin{aligned} V &= \pi \int_{-R}^R (\sqrt{R^2 - x^2})^2 dx = \pi \int_{-R}^R (R^2 - x^2) dx = \\ &= \pi \left(R^2 x - \frac{x^3}{3} \right) \Big|_{-R}^R = \pi \left(R^3 - \frac{R^3}{3} + R^3 - \frac{R^3}{3} \right) = \frac{4\pi}{3} R^3. \end{aligned}$$

Misal. $y = \sqrt{x}$ və $y = x$ xətləri ilə həddəndirilmiş fiqurun absis oxu ətrafından fırlanmasından alınan cismin həcmi tapın.

Həlli. $y = \sqrt{x}$ -dən $x=0$; $x=1$ alırıq.

$$\begin{aligned} V &= \pi \int_0^1 ((\sqrt{x})^2 - x^2) dx = \pi \int_0^1 (x - x^2) dx = \\ &= \pi \left(\frac{x^2}{2} - \frac{x^3}{3} \right) \Big|_0^1 = \frac{\pi}{6}. \end{aligned}$$

Müəyyən integralın tətbiqləri

Alarıq. Yəni əyrixətli trapesiya aşağıdan və yuxarıdan $y_1 = f_1(x)$ və $y_2 = f_2(x)$ ayrıləri ilə məhduddursa onda fırlanan cismin həcmi

$$V = \pi \int_a^b (y_1^2 - y_2^2) dx = \pi \int_a^b [f_2^2(x) - f_1^2(x)] dx.$$

olar.

Misal. $y = x^2 + 1$, $x=0$, $x=3$, $y=0$ xətləri ilə həddüdlənmiş fiqurun Ox oxu ətrafında fırlanmasından alınan cismin həcmi tapın.

Həlli.

$$\begin{aligned} V &= \pi \int_0^3 y^2 dx = \pi \int_0^3 (x^2 + 1)^2 dx = \\ &= \pi \int_0^3 (x^4 + 2x^2 + 1) dx = \\ &= \pi \left(\frac{x^5}{5} + \frac{2}{3}x^3 + x \right) \Big|_0^3 = \\ &= \pi \left(\frac{243}{5} + 18 + 3 \right) = \frac{348\pi}{5}. \end{aligned}$$

$[a; b]$ parçasında kəsilməz $y_1 = f_1(x)$, $y_2 = f_2(x)$ ($0 \leq f_1(x) \leq f_2(x)$) funksiyalarının qrafikləri və $x=a$, $x=b$ düz xətləri ilə həddüdlənmiş fiqurun Ox oxu ətrafında fırlanmasından alınan cismin həcmi

$$V = \pi \int_a^b (y_2^2 - y_1^2) dx$$

düsturu ilə hesablanır.

Problemin aktuallığı və praktik əhəmiyyəti.

Müşahidələr göstərir ki, məktəb riyaziyyatı tədrisində müəyyən integralın tətbiqləri şagirdlər tərəfindən müxtəlif çətinlərlə rastlaşır. Bu nöqtəyi nəzərdən müəyyən integralın tətbiqlərinin araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbdə cəbr və analizin başlanğıcı kursunun təlimində şagirdin fərdi yanaşma zərurəti meydana çıxır. Bu səbəbdən də materialın əhəmiyyəti mənimsəmə, həm də şərh etmə xarakterinə görə zəruri sayılır

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M., Yaqubov M., Mirzəyev S. və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çapaşoğlu, 2014.
2. Nəşibov M.X. Məktəb kursunda riyazi analizin elementləri. Bakı, 1991.
3. Məmmədov Ə. Elementar riyaziyyat. Bakı, 2012.
4. Hacıyev M.Ş. Törəmə və integralın orta məktəb riyaziyyat və fizika kursunda məsələ həllinə tətbiqi metodikası: Ped.elm.nam. ...dis.avtoref. Bakı, 1988.

E-mail: sona.asadova.94@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, dos. A. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2018

UOT 37.01

Ramal Vahid oğlu Həsənli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

PARÇANIN ORTA NÖQTƏSİNİN KOORDİNATLARI VƏ SFERANIN TƏNLIYİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ HAQQINDA

Рамал Вахид Гасанлы
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОБ ОБУЧЕНИИ КООРДИНАТЫ ТОЧКИ СЕРЕДИНЫ ОТРЕЗКА И УРАВНЕНИЕ СФЕРЫ

Ramal Vakhid Hasanli
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE COORDINATE OF MIDDLE POINT OF LINE SEGMENT AND EQUATION OF SPHERE LEARNING ABOUT

Xülasə: “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” və “Sferanın tənliyi” mövzuları orta məktəbdə tədris olunur. Bu mövzular koordinat metodunun tətbiqlərinə aiddir. “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” və “Sferanın tənliyi” mövzularının öyrənilməsi, bir sıra həndəsi məsələləri yeni üsulla həll etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Nöqtə, koordinat oxu, məsafə, parça, sferanın tənliyi

Резюме: «Координаты точки середины отрезка» и «уравнение сферы» изучается на школьном курсе математики. Данные темы относятся к изучению методов координат. «Координаты точки середины отрезка» и «уравнение сферы» дают нам возможность решить новым способом ряд задач по геометрии.

Ключевые слова: Точка, координатная прямая, расстояние, отрезок, уравнение сферы

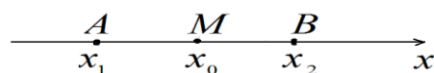
Summary: “The coordinate of middle point of line segment” and “equation of sphere” educated in high school. These topics are related do applications of coordinate methods. “The coordinate of middle point of line segment” and “equation of sphere” leads to solve several geometric problems with a new method.

Key words: Point, coordinates, distance, interval, equation of spheres.

Məktəb riyaziyyat kursunda həndəsə məzmun xətti üzrə tədris olunan mövzular içərisində koordinat metodunun tətbiqlərinə dair “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” və “Sferanın tənliyi” mövzuları da öz əksini tapır. Bu mövzular müxtəlif siniflərdə öyrədilir. Məqalədə əsas məqsədimiz siniflər üzrə “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” və “Sferanın tənliyi” mövzularını ayrı-ayrılıqda şərh edərək, sonda alınan nəticələri göstərməkdir.

“Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” mövzusu 8-ci sinifdə “Dördbucaqlılar” fəslində tədris olunur. Düzbucaqlı koordinat sistemində uc nöqtələrinə görə parçanın orta nöqtəsinin tapılması məsələsi mühüm məsələlərdən biri hesab etmək olar. Əvvəlcə ədəd oxunda, daha sonra müstəvidə parçanın orta nöqtəsi məsələsinə

baxılır. Ədəd oxu üzərində parçanın orta nöqtəsinin koordinatının tapılmasını müəllim problem kimi qoyub şagirdlərin bu düsturu almasına istiqamətləndirməlidir.

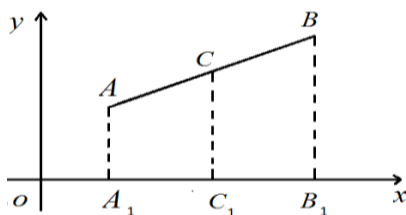
Şəkil 1.

Məsələn, Ədəd oxu üzərində $A(x_1)$ və $B(x_2)$ nöqtələri verilmişdir. AB parçasının orta nöqtəsi $M(x_0)$ olarsa, x_0 koordinatını necə tapa bilərik? (şəkil 1)

Şagirdlər $M(x_0)$ nöqtəsinin AB parçasının orta nöqtəsi olduqda $AM=MB$ və ədəd oxu üzərində iki nöqtə arasında məsafə düsturuna əsasən

$$AM = |x_0 - x_1| \text{ və } MB = |x_2 - x_0|$$

olmasını, $x_0 - x_1 = x_2 - x_0$ bərabərliyinə əsasən axtarılan AB parçasının orta nöqtəsinin koordinatının $x_0 = \frac{x_1 + x_2}{2}$ olduğunu müəyyənləşdirirlər və belə bir nəticəyə gəlirlər. Ədəd oxu üzərində parçanın orta nöqtəsinin koordinatı parçanın uc nöqtələrinin koordinatlarının cəminin yarısına bərabərdir. Müəllim ədəd oxu üzərində parçanın orta nöqtəsinin koordinatının tapılmasına dair bir neçə tapşırıq verməklə şagirdlərin fəallığını artırır. Məsələn, Mərkəzi ədəd oxu üzərində olan diametrinin uc nöqtələri C(-3) və D(5) olan çevrənin mərkəzi nöqtəsinin koordinatını tapın. Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər çevrənin tərifinə əsaslanaraq çevrənin mərkəzinin, onun diametrinin orta nöqtəsi olmasına görə alırlar ki, əgər C(-3) və D(5) nöqtələri diametrin uc nöqtələridirsə, onda çevrənin mərkəzini $M(x)$ nöqtəsi qəbul etsək, bu nöqtənin koordinatı $x = (-3 + 5) : 2$, yəni $x = 1$ alınırlar. İndi isə koordinat müstəvisində parçanın orta nöqtəsinin koordinatlarının tapılması məsələsinin necə aparıldığına dair metodik şərh verməyə çalışaq. $A(x_1, y_1)$ və $B(x_2, y_2)$ müstəvi üzərində verilmiş ixtiyari iki nöqtədir. Şagirdlər bu nöqtələri birləşdirib AB parçası alırlar və $C(x; y)$ bu parçanın orta nöqtəsi olsun. $A_1(x_1, 0)$, $C_1(x, 0)$, $B_1(x_2, 0)$ olar. Fales teoreminə əsasən C_1 nöqtəsi A_1B_1 parçasının orta nöqtəsidir.

Şəkil 2.

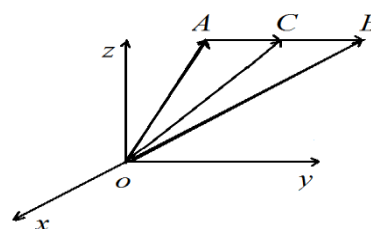
Buradan, $x - x_1 = x_2 - x$ və $x = \frac{x_1 + x_2}{2}$,

oxşar mühakimələrdən, $y = \frac{y_1 + y_2}{2}$ alınır. Beləliklə, şagirdlər müstəvidə yerləşən parçanın orta nöqtəsinin koordinatlarını tapır və konkret tapşırıqlar yerinə yetirməklə mövzu möhkəmləndirilir. (Şəkil 2) Fəzada “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” mövzusu 11-ci sinifdə tədris edilir. “Həndəsə 11” dərsliyində fəzada verilmiş iki $A(x_1, y_1, z_1)$ və $B(x_2, y_2, z_2)$ nöqtələri üçün

AB parçasının $C(x; y; z)$ orta nöqtəsinin koordinatlarının düsturu müstəvi üçün göstərdiyimiz düstura analogi olaraq alınır:

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2} \quad y = \frac{y_1 + y_2}{2} \quad z = \frac{z_1 + z_2}{2}$$

Burada fərq ondadır ki, müstəvi üzərində nöqtə iki, fəzada isə üç koordinatı ilə müəyyən olunur. Ona görə də Parçanın orta nöqtəsinin koordinatlarını ümumi şəkildə belə ifadə edə bilərik: Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları bu nöqtələrin uyğun koordinatları cəminin yarısına bərabər olan nöqtənin koordinatlarına deyilir. (şəkil 3.)

Şəkil 3.

Buradan belə nəticə çıxır ki, bu düsturların köməkliyi ilə parçanın uc nöqtələrdən birinin və orta nöqtəsinin koordinatları məlum olduqda digər uc nöqtəsinin koordinatlarını da tapmaq olar. Burada daha ümumi məsələyə də baxmaq olar. Yəni C nöqtəsi AB parçasının daxilində yerləşən, amma orta nöqtəsi olmayan ixtiyari bir nöqtədir. Onda C nöqtəsini necə tapa bilərik? İlk öncə C nöqtəsinin AB parçasını hansı nisbətdə böldüyü müəyyənləşdirilir. Yəni tutaq ki, C nöqtəsi AB parçasını $k : n$ nisbətində bölür. C nöqtəsinin koordinatları tapılır. $AC : CB = k : n$ olduğundan, $n \cdot AC = k \cdot CB$ olur.

$$\begin{aligned} n \cdot (x - x_1; y - y_1; z - z_1) &= k \cdot (x_2 - x; y_2 - y; z_2 - z) \end{aligned}$$

Vektorların bərabərliyinə görə

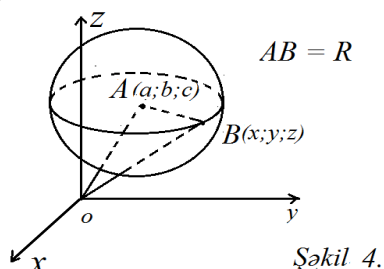
$$n \cdot (x - x_1) = k \cdot (x_2 - x); \quad n \cdot (y - y_1) = k \cdot (y_2 - y);$$

$$n \cdot (z - z_1) = k \cdot (z_2 - z) \text{ olar.}$$

Onda isə $C(x; y; z)$ nöqtəsinin koordinatları $x = \frac{nx_1 + kx_2}{n+k}$; $y = \frac{ny_1 + ky_2}{n+k}$; $z = \frac{nz_1 + kz_2}{n+k}$ olur. Burada xüsusi halda əgər $k = n$ -dirsə, onda parçanın orta nöqtəsinin koordinatı alınır.

Sferanın tənliyi: Şagirdlərə “Sfera və kürə. Sferanın tənliyi” mövzusu 11-ci sinifdə tədris olunur. “Həndəsə 11” dərsliyində əvvəlcə sfera və kürə haqqında məlumatlar verilir və bu

fəza fiqurları haqqında şagirdlərdə təsəvvür yaradıldıqdan sonra, müəllim sferanın tənliyini şagirdlərə öyrədir.

Şəkil 4.

Fəzada ixtiyari bir A nöqtəsi və ixtiyari AB parçası götürülür. A nöqtəsi verilmiş nöqtə, AB parçası verilmiş parçadır. Fəzanın verilmiş A nöqtəsindən verilmiş AB məsafədə olan bütün nöqtələrinin həndəsi yerinə sfera deyilməsi şagirdlərə tədris olunur. Sferanın yuvarlaq cisimlərə aid fəza fiquru olması, bu xüsusiyyətinə görə həm də yarımçevrənin öz diametri ətrafında fırlanmasından alınan cisim kimi də tərif verilməsi şagirdlərə çatdırılır. Sferanın mərkəzi ilə ixtiyari bir nöqtəsini birləşdirən parça sferanın radiusu adlanması və $AB = R$ olması göstərilir. Sferanın daxili nöqtələri və sfera səthindən xaricdə yerləşən nöqtələr sferaya aid olmaması, yəni sfera üçün $AB < R$ və $AB > R$ şərtlərinin ödənməməsi şagirdlərə çatdırılır. Fəzada $AB \leq R$ şərtini ödəyən fəza fiquru və ya yuvarlaq cisim kürə olması və onun səthinin sfera ilə örtülməsi şagirdlərə öyrədilir. Sfera haqqında məlumat verildikdən sonra, sferanın tənliyi öyrədilir. Sfera tənliyinin öyrədilməsində ilk addım Dekart koordinat sisteminin seçilməsidir. Fəzada Dekart koordinat sistemində qurulmuş sferanın tənliyinin alınması prosesi, müstəvidə Dekart koordinat sistemində qurulmuş çevrənin

tənliyinə analoji qaydada aparılır. Müəllim üçölçülü fəzada qurulmuş Dekart koordinat sisteminə sferanın mərkəzini $A(a; b; c)$ nöqtəsi və radiusunu R qəbul edərək, sferanın ixtiyari $A(x; y; z)$ nöqtəsini götürüb sferanın tərifinə görə: $AB = R$ və ya $AB^2 = R^2$; Üç ölçülü fəzada iki nöqtə arasındakı məsafə düsturuna görə:

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 + (z - c)^2 = R^2$$

olduğunu şagirdlərə öyrədir. (şəkil 4) Əgər sferanın mərkəzi A nöqtəsi koordinat başlanğıcı olsa, onda $a = b = c = 0$ olur. Onda sfera tənliyini aşağıdakı kimi olar.

$$x^2 + y^2 + z^2 = R^2$$

Müəllim fəzada düzbucaqlı koordinat sisteminə sfera tənliyinə dair bir neçə tapşırıq verməklə şagirdlərdə yaranmış bu anlayışın möhkəmlənərək biliyə çevrilməsinə nail ola bilər. “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları”, “Sfera tənliyi” bu mövzuların orta məktəb riyaziyyat kursunda tədris olunması və şagirdlərə müxtəlif siniflərdə sisteməlik olaraq öyrədilməsi haqqında müəyyən məlumat verməklə yanaşı, həmçinin metodik şərh verməyə çalışdıq.

Problemnin aktuallığı. Bu mövzuların öyrənilməsində şagirdlərin yaradıcı fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalədə bu mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərin qarşısına çıxan çətinlikləri azaltmaq üçün müxtəlif priyomlardan istifadə edilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Orta məktəb riyaziyyat kursunda “Parçanın orta nöqtəsinin koordinatları” və “Sfera tənliyi” müasir elmlə birbaşa bağlı olduğundan praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat

- 1) Ağayev B., İbrahimov Ə., Kreymer A. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: Maarif, 1972.
- 2) Poqorelov A.V. Həndəsə 7-11. Bakı: Maarif, 1991.
- 3) İsmayılova S. Riyaziyyat: 7-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2016.
- 4) Nayma Qəhrəmanova və b. Riyaziyyat: 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Radius, 2017.
- 5) Nayma Qəhrəmanova və b. Riyaziyyat: 9cu sinif üçün dərslik. Bakı: Radius, 2016.
- 6) Mərdanov M. və b. “Həndəsə. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2014.
- 7) Mərdanov M. və b. “Həndəsə. 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2014.

E-mail: ramalhesenli395@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, ped. elm.ü.fəls.dok., dos. T.M. Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2018

Türkan Namaz qızı Əskərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TƏTBİQİ RİYAZİYYAT ELEMENTLƏRİNİN ELMİ-İDRAKİ ROLU HAQQINDA

Тюркан Намаз гызы Аскерли
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

НАУЧНО- ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ РОЛЬ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПРИКЛАДНОЙ МАТЕМАТИКЕ

Turkan Namaz Askarli
State Pedagogical University of Azerbaijan

ABOUT SCIENTIFIC-COGNITIVE ROLE OF COMPONENT OF IMPLEMENTATION- MATHEMATICS

Xülasə: Tədris fənni kimi riyaziyyatın xüsusiyyəti elədir ki, onun təlimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Riyaziyyat məntiqi ciddiliyə malikdir. Riyazi təfəkkür dedikdə, çeviklik, fəallıq, dəqiqlik və s. başa düşülür. Çoxlu riyazi anlayışlar şagirdlərin dialektik təfəkkürünün inkişafına fəal təsir göstərir. Həndəsi fiqurları öyrənərkən elmi dünyagörüşü də inkişaf edir.

Açar sözlər: *təfəkkür, riyazi təfəkkür, çeviklik, fəallıq.*

Резюме: Особенность математики как предмета в том, что его обучение развивает мышление учеников. Математическая логика очень серьезна. Говоря о математическом мышлении, подразумевается гибкость, активность, точность и т. д. Множество математических концепций оказывает активное воздействие на диалектическое мышление учеников.

Ключевые слова: *Мышление, математическое мышление, гибкость, деятельность.*

Summary: The feature of mathematics is that its training influences powerful to development of pupils' mentality. Mathematics has logical stringency. Mathematical mentality is agility, activity, accuracy and so on. Many mathematical concepts influence actively to pupils' development of dialectical mentality. When we learn geometric figures, our scientific worldwiew thrives.

Key words: *Mentality, mathematical mentality, agility, activity.*

Riyaziyyat tədrisi prosesində şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, o cümlədən, məntiqi təfəkkürünü inkişafı üçün öyrənilən elmi müddəaların real həqiqətlə qarşılıqlı əlaqəsini qabarıq şəkildə onlara göstərmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər tədris fənlərində belə real həqiqəti əks etdirmək bir qədər aşıqardır. Riyaziyyat kimi mücərrəd elmlər üçün bu məsələnin həlli nəinki aydın deyil, hətta, kifayət qədər çətindir. Lakin tədris prosesində bu vəzifənin reallaşdırılması zəruridir. Çünki riyaziyyatın real həqiqətə münasibəti daha ümumi məsələnin – riyaziyya-

tın fəlsəfi məsələləri kimi ümumi problemin həllini reallaşdırır.

Məlumdur ki, müasir riyaziyyatda mücərrədlik və konkretlik, kəmiyyət və keyfiyyət, induktiv və deduktiv, sonlu və sonsuz, nisbilik və mütləqlik, xüsusi və ümumi və s. arasında dərin əlaqənin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Beləliklə, riyaziyyatın metodoloji əsasları ilə kifayət qədər tanış olmayan müəllim üçün şagirdlərə riyaziyyatın mahiyyətini aşılamaq çətindir. Fikrimizi aydınlaşmaq üçün bir mücərrəd riyazi anlayışa baxaq:

Qrup elə boş olmayan G çoxluğuna deyilir ki, bu çoxluq üçün xRy binar əməl təyin edilsin və bu əməl aşağıdakı xassələri ödəsin:

- 1) $\forall x, \forall y, \forall z (xRy) Rz = xR(yRz)$;
- 2) $\exists e \forall x (eRx = xRe = x)$;
- 3) $\exists x \exists x^* (xRx^* = x^*Rx = e)$

x, y, z elementləri cürbəcür konkret mənələrə (ədədlər, vektorlar, çevirmələr və s.) malik ola bilər. Elementlərin və əməllərin təbiətindən asılı olmayaraq bu əməllər təyin olunan obyektin riyaziyyatda və riyaziyyatın tətbiq sahələrində daha çox rast gəlinən xassələri ən ümumi halda öyrənməyə imkan verir. İxtiyari riyazi struktur bu qayda ilə, yəni, ixtiyari təbiətli elementlər çoxluğu kimi meydana gəlir və bu çoxluğun elementləri üçün bir və ya bir neçə münasibət təyin edilir.

Təsadüfi deyildir ki, riyazi təfəkkür dedikdə məntiqin ciddi qaydalarına uyğun elmin abstraksiya və idealizə edilmə səciyyəviliyi başa düşülür. Bu xüsusiyyət aşağıdakı qabiliyyətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) Biliklərin formalaşdırılması;
- 2) Formal strukturlar, struktur münasibətlər və əlaqələrlə işləmək (əməliyyat aparmaq);
- 3) Bir əməliyyatdan digərinə keçid və onlar arasında dialektik əlaqələr yaratmaq;
- 4) Təfəkkür prosesinin ixtisar etmək

Riyazi təfəkkürü birinci yaxınlaşmada xarakterizə edərkən bir qayda olaraq çeviklik, fəallıq, məqsədyönlülük, dəqiqlik və s. psixoloji qabiliyyətləri nəzərdə tuturlar.

Riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində elmi dünyagörüşün, o cümlədən riyazi təfəkkürünün formalaşdırılması üçün müəllim aşağıdakı üsullardan istifadə etməlidir:

- a) Fənnin elmi dünyagörüş baxımından xarakterik olan mövzularını müəyyən etmək;
- b) Fizika, kimya və digər fənlərin elə mövzularını seçib ayırmalı ki, bu mövzularda riyazi aparatın riyazi tətbiqi daha çox yararlı olsun;
- c) Qoyulan məqsədə uyğun olan təlim metodlarını seçmək və hazırlamaq;
- d) Digər fənlərdə riyazi anlayışlar və metodların tətbiqi formalarını müəyyən etmək

İlk baxışda çox abstrakt görünən, lakin real aləmin bir-birilə qarşılıqlı əlaqələri görünməyən qanunauyğunluqlarını ifadə edən anlayışlara aid bəzi misallar göstərək:

$y=kx+b$ xətti funksiyasını öyrənərkən şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, bu funksiya sabit təzyiqdə qazın həcmi ilə temperaturu arasında (Geyl-Lyussaq qanunu) $V=V_0(1+\alpha t)$ çubuğun uzunluğu ilə qızma temperaturu arasında $l=l_0(1+\alpha t)$ sabit həcmdə qazın təzyiqi ilə temperaturu arasında (Şarl qanunu) $P=P_0(1+\beta t)$ asılılığını, bərabərsürətli hərəkətdə sürət və zaman arasında $V=V_0+\alpha t$ asılılığını və s. təsvir edir. Həmçinin, şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, fizika kursunda bu asılılıqların hər biri və onların xassələri müstəqil şəkildə öyrənilir. Çünki real həqiqətin fizika vasitəsilə inikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu qanunauyğunluqlar eksperiment yolu ilə tapılır. Riyaziyyatda isə uyğun qanunauyğunluqlar və onların xassələri eyni zamanda (yalnız xətti funksiya vasitəsilə) öyrənilir.

$y=ax^2$ funksiyasını öyrənərkən bərabərye-yinləşən hərəkətdə yolun zamandan $S=\frac{at^2}{2}$ asılılığını, sabit müqavimətdə elektrik cərəyanının $P=I^2R$ asılılığını və s. müxtəlif fiziki kəmiyyətləri əlaqələndirən düsturları misal gətirmək olar.

Riyaziyyat vasitəsi ilə maddi aləmin inikasının həndəsə kursunda nümayiş etdirilməsi üçün daha geniş imkan var. Məsələn, “silindr” anlayışı ətraf aləmdə silindrik formaya malik kifayət qədər əşyaların xassələrini açıqlamağa imkan verir. Bu zaman “silindr” anlayışının məzmununu açarkən onun elementlərinin xassələrini və bu elementlər arasındakı asılılığı göstərmək üçün geniş imkan yaranır. Silindrin həcmi oturma sahəsi ilə hündürlüyünün hasilinə bərabər olmasını bilən zaman silindr forması istənilən cismin həcmi tapmaq olur. Digər həndəsi fiqurların da xassələrini izah edərkən elmi dünyagörüşün formalaşdırılması üçün bu cür imkanlar mövcuddur.

Məqalənin aktuallığı: İnformasiya texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə dünyada inkişaf olan münasibət get-gedə dəyişir. Bununla da, təfəkkür məqsədyönlü şəkildə inkişaf edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Təfəkkür sayəsində şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, nəyi bilib, nəyi bilmədiyi haqqında fikir irəli sürə bilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Şagirdlər elmlərarası əlaqələri bilməklə, onu müxtəlif sahələrdə tətbiq edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. R. Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimi prosesində şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi: Ped. elm. nam. ...dis. Bakı, 2004.
2. Ağayarov M. H. Şagirdlərin riyazi yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi, 2002, № 1
3. Əliyeva T. M. və b. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1991.
4. İbrahimov İ. M. VI-VIII siniflərdə hesablama texnikasının tətbiqi ilə riyaziyyat dərslərində şagirdlərin idrak fəallığının artırılması: Ped. elm. nam. ...dis. Bakı, 1996.
5. Həsənova T. A. Şagirdlərdə riyazi intuisiyanın inkişaf etdirilməsi ilə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi: Ped. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1998.
6. Mehdizadə Z. M. Uşaqlarda təfəkkür və nitqin inkişafı. Bakı, 1966.
7. Səfərov Ş. İ. Riyaziyyat məntiqi təfəkkürün inkişafının əsas mənbəyidir // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi, 2004, № 1
8. Гальперин П. Я., Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. Сб. «Исследования мышления в советской психологии». М.: Наука, 1966.

E-mail: turkanesgerova@inbox.ru

Rəyçilər: *riyaz.ü.elm.dok., prof. İ.C. Mərdanov, dos. A.Q. Cəfərov*

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2018

UOT 37.01

Gülzar Mübariz qızı Aliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

STEREOMETRİYADAN OXŞARLIĞA AİD MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ METODİKASI

Гюльнар Мубариз гызы Алыева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ, СВЯЗАННЫХ С СТЕРЕОМЕТРИЕЙ

Gulnar Mubariz Aliyeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

METHODS OF SOLVING ISSUES RELATED TO STEREOMETRY

Xülasə: Məqalədə fəza fiqurlarına aid məsələlər həllində şagirdlərə planimetriyadan məlum olan oxşarlıq əlamətlərindən istifadə etməklə məsələ həlli metodikası verilmişdir. Məqalədə seçilmiş fəza məsələləri əsasən üçbucaqların oxşarlıq əlamətlərindən istifadə etməklə həll edilir. Üçbucaqların oxşarlığı isə piramidaya aid məsələlər üzərində göstərilib. Üçbucaqların oxşarlığını göstərən üç əlaməti var.

Açar sözlər: oxşarlıq, hündürlük, nisbət, fəza.

Резюме: В статье задачи пространственных фигур представлены студентам с использованием известных из плана траекторий подобия. Выделенные в статье вопросы в основном решаются с помощью треугольника подобия. Схожесть треугольников показаны на примерах о пирамидах. Есть три элемента показывающие схожесть треугольников.

Ключевые слова: сходство, высота, соотношение, пространственный.

Summary: In the article, the problem solving method has been given to the students using the similarities of planetary in solving problems of spatial figures. In the article, selected spatial issues are mostly solved by using the triangle's similarity. The similarity of the triangles is shown on the pyramidal issues. There are three sings that show the similarity of squares.

Key words: similarity, altitude, ratio, space.

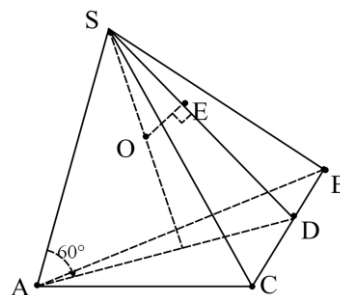
Stereometriya məsələlərin həlli prosesində hər zaman planimetriya materialı təkrarlanır. Belə ki, stereometriyadan hər hansı məsələni həll edərkən, planimetriyadan məlum olan bütün anlayış, təkliflər və s. ilə qarşılaşırıq. Bir çox fəza məsələlərinin həllində fiqurların oxşarlığı xüsusi ilə daha çox üçbucaqların oxşarlıq əlamətlərindən istifadə olunur müəyyənləşdirir.

Fikrimizi aşağıdakı stereometriya məsələlərinin həlli üzərində göstərək.

Məsələ 1. Düzgün üçbucaqlı piramidanın yan tili a , yan tili oturacaq müstəvisi ilə əmələ gətirdiyi bucaq 60° olduğunu bilərək bu piramidanın daxilinə çəkilmiş kürənin radiusunu tapın.

Piramidanın hündürlüyü $\frac{a\sqrt{3}}{2}$, oturacağının hün-

dürlüyü $\frac{3a}{4}$. Piramidanın təpəsindən yan üzə çəkilmiş hündürlük $\triangle SO_1D$ -dən:
 $SD^2 = SO_1^2 + O_1D^2$,

Şəkil 1

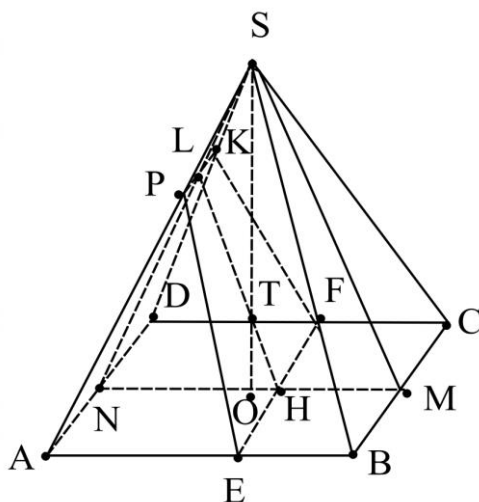
$$SD^2 = \left(\frac{a\sqrt{3}}{2}\right)^2 + \left(\frac{1}{3} \cdot \frac{3a}{4}\right)^2, SD = \frac{a\sqrt{3}}{4}.$$

$$\Delta SOE \sim \Delta SDO_1 \quad \text{-dən:} \quad \left(\frac{a\sqrt{3}}{2} - r, r = \frac{a\sqrt{3}}{4} : \frac{a}{4}\right). \text{ Buradan } r = \frac{a\sqrt{3}}{2(1+\sqrt{13})}.$$

Göründüyü kimi məsələni həll etmək üçün üçbucaqların oxşarlığından istifadə etdik.

Məsələ 2. Düzgün dördbucaqlı piramidanın hündürlüyü h , oturacaq tilindəki ikiüzlü bucağı α -dır, hündürlüyün ortasından yan üzə paralel müstəvi keçirilmişdir. Alınan kəsiyin sahəsini tapın. Şəkil 2.

Fərz edək ki, kəsik $EFKP$ dördbucaqlısıdır. EF və BC düz xətləri, iki paralel müstəvisinin üçüncü ABC müstəvisi ilə kəsişmə xətləridir və $EF \parallel BC$. Deməli, $EF \parallel SAD$. Aydındır ki, $EFKP$ dördbucaqlısı bərabəryanlı trapesiyadır. SO hündürlüyündən BC tilinə perpendikulyar olan SMN müstəvisini keçirək; onda SMO bucağı oturacaq tilindəki ikiüzlü bucağın xətti bucağıdır. EFK dördbucaqlısıdır. EF və BC düz xətləri, iki paralel müstəvisinin üçüncü ABC müstəvisi ilə kəsişmə xətləridir və $EF \parallel BC$. Deməli, $EF \parallel SAD$. Aydındır ki, $EFKP$ dördbucaqlısı bərabəryanlı trapesiyadır. SO hündürlüyündən BC tilinə perpendikulyar olan SMN müstəvisini keçirək; onda SMO bucağı oturacaq tilindəki ikiüzlü bucağın xətti bucağıdır. Fərz edək ki, kəsik $EFKP$ dördbucaqlısıdır. EF və BC düz xətləri, iki paralel

$BC \perp (SMN)$ $AD \parallel BC, EF \parallel BC$ olduğundan bu müstəvi EF və AD -yə də perpendikulyar

olacaqdır. Deməli, LH trapesiyanın hündürlüyüdür, $LH \parallel SM$. Ona görə

$$\angle HLO = \angle SMO = \alpha, OM = SO \operatorname{ctg} \alpha = h \operatorname{ctg} \alpha$$

Buradan $MN = 2MO = 2h \operatorname{ctg} \alpha$. ΔMOS -dən :

$$SM = \frac{h}{\sin \alpha}. \Delta OTH \sim \Delta OSM \quad \text{olduğundan}$$

$$\frac{OL}{OT} = \frac{OM}{SO}, OL = OT \times \frac{OM}{SO} = \frac{h}{2} \cdot \frac{h}{h \operatorname{ctg} \alpha}; NL = NO + OL = h \operatorname{ctg} \alpha + \frac{h \operatorname{ctg} \alpha}{2}$$

$$\Delta NLH \quad \text{-dən:}$$

$$\frac{LH}{\sin \alpha} = \frac{NL}{\sin(180^\circ - 2\alpha)}, LH = NL \times \frac{\sin \alpha}{\sin 2\alpha} = \frac{3h \operatorname{ctg} \alpha}{2} \cdot \frac{\sin \alpha}{2 \sin \alpha \cos \alpha} = \frac{3h}{4 \sin \alpha}, NH = LH = \frac{3h}{4 \sin \alpha}$$

$\Delta PKC \sim \Delta ASD$ olduğu üçün:

$$\frac{PK}{AD} = \frac{SL}{SN}, PK = AD \cdot SL \cdot \frac{1}{SN} = 2h \operatorname{ctg} \alpha \times \frac{h}{4 \sin \alpha} \cdot \frac{\sin \alpha}{h} = \frac{h}{2} \operatorname{ctg} \alpha.$$

Kəsiyin sahəsi:

$$S = \frac{2h \operatorname{ctg} \alpha + \frac{h \operatorname{ctg} \alpha}{2}}{2} \cdot \frac{3h}{4 \sin \alpha} = \frac{5h \operatorname{ctg} \alpha}{4} \cdot \frac{3h}{4 \sin \alpha} = \frac{15h^2}{16 \sin \alpha} \operatorname{ctg} \alpha$$

Məsələ 3. Düzgün dördbucaqlı piramida- da oturacağın tili a olub, yan til oturacaq müstəvisi ilə α bucağı əmələ gətirir. Oturacağın bir tərəsindən onun qarşısındakı yan tilə perpendikulyar müstəvi keçirilmişdir. Kəsiyin sahəsini tapmalı.

Həlli: Piramidanın oturacağı kvadrat olduğundan $AC = BD = a\sqrt{2}$ alırıq (Şəkil 3).

ΔANC - dən:

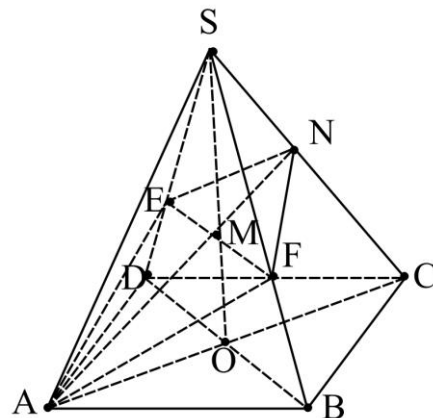
$$AN = AC \sin \alpha, AN = a\sqrt{2} \sin \alpha, CN = AC \cos \alpha = a\sqrt{2} \cos \alpha. \Delta SOC - \text{də: } SO = OC \operatorname{tg} \alpha$$

$$SO = \frac{a\sqrt{2}}{2} \operatorname{tg} \alpha, SC = \frac{OC}{\cos \alpha} = \frac{a\sqrt{2}}{2 \cos \alpha}. SN = SC - CN = \frac{a\sqrt{2}}{2 \cos \alpha} - a\sqrt{2} \cos \alpha = -\frac{a\sqrt{2}}{\cos \alpha} \cos 2\alpha.$$

ΔMSN - dən: $\angle MSN = 90^\circ - \alpha,$

$$\frac{SN}{SM} = \cos(90^\circ - \alpha), SM = \frac{SN}{\sin \alpha} = -\frac{a\sqrt{2}}{2 \cos \alpha \sin \alpha} \cos 2\alpha = -\frac{a\sqrt{2}}{\sin 2\alpha} \cos 2\alpha.$$

$$\frac{SN}{SM} = \cos(90^\circ - \alpha), SM = \frac{SN}{\sin \alpha} = -\frac{a\sqrt{2}}{2 \cos \alpha \sin \alpha} \cos 2\alpha = -\frac{a\sqrt{2}}{\sin 2\alpha} \cos 2\alpha.$$

Şəkil 3

$$\triangle ESF \sim \triangle DSB; \frac{EF}{BD} = \frac{SM}{SO}, EF = BD \cdot SM \cdot \frac{1}{SO} = -\frac{a\sqrt{2}}{\sin^2 \alpha} \cos 2\alpha.$$

Kəsiyin sahəsi:

$$S = \frac{1}{2} AN \cdot EF = \frac{1}{2} \sqrt{2} a \sin \alpha \left(-\frac{\sqrt{2}}{\sin^2 \alpha} \cos 2\alpha \right) = -\frac{a^2}{\sin \alpha} \cos 2\alpha.$$

Məsələ 4. Düzgün üçbucaqlı piramidanın oturacaq tərəfi a , oturacaq tilindəki ikiüzlü bucaq α -dır. Oturacağın iki tərəfinin ortasından oturacaq müstəvisinə çəkilmiş perpendikulyar kəsik piramidanı iki hissəyə bölür. Bu hissələrdən kiçiyinin həcmi tapın.

Həlli: $MN = \frac{1}{2} BC$, $MN \parallel BC$ (Şəkil 4),

$$AE \perp BC, \angle SEA = \alpha.$$

ASE müstəvisi BC tilinə perpendikulyar və $MN \parallel BC$ olduğundan həmin müstəvi MN parçasına perpendikulyar olur. $\angle KFA = 90^\circ$. $KAMN$ üçbucaqlı piramida, KF onun hündürlüyüdür. $KF \perp AE$ və $SO \perp AE$ olduğu üçün $KF \parallel SO$ və $\triangle AKF \sim \triangle ASO$.

$$V_{KAMN} = \frac{1}{3} \left(\frac{1}{2} AF \cdot MN \right) \cdot KF$$

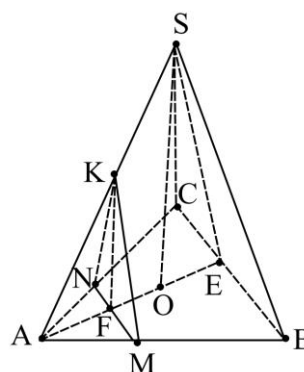
$$\triangle AEB$$

$$AE = \sqrt{AB^2 - BE^2} = \sqrt{a^2 - \left(\frac{a}{2}\right)^2} = \frac{a\sqrt{3}}{2};$$

$$MN = \frac{1}{2} BC = \frac{a}{2}.$$

$$\triangle AMF \text{ -dә: } AF = \frac{1}{2} AE = \frac{1}{2} \cdot \frac{a\sqrt{3}}{2} = \frac{a\sqrt{3}}{4},$$

$$AO = \frac{a}{\sqrt{3}}, OE = \frac{1}{2} AO = \frac{a}{2\sqrt{3}}$$

Şəkil 4

$$\triangle SOE \text{ -dә: } SO = OE \operatorname{tg} \alpha = \frac{a \operatorname{tg} \alpha}{2\sqrt{3}}.$$

$$\triangle AKF \sim \triangle ASO \text{ olduğuna görə } \frac{KF}{AF} = \frac{SO}{AO} \text{ və}$$

$$\text{ya } KF = AF \cdot \frac{SO}{AO} = \frac{a\sqrt{3}}{4} \cdot \frac{a \operatorname{tg} \alpha}{2\sqrt{3}} \cdot \frac{\sqrt{3}}{a}.$$

Nəticədə:

$$V_{KAMN} = \frac{a^3}{128} \operatorname{tg} \alpha.$$

Problemnin aktuallığı. Şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin, fəza fiqurlarının müstəvi üzərindəki təsviri planimetriya materiallarından istifadə etməklə məsələ həlli bacarığı şagirdlərdə formalaşdırılır.

Problemnin elmi yeniliyi. Fəza məsələlərinin həlli prosesində oxşarlıq metodlarından istifadə etməklə məsələ həllərinin metodikası sistemləşdirilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat kurikulumu
2. Həndəsə məsələləri. Abdullayev M., Əliskəndərov İ. Bakı, 1985.
3. N. Qəhrəmanova, M. Kərimov, İ. Hüseynov. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik. Bakı, 2017.
4. M. Mərdanov, S. Mirzəyev və b. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012.

E-mail: alizadehgulnar1995@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, ped.ü.elm.dok., dos. N.B. Nəsirov*

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2018

Türkan Şirvani qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜÇBUCAQ VƏ DÖRDBUCAQLILARLA ÇEVİRƏNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ AİD BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ HAQQINDA

Turkan Shirvani gızı Abdullaeva
Aзербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВЗАИМОСВЯЗЬ ТРЕУГОЛЬНИКОВ И ЧЕТЫРЕХУГОЛЬНИКОВ С ОКРУЖНОСТЬЮ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ

Turkan Shirvani Abdullayeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

EXPLANATION OF SOME SAMPLE QUESTIONS REGARDING THE MUTUAL CONNECTIONS OF THE TRIANGLES AND RECTANGLES WITH RESPECT TO THE CIRCLES

Xülasə: Bu məqalədə üçbucaq və dördbucaqlıların çevrə ilə əlaqələri araşdırılıb. Çevrənin daxilinə və xaricinə çoxbucaqlı çəkməyin mümkün olma şərtləri nəzərdən keçirilib. Üçbucağın daxilinə və xaricinə çəkilmiş çevrənin mərkəzinin həndəsi yeri müəyyənləşdirilib. Daxilinə və xaricinə çevrə çəkilmiş üçbucaq və dördbucaqlıların sahələrin ölçülməsinə aid bir neçə məsələ həlli göstərilib.

Açar sözlər: *fiqur, üçbucaq, dördbucaqlı, trapesiya, çevrə, çoxbucaqlı, sahə*

Резюме: В данной статье исследована связь треугольников и четырехугольников с окружностями. Центр окружности, вписанный в треугольник, и описанный вокруг треугольника имеет свое место. В статье рассмотрены возможные условия рисования внутри и снаружи окружностей, и предложены некоторые решения задач измерения площади многоугольников.

Ключевые слова: *фигура, треугольник, четырехугольник, трапеция, окружность, многоугольник, площадь*

Summary: In this article, the connections of triangles and rectangles with respect to the circles have been explored. The possibilities of drawing polygonal figures in the inner and outside parts of circle have been reviewed. The geometric centre of the circles drawn in the inner and outside parts of triangle have been defined respectively as well. Moreover, some samples questions regarding the measurement of the areas of the triangles and rectangles with circles drawn in their inner and outside parts have been solved.

Keywords: *figure, triangle, rectangle, trapezoid, circle, polygon, area*

Daxilə və xaricə çəkilmiş çoxbucaqlılarla əlaqədar olaraq məsələlərin öyrədilməsində çevrəyə toxunan haqqında bir sıra teoremlərdən istifadə etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Bu mövzuda şagirdlər heç olmasa aşağıdakı teoremləri öyrətmək lazımdır.

1. Radiusun ucunda bu radiusa perpendikulyar olan düz xətt çevrəyə toxunandır.

2. Çevrəyə toxunan düz xətt bu çevrənin toxunma nöqtəsinə çəkilmiş radiusuna perpendikulyardır.

3. Çevrəyə toxunan düz xətt həmin çevrənin vətərinə paraleldirsə, onda toxunma nöqtəsi vətərin gərdiyi qövsü yarıya bölür.

4. Hər hansı bir nöqtədən çevrəyə iki toxunan çəkilərsə, onların verilən nöqtədən toxunma nöqtəsinə qədər olan parçaları bir-birinə bə-

rabərdir və çevrənin mərkəzi, bu toxunanların əmələ gətirdiyi bucağın tənböləndir.

Şagirdlər həmçinin mərkəzi bucaqlar, onlara uyğun qövsələr və onları gərən vətərlər arasındakı münasibətləri də bilməlidirlər.

İndi isə daxilinə və xaricinə çevrə çəkilmiş üçbucaqlara baxaq. Bu məsələyə həm qurma məsələsi kimi baxmaq olar həm də teorem şəklində də göstərmək olar: İstənilən üçbucağın xaricinə və daxilinə çevrə çəkmək olar həm də ancaq bir çevrə çəkmək olar. Üçbucağın xaricinə çəkilmiş çevrənin mərkəzi üçbucağın tərəflərinin orta nöqtələrindən qaldırılmış orta perpendikulyarların kəsişmə nöqtəsindədir. Üçbucağın daxilinə çəkilmiş çevrənin mərkəzi isə üçbucaqların daxili bucaqlarının tənbölənləri bir nöqtədə kəsişmə nöqtəsidir.

Daxilinə və xaricinə çevrə çəkilmiş üçbucaqların sahələrinin tapılmasına aid aşağıdakı məsələləri nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. Tərəfi 3 sm olan bərabərtərəfli üçbucağın daxilinə çevrə çəkilmişdir. O nöqtəsi çevrənin mərkəzidir. Ştrixlənmiş hissənin sahəsini tapın.

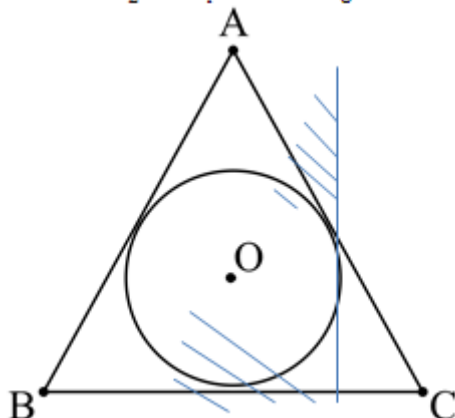
Həlli: Ştrixlənmiş hissənin sahəsini tapmaq üçün bərabəryanlı üçbucağın sahəsinin yarısı ilə daxilə çəkilmiş çevrənin sahəsi yarısının fərqini tapmaq lazımdır.

Şərtə görə məlumdur ki, $AB=AC=BC=3\text{sm}$

Bərabəryanlı üçbucağın sahəsini S_1 ilə işarə edək.

$$\text{Onda } S_1 = \frac{a^2 \sqrt{3}}{4} = \frac{3^2 \sqrt{3}}{4} = \frac{9\sqrt{3}}{4} \text{ sm}^2 \text{ alırıq.}$$

$$\text{Yarısı isə } \frac{S_1}{2} = \frac{9\sqrt{3}}{4} \div 2 = \frac{9\sqrt{3}}{8} \text{ sm}^2 \text{ -dir.}$$

Çevrənin sahəsini isə S_2 ilə işarə edək.

Çevrənin sahəsini tapmaq üçün radiusunu bilmək lazımdır. Bunun üçün bərabəryanlı üçbuca-

ğın daxilinə çəkilmiş çevrənin radiusu düsturundan istifadə etmək lazımdır.

$$r = \frac{a\sqrt{3}}{6} = \frac{3\sqrt{3}}{6} = \frac{\sqrt{3}}{2} \text{ sm olacaqdır. Deməli,}$$

$$S_2 = \pi r^2 = \left(\frac{\sqrt{3}}{2}\right)^2 \pi = \frac{3}{4} \pi \text{ sm}^2 \text{ -dir. Yarısı isə } \frac{S_2}{2} = \frac{3}{4} \pi \div 2 = \frac{3}{8} \pi \text{ sm}^2 \text{ olar.}$$

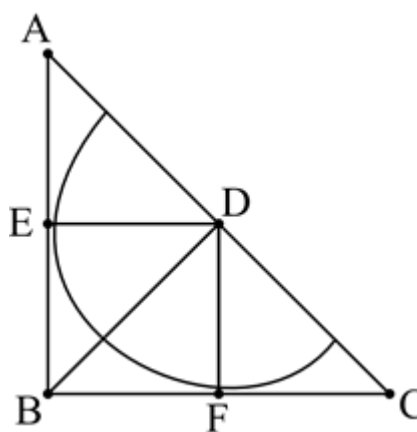
Ştrixlənmiş hissənin sahəsi

$$S = \frac{S_1}{2} - \frac{S_2}{2} = \frac{9\sqrt{3}}{8} - \frac{3}{8} \pi = \frac{9\sqrt{3}-3\pi}{8} \text{ sm}^2 \text{ olacaqdır.}$$

$$\text{Cavab. } S = \frac{9\sqrt{3}-3\pi}{8} \text{ sm}^2.$$

Məsələ 2. D mərkəzli AC hipetonuzu üzərində olan yarımçevrə ABC düzbucaqlı üçbucağının katetlərinə toxunur. BD parçası üçbucağın sahəsini 24sm^2 və 36sm^2 -ə bərabər hissələrə ayırırsa, tərəfi AC olan kvadratın sahəsini tapın.

Həlli: Yarımçevrə ABC düzbucaqlı üçbucağın katetlərinə toxunduğu üçün DE və DF radiusları uyğun olaraq $\triangle ADB$ və $\triangle BDC$ üçbucaqlarının hündürlükləridir.

$AB=a$ və $BC=b$ işarə edək.

Onda $\triangle ADB$ -nin sahəsi

$$\frac{DE \times AB}{2} = \frac{DE \times a}{2} = 24 \rightarrow DE \times a = 48 \text{ -dir}$$

$\triangle BDC$ -nin sahəsi isə

$$\frac{DF \times BC}{2} = \frac{DF \times b}{2} = 36 \rightarrow DF \times b = 72 \text{ -dir.}$$

BD düz xətti ABC düzbucaqlı üçbucağını iki hissəyə ayırdığı üçün ABC üçbucağının sahəsi bu hissələrin cəminə bərabər olacaqdır.

Deməli

$$S_{ABC} = S_{ADB} + S_{BDC} = 24 + 36 = 60 \text{ sm}^2. \text{ Digər tərəfdən } ABC \text{ üçbucağının sahəsi } \frac{AB \times BC}{2} = \frac{a \times b}{2} = 60 \rightarrow a \times b = 120 \text{ olar.}$$

Üçbucaq və dördbucaqlılarla çevrənin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi məsələlərin həlli haqqında

DE=DF=h işarə etsək onda aşağıdakı sistemi yaza bilərik.

$$\begin{cases} h \times a = 48 \\ h \times b = 72 \end{cases} \text{ tərəf-tərəfə vursaq,} \\ h^2 \times a \times b = 48 \times 72 \text{ alarıq.}$$

$$h^2 \times 120 = 48 \times 72 \rightarrow h = \frac{12}{\sqrt{5}} \text{ sm}$$

Beləliklə a və b-ni tapırık.

$$\frac{12}{\sqrt{5}} \times b = 72 \rightarrow b = 6\sqrt{5}$$

İndi isə Pifaqor teoreminə görə AC –ni tapa bilərik.

$$AC = \sqrt{AB^2 + BC^2} = \sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{4\sqrt{5}^2 + 6\sqrt{5}^2} = \sqrt{80 + 180} = \sqrt{260} \text{sm}$$

Tərəfi AC olan kvadratin sahəsi isə

$$S = AC^2 = \sqrt{260}^2 = 260 \text{ sm}^2 \text{ -na bərabərdir.}$$

Cavab: $S = 260\text{sm}^2$.

Daxilinə və xaricinə çevrə çəkilməmiş dördbucaqlıları nəzərdən keçirərkən əvvəlcə bu dördbucaqlıların tərifini vermək və şagirdlərə çevrənin daxilinə və xaricinə dördbucaqlı çəkməyin mümkün olması şərtlərini öyrətmək lazımdır. Yuvarlaq cisimlərin çoxüzlülərlə kombinasiyalarını öyrənilərkən hansı dördbucaqlının daxilinə, hansıların xaricinə çevrə çəkməyin mümkün olmasını bilmək zəruridir. Əgər dördbucaqlılarının qarşı tərəflərinin cəmi bərabərdirsə, onda onun daxilinə çevrə çəkmək olar. Əgər dördbucaqlının xaricinə çevrə çəkilməmişsə, onda dördbucaqlının qarşı bucaqlarının cəmi 180° –yə bərabərdir.

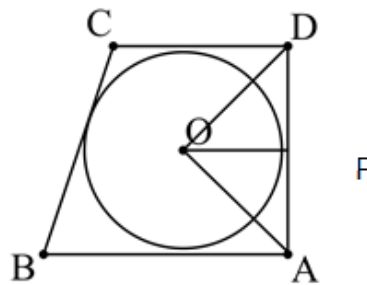
İndi isə daxilinə və xaricinə çevrə çəkilmiş dördbucaqlılara aid məsələlərə baxaq.

Məsələ 3. Oturacaqları 4 sm və 10 sm olan $ABCD$ trapesiyasının daxilinə O mərkəzli çevrə çəkilmişdir.

$AB \perp AD, S_{\triangle AOD} = 36 \text{ sm}^2$ olarsa, trapesiyanın sahəsini tapın.

Həlli: Trapesiyanın sahəsi $S = \frac{AB+CD}{2} h$ –a bərabərdir.

Hündürlüyü tapmaq üçün daxilə çəkilmiş
çevrənin diametrini tapmaq lazımdır.

Çevrənin radiusunu OF ilə işarə edək.

Onda $\triangle AOB$ – sahəsi $\frac{OF \times AD}{2}$ –yə bərabər olacaqdır. $\frac{OF \times AD}{2} = 36 \rightarrow OF \times AD = 72$

Məlumdur ki, AD daxilə çəkilmiş
çevrənin diametrinə bərabərdir.

Yəni ki, $AD = 2OF$. Bunu yuxarıda nəzərə
alsaq $OF \times 2OF = 72 \rightarrow OF = 6\text{sm}$

Çevrənin radiusunu 6 sm tapdıq. Onda çevrənin diametri 12 sm olacaq.

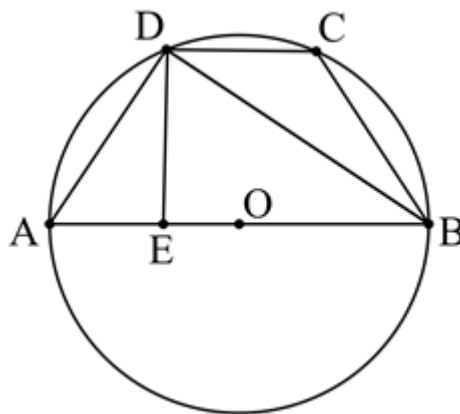
Trapesiyanın sahəsini

$$S = \frac{AB+CD}{2}h = \frac{4+10}{2}12 = 7 \times 12 = 84 \text{ sm}^2 \text{ alarıq.}$$

Cavab: $S = 84 \text{ cm}^2$.

Məsələ 4. Mərkəzi O nöqtəsində olan çevrə daxilinə çəkilmiş ABCD trapesiyasının sahəsini tapın. $BC = 4 \text{ sm}$, $\angle DBC = 30^\circ - \text{dir}$.

Həlli: ABCD trapesiyasının xaricinə çevrə çəkilmişsə, onda bu trapesiya bərabəryanlı trapesiyadır. Onda $AD=CB$ olar.

Çevrənin O mərkəzi AB oturacağı üzərində olduğu üçün AB həm də çevrənin diametridir. $\angle ADB$ diametrə söykənən bucaq olduğu üçün 90° –yə bərabər olacaqdır. Onda $\angle ADB = 90^\circ, \angle DBA = \alpha$ işarə etsək, onda $\angle DAB = 90^\circ - \alpha$ olar. Digər tərəfdən də daxili çarpaz bucaqlara görə $\angle DBA = \angle CDB = \alpha$ –dır.

Bərabəryanlı trapesiyanın oturacağına bitişik bucaqlar bir-birinə bərabər olduğu üçün yaza bilirik: $90 - \alpha = \alpha + 30 \rightarrow \alpha = 30^\circ$.

Deməli

$\angle CBD = 30^\circ$. $\angle CBD$ və $\angle CDB$ bir-birlərinə bərabər olduğuna görə onda $\triangle DBC$ bərabəryanlı üçbucaqdır. $BC=4$ sm olduğundan $CD=4$ sm olacaqdır. $AD=BC=CD=4$ sm.

ABCD trapesiyanının sahəsi ota xətti ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir. Orta xətti tapmaq üçün AB oturacağının uzunluğunu tapaq. AD kateti 30° –li bucaq qarşısında duran katet olduğu üçün AB-nin yarısına bərabər olacaqdır. Deməli $AB=2AD=2 \times 4=8$ sm. DE hündürlüyünü isə AED düzbucaqlı üçbucağına görə tapaq. $\angle DAE = 60^\circ$ olduğuna görə $\angle ADE = 30^\circ$ olacaqdır. AE 30° –li bucaq qarşısında katet olduğuna görə $4 \div 2=2$ sm olar.

Pifaqor teoreminə görə

$$DE = \sqrt{AD^2 - AE^2} = \sqrt{4^2 - 2^2} = 2\sqrt{3}$$

Beləliklə yaza bilirik

$$S = \frac{AB+DC}{2} DE = \frac{8+4}{2} 2\sqrt{3} = 12\sqrt{3} \text{ sm}^2.$$

Cavab: $S = 12\sqrt{3} \text{ sm}^2$

Problemnin aktuallığı. Həyatda, praktikada daxilinə və xaricinə çevrə çəkilmiş çoxbucaqlıların sahələrinin ölçülməsi ilə bağlı problemlər yaranır. Buna görə də şagirdləri sahələri hesablanması probleminə məktəbdə hazırlamaq lazımdır.

Problemnin yeniliyi. Çoxbucaqlıların daxilinə və xaricinə çəkilmiş çevrənin xassələri, mərkəzinin yerləşmə nöqtəsi, bəzi xaricinə və daxilinə çevrə çəkilmiş dördbucaqlı və üçbucaqların sahələrinin tapılmasına aid məsələlər seçilmiş və onların həlli nümunələri göstərilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Погорелов А.В. Геометрия. Баку, 2001.
2. Мəрданов М.С., Мəрзəев С.Ş., Садıқов Ş.М. Геометрия: 8-сı сınıф үчүн. Баку, 2003.
3. Яқубов М.Н. və б. Риязиyyат. Баку: ТQDK-нын нəşри, 2007.
4. Ағайев Б., İбраһимов Ə., Креймер А. Баку, 1972.
5. Қулиев Ə.А. Геометрия мәсələləri. Баку: Elm, 2010.

E-mail: rufanabdullayev10@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov, dos. A. Cəfərov*

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2018

Aysel Namiq qızı Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

OX SIMMETRİYASI, ONUN XASSƏLƏRİ VƏ QURMA MƏSƏLƏLƏRİ HƏLLİNƏ TƏTBİQİ

Айсель Намик гызы Аллахвердива
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СИММЕТРИЯ ПО ОСИ ЛИНИИ, ЕЕ СВОЙСТВА И ПРИМЕНЕНИЕ

Aysel Namiq Allahverdiyeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

LINE SYMMETRY, ITS PROPERTIES AND APPLICATION TO THE SOLUTION OF CONSTRUCTION PROBLEMS

Xülasə: Məqalənin başlıca məqsədi şagirdlərin riyaziyyatda həndəsi fiqurlardan başqa canlı təbiətdə simmetriyanın öyrənilməsini təmin etməkdir. Buna uyğun olaraq riyaziyyat elminin canlı aləmlə vəhdətini təşkil etməkdir. Riyaziyyat elmini ətraf mühitlə əlaqələndirmək şagirdləri daha da cəlb edir. Şagirdlərin praktiki şəkildə öyrənməklərini təmin etmək lazımdır.

Açar sözlər: *simmetriya, fiqur, müstəvi, düz xətt, məsafə, çevrilmə, hərəkət*

Резюме: Главная цель статьи - обеспечение изучения симметрии в живой природе помимо ее изучения геометрическими фигурами. В статье также отмечается единство живой природы с математической наукой. Отмечается, что обеспечение связи математической науки с окружающей средой более привлекает учеников. Следовательно, эффективно привлечь учеников к обучению этой темы практическим путем.

Ключевые слова: *симметрия, фигура, плоскость, прямая линия, расстояние, поворот, действо*

Summary: The main purpose of the article is to provide students study symmetry in live nature beside geometric figures in mathematics. Therefore to organize unity of mathematics With live world. Need to ensure that students learn in a practical way. Associating mathematical science with the environment attracts the students.

Key words: *symmetry, figure, plane, line, distance, transformation, movement*

Simmetriya yalnız riyaziyyatda deyil, həmçinin fizika, kimya, musiqi, memarlıq, coğrafiya, mühəndislik, dizayn və digər sahələrdə mühüm rol oynayan anlayışdır. Bizi əhatə edən aləmdə simmetrik əşyalar xüsusi olaraq fərqlənir. Buna görə də təbiətdə rast gəlinən simmetriyalar insanları həmişə maraqlandırmışdır. Simmetriyanın tədqiqi bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiətdə rast gəlinən simmetriyalarla əlaqədar tədqiqatlara maraq günbəgün artır. 7 oktyabr 2008-ci ildə İsveç Kral Elmlər Akademiyası pozulmuş simmetriyanın mənşəyini kəşf etdiklərinə

görə iki nəfər yapon fizikini – M. Kobayaşini və T. Maskavanı, simmetriyanın spontan pozulma mexanizmini kəşf etdiyinə görə isə yapon əsilli Amerikan fiziki Y. Nambunu fizika sahəsində Nobel mükafatına layiq görmüşdür.

Ona görə də məktəbdə simmetriya elementlərinin şagirdlərə öyrədilməsi aktual məsələdir.

Müstəvinin hər bir nöqtəsi L düz xəttinə nəzərən ona simmetrik nöqtəyə inikas edirsə, müstəvinin özünə belə inikasına oxu L olan simmetriya deyilir.

Ox simmetriyasının aşağıdakı xassələrini qeyd edək:

1. Ox simmetriyası yerdəyişmədir. Yəni, müstəvinin məsafələri saxlayan özünə inikaslarından biridir.

2. Ox simmetriyasının tərs inikası da ox simmetriyasıdır.

3. Oxu L olan simmetriyada: a) simmetriya oxuna perpendikulyar olan hər bir düz xətt özünə inikas edir; b) sərhədləri L olan yarım-müstəvilər bir-birinə inikas edir.

4. Oxa nəzərən simmetrik iki düz xəttin kəsişmə nöqtəsi ox üzərindədir və simmetriya oxu bu düz xətlər arasındakı bucağın tənbölənidir.

Həndəsədə qurma məsələlərinin oxa nəzərən simmetriya vasitəsi ilə həllinə simmetriya metodu deyilir. Həmin metodun mahiyyətini qısaca şərh edək.

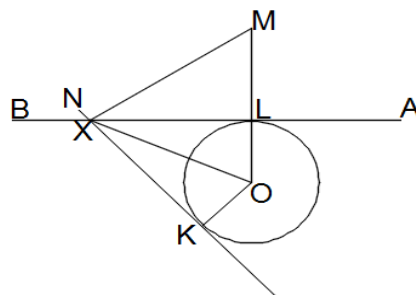
Ox simmetriyasının tətbiqi ilə məsələ həll etdikdə məsələnin verilənləri və axtarılanlar arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün hər hansı bir oxa nəzərən verilmiş fiqura və ya onun bir hissəsinə) simmetrik fiqur qurulur. Alınan simmetrik fiqura əvvəlki fiqurun ödəməli olduğu tələblər verilir və yeni məsələ alınır. Bu məsələ məlum üsullarla həll olunur. Yəni məsələnin həlli, adətən, təklif olunan məsələnin həlli üçün açar olur. Simmetriya metodunun tətbiqindən alınan yeni məsələ məlum olmalıdır və ya təklif olunan məsələdən sadə olmalıdır. Metodun səmərəli olması simmetriya oxunun düzgün seçilməsindən asılıdır.

Məsələdə bucağın tənböləni verilmişdirsə, onda ox simmetriyasından istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Verilmiş cəminə və ya fərqi görə sınıq xətt parçalarının düzləndirilməsinə, müəyyən kəmiyyətin maksimum və ya minimum qiymət almasına, bucaqların, parçaların tapılmasına aid məsələlərin həllində simmetriya metodunun tətbiq edilməsi əlverişlidir.

Aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək.

Məsələ: AB düz xətti üzərində elə X nöqtəsi tapın ki, onu verilmiş M və N nöqtələri ilə birləşdirdikdə alınan NXB bucağı MXA bucağının iki dəfə böyük olsun.

Analiz: Tutaq ki, X nöqtəsi elə qurulmuşdur ki, $\angle NXB = 2\angle MXA$ və C nöqtəsi B düz xəttinə nəzərən M nöqtəsinə simmetrik nöqtədir.

Onda $\angle MXL = \angle CXL$ olar və verilmiş məsələ aşağıdakı məsələyə gətirilər:

“AB düz xətti və N, C nöqtələri verilmişdir. AB düz xətti üzərində elə X nöqtəsi tapın ki, $\angle NXB = \angle CXA$ olsun”. Bu yeni məsələni həll etmək üçün NX düz xəttini uzadaq. Onda $\angle KXL = \angle NXB$ olduğundan $\angle KXC = \angle CXL$ alınar. Bu isə XC düz xəttinin KXL bucağının tənböləni olması deməkdir. Beləliklə, axtarılan NX düz xətti (C; LC) çevrəsinin toxunanıdır.

Qurma. AB düz xəttinə nəzərən verilmiş M nöqtəsinə simmetrik C nöqtəsi quraq və (C; LC) çevrəsini çəkək. Sonra N nöqtəsindən bu çevrəyə toxunan quraq. Həmin toxunan AB düz xəttini axtarılan nöqtədə kəsəcəkdir.

İsbat. $\angle LXC = \angle CXK$ olduğundan $\angle CXL = \angle CXK$ olur. $\angle NXB = \angle KXL$ və $\angle CXL = \angle MXA$ olmasından $\angle NXB = 2\angle MXA$ olduğunu alırıq.

Araşdırma: M və N nöqtələri AB düz xətti üzərində olmadıqda məsələnin həmişə həlli vardır. Verilmiş nöqtədən çevrəyə iki toxunan çəkmək mümkün olduğu üçün məsələnin dörd həlli vardır. M və N nöqtələri AB düz xəttinin müxtəlif tərəflərində olarsa, məsələni, M nöqtəsi C ilə üst-üstə düşərsə, onda qurma aşkardır.

Şagirdlərə simmetriya anlayışını öyrədərkən ən xırda detallı belə nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Problemnin aktuallığı. Simmetriya anlayışının öyrənilməsi şagirdlərdə hər zaman maraq doğuran məsələlərdən biridir. Bu zaman şagirdlərin düşünmə və əlaqələndirmə bacarıqları inkişaf edir.

Problemnin elmi yeniliyi. Bu mövzu şagirdlərin riyaziyyatdan öyrəndikləri simmetriklikləri həyatda görə bilməsini təşkil edir. Şagirdlərin inkişaf səviyyələri müxtəlif olduğundan bəziləri simmetriyanı tam anlaya bilmir. Buna görə də materialın düzgün mənimsənilməsinə və başa düşülməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ox simmetriyası, onun xassələri və qurma məsələləri həllinə tətbiqi

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. istifadə edə bilərlər.
Məqalədən müəllimlər, magistrantlar və tələbələr

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A., Həsənova X. Həndəsi qurmalar. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
2. İbrahimov. Ə., Sadıqov S. Müstəvi üzərində həndəsi qurmalar. Bakı, 1963.
3. Merdanov M., Mirzəyev S., Sadıqov S. Məktəblinin riyaziyyatdan izahlı lüğəti. Bakı: Radius, 2016.
4. Qəhrəmanova N., Kərimov M., Hüseynov İ. Riyaziyyat: 8-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2015.

E-mail: aysel.allahverdiyeva.1994@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov*, *ped.ü.fels.dok.S.X. Abbasov*

Redaksiyaya daxil olub: 17.03.2018

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.01

Samirə Mövsüm qızı Mövsümova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİOLOGİYADAN ŞAĞİRDŁƏRİN ÇƏTİN MƏNİMSƏDİKLƏRİ MÖVZULARIN YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARI İLƏ TƏDRİSİ (X-XI SİNİFLƏR)

Самира Мовсум гызы Мовсумова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПРЕПОДАВАНИЕ СЛОЖНО УСВАИВАЕМЫХ УЧЕНИКАМИ ТЕМ ПО БИОЛОГИИ ПОСРЕДСТВОМ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ (X-XI КЛАССЫ)

Samira Movsum Movsumova
State Pedagogical University of Azerbaijan

TEACHING THE SUBJECTS THAT ARE HARDLY ADOPTED BY THE STUDENTS IN BIOLOGY WITH NEW LEARNING TECHNOLOGIES.(X-XI CLASSES)

Xülasə: Məqalədə 10-11 siniflərdə mürəkkəb biologiya mövzularının fəal təlim metodunun tətbiqiylə mürəkkəb mövzuların mənimsənilməsi və onun uzun müddət yadda saxlanması dərsin yüksək səviyyədə keçməsinə səbəb olur.

Açar sözlər : fəal təlim, təlim texnologiyaları, çətin mövzular, dərslər planı, məzmun standartları, metod, qidalanma

Резюме: В статье рассматривается преподавание сложных тем по биологии в 10-11 классах, активным методом обучения. Было показано, что учителя должны использовать активные методы обучения при преподавании ученикам сложно усваиваемых тем. С их помощью предмет легко усваивается, темы долгое время хранятся в памяти, а активность учеников и уверенность в себе повышаются в процессе урока.

Ключевые слова: активное обучение, технологии обучения, сложные темы, план урока, стандарты содержания, метод, питание

Summary: The article researches on the teaching methods used for the most difficult subjects of biology in the 10th-11th grades of high school. It has been shown that teachers should use active learning techniques when teaching pupils difficult issues. This time the topic comes easy to master and keeps track of it for a long time, the students activity in the lesson process increases self-confidence.

Key words : active learning, training technologies, challenging topics, lesson plans, content standards, methodology, nutrition

Cəmiyyətin ən aktual və vacib sahələrin-
dən biri olan təhsilimizin milli zəmində yenidən
qurulması və dünya standartlarına çatdırılması
mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur. Respubli-
kamızda dünya standartlarına uyğun və milli
dəyərlərə əsaslanan yeni təhsil islahatının həyata

keçirilməsi dövlət siyasətimizin mühüm tərkib
hissəsidir. Yeni təhsil islahatı bu gün məktəb,
müəllim və şagirdlərin təhsil keyfiyyətinin yük-
səlməsinə xidmət edir.

Bu gün müasir təlimin qarşısında duran
əsas problemlərdən biri və başlıcası təlimin

strukturu Çonun forma və metodlarını yeniləşdirməkdir. Hazırda interaktiv təlim metodları, yeni təlim texnologiyaları məktəblərdə tətbiq olunmuşdur. Bu metodların tətbiqi şagirdlərə yeni bilik vermə məsələlərində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi dəyərlər yönündə inkişaf etdirir formalaşdırır, yeni mövzunun daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Biologiyadan (X-XI siniflər) şagirdlərin çətin mənimsədikləri mövzuların tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi yaxşı nəticə verir. Tədris prosesində fəal təlim üsullarından istifadə şagirdlərin təhsilə, elmə marağını artırmaqla yanaşı, onlarda əməkdaşlıq, yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına imkan yaradır, dərslərin strukturu qarşısında müəyyən tələblər qoyur.

Hər bir mövzunun planlaşdırılması zamanı qarşıda duran 4 əsas məqsəd yerinə yetirilməlidir.

1. Tədris planı və proqramı əsasında mövzunun məzmunu konkretləşdirilməli.
2. Təlim metodları seçilməli.
3. Təlim tərbiyə prosesi təşkil edilməli.
4. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirmə formaları aydınlaşdırılmalıdır.

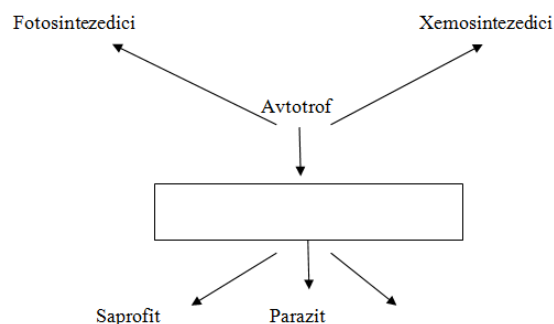
Gündəlik dərslərin planı hazırlanarkən ilk olaraq mövzunun, standartın, məqsədin, iş forması və iş üsulunun, inteqrasiya imkanlarının, resursların müəyyənəndirilməsi önə çəkilməlidir. Bunların hər birinin düzgün müəyyən edilməsində alt standartlar mühüm rol oynayır. Müasir dərslərin hər bir mərhələsi alt standartların reallaşmasına yönəlməlidir.

Mövzunun məzmun standartlarını müəyyən edərkən, orada şagirdlərə öyrədiləcək anlayışlar, obyekt və hadisələr aydın şəkildə ardıcıl olaraq sadədən mürəkkəbə doğru sistemləşdirilməlidir. Məzmun standartları şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə, maraq və meyllərinə uyğun olaraq müəyyənəndirilməlidir. Onun həcmi və tədrisə verilən vaxtın tarixi qabaqcıdan aydınlaşdırılmalıdır. Mövzunun tədris məqsədi aydın olmalı, öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələri, gənclərin gələcək həyatı üçün, ölkə və məktəbin yerləşdiyi ərazi baxımından əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Metodların düzgün seçilməsində dərslərin tipinin də müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim mövzunun xarakterinə və proqramın tələblərinə uyğun dərslərin

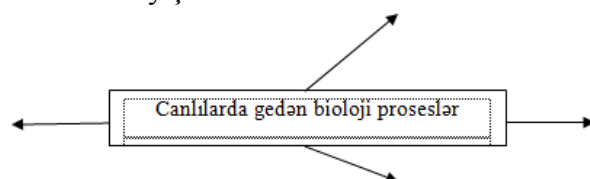
tipi seçməlidir. Hər bir metodun qarşıya qoyduğu məqsəd fərqlidir. Seçilən metodlar şagirdlər üçün maraqlı olmalıdır. Aşağı siniflərdə əyləncəli metodlardan istifadə olunursa, yuxarı siniflərə qalxdıqca metodlar çətinləşdirilməlidir.

X-XI siniflərdə şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilən mövzuların tədrisində müzakirə, əqli hücum, laboratoriya, layihə, debat metodlarına üstünlük verilməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, mövzunun tədrisi zamanı bir deyil, bir neçə metoddan istifadə etsin. Metodların seçilməsi təlim prosesinin bir tərəfidir. Digər tərəfi isə düzgün tətbiqdir. Metodların müasir tələblər baxımından tətbiqi işin əsas hissəsi sayılmalıdır. Bunun üçün müəllim seçdiyi metodun mahiyyətini bilməli, ona pedaqoji, psixoloji və gigiyenik tələblər baxımından yanaşaraq tətbiq edilməlidir. Bir dərslə bir neçə fəal təlim metodları tətbiq edilə bilər.

Biologiya (X-XI SİNİFLƏR) kursunun ilk mövzusu “Canlılarda qidalanma”dır. Mövzu şagirdlərin çətin mənimsədikləri mövzulara aiddir. Burada müxtəlif canlıların qidalanmasının mexanizmi şərh olunur. Mövzu üzrə təqdimatların hazırlanması vacibdir. Dərslə müəllim bir neçə formadan qrupla iş, kollektivlə iş formasından istifadə edə bilər. Bunun üçün müəllim bütün sinifə “Qidalanma tipinə görə canlılar” sxemini işləməyi tapşırır. Aşağıdakı sxemin şagirdlər tərəfindən müstəqil işlənilməsi onların yeni mövzuya dair biliklərini yada salmalarına və sistemləşdirilmələrinə imkan yaradır.

Motivasiya mərhələsində lövhədə belə bir sxem nümayiş etdirmək olar.

Sxemləri işləməklə şagirdlər mövzuya dair biliklərini nümayiş etdirir. Belə olduqda şagirdlər dərstdə daha fəal olur və biliklərini məsulyyətlə yada salır və sistemləşdirir. Biologiyadan (X-XI siniflər) şagirdlərin çətin mənimsədikləri “İnsanın tarixi inkişafı” bəhsidir. Bəhsin tədrisindən sonra müəllim Blum taksonomik yaşına uyğun suallar tərtib etməklə şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini, bəhsə dair bilik səviyyəsini aşkar etməlidir. Sonda şagirdlərlə qrup işinin təşkili yaxşı nəticə verir.

Məlum olduğu kimi biologiyadan hüceyrənin öyrənilməsi ardıcıl olaraq, VI sinifdən XI sinifdək davam edir. X-XI siniflərdə “Hüceyrə”bəhsini tədris etdikdən sonra müəllim onunla bağlı yarış, rollu və ya əyləncəli oyunlar təşkil edə bilər. Müəllim fəal təlim metodlarından istifadə edərkən qeyd edilmiş prinsipləri diqqət mərkəzində saxlamalı, dərstdən gözlənilən nəti-

cələri almağa səy göstərməli və təlimin keyfiyyətini yüksəltməlidir. Təlim metodlarından düzgün və yerində istifadə edilməsi qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsini asanlaşdırır.

Problemə aktuallığı. Biologiya (X-XI siniflər) fənn tədrisində şagirdlərin çətin mənimsədikləri mövzuların yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisinin zəruriliyi ön plana çəkilir.

Problemə yeniliyi. Biologiya (X-XI siniflər) kursunun tədrisində çətin mənimsənilən mövzuların yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisi yolları müəyyənləşdirilmiş, nəticələr təhlil olunmuş, səmərəli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə, gənc tədqiqatçılar, dissertantlar, magistrantlar, müəllimlər üçün faydalı olacaqdır. Təlimin keyfiyyətini artırmaq üçün fəal təlim metodları tətbiq olunmuş dərs nümunələrinin faydalı mənbədir, lazım gəldikdə öz fəaliyyətlərində istifadə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova N., Həsənova B., Mahmudova K. və b.: Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 2017.
2. N. Məmmədova, B. Həsənova, K. Mahmudova və b. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017.
3. Məhərrəmov Ə.M. Biologiya dərslərində fəal təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyəti. Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, 2008, N5
4. Mirzəyeva A.. Biologiyanın tədrisində müasir təlim metodlarının tətbiqi: Monoqrafiya. Bakı, 2011.
5. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003.
6. Həsənov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012.

E-mail: aliyannaqi.maharramov@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü. fəls.dok., dos. G.N. Hacıyeva, ped.ü.fəls.dok., dos. X.F. İbrahimova*

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2018

UOT 373.3/5.

Əliyənnağı Məhəmmədağa oğlu Məhərrəmov
dosent

Dilarə Elbrus qızı Alışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

VI SINIFDƏ BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ ELMİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Алийаннаги Магомедтаги оглы Магеррамов
доцент

Диляра Эльбрус гызы Алышова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧЕНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ БИОЛОГИИ (VI КЛАСС)

Aliyannagi Magomedtagi oglu Maharramov
assistant professor

Dilara Elbrus Alyshova
State Pedagogical University of Azerbaijan

METHODS OF FORMATION OF SCIENTIFIC OUTLOOK ON STUDENTS IN TEACHING BIOLOGY COURSE (VI CLASS)

Xülasə: Məqalədə böyüməkdə olan gənc nəsəə biologiya elminin əsaslarını dərinəən öyrətmək, onları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, hərtərəfli elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq məktəb və müəllimlərin əsas vəzifələri olması əsaslandırılır. Göstərilir ki, hər bir müəllim tədris prosesində şagirdlərdə elmi dünyagörüşü tərbiyə etməyin metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır, bu zaman fəal təlim metodlarına üstünlük verilməlidir.

Açar sözlər: *elmi dünyagörüşü, təfəkkür, bioloji biliklər, təlim nəticələri, metodika, qonur və qırmızı yosunlar, fəal təlim.*

Summary: The article basically teaches the growing young generation about the basics of biological science, arming them with knowledge, skills and habits, forming a comprehensive scientific outlook for school and teacher. it is pointed out that each teacher should be able to use the methods of educating the students in the process of raising, in which the methods of active learning should be preferred.

Key words - *scientific outlook, thinking, biological knowledge, training results, methodology, brown and red algae, active training.*

Резюме: Статья в основном знакомит подрастающее поколение с основами биологической науки, вооружая их знаниями, навыками и умениями, формируя всеобъемлющий научный взгляд на школу и учителя. В статье указывается, что каждый учитель должен иметь возможность использовать методы обучения в процессе воспитания, и предпочтение следует отдавать интерактивным методам обучения.

Ключевые слова: *научный взгляд, мышление, биологические знания, результаты обучения, методология, бурые и красные водоросли, активное обучение.*

Müasir biologiya elmi təbiətşünaslıqda todoloji, etik və sosial istiqamətlərdə aparılan aparıcı rol oynamaqla dünyagörüşü, ümumme- ideoloji mübarizənin mərkəzində durur. Hazırda

təbiətşünaslıq, ictimai elmlər və praktika arasındakı sərhəd yaradan problemlər (həyatın mənşəyi, insanın əmələ gəlməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, gen mühəndisliyi və s.) ətrafında ideoloji mübarizə getdikcə kəskinləşir. Belə bir şəraitdə böyüməkdə olan gənc nəsə elmin əsaslarını dərinlən öyrətmək, onları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq və hərtərəfli elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq məktəb və müəllimlərimizin qarşısında duran əsas vəzifədir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən məktəb islahatının tələblərinə uyğun olaraq, ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə metodları təkmilləşdirilir, tədris olunan fənlərin proqram və dərsliləri elmin yeni nailiyyətləri ilə zənginləşdirilir. Bu gün ümumtəhsil məktəblərimizin vəzifəsi elm və istehsalatın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun biliklərlə silahlanmış geniş elmi dünyagörüşünə, politexnik hazırlığa və peşə vərdislərinə malik gənclər hazırlamaqdan ibarətdir.

Bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi, şagirdlərin ümumtəhsil hazırlığının təkmilləşdirilməsini və təlim-tərbiyə prosesinin səviyyəsini yüksəltməyi tələb edir. Ümumtəhsil məktəblərində elmlərin əsaslarının öyrənilməsi dialektik materializmin əsaslarının dərk olunmasına, dünya realist baxışlarının inkişafına gətirib çıxarmalıdır. Buna görə də hər bir müəllim tədris prosesində şagirdlərdə elmi-dünyagörüşü tərbiiyə etməyin metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

Biologiyanın öyrənilməsində hər bir fundamental bioloji anlayış (həyat, təkamül, ontogenez) şagirdlərin təfəkküründə formalaşaraq nəzəri ümumiləşməyə çevrilir. Bu prosesin gedişində anlayışların dünyagörüşü, metodoloji və praktik əhəmiyyəti aşkara çıxır.

Biologiyanın (VI sinif) tədrisinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq, milli tərbiiyə aşılamaq, onları təbiətə məhəbbət hissi ruhunda tərbiiyə etməkdən ibarətdir. Elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması isə yalnız elmi biliklərə yiyələnmək, elmin əsaslarını dərinlən öyrənmək nəticəsində mümkün olur.

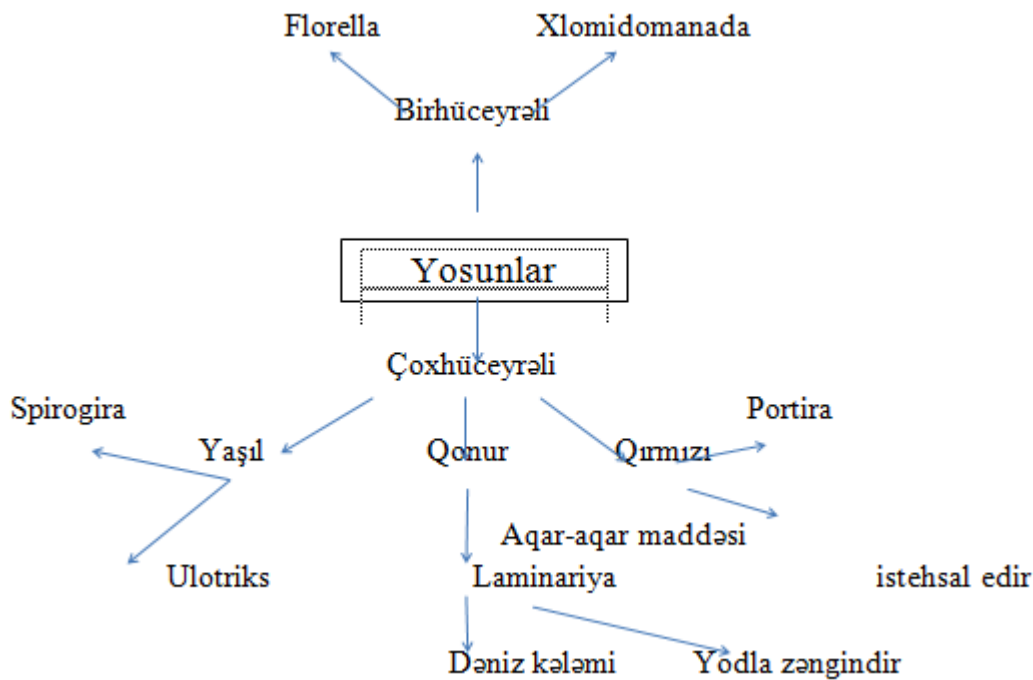
Təhsil sahəsində təlim-tərbiyənin səmərəliliyini təmin etmək, onu dünya standartları səviyyəsinə qaldırmaq fəal təlimə keçilmədən çox

asılıdır. Fəal təlimə keçmə təlimin strukturunu, məzmununu, forma və metodlarını yeniləşdirməyi, müasirləşdirməyi tələb edir. Müasir təlimi səciyyələndirən yeni struktur, məzmun və forma ilə yanaşı, müasir metodlar, yeni təlim texnologiyaları-interaktiv təlim metodları artıq məktəblərimizdə geniş istifadə olunur. Müasir dövrdə ən demokratik metod hesab edilən fəal təlim üsulları ilə işləmək üçün müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, bioloji bilik (bu zaman həm də digər fənlərə dair biliklər də nəzərdə tutulur) səviyyəsi və s. əsas şərtidir. Fəal təlim metodu yeni biliyin kəşfi məqsədi ilə tədqiqatın aparılmasına əsaslanır. Bu metodlar müəllim şagird əməkdaşlığını reallaşdırır, onları konstantiv qarşılıqlı hərəkətə alışıdır, dərstdə psixoloji iqlimi sağlamlaşdırır, xoş əhval yaradır. Fəal təlim metodlarının üstünlüklərini nəzərə alaraq, onları biologiyaya (VI sinif) üzrə müxtəlif mövzuların tədrisinə tətbiq etmək üçün geniş imkanlar var. Biologiya (VI sinif) üzrə mövzuların tədrisində yeni təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərə yeni bilik vermə məsələlərində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni hüquqi dəyərlər yönündə inkişaf etdirib formalaşdırır, yeni mövzunun daha yaxşı mənimsəməsinə şərait yaradır. Təlimin nəticələri yalnız o zaman səmərəli hesab edilə bilər ki, öyrətmə metodları şagirdlərin təfəkkürünün, dərk etmə imkanlarının genişlənməsini və elmi dünyagörüşünü təmin edə bilsin. Bu tələblər nəzərə alınmaqla dərstdə elə optimal təlim metodlarına istinad edilməlidir ki, onlar öz-özlüyündə yeni biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə, produktiv və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına təminat yaratmış olsun. Mövzunun məqsədinə uyğun metodun seçilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Mövzunun daha yaxşı qavranılması, şagirdlərin mövzunu daha yaxşı mənimsəməsi üçün “Qonur və qırmızı yosunlar. Yosunların əhəmiyyəti” mövzusunun tədrisi zamanı istifadə edilə biləcək metodların bir neçəsini nəzərdən keçirək. Biologiya (VI sinif) kursunun tədrisində fəal təlim metodlarından daha geniş istifadə olunan, vaxta və zəhmətə qənaət edilməsinə imkan verən metodlardan biri klaster metodudur.

Bu metodun köməyi ilə şagirdlər və-tənimizin bitki örtüyü ilə tanış olurlar. Bitkinin müxtəlifliyini öyrənərək müəllim “yosunlar” açar sözündən istifadə edir, lövhədə və ya iri həcmli kağızın ortasında “yosun” sözünü yazır. Şagirdlərə bu sözdən yaranan fikirlərini şəxslərdə yazmağı təklif edir. Sxemdə çoxlu məlumatlar yazılır. Müəllim təklif edir ki, yazılanları diqqətlə oxuyun, yosunlara aid olanların altın-

dan xətt çəkin. Beləliklə, mövzuya aid olanlar şagirdlər tərəfindən ayrılır. Hər şagird bir kartochkanı götürür və növbə ilə bitkilərə dair məlumat verir. Belə əyləncəli oyunlar dərslərdə məktəblilərin yorulmasının qarşısını alır, onların dərslə marağını artırır, fəallığını yüksəldir. Belə dərslərdə sakit, passiv şagird olmur, müəllim və şagirdlər yorulmurlar, əksinə əhval ruhiyyələri yüksəlir.

Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə maraq doğursun, onları diskussiyaya girməyə sövq etsin. Bu cür dərs təkcə canlı və maraqlı keçməklə qalmayacaq, o həm də şagirdlərə bütün ömürləri boyu onlar üçün faydalı olacaq sərbəst düşünmə vərdişləri aşılayacaq. Bütün bunları nəzərə alaraq biologiya (VI sinif) kursunun tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmağın səmərəli yolu kimi ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni metodik düşüncə tərz, interaktiv metodlardan istifadə lazımdır.

Dərslərin bu cür qurulması zamanı şagirdlər canlı və cansız təbiət amillərini, onların vəhdətini öyrəndikdə təbiətdə bütün hadisələrin təbiət qanunları əsasında baş verdiyini və təbiətdə heç bir fəvqəladə qüvvənin olmadığını dərk edirlər. Kursun sonunda hər bir sinif şagirdi mühit şəraiti ilə canlı təbiətin vəhdətini müşahidə-

lər və təcrübələr əsasında izah etməyi, nəticə çıxarmağı bacarmalıdır.

Biologiya (VI sinif) kursunun tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması zamanı həmçinin ekoloji və estetik tərbiyənin aşılanması üçün də geniş imkanlar açılır. Kursun tədrisi prosesində şagirdlərin qazandıqları biliklər xeyli dərinləşdirilir və ümumiləşdirilir. Belə bir nəticəni qeyd etmək olar ki, şagirdlərin elmi dünyagörüşünü inkişaf etdirmək məqsədilə elmin əsaslarını nəzəri və praktik cəhətdən öyrətmək və şagirdlərin idrak qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir.

Dünyagörüşü təlim və tərbiyə vəzifəsini yerinə yetirir. Bu baxımdan dünyagörüşünü həmişə ön planda tutmaq lazımdır. Dünyagörüşü şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müstəsna rola malikdir.

Problem elmi yeniliyi. Biologiyanın (VI sinif) tədrisi prosesində şagirdlərdə elmi dünya-

görüşünü formalaşdırmaq, milli tərbiyə aşılamaq, təbiətə məhəbbət hissi ruhunda tərbiyə etmək.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Biologiya kursunun (VI sinif) tədrisində şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq baxımından biologiya müəllimləri məqalədə verilmiş interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə faydalana bilirlər.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya elmlərinin əsaslarının öyrənilməsi dialektik materializmin dərk olunmasına, dünya realist baxışların inkişafına zəmin yaradır. Buna görə biologiya müəllimi tədris prosesində şagirdlərdə elmi dünyagörüşü tərbiyə etməyin metodlarını bilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Ə.M., Babayev M.Ş., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisinin ümumi metodikası. Bakı, 2003.
4. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisinin elmi metodik əsasları. Bakı, 2015.
3. Xumar Əhmədli, Yaşar Seyidli, Nailə Əliyeva. Biologiya. 6-cı sinif: Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, 2013.
4. Hüseynov Ə.M. Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodik əsasları. Bakı, 2000.
5. İbrahimova X.Q. Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi (VI-VIII siniflər üçün): Ped.ü.fəls.dok. ...dis.avtoref.. Bakı, 2008.
2. Hüseynov Ə.M. Orta məktəbdə biologiyadan sinifdənkənar məşğələlərin təşkili və aparılması. Bakı, 2008.

E-mail: aliyanraqi.maharramov@gmail.com

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok. X.Q. İbrahimova*

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2018

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI, TARİX FƏNNİNİN TƏRBIYƏEDİCİ İMKANLARI

UOT 373.3/5.

Tərgül Əliyəddin qızı Bayramlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜASİR TARİX DƏRSİNİN MƏQSƏDLƏRİNİN KOMPLEKS ŞƏKİLDƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİVLİYİN ROLU

Тергюль Алияддин гызы Байрамлы
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНОСТИ В КОМПЛЕКСНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ СОВРЕМЕННОГО УРОКА ИСТОРИИ

Targul Aliyyadin Bayramli
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE ROLE OF INTERACTIVITY IN THE INTEGRATED REALIZATION OF THE GOALS OF THE MODERN HISTORY LESSON

Xülasə: Məqalədə müasir tarix dərslərinin bir sıra mühüm məqsədləri geniş şəkildə verilmişdir. Tədris prosesinin problemlərinin kompleks şəkildə həllində müəllim və şagirdlərin bir-birilə bağlı fəaliyyəti əsas götürülür. Dərsin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsində didaktik materialların rolu xüsusi olaraq qeyd edilir. Eyni zamanda məqalədə bu metodun şagirdlərin yaradıcı, analitik fəaliyyətinin, düşünmə bacarığının inkişaf etdirdiyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *interaktiv təlim, məqsəd, öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici müəllim, şagird, üsul.*

Резюме: В статье рассматривается ряд важных целей современного урока истории. Излагается, что интерактивная деятельность учителей и учащихся имеет большое место в комплексном решении проблем учебного процесса и подчеркивается роль дидактических материалов в комплексной реализации целей учебной программы. В статье также отмечается, что интерактивные методы развивают творческую и аналитическую деятельность учащихся.

Ключевые слова: *интерактивное обучение, цель, обучающий, развивающий, воспитательный, учитель, ученик, прием.*

Summary: The paper considers some important goals of the modern history lesson. It is given to understand that the interactive activity of teachers and students has a great place in solving complex problems of the educational process and emphasizes the role of didactic materials in the integrated implementation of the objectives of the curriculum. In the article also is given that interactive method develops the creativity and analytical skills of students.

Keywords: *interactive method, goal, educator, developer, educator, teacher, pupil, method.*

Hazırda təhsil prosesinin inkişafı məqsədi ilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Müasir təlim texnologiyalarından istifadə nəticəsində şagirdlərin öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəvi funksiyası özünü daha çox göstərir və təhsilin keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxarır. Müəllim yeni təlim texnologiyalarından istifadə edərək təlim prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlərin

həllinə nail olur. Müasir təhsil islahatlarında müəllimin peşəkarlığı bu istiqamətdə artırılır.

Təlimin öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici məqsədləri kompleks şəkildə həyata keçirilir, dərslərin məqsədlərinin aydınlaşdırılmasında vəhdət təşkil edirlər. Təlim məqsədlərinin mahiyyəti dövrün pedaqoji təfəkkürünün meyarlarını əks etdirir. Müxtəlif materialları tədqiq edən za-

man şagirdlərlə birlikdə müəllimlərdə məqsədi qoymağı, nəticə planlaşdırmağı öyrənir və öyrədici materialların bir çox həllini təklif edə bilirlər.

İnteraktiv metod bunların hər birini özündə əks etdirir. Təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə dərslər fəal/interaktiv təlim metodları ilə həyata keçirilir. Dərsin məqsədlərini kompleks şəkildə həyata keçirmək üçün interaktiv metoddan istifadə etmək zəruridir. Çünki interaktiv təlim metodları şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Təlim məqsədlərinin reallaşdırılmasında təhsil bir sistem olaraq münbit şəraitin yaranmasına xidmət göstərir. Bu mənada təhsil təlim prosesinin qurulmasının zəruri şərti, həm də nəticəsi kimi çıxış edir. Belə bir fikirlə tamamilə razılaşmaq olar: “Təhsil, tərbiyə və psixi inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin həm zəruri şərti, həm də nəticəsi kimi özünü göstərən bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusu kimi xüsusi qaydada təşkil olunan idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesidir” (4, 64-70).

Öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədlər dərs zamanı bütün şagirdlərin imkanlarına yönəldilir. Təlimin öyrədici məqsədi dərsin mövzusunda müəyyən edilir. Təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici məqsədlərini müəyyən etmək üçün ilk öncə şagirdlərin bacarıqlarını, keyfiyyətlərini təyin etmək lazımdır. İnkişafetdirici təlim pedaqoji prosesin əsas problemini həll edir. Bu təlim şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşma prosesinə xidmət edir. Dərs materialının seçilməsi və sistemləşdirilməsi də şagirdlərin inkişafetdirici məqsədlərinin həllinə yönəldilir. Təlimin inkişafetdirici məqsədi fənlərarası əlaqələrdə də şagirdlərin inkişafını təmin edir.

Pedaqoji psixologiyada bərqərar olmuş ənənələrə görə inkişafetdirici təlim məqsədləri bilavasitə əqli inkişaf ölçüləri ilə araşdırılır. “İdrak proseslərinin, ilk növbədə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı fikri əməliyyatların (tədris əməliyyatlarının) və intellektual (tədris əməyi) bacarıqların formalaşdırılması inkişafetdirici təlim məqsədlərinin əsas yönümünü müəyyən edir” (1, 12).

Müasir dövrdə təhsilin inkişafında görülən mühüm tədbirlərdən biri təhsilin məzmunun yeni konsepsiyalar əsasında formalaşdırılmasıdır. Bunun əsas məqsədi inkişafetdirici və tərbiyələndirici təlimin yaradılması üçün imkanlar yaratmaqdır. İnkişafetdirici və tərbiyəedici təlim arasında

sıx bağlılıq vardır. Dərs prosesində öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim eyni zamanda həyata keçirilir. Şagirdlər bu prosesdən keçdikdən sonra onların öyrənməyə marağı artmış olur.

Təlimin tərbiyəedici məqsədi şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir. Nəzarət və qiymətləndirmə prosesi tərbiyə məqsədlərinin inkişafında xüsusilə əhəmiyyətlidir. Tərbiyəedici təlim şagirdlərə ümumi məqsədlər uğrunda bir olmağı öyrədir.

İnteraktiv təlim tədrisin səmərəliliyini və təhsilin keyfiyyətinin artmasını təmin edir. Öyrənmə prosesində fəal/interaktiv metodlardan istifadə şagirdlərin bilik fəaliyyəti və motivasiyasına, intellektual fəaliyyətin formalaşmasına, şəxsiyyətin inkişafına, məlumat bazasının artmasına, tədrisin təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

İnteraktiv təlim üsulları o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılsın. Öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir: 1) sosial – psixoloji; 2) informasiya mühiti; 3) əşyavi mühit (3, 514).

İnteraktiv təlimdə şagird dərsin subyektinə çevrilir. Burada müəllimin və şagirdin əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirilir. Dərsdə qarşıya qoyulmuş məqsəd bütün texniki avadanlıqlar, veriləcək biliklər, dərs vəsaitləri, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və psixoloji amillər nəzərə alınaraq interaktiv təlimə müraciət edilir.

Fəal/interaktiv təlim metodu təqdim edilən informasiyanın ziddiyyətli və yarımçıq olması səbəbində nəqli cəhətdən gərgin (problemlı) vəziyyətin yaradılmasına əsaslanır. Bu cür vəziyyətin yaradılması şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını axtarmağa sövq edir və bununla da onların təfəkkürünü fəallaşdırır. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə idrak fəallığı yaradır, onların tədqiqat fəaliyyətini artırır (5, 12).

İnteraktiv metodları tətbiq edən zaman müəllim yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün bu metodla işləməyi öyrənməlidir. Problemlı axtarış metodlarının inkişafı şagirdlərin yaradıcılıq və tədqiqat fəaliyyətlərini təşkil etmək üçün əsasdır və o nəticədə interaktiv təlimin əsasını təşkil edir. İnteraktiv təlimlə şagirdin dərs boyu işləməsinə təmin etmək vacibdir.

İnteraktiv metod müəllim-şagird, şagird-şagird qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdə tutur. Bu tə-

lim metodu tədris prosesinin kompleks problemlərinin həllinə yönəlmiş müəllim və şagirdlərin bir-birinə bağlı fəaliyyət metodudur.

Fəal dərstdə-müəllimin mövqeyi - "bələdçi" (fasilitator), "aparıcı" (istiqlalət verən) mövqeyidir. Fəal təlim prosesində şagirdləri biliklərə aparan yolda müəllimin bir bələdçi kimi əsas funksiyası, təyinedici rolu fasilitasiya (ingilis dilindən *facilitation* - əlverişli şərait yaratma) adlanır. Bu, müəllim liderliyinin yeni tipidir. Bu liderlik müəllimlə şagirdin təhsilin məqsədinə nail olmağa yönəldilmiş birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Bu zaman müəllim şəxsiz nüfuz sahibi kimi sinif üzərində "ağalığ" etmir və özünü ondan yüksəkdə tutmur. Əksinə o, sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə şagirdlərlə əməkdaşlıq edir: problemlə vəziyyəti təşkil edir, tədqiqat məqsədlərinin qoyuluşunda şagirdlərə istiqamət verir, bunların həllində metodik kömək göstərir, biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yollarını öyrədir (2, 369).

Fəal təlimdə şagirdin rolu "kəşf edən", "tədqiqatçı" adlanır. Şagird ona lazım olan bilikləri müstəqil şəkildə əldə edir. Problemləri tədqiqat yolu ilə həll edir.

Məşğələlərin təşkilinin əsas prinsipini müəllimin şagirdlərlə, şagirdlərin isə bir-biriləri ilə kommunikasiyaları təşkil edir. Müasir təlim üsullarının əsasında məhz bu prinsip dayanır. Yeni üsullar dərstdə şagirdlərin fəal iştirakını, qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur ki, bu da onların tam şəkildə dərk etmə prosesinə cəlb edilməsinə səbəb olur. Uşaqlar müəllimin təcrübəsini passiv qəbul etmir, onunla birlikdə ətraf aləmin fəal tədqiqatçısına çevrilirlər (3, 505).

Dərsin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsində fəal/interaktiv metodun rolu böyükdür. İnteraktiv öyrənmə prosesində şagirdlərdə əməkdaşlıq qabiliyyəti inkişaf edir, məhsul-

dar dialoqa və yüksək qabiliyyətə malik olurlar. Prosesin hər bir iştirakçısının arzuları və fikirləri nəzərə alınır, çətin həyat problemlərinin həllində təcrübələri zənginləşdirilir. İnteraktiv öyrənmənin əsas xüsusiyyətləri dərslərdə müəllimlər və şagirdlər arasında interaktiv dialoqun yaradılması, təşkil edilməsidir. Bu dialoq təhsil prosesinin hər bir iştirakçısı üçün mühüm vəzifələrinin birgə həlli və ümumi məqsədə nail olmaq üçün qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı əlaqə yaratmağı təmin edə bilər.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlirik ki, dərslərin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirən zaman:

- müəllimlə-şagirdin qarşılıqlı əlaqəsi yaranır;
- öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici məqsədlər vəhdət təşkil edir;
- şagirdlərin yaradıcılıq və tədqiqat fəaliyyətləri təmin edilir;
- şagird dərslərin subyektinə çevrilir;
- şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını axtarmağa sövq edir;
- şagird müstəqil şəkildə tədqiqat apara bilər;
- müəllim biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yolunda bələdçilik-fasilitator rolunda çıxış edir.

Problemin aktuallığı. Müəllim dərslərini keçən zaman təlimin öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici məqsədlərini vəhdət halında həyata keçirir və şagirdləri də bu məqsədlər əsasında öyrədir, inkişaf etdirir və tərbiyə edir.

Problemin elmi yeniliyi. Dərsin məqsədlərini kompleks şəkildə həyata keçirən zaman interaktiv təlimin rolu geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Dərstdə müəllim və şagird qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməsi qeyd edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə təlimin məqsədlərinin nəzəri və praktiki obyektiv, kompleks təhlil edilmiş və müasir dövrdə bu prosesa elmi münasibət aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı: ADPU, 2008.
2. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
3. Feyziyev C.Ə, İbrahimov F.N, Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011.
4. Mehrabov A.O. Təhsilin yeni məzmununun bəzi yeni pedaqoji konturları // Kurikulum, 2008, № 1
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.

E-mail: thargulb@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov, ped.ü.fəls.dok. D. Musayev*

Redaksiyaya daxil olub: 02.02. 2018

UOT 373.3/5.

Fidan Xəyyam qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN TARİXİ TƏDRSLƏRİNDƏ NƏSİRƏDDİN TUSİ İRSİNDƏN İSTİFADƏ

Фидан Хайям гызы Исмаилова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ НАСИРАДДИНА ТУСИ В ОБУЧЕНИЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Fidan Khayam Ismaylova
State Pedagogical University of Azerbaijan

USE OF THE HERITAGE OF NASIRADDIN TUSI IN TRAINING HISTORY OF AZERBAIJAN

Xülasə: Tarixən Azərbaycan zəngin keçmişə, eləcə də təhsil ənənələrinə malik olmuşdur. Bu gün də respublikamızda ardıcıl və sistemli təhsil islahatları davam etdirilir. Tusinin pedaqoji irsi gənc nəslin təlim və tərbiyəsində qeyri-məhdud potensiala malikdir. Bu irsin araşdırılması vahid didaktik sistem yaradılmasına, yüksək mədəniyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına, şəxsin tərbiyə potensialından yaradıcı istifadəni və müəllimə humanist tərbiyənin aşılmasını təsdiq edən şagirdlərin xüsusiyyətlərinə differensial təsir edilməsinə, ümümbəşər dəyərlərə yönələn şəxsiyyətin sosiallaşmasına geniş imkan verir.

Açar sözlər: milli kurikulum, Azərbaycan tarixinin tədrisi, N. Tusinin pedaqoji baxışları, iş formaları, təlim metodlar, təlimin məqsədi.

Резюме: Исторически сложилось так, что Азербайджан всегда имел богатое прошлое, а также традиции образования. И сегодня в нашей республике продолжают последовательные и систематические реформы образования. Педагогическое наследие Ходжа Насреддина Туси, позволяет создать целостную дидактическую систему формирования высоконравственной личности, дифференцированного влияния на свойства воспитуемых, подтверждающих возможности творческого использования воспитательного потенциала личности и учения педагога в гуманистическом воспитании, социализации личности с ориентацией на общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: национальный курикулум, преподавание истории Азербайджана, педагогические взгляды Н.Туси, формы работы, методы обучения, цель обучения.

Summary: Historically, Azerbaijan has always had a rich past, as well as a tradition of education. And today consistent and systematic reforms of education are continuing in our republic. The pedagogical heritage of Khoja Nasreddin Tusi allows to create an integral didactic system for the formation of a highly moral personality, a differentiated influence on the properties of those who are being educated, which confirm the possibilities for the creative use of the educational potential of the individual and the teacher's teaching in humanistic education, socialization of the individual with an orientation toward universal human values.

Keywords: national curriculum, teaching of the history of Azerbaijan, pedagogical views of N. Tusi, forms of work, training methods, purpose of the training.

Bu gün təhsilə məqsəd kimi yox, inkişafın davamlılığını təmin edəcək biliklərin, dəyərlərin, davranışın və həyat tərzinin dəyişdirilməsi-

nin əsas mexanizmi kimi baxılır. Həyata keçirilən milli kurikulum islahatları da məhz bu məqsədin reallaşmasına xidmət edir. Kurikulum sə-

nədi bu gün yeni xarakter, məzmun və mahiyyət daşıyır. Azərbaycanda hafizə məktəbinin təfəkkür məktəbinə çevrildiyi bir vaxtda yeni təlim standartlarının, təlim strategiyalarının, qiymətləndirmə mexanizmlərinin reallaşdırılması prioritet məsələ kimi qəbul olunmuşdur.

“Azərbaycan tarixinin tədrisi şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində, vətəndaşlıq mövqeyinin müəyyənlişməsində olduqca mühüm rola malikdir. Azərbaycan tarixi üzrə fənn kurikulumunun tətbiqi bütün bu keyfiyyətləri şagirdlərə aşılamağa imkan verən sənəddir. Bu fənnin tədrisi Azərbaycanın sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi inkişaf tarixini ardıcılıqla izləməklə, bu inkişafın xüsusiyyətlərini müəyyənlişdirməyə, müqayisə etməyə, hadisə və proseslərdən nəticə çıxarmağa, beləliklə, şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiya olmaq vərdişlərinə yiyələnməsinə kömək edir” (1, 4).

Azərbaycanda mədəniyyət və təhsilin inkişafı, tədris və tərbiyənin nəzəriyyə və praktikasi keçmiş nəslin təcrübəsinə əsaslanır. Belə ki, bir çox maarifçilik ideyaları Şərq mütəfəkkirlərinin dolğun düşüncələrinə əsaslanır. Bu nöqteyi-nəzərdən insanın tərbiyə və inkişafı ilə bağlı baxışların obyektiv qiymətləndirilməsi, eləcə də Nəsirəddin Tusinin əsərlərində pedaqoji düşüncənin inkişafı haqqında ümumi qanunauyğunluqların aşkar olunması, pedaqogika tarixi üçün böyük elmi və praktik maraq doğurur. Pedaqogikanın tarixində N. Tusi yaradıcılığının mənəvi-pedaqoji konsepsiyanın formalaşmasına kömək edən sosial-pedaqoji, tarixi və ədəbi əsasları müəyyənlişdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, N. Tusinin fəlsəfi və pedaqoji baxışları İran, Tacikistan və digər şərq alimləri tərəfindən də tədqiq və təhlil edilmişdir. Onların monoqrafiya və kitablarında N. Tusinin pedaqoji ideyalarına qismən toxunulsa da, bu ideyalar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

“Ensiklopedik hərtərəflilik və bilik həcmi N. Tusi elmi düşüncə tərzinin ən mühüm xüsusiyyətləridir. Yalnız yüksək təhsilli, tərbiyəli, istedadlı, qeyri-adi bir zəkaya və natiqlik bacarığına malik bir insanın qələmindən, etika və estetika, fəlsəfə və tərbiyəyə həsr edilmiş “Əxlaqi-Nəsir” kimi bir ölməz əsər çıxara bilərdi” [2, 238]. Bu əsərdə “... N. Tusi pedaqoji görüşlərini, təlim və tərbiyənin məqsədi, məzmunu,

vəzifələri və üsullarına dair fikirlərini geniş açıqlamağa çalışmışdır. Müəllif insan xarakterinin və əxlaqi keyfiyyətlərinin yenidən tərbiyə vasitəsilə dəyişdirilməsinin mümkünlüyünü təsdiq edirdi. Bununla da o, tərbiyə prosesində özünütərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi” (3, 130-138). Eyni zamanda görkəmli pedaqoq “tərbiyə etməyin, yenidən tərbiyə etməkdən asan olduğunu göstərərək, erkən tərbiyə etməyə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir” [4, 162].

N. Tusinin pedaqoji irsinin təhlili göstərir ki, təlimin təşkilat formaları, məqsədləri, şagirdlərin tərkibi, keçirilmə yeri, məşğələlərin müddəti, müəllimin və şagirdlərin fəaliyyətinə dair tövsiyələri bu günlərimizdə də səslənir. N. Tusi hesab edirdi ki, “... müzakirə təlim metodu kimi müəyyən bir məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsinə əsaslanır, həm də bu fikirlər iştirakçıların şəxsi münasibətlərini əks etdirir və ya başqalarının baxışlarına əsaslanır. Bu metoddan istifadə o zaman məqsədəuyğundur ki, şagirdlər müəyyən dərəcədə yetkin və müstəqil düşüncəyə malikdirlər, öz baxışlarını müdafiə edir, sübuta yetirir və əsaslandırma bilirlər” (4, 172). Yaxşı keçirilmiş müzakirə təhsil və tərbiyə cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir: o, problemi daha dərindən başa düşməyi, öz mövqeyini müdafiə etməyi, başqalarının fikirləri ilə hesablaşmağı öyrədir.

Azərbaycan tarixinin tədrisində N. Tusi irsi, V sinifdə “Azərbaycan mədəniyyətinin oyanışı” (1, 64-65) və “Marağa rəsədxanası” (1, 68-69), VII sinifdə “İntibah mədəniyyəti”, “Yadellilər mədəniyyətimizin inkişafını dayandıra bilmədi” mövzularında öyrədilir. Nümunə olaraq V sinifdə “Marağa rəsədxanası” mövzusunda 7 mərhələli fəal dərslərin keçirilməsinə nəzər salaq.

Dərsin məqsədi: 1) Marağa rəsədxanasının yaradılmasını zəruri edən səbəbləri izah edir – 5.1.1.; 2) Marağa rəsədxanasının və kitabxanasının mədəniyyətin və elmin inkişafındakı rolunu dəyərləndirir – 5.1.2.; 3) «N. Tusi böyük elm və dövlət xadimidir» adlı kiçik esse yazır – 4.1.2.

I mərhələ: motivasiya, problemin qoyulması. Şagirdlərin diqqəti sinif otağında qoyulmuş qlobusa, onun nə üçün lazım olmasının müəyyənlişdirilməsinə yönəldilir. Bu yolla problem ortaya gətirilir.

– Nə üçün Marağa rəsədxanası dünyada ən yaxşı rəsədxana hesab olunurdu?

II mərhələ: tədqiqatın aparılması. Şagirdlərin sadə fikirlərini və ilk məlumatlarını dinlədikdən sonra onlara Marağa rəsədxanası, «N. Tusi kitabxanası», «Astronomiya elmi», «ilk ulduz qlobus», «ictimai xadim» «Elxanilər sarayı», «elmi əsərlər» kimi söz və söz birləşmələri təklif edilir. Şagirdlər bu sözlərdən istifadə etməklə yarım səhifəlik esse yazırlar. Hekayədə istifadə edilən yeni sözlərin mövzu ilə bağ-

lı olub-olmaması əhəmiyyət daşıyır. Tapşırıq yerinə yetirilir.

III mərhələ: məlumatın mübadiləsi. Qruplar öz esselərini oxuyurlar. Şagirdlərə həmin mövzu üzrə dərslik mətnini oxumaq təklif olunur. Qruplar mətni, dərsliyin 73-cü və 74-cü səhifəsindəki şəkilləri və onlara təqdim olunmuş əlavə materialları araşdırır, müəyyən etdikləri məlumatları öz esseləri ilə müqayisə edirlər. Şagirdlərə aşağıdakı cədvəl doldurmaq tapşırılır:

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

IV mərhələ: məlumatın müzakirəsi. Cədvəllər lövhədən asılır və qruplar tərəfindən müzakirə olunur, aydın olmayan məsələlər dəqiqləşdirilir. Bu məqsədlə müəllim şagirdlərə istiqamətverici suallarla müraciət edir:

– N. Tusi «Elm və müdriklik evi» adlanan zəngin kitabxananı nə üçün yaratmışdı?

– Marağa rəsədxanasında hazırlanmış ulduz qlobusu hazırda harada saxlanılır?

– N. Tusinin adı necə əbədləşdirilmişdir?

V mərhələ: nəticə və ümumiləşdirmə. Dərsin sonunda N. Tusinin yaratdığı rəsədxananın və kitabxananın elmin inkişafında oynadığı rolunu ümumiləşdirilir: rəsədxanada istifadə olunan çoxlu cihazlardan bəzisinin rəsədxananın

özündə ixtira olunması, ondan dünyanın bir çox ölkələrində istifadə olunması, yaradılmış zəngin kitabxana Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafında bu rəsədxananın misilsiz rolu olduğunu təsdiq edir.

VI mərhələ: yaradıcı tətbiqetmə və ya ev tapşırıqları. «Soruşma Vətən sənə üçün nə edib, soruş ki, sən Vətən üçün nə etmişən?» fikri N. Tusinin fəaliyyəti ilə yazılı şəkildə əlaqələndirilir. Bu məqsədlə şagirdlərə N. Tusi haqqında esse yazmaq tapşırılır.

VII mərhələ: refleksiya və qiymətləndirmə. Qruplar təqdim olunmuş cədvəldəki meyarlar əsasında bir-birinin işini qiymətləndirirlər.

Qiymətləndirmə meyarları	5	4	3	2	1
Marağa rəsədxanasının yaradılmasını zəruri edən səbəbləri izah etmə					
Marağa rəsədxanasının və kitabxanasının mədəniyyətin və elmin inkişafındakı rolunu dəyərləndirmə					
«N. Tusi böyük elm və dövlət xadimidir» adlı kiçik esse yazma					

Tusinin pedaqoji ideyalarını araşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi təhsilin səmərəliliyi müəyyən dərəcədə təkcə tədris-təlim metodları ilə deyil, həm də onun təşkili formaları ilə də müəyyən edilir. Məhz bu formalarda təhsilin məzmunu, məqsədi, tapşırıqları və təlim metodları reallaşdırılır. N. Tusinin pedaqoji baxışlarında təliminin əsas məqsədini şagirdlərin intellektual inkişafı təşkil edirdi. O, öz əsərlərində bacarıqlı uşaqları müəyyənəşdirmək üçün pedaqoji amillərin müəyyən edilməsi, on-

ların intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək yollarını təklif edirdi. Buna görə də N. Tusinin pedaqoji irsinin hərtərəfli tədqiq edilməsi gələcəkdə də müasir və aktual olaraq qalacaqdır.

Problemə aktuallığı: N. Tusinin pedaqoji və didaktik ideyaları təhsil və tərbiyə sistemi problemlərinin həllinə; qismən təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə; pedaqoji mədəniyyətin tədris prosesinə tətbiq edilməsinə; unudulmuş tədris metodlarından istifadə olunmasına və s. kömək edir.

Azərbaycan tarixi tədrislərində Nəsirəddin Tusi irsindən istifadə

Problemin elmi yeniliyi: Müəyyən edildi ki, N. Tusi hələ öz dövründə təlim prosesinə şagirdlər ilə diskussiya metodunu tətbiq etmiş, bu da öz növbəsində onun məktəblilərə münasibətdə demokratik baxışlarını sübuta yetirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: N. Tusinin pedaqoji irsi vahid didaktik sistem yaradılmasına,

yüksək mənəviyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına, şəxsin tərbiyə potensialından yaradıcı istifadəni və müəllimə humanist tərbiyənin aşılmasını təsdiq edən şagirdlərin xüsusiyyətlərinə diferensial təsir edilməsinə, ümumbəşər dəyərlərə yönələn şəxsiyyətin sosiallaşmasına geniş imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Musayeva O., Hüseynova L., Cabbarov H. Azərbaycan tarixi - Ata yurdu: Müəllim üçün metodik vəsait, V sinif. Bakı: Təhsil, 2015.
2. Ибрагим Т.И., Сагадеев А.В. ат-Туси. В кн.: Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991.
3. Мусульманкулов Р. Литературно-эстетические взгляды Насириддина Туси / Актуальные проблемы философской и общественной мысли зарубежного Востока. Душанбе, 1983.
4. Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasiri". Fars. tərc.ed. Rəhim Sultanov. Bakı: Lider, 2005.

E-mail: fidas_ismayılova@inbox.ru

Rəyçilər: tarix e.dok., prof. O.B. Sultanov, ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov,

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2018

UOT 373.3/5.

Xəyalə Məhərrəm qızı Ağamədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI

Хаяле Магеррам Агамедова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СУТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Khayale Maharram Aghamadova
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE ESSENCE OF THE ORGANIZATION OF TEACHING HISTORY IN SECONDARY SCHOOLS

Xülasə: Müstəqillik insanın şəxsiyyətinin vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Əgər təlim prosesi düzgün təşkil edilmişdirsə onda şagirdlərin fəallığı tələb olunur. Təlim fəaliyyətinin hər bir cəhətində şagirdlərin müstəqil işi getdikcə artan mahiyyətdə olmalıdır, buna isə təlimin təşkilinin mahiyyətini dəyişdirməklə nail olmaq olar.

Açar sözlər: müasir təhsil, təlim əhəmiyyəti, müəllim, şagird, metodlar, tarixi faktlar, tədris

Резюме: Самостоятельность - одна из важнейших черт человеческой личности. Если процесс обучения организован правильно, требуется участие учащихся. В каждом аспекте обучения самостоятельная работа учеников должна постепенно возрастать, и это может быть достигнуто путем изменения сущности обучения.

Ключевые слова: современное образование, важность обучения, учитель, ученик, методы, исторические факты, обучение

Summary: Independence is one of the most important features of human personality. If the learning process is organized correctly, student engagement is required. In each aspect of the training, the independent work of the pupils should be gradually increased, and this can be achieved by changing the essence of the training.

Key words: modern education, importance of training, teacher, student, methods, historical facts, teaching

Son onillikdə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də köklü dəyişikliklər baş verməkdədir. Artıq məktəbdən hər bir çətin vəziyyətdən baş çıxarmağı bacaran təşəbbüskar, yaradıcı düşüncə tərzinə malik olan şəxsiyyətlər yetişdirmək tələb olunur. Bu günün tələbi məktəblərin qarşısında hərtərəfli bilik və bacarığa malik şəxsiyyətlər yetişdirməyi bir vəzifə kimi qoyur. Bütün bunlar isə istər tarix dərsinin istərsə də ümumiyyətlə dər-

sin quruluşunda, təşkil olunmasında yeni metod və üsulları tətbiq etməyi tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarix dərslərinin tipləri barədə cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa əksər metodistlərin fikirlərində uyğunluq vardır [6, 287]. Elmi cəhətdən nəyi öyrətməyi, həqiqətən daha məqsədəuyğun bilikləri, o cümlədən tarixi bilikləri necə müəyyənləşdirməli?

Bu gün tarix və digər elmlərin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Müasir dövrün tarix təliminin qarşısında təlim prosesini yeni tələblər

baxımından təkmilləşdirmək durur. Biz yeni tələblər dedikdə müasir təhsil kurikulumlarının tələblərini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla bağlı fikirlərimizi bildirməyə başlamamış, biz əvvəlcə ənənəvi təlimdə tarixin təliminin təşkili məsələləri haqqında danışaq. Orta ümumtəhsil məktəbi tarix kursu ali məktəbdəkindən öz tutumu, genişliyi, tələbləri hansı ki, uşaq auditoriyasının xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlənir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan tarix çox geniş əhatəlidir. Təsəvvür edin ki, ali məktəbdə müəllim yalnız bir məsələ üzrə ixtisaslaşır, onu tədris edir. Orta məktəbdə isə müəllim müxtəlif siniflərə dərs deməli olur. Müəllim dərsə hazırlaşanda həm öyrədəcəyi mövzunun məzmununu, həm də həmin mövzunu hansı metodlarla öyrətmək lazım olduğunu bilməlidir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu iki cəhət bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır [1, 6].

Ümumtəhsil məktəblərində tarixin təlimi qarşısında duran ən əsas vəzifə tarixi keçmiş haqqında olan bilikləri şagirdlərdə formalaşdırmaqdır:

1) Tarixi öyrənərkən şagirdlər; tarixi prosesi bütünlükdə və ya tarixi inkişafın ardıcıl pillələrində ictimai həyatın müxtəlif sahələri haqqında mühüm biliklərlə tanış olurlar, konkret tarixi faktları öyrənirlər. Tamamilə yanlış olardı ki, şagirdlər məktəb tarix kursundan tarixi faktları ümumiləşdirməklə yalnız nəticələr və ümumi ideyaları öyrənsinlər. Əslində isə əsas tarixi faktlar öyrənilməlidir, möhkəm şəkildə mənimsənilməlidir. Sovet dövründə orta məktəbdə tarixin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri şagirdlərin yaddaşını əsas tarixi faktlar barədə olan biliklərlə zənginləşdirmək idi. Şagirdlər bilməlidirlər ki, ibtidai insanlar necə yaşayıblar, qədim quldar dövlətlər necə meydana gəlmişdir, azad icmaçı kəndlilər necə oldu ki, təhkimli vəziyyətə düşdülər.

2) Tarixi faktların öyrənilməsi şagirdlərdən tarixi keçmişi əks etdirən əsas təzahürlər, onların əlaqəsi, inkişafı barədə tarixi təsəvvürlərin yaradılmasını tələb edir. Belə ki, VI sinif Ümumi tarix kursunu öyrədərkən biz şagirdlərdə qul əməyi haqqında, qulların istismarı, quldarlar tərəfindən verilən işgəncələr və qullar üsyanları barədə bilikləri mənimsədir, təsəvvürlər yaradırıq. Qədim dünya tarixinin bu fakt və təzahürlərinin öyrənilməsi şagirdlərdə quldarlıq

quruluşu, onun inkişafı və dağılması barədə təsəvvürlər yaradır.

3) Şagirdlər tərəfindən vacib tarixi anlayışların mənimsənilməsi; onlar vasitəsilə ictimai inkişafı dərk etməyə, tarixi daha da dərinlən qavramağa kömək edir. Şagird tarixi prosesdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, xalqların rolunu qiymətləndirməyi bacarmalıdır [2, 9].

4) Şagird tarixdən əldə etdiyi bilikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır. O, bu bilikləri yeni materialın öyrənilməsində, ictimai işlərdə, həyatda keçmiş və bu günün hadisələrini dərk etmək üçün tətbiq edə bilər.

5) Şagirdlər müstəqil surətdə tarixi materialla işləməyi bacarmalıdırlar, onlar mətnlə, tarixi mətnlə, tarixi mətn və illüstrasiyalar ilə işləməyi, plan, konspekt, tezislər tərtib etməyi, müəlahizələri yazmağı, tarixi mövzuda məlumat verməyi və məruzə etməyi bacarmalıdır.

Öz xalqın sevən hər bir kəs onun tarixi keçmişini də mütləq bilməlidir. İstismar olunanların istismar edənlərə qarşı mübarizəsini anlamaq üçün istismar olunanın vəziyyətinə girmək lazımdır. Başqa xalqlara qarşı dostluq və hörmət hissinin yaranması üçün o xalqların tarixi, adət-ənənəsi və mədəniyyəti ilə tanış olmaq lazımdır. Tarix dərslərində şagirdlərin gözü qarşısında keçmiş tarixin parlaq, həyəcanlı anları, döyüşçü və qəhrəmanların obrazları yaranır. Tarixi material şagird şəxsiyyətinin hər tərəfinə şüuruna, düşüncəsinə və hisslərinə təsir edir. Tarixin təlimində təlim və tərbiyənin vahidliyi bu iki cəhət arasında ustalıqla əlaqə yaradılmasında üzə çıxır.

Tarix təlimində tarixi obrazlar emosional cəhətdən şagirdə daha çox təsir göstərir. Lakin bəzən müəllim şagirdin biganəliyi ilə də üz-üzə gəlirdi. Şagird tarixi materialı bəzən canlı yox, yalnız kitabda yazılan yazı kimi qəbul edir. Xüsusilə tarixi keçmişin faktlarına qarşı şagirdə belə bir münasibət formalaşır. Aydın məsələdir ki, belə hallarda tarixi materialın təlim əhəmiyyəti kəskin şəkildə aşağı düşür. Təcrübələr göstərir ki, şagirdlərdə tarixi faktlara fəal münasibət yaratmaq üçün tarixi faktların elə tərəflərini açıb göstərmək lazımdır ki, bu hansısa bir cəhətdən şagirdin maraqları, meylləri, həyəcanları ilə üst-üstə düşsün. Bu məqsədlə isə tarixi faktın həyatı əhəmiyyətini açıb göstərməklə,

onun aid olduğu dövrün, insanların taleyinə təsiri ilə müəyyən edilir.

Təlim prosesinə müstəqil iş metodlarının daxil edilməsi müəllimin rolunu heç də azaltmır. Əksinə, bu zaman müəllimin rəhbər rolu daha da çətin olur və müəllimdən yüksək ustalıq tələb edir. Müəllim şagirdlərin müstəqil işini hər gün daha artıq inkişaf etdirərək, təlim prosesinə müxtəlif metod və üsullar daxil etməlidir, şagirdləri təlimatlandırmalıdır, onlara özünəməzarəti öyrətməlidir. Bütün bu göstərilənlərin həyata keçirilməsi prosesində müəllim şagirdlərdə onların şəxsi keyfiyyətləri kimi fəallıq, müstəqillik və təşəbbüskarlıq tərbiyə edir.

Müstəqil iş həm də idraki cəhətdən müstəqilliyin formalaşdırılmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət özünü öz qarşısına hər hansı məqsəd və vəzifə qoymaq, onları həll etmək bacarığına malik olmaq, əldə edilmiş bilikləri tətbiq edə bilməkdə göstərir.

Yuxarıda göstəriləni kimi müstəqil iş müxtəlif cür başa düşülür, aşağıdakılara uyğun olaraq müəyyənləşdirilir:

- şagirdlərin fəaliyyətinin motivlərinə əsasən;
- onların fəaliyyətinin yaradıcı xarakterinə əsasən;

- düşüncənin formalaşdırılmasına görə;
- biliyin mənbələrinə görə;
- təşkilati formalarına görə [4, 34].

Orta məktəbdə tarix təliminin qarşısında duran ən əsas məqsəd ən qədim zamanlardan bu günədək bəşər cəmiyyətinin inkişafı haqqında anlayış və təsəvvürləri, fakt və hadisələri mənimsəməkdir.

Demək lazımdır ki, sovet təhsil sistemində ənənəvi təlim tətbiq edilsə də, tarixin təlim metodikasının adlarını yuxarıda çəkdiyim və çəkmədiyim bir çox nümayəndələri fəal təlim metodlarının axtarışı ilə məşğul idilər. Sadəcə olaraq indi, müasir dövrdə vaxtilə görkəmli metodistlərin lazım bildikləri fəal təlim daha mükəmməl və daha təkmilləşdirilmiş formada tətbiq olunur.

Problemə aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin qarşısında duran ən əsas vəzifə tarixi keçmiş haqqında bilikləri şagirdlərdə formalaşdırmaqdır.

Problemə elmi yeniliyi. Tarix təlimində təlim və tərbiyənin vahidliyi bu iki cəhət arasında ustalıqla əlaqə yaradılmasında üzə çıxır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr təlimin təşkilinin qurulmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Андреевская. Н. В. Очерки методики истории. V-VII классы. Л., 1958.
2. Вагин. А. А. Методика преподавания истории в средней школе. М.: Просвещение, 1968.
3. Nəzərov. A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU, 2012.
4. Дайри. Н. Г. Обучение истории в старших классах средней школы. М.: Просвещение, 1966.
5. Вяземский. Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. М.: Владос. 2003.

E-mail: Xeyale.va@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2018

UOT 373.3/5.

Kəmalə Sahib qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN TARIXİ FƏNNİNDƏN DƏRS MODELLƏRİ ƏSASINDA PROBLEMLİ TƏLİMİN TƏŞKİLİ

Кямаля Сахиб гызы Мустафаева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ УРОКОВ ПО ПРЕДМЕТУ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Kamala Sahib Mustafayeva
State Pedagogical University of Azerbaijan

ORGANIZATION OF PROBLEM-BASED LEARNING ON THE BASIS OF MODELS OF LESSONS ON THE SUBJECT HISTORY OF AZERBAIJAN

Xülasə: Problemin təlimin başlıca mahiyyəti göstərilən izahlardan göründüyü kimi şagirdləri yaradıcı düşünməyə, həm də fikri fəallığa sövq etməkdir. İnkişafda bu günkü dünyada hər bir gənc kitablardan, ətraf aləmdən biliklər əldə etməyi, qarşılaşdığı problemi müstəqil həll etməyi bacarmalıdır. Problemlı təlim məhz erkən çağlardan uşaq və yeniyetmələri problemlı təlimlə tanış edərək, bir növ gələcək həyata da hazırlayır. Azərbaycan tarixi fənnində dərs modelləri əsasında bu təlim metodu həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *təlim prosesi, təlimin məqsədi, problemlı situasiya, motivasiya*

Резюме: Сущность проблемного обучения, заключается в побуждении учащихся мыслить творчески и заниматься интеллектуальной активности. В современном мире молодежь должна усваивать знания из книг, из окружающего мира, уметь самостоятельно решить проблему. Ознакомление детей и подростков с раннего детства с проблемным обучением позволяет подготовить их к будущей жизни. Этот метод обучения был реализован на основе моделей уроков по истории Азербайджана.

Ключевые слова: *процесс обучения, цели обучения, проблемная ситуация, мотивация*

Summary: The essence of problematic learning is to motivate students to think creatively and engage in intellectual activity. In the modern world, young people must learn from books, from the outside world, to be able to solve the problem on their own. Familiarization of children and adolescents from early childhood with problem training allows them to prepare for the future life. This method of teaching was implemented on the basis of models of lessons on the history of Azerbaijan.

Keywords: *learning process, purpose of training, problem situation, motivation*

Problemlı təlim şagirdin qarşısında qoyulmuş problemlərin həlli, yeni şəraitə bələdləşmə, çatışmayanı axtarmaq üçün bilik və bacarıq ehtiyatını birləşdirmək, fərziyyə irəli sürmək, daha etibarlı və dəqiq yollar araşdırmaq vəzifəsini qoyur (2, 133). Problemlı təlim prosesində şagirdlər müstəqil olaraq fikri fəallıq priyomlarından istifadə edir, eksperiment qoyur, müşahidələr aparır, onların nəticələrini təhlil edir, düşünür, fikir mübadiləsi edir, qaydaları, qanunları özləri üçün

kəşf edirlər. Problemlı təlim şagirdlərdə dərəcə maraq oyadır, şagirdlərin təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir, hadisələrin daxili mahiyyətini, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyə kömək edir, hadisə və proseslərin qiymətləndirilməsinə dialektik yanaşmağı öyrədir, problemi həll etmək yollarını tapmaq bacarığını formalaşdırır, elmi idrak metodlarına alışdırır. Problemlı vəziyyətin yaranmasına hər hansı bir məsələyə yeni münasibət, hərəkətin yeni xassə və vasitəsinə

münasibət səbəb olur. Problemlə vəziyyət o deməkdir ki, insan öz fəaliyyəti gedişində gözlənilməz, nəzərdə tutulmayan məsələlərlə qarşılaşır. Təfəkkür prosesi problemlə vəziyyətin təhlilinə başlayır. Problemlə vəziyyətin ilk əlaməti odur ki, şagird müəyyən çətinlik qarşısında dayanır və bu çətinliyi o, özü aradan qaldıra bilir (1, 130).

I Dərs nümunəsi.

Mövzu: Azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar. Milli demokratik hərəkət.

Standartlar:

1.1.1. Mühüm tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman baxımından qiymətləndirir;

1.2.2. Müxtəlif mənbələr əsasında təqdimatlar hazırlayır;

4.1.2. Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətlərinə dair materiallar toplayır, təqdim edir.

Məqsəd:

1. 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımları zaman baxımından qiymətləndirir.

2. 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlıların ermənilərin törətdikləri soyqırımlara dair təqdimatlar hazırlayır.

3. Milli-demokratik hərəkətin nümayəndələrinə dair materiallar toplayır, təqdim edir.

Təlim forması: qruplarla iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar: xəritə, dərslik, iş vərəqi, marker, tədqiqat materialları

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya:

• Erməni-müsəlman qırğınına dair sənədli şəkildən istifadə. Sənədli şəkildə erməni silahlı dəstələrinin İrəvan quberniyası və Göyçə mahalına hücumu və nəticədə törətdiyi qırğınların əks olunduğu sənədli şəklin nümayişi həyata keçirilir. Burada seçilmiş şəkildə sökülüb, dağıdılmış kərpic divarın qarşısında yan-yanı uzadılmış cəsədlərin əks olunduğu görünür. Cəsədlər uşaq, qoca, qadın və orta yaşlı insanların cəsədləridir. Buradan şagirdlərə şəkillə əlaqədar bu sual verilir: Kütləvi şəkildə uşaq, qoca, qadın demədən qırğınların törədilməsində məqsəd nə idi?

Tədqiqat sualı: 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri kütləvi

qırğınların öyrənilməsinin vacibliyini və əhəmiyyətini izah edin.

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualına cavab vermək üçün şagirdlər qruplara bölünür.

I qrup: Rusiya hökumətinin erməni-azərbaycanlı qırğınlarını törətməkdə məqsədi nə idi? Fikirlərinizi əsaslandırın.

II qrup: Mətn və xəritə əsasında kütləvi qırğınların baş verdiyi əraziləri müəyyən edin.

III qrup: Nəyə görə Azərbaycanın milli burjuaziyası islahatlar keçirilməsi haqqında hökumətə müraciətlər göndərirdi?

IV qrup: Milli qırğınlardan sonra keçirilən qurultaylarının nəticəsi Şimali Azərbaycan üçün nə kimi rol oyandı? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Məlumatın mübadiləsi: Müəyyən edilmiş zamanda şagirdlər cavabları hazırlayır və təqdim edirlər cavablar oxunur.

Məlumatın müzakirəsi: Cavablar diqqətlə dinlənir, müzakirələr olunur və əlavələr edilir. Sonda ümumiləşdirmə aparılır, tədqiqat prosesində problemlə situasiya xarakterli sualların təşkili ilə mövzu ilə əlaqədar nəticə çıxarılır, şagirdlərdə fərdi təfəkkür beyin həmləsi metodu ilə aktivləşdirilir.

Yaradıcı tətbiqetmə: Azərbaycan ziyalılarının Ümumrusiya müsəlmanları qurultayının çağırılmasında, Rusiya Müsəlman İttifaqının proqramının hazırlanmasında rolu haqqında əlavə məlumat toplayaraq mətn hazırlayın.

Ev tapşırığı: M. S. Ordubadinin "Qanlı illər" əsərini oxuyub, Azərbaycan tarixindən öyrəndikləri əsərdə əks olunanlarla əlaqənin məzmunun əks olunduğu esse yazmaq.

Refleksiya və qiymətləndirmə: Təlim fəaliyyətini izləməyə kömək edəcək suallar verməklə şagirdlər qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə meyarları: qiymətləndirmə, təqdimat hazırlama, təqdimetmə. Birinci dərs nümunəsinin motivasiya mərhələsi və tədqiqat sualı şagirdləri fərdi düşünməyə, tariximizdə qanlı hadisələrdən biri kimi xatırlanan mövzuya problemin təhlili, dərki əhəmiyyəti baxımından yanaşmağa sövq edir. Qruplarla iş fəaliyyətində verilən suallar öncədən bir sıra İKT və böyüklərindən eşitdiklərini tarixi fakt və nəzəri biliklərlə mövzunun daha dərinədən göz önündə canlanması və hadisələrin açılması ilə nəticələnir.

II Dərs nümunəsi.

Mövzu: Azərbaycan qədim ölkədir.

Standartlar:

1.1.1. Mühüm tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman baxımından qiymətləndirir;

2.1.1. Ən qədim insan məskənlərinin, ilk sivilizasiyaların, dövlətlərin yaranması və inkişaf amillərini izah edir.

Məqsəd:

1. Azərbaycan ərazisində baş vermiş hadisələrin xronoloji çərçivəsini müəyyən edir;

2. Azərbaycan ərazisinin qədim insan məskəni olmasını təbii-coğrafi şəraitlə əlaqələndirir.

Təlim forması: qruplarla iş, kollektiv iş.

İntegrasiya: Riy. 1.1.3.; C. 3.2.3.; H-b. 1.2.1.

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə.

Resurslar: İKT, iş vərəqləri, dərslik.

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya:

1) Qədim insanların həyatını və istifadə etdikləri əşyaların əks olunduğu şəkil və illüstrasiyaların nümayişi. Şəkil və illüstrasiyalarda qədim insanların həyatı və istifadə etdikləri əşyalarla şagirdlər öz yaşadıqları zamandan o dövrə baxa bilir, bu günkü müasir dünya ilə "qədim dünya" arasında proses və təzahür fərqlərini müşahidə edə bilir və bu şagirdin təfəkkürü, hadisələri dərk etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycanın qədim insan məskəni olmasının dünya sivilizasiyasında əhəmiyyətini, yeri və rolunu müəyyənləşdirin.

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualına cavab vermək üçün şagirdlər qruplara bölünür.

I qrup: Ən qədim dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş təbii-coğrafi şəraiti təsvir edin.

II qrup: İbtidai insanların Azərbaycan ərazisində məskən salması səbəblərini izah edin.

III qrup: İlk insan dəstələrinin həyat tərzini təsvir edin.

IV qrup: İbtidai icma quruluşunun mərhələlərini müəyyən edin.

Məlumatın mübadiləsi: Müəyyən olunmuş zaman ərzində tapşırıq yerinə yetirilir və təqdim olunur.

Məlumatın müzakirəsi: Cavablar dinlənir, müzakirə olunur, əlavələr edilir. Qiymətləndirmə aparılır.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Şagirdlər qədim insanların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması səbəblərini təbii coğrafi şəraitlə əlaqələndirir, ulu icmanın yaranması ilə ibtidai icma quruluşunun mövcud olmasını və bu quruluşun bölündüyü mərhələləri müəyyən edirlər.

Yaradıcı tətbiqetmə: Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin həyatını təsvir edən rəsm çəkin.

Ev tapşırığı: Orta və Üst Paleolitə aid məlumat toplayın.

Refleksiya və qiymətləndirmə: Müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyarlar əsasında qiymətləndirmə aparılır.

Qiymətləndirmə meyarları: 1) xronoloji çərçivələri müəyyən etmə; 2) əlaqələndirmə. İkinci dərs modelində seçilmiş mövzu Azərbaycan tarixinə şagirdlərin ilkin baxışlarının formalaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, problemlı situasiyalarla biz onları tariximizə dünya sivilizasiyası və insan amili baxımından yanaşmağa sövq edirik.

Dərs modellərindən də göründüyü kimi, idraki bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması prosesi ilk öncə müvəffəqiyyətli motivasiyanın təşkilindən, problemə ilkin baxışın yaradılmasından keçir. Problemlı təlimin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd intellektuallıq dərəcəsi yüksək motivasiya nümunəsində tədrisin aparılması yönündə inkişafdır. Problemlı təlimin əsasında duran biliyi yaradıcılıqla vəhdətdə təşkil etmək prinsipini tədqiqatın aparılması prosesində müşahidə etmək mümkündür. Qruplarla iş prosesində şagirdlərə ünvanlanan suallar fikirlərini əsaslandırma, izah xarakteri daşımaqla problemin dərkı prosesini asanlaşdırmaqla bərabər, digər proses və hadisələrlə əlaqələr qurulması, bilikləri təkmilləşdirmə, idrakın fəallaşması yönündədir. Bu problemlı təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prosesinin də həyata keçirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan tarixindən seçilən mövzular əsasında dərs modelləri şagirdlərdə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyənin təlimdə tətbiqinə uyğunlaşdırılması istiqamətində seçilmişdir. Və bu problem əsaslı öyrənmə prosesinin şagirdlərdə axtarışlara, öz tarixi keçmişini, bu gününü dəyərləndirməyə aparın istiqamətidir.

Problemin aktuallığı. Yeni interaktiv təlimdə dialektik, fərdi yanaşmanın inkişafını təmin edən problemlı təlim texnologiyasıdır.

Problemın elmi yeniliyi. Dərs modelləri ilə problemlı təlimdə fikri fəallıqın əks olunmasıdır.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Problem situasiyalarla idraki proses üçün xarakterik ziddiyyətlərin açılmasına yönəlik.

Problemın nəzəri əhəmiyyəti. Hadisə və proseslərə səbəb, nəticə əlaqələri qismində yanaşaraq onların daxili mahiyyəti və əlaqələrinin aydınlaşmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A.M., Ağayev Ə., Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007.
2. Kərimov. Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Poliqraf, 2007.
3. Quliyev M. Tarixin tədrisində problemlı təlim. Bakı: Maarif, 1978.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2013.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün metodik vəsait, Bakı: Təhsil, 2017.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb, 2016.

E-mail: sahibqizi95@gmail.com

Rəyçilər: *tarix.ü.elm.dok.* S.M. Seyidova, *ped.ü.elm.dok.* M.M. Əmirov

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2018

X- XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında milli azadlıq uğrunda mübarizəyə dair biliklərin verilməsi şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması amili kimi

UOT 373.3/5.

Səidə Vahid qızı Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**X- XI SİNIFLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSLARINDA MİLLİ AZADLIQ
UĞRUND MÜBARİZƏYƏ DAİR BİLİKLƏRİN VERİLMƏSİ ŞAĞİRDŁƏRDƏ
VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI AMİLİ KİMİ**

Саидə Вахид ғызы Набиева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ПОДАЧА ЗНАНИЙ О БОРЬБЕ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ НА
КУРСЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В X-XI КЛАССАХ КАК ФАКТОР
ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У УЧАЩИХСЯ**

Saida Vahid Nabieva
State Pedagogical University of Azerbaijan

**FORMATION OF PATRIOTIC EDUCATION AMONG STUDENTS IN THE PROCESS
OF TRANSFERRING KNOWLEDGE ABOUT THE STRUGGLE FOR NATIONAL
INDEPENDENCE ON THE COURSE OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE
10TH-11TH GRADES**

Xülasə: Məqalənin aktuallığı müxtəlif aspektlərdən əsaslandırılmışdır. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində milli azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr edilmiş mövzuların imkanları araşdırılmış və xüsusi cədvəldə ümumiləşdirilmişdir. Problemin həllinə yönəldilmiş dərs nümunələri verilmişdir. Məqalənin qarşısında qoyulmuş vəzifələrə uyğun nəticə ilə tamamlanmışdır.

Açar sözlər: müstəqillik, milli azadlıq, vətənpərvər, təhsil, dərsləklər, tarixi bilik, Azərbaycan tarixi.

Резюме: Актуальность статьи основывается на различные аспекты. В статье исследованы возможности тем, посвященных борьбе за национальное освобождение, изучаемых в X-XI классах общеобразовательных школ, и данные обобщены в особой таблице. Автором представлены также образцы уроков, направленные на решение проблемы. Статья завершена соответствующими выводами, поставленными перед статьей.

Ключевые слова : независимость, национальная свобода, патриот, образование, учебники, исторические знания, история Азербайджана.

Summary: The relevance of the article is based on various aspects. The article explores the possibilities of topics devoted to the struggle for national liberation, studied in the X-XI classes of general education schools, and the data are summarized in a special table. The author also presents examples of lessons aimed at solving the problem. The article is completed by the relevant conclusions set before the article.

Key words: independence, national liberty, patriot, education, textbooks, historical knowledge, history of Azerbaijan.

Azərbaycan dünyanın coğrafi və siyasi xəritəsində çox önəmli mövqedə yerləşir. Doğma respublikamız bu gün dünyada özünün qədim tarixə, füsunkar təbiətə, yeraltı və yerüstü zən-

gin sərvətlərə malik ölkə olması ilə tanınır. Doğma vətəni qorumaq, vətənə, torpağa bağlılığı, xalqa sədaqəti gücləndirmək üçün ölkə vətəndaşlarında vətənpərvərlik tərbiyəsinin forma-

laşdırılması olduqca zəruridir. Müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşı dövlətimizin müstəqilliyinin qorunub saxlanılması işini həyatının əsas vəzifəsi hesab etməlidir. Bu ümdə vəzifənin həlli isə bilavasitə vətəndaşların eləcə də orta məktəb şagirdlərinin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsindən, vətənə sədaqət ruhunda yetişdirilməsindən asılıdır. Vətənpərvərlik insanın torpağına, xalqına, adət-ənənələrinə bağlılıqdan, ona məhəbbətdən əmələ gəlmişdir (2, 57).

Bu gün Azərbaycana vətənpərvər insanlar daha çox lazımdır. Doğma torpaqlarımız düşmən tapdağı altındadır və biz bu işğala qarşı mübarizə aparmaq üçün vətənpərvər nəslin formalaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirməliyik. Azərbaycan dövləti, Təhsil Nazirliyi həmçinin təhsillə bağlı ayrı-ayrı ictimai təşkilatlar ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması işini xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırlar. Respublikamızda həyata keçirilən islahatların məzmununda da bu məsələlər xüsusi qeyd olunur (1, 119). Bu gün gənc nəsildə müəyyən qədər formalaşmış vətənpərvərlik hislərini daha da inkişaf etdirməli və bu istiqamətdə aparılan işlər sistemli və məqsədyönlü xarakter daşmalıdır. Tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, böyüyən nəsildə yaşadığı ölkəni qoruyub saxlamaq məsuliyyətini aydın dərk edilsin. Dövlətimizin, xalqımızın mənafeyini hər zaman hər yerdə müdafiə edən, ona sədaqətli, intellektual, geniş dünyagörüşünə malik hərtərəfli inkişaf etmiş vətənpərvərlər yetişdirməliyik.

Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində tədqiqatlar aparan mütəxəssislər də həmin problemə öz münasibətlərini bildirmişlər. Prof. F.A. Rüstəmov yazır: "hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır". Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik".

Məlum olduğu kimi, pedaqoji və metodiki ədəbiyyatlarda tərbiyəedici təlimə geniş yer verilir. Ölkəmizi qoruyub saxlamaq məsuliyyətinin dərk edilməsi, doğma diyara məhəbbət hislərinin aşılması tarix dərslərində mühüm yer tutur. Müasir dövrdə şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasının böyük əhəmiyyət kəsb etməsi onun qarşısında duran vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi zərurətini daha da artırır (2,s.7). Tarix müəllimi illik planlaşdırmanı həyata keçirərkən şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinə formalaşdıracaq ayrı-ayrı mövzuların imkanlarını araşdırmalı və onların tədrisi yollarını müəyyənləşdirməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan tarixi kursları şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması baxımından geniş imkanlara malikdir.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi kurslarının tədrisində istifadə olunan Azərbaycan tarixi dərslikləri qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı geniş imkanlara malikdir. Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflər üzrə tarix dərsliklərində vətənpərvərlik tərbiyəsinə formalaşdıracaq mövzuların imkanlarını 1 sayılı cədvəldə təqdim etmişik.

Cədvəl 1

X sinif	XI sinif
1. İlk Azərbaycan dövləti-Manna.	1. Rusiya müstəmləkəçiliyi əleyhinə üsyanlar üsyanlar
2. Atropatena dövləti.	2. Milli mətbuatın təşəkkülü
3. Albaniya dövləti	3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
4. Girdiman dövləti. Cavanşir.	4. Bakının azad olunması. Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bütün Azərbaycan ərazisində bərqərar edilməsi.
5. Azadlıq hərəkatı.Babək.	5. Dövlət quruculuğu. Azərbaycan Parlamenti.
6. Azərbaycan Atabəyləri dövləti.	6. Erməni təcavüzünə qarşı mübarizə.
7. Qaraqoyunlu dövləti.	7. Azadlıq hərəkatının başlanması və yüksəlişi.
8. Ağqoyunlu dövləti.	8. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması.
9. Səfəvi dövlətinin yaranması və yüksəlişi	9. Milli qurtuluş.
10. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə. Nadir şah.	10. Milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə.
11. Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti.	11. Xarici siyasətdə uğurlar.

X- XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında milli azadlıq uğrunda mübarizəyə dair biliklərin verilməsi şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması amili kimi

Tarix dərslərində innovativ təlim metodlarından istifadə etməklə dərsi səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün X sinif Azərbaycan tarixi kursunda "Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti" mövzuna müraciət edərək müzakirələr üsulu ilə dərslər nümunəsi təqdim edirik. Dərsin məqsədi Nadir şahın ölümündən sonra xırda dövlətlərə parçalanmış Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə dair Qubalı Fətəli xanın fəaliyyəti barəsində şagirdləri məlumatlandırmaqdır. Müəllim qeyd edir ki, onun fəaliyyəti nəticəsində Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqları qısa müddətdə olsa da birləşdirilmişdi. Şagirdlər Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti, onun mahiyyəti, gedişatı və nəticələri barədə öz fikirlərini irəli sürür və yoldaşları ilə fikir mübadiləsi aparırlar. Dərsin bu formada təşkili eyni zamanda şagirdlərdə fəal dinləmə mədəniyyəti formalaşdırır. Bu mövzunun tədrisi zamanı əyani vəsait olaraq xəritədən, tədris şəkillərindən, Qubalı Fətəli xanın portretindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Şagirdlər Qubalı Fətəli xanın portretini xarakterizə edərkən eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi hadisələrini də təhlil etmiş olurlar. "Azərbaycan Xanlıqlar dövründə" adlı mövzu xəritəsindən istifadə etməklə Quba xanlığının ərazisi, ümumilikdə XVIII əsr

Azərbaycan xanlıqları, onların coğrafi ərazilərinə nəzər salmaq yaxşı olardı. Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda apardığı mübarizədə göstərdiyi hünər və əzm şagirdlərdə müsbət motivlər formalaşdırır. Müəllim Qubalı Fətəli xanın nümunəsində Vətəninə sevnən, torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirmək üçün çalışan vətənpərvər obrazını şagirdlərin diqqətinə çatdırır.

Bu gün Azərbaycan tarixi geniş şəkildə öyrənilir. Azərbaycan tarixi kurslarının əhatəli tədrisi şagirdlərdə tariximizin müxtəlif dövrləri haqqında dolğun məlumatlar əldə etməyə şərait yaradır (4, 71). Hər bir tarix müəllimi fənni tədris edərkən çalışmalıdır ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi diqqətdə saxlasın.

Məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarixinin tədrisində milli azadlıq uğrunda mübarizəyə dair ayrı-ayrı mövzuların imkanları araşdırılmışdır.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, materialda irəli sürülən müddəalar, eləcə də yaradılan iş sistemi tarixin tədrisi metodikası elminin nəzəri əsaslarını daha da zənginləşdirəcək.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, materialda qeyd olunan müddəalar və təkliflər ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimlərinin gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva K.R. Heydər Əliyev irsində mənəvi-tərbiyə məsələləri. Bakı, 2012.
2. Cəbrayıllov İ.H. Müasir təhsil : axtarışlar və perspektivlər" Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Rüstəmov F.A. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi Bakı: ADPU, 1999.
4. Vahabova T.Ə. Yuxarı sinif şagirdlərdə mərdlik və qəhrəmanlıq tərbiyəsi. Bakı, 1998.
5. N. Quliyeva, T. Paşayev. Tarixi materiallar şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitəsi kimi: Metodik tövsiyə. Bakı: ADPU, 2006.

E-mail: nabiyeva.22@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov, tarix.ü.fəls.dok., dos. Q.İ. Bəşirov*

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2018

UOT 373.3/5.

Aynur Rauf qızı Əzimzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ TARİXİ TƏSƏVVÜR VƏ ANLAYIŞLARIN FORMALAŞDIRILMASI

Айнур Рауф җызы Азимзаде
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ И ПОНЯТИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Aynur Rauf Azimzade
State Pedagogical University of Azerbaijan

HISTORICAL IMAGINATIONS AND THEIR ESSENCE

Xülasə: Məqalədə şagirdlərdə tarixi təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesində müəllim və şagirdlər arasında olan dialoqdan, tarixi təsəvvürlərin formalaşdırılmasının mahiyyəti və vacibliyindən bəhs edilir. Burada müəllimin nəzarəti altında şagirdlərin müstəqilliyi məsələsi araşdırılır. Məqalədə həmçinin tarixi təsəvvürlərin formalaşdırılmasının metodları və üsulları tədqiq edilir.

Açar sözlər: Tarixi təsəvvürlər, tarixi anlayış, iqtisadi anlayış, ideoloji anlayışlar, sosial-siyasi anlayışlar.

Резюме: В этой статье говорится, об исторических представлениях учеников, о диалоге между учителями и учениками, а также о формировании исторических понятий и их значимости. Здесь под наблюдением учителей, исследуются задачи, о независимости учеников. В статье также говорится о методах и решениях, формирования исторических представлений.

Ключевые слова: Исторические представления, исторические понятия, экономическое понятие, идеологические понятия, социальные и политические понятия.

Summary: The article deals with the dialogue between teachers and pupils, the importance and importance of forming historical ideas in the process of forming historical imaginations. Under the supervision of a teacher, the students' independence is being investigated. The article explores the methods and techniques of shaping historical imaginations.

Keywords: Historical imaginations, historical understanding, economic understanding, ideological understanding, social and political understanding.

Orta məktəbdə tarixin təliminin xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, konkret tarixi fakt haqqında olan canlı təsəvvürlər bilavasitə ümumi anlayışlar, ideyalar, nəticələr və ümumiləşdirmələr üçün əsas rolunu oynayır. Konkret tarixi faktların öyrənilməsi və müvafiq təsəvvürlərin yaradılması məktəb tarix kursunun mühüm təlim və tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan vəzifəsidir.

Tarixi keçmişin bu və ya digər obraz vəsi-təsi ilə dərk edilməsi vacib məsələ hesab olunur. Tarixi təsəvvürlərin yaradılması sahəsində görü-

lən iş tarixi anlayışların formalaşması ilə bərabər həm də ayrıca idraki və ümum tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Keçmişin mənzərələri şagirdlərdə həyəcan, istismar olunan siniflərə qarşı rəhm, zalım olanlara nifrət, tarixi qəhrəmanlara görə isə fəxr hissi yaradır. Tarixi qəhrəmanların obrazları şagirdlərin ideya-mənəvi cəhətdən formalaşmasına və gələcək ideallarının müəyyən-ləşməsinə həlledici təsir göstərir. Tarixi təsəvvürlər gənclərin mənəvi tərbiyəsinə çox böyük təsir göstərir. Tarixi keçmişin təsəvvürlərinin

formalaşdırılmasının müəyyən çətinlikləri də vardır. Belə ki, tarixi keçmiş təkrarolunmazdır. Onu yenidən yaşamaq qeyri-mümkündür. Tarixi keçmiş şagirdlərə müxtəlif üsullarla çatdırılır. Hekayə, şərh, izah, dərsləyin mətni və s. İndi müasir dövrdə məktəbli “quldarlıq quruluşu”, “insanların tamamilə hüquqsuz vəziyyəti”, “kəndlilərin təhkimli halı” və s. barədə təsəvvürləri çətinliklə qəbul edir, yaradır; bu hallar onun üçün qeyri-adidir, ağılasığmazdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, tarixi təsəvvürləri formalaşdırarkən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Müəllimlərin təlim prosesində qarşılaşdıqları ikinci əsas çətinlik isə tarixi təsəvvürlərin hədsiz çoxluğu ilə bağlıdır. Bu isə, onların hamısını qavratmaq sahəsində çətinlik yaradır. Buraya həm də insanların əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan, ibtidai insanlardan başlayaraq müasir sivilizasiyaya qədər məktəb tarix kursuna aid olan təsəvvürlər aiddir. [3,78]

Anlayışlara gəldikdə isə biz onu deməliyik ki, müəllim əgər bütün dərinliyi ilə anlayışları tamamilə formalaşdırmağa çalışırsa o səhv edir. Anlayışların nə dərəcədə dəqiq formalaşdırılması ilk növbədə şagirdlərin yaşı ilə müəyyənləşir ki, hər yaşda şagirdlərin öyrənmə imkanları müxtəlif olur. İkinci, anlayışların nə dərəcədə dərinlən mənimsənilməsi həm də bu anlayışların verildiyi konkret tarixi materialın həcmi ilə müəyyənləşir. Üçüncü isə, anlayışın nə dərəcədə vacib olub-olmaması ilə bağlıdır. Əgər hər hansı bir yaş dövründə istənilən anlayışın mənimsənilməsi şagird üçün çətinlik törədirsə onda biz onun əvəzində təsəvvür yaratmalıyıq [2, 361]. Bu təsəvvürlər müəyyən təzahürlərin ümumiləşdirilmiş məcmusudur ki, bunların əsasında da sonradan anlayışlar formalaşdırılacaq.

Müasir dövrdə bir sıra tarixi anlayışlar vardır ki, onlar öz əhəmiyyətini itirmişdir, lakin metodik miras kimi keçmiş illərdən tarixi anlayışların formalaşdırılmasının zəngin təcrübəsi qalmışdır. Məktəb tarix kurslarında formalaşdırılan anlayışların bir neçə əsasına görə qruplaşdırılması mümkündür. Tarixi materialın məzmununa görə anlayışları: 1) İqtisadi 2) Sosial-siyasi 3) Tarixi-mədəni 4) İdeoloji - olmaqla qruplaşdırılırlar [4, 47].

Tarix fənni yeganə fəndir ki, onun tərkibinə bu qədər müxtəlif anlayışlar daxildir. Bu isə

tarixçi metodistləri çoxlu bacarıq və hər bir anlayışa müvafiq müxtəlif üsul və vasitələr axtarmağa məcbur edir [1, 75]. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərin nəzərə alaraq anlayışları qruplaşdırarkən aşağıdakı meyarları nəzərə alırlar: 1) dövrün faktlarının özünəməxsus keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün zəruri olanlar; 2) tarixi təzahürlərin mahiyyətini anlamaq üçün zəruri olanlar; 3) yeni faktların öyrənilməsi üçün zəruri olanlar.

Ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə üç (dörd) qrup anlayışlar müəyyənləşdirilir. Xüsusi-tarixi (vahid) - bu anlayışlar çox qısa bir zaman məsafəsində, bir və ya bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərən faktlar-hadisələr haqqında olan anlayışlardır; məsələn: “*opriçina*”. Bəzən isə xüsusi tarixi anlayışları da iki yarım qrupa bölürlər; tarixi faktların ilkin ümumiləşdirməsindən formalaşan tarixi faktlar (“*şaduf*”, “*firon*”) və daha ümumi anlayışları konkretləşdirən anlayışlar (“*fransız burjua inqilabı*”). Birinci halda anlayışların əksəriyyəti induktiv yolla açılır. Bu iş təsviri vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. İkinci halda isə xüsusi anlayışların formalaşması deduktiv yolla həyata keçirilir. Bu zaman ümumidən individual tarixi fenomen yaradılır. İkinci ümumi-tarixi anlayışlardır. Bu anlayışlar uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Bəzən isə bütöv bir ictimai-iqtisadi formasiya zamanı mövcud ola bilər. Bu anlayışlar sosial-iqtisadi cəhətdən və siyasi quruluş baxımından oxşar olan ölkələrə xasdır: “təhkimçilik hüququ”, “mərkəzləşdirmə”, “mütləq monarxiya”, “muzdlu əmək” və s. kimi anlayışlar. Bu anlayışlar tarixi faktların analoji olaraq dəfələrlə təkrarlanan növünə aiddir. Ümumi tarixi anlayışların formalaşdırılması üçün konkret böyük bir bilik ehtiyatı olmalıdır, tarixi təzahürlərin analizi, onların əsas əlamətlərini ayırmaq və ümumiləşdirmək lazımdır. Beləliklə, ümumi tarixi anlayışlar üzərində iş bütün məktəb tarix kursu boyu gedir [5, 25]. İkinci qrup anlayışların formalaşdırılmasında sxemlər, planlar, konkretləşdirici və müqayisəli-ümumiləşdirici cədvəllər əsas vasitələrdəndir. Sosioloji anlayışlar bütün bəşəriyyət mövcud olduğu qədər və ya onun çox hissəsində mövcud olan anlayışlardır. Bu anlayışlar təzahürlərə nisbətən daha çox ümumiləşdirmə dərəcəsinə malik olan faktlar-hadisələr əsasında formalaşır.

Anlayışlarla məqsədyönlü iş aparmaq üçün ilk növbədə onların strukturunu dəqiq şəkildə təsəvvür etmək lazımdır. Onu bu formula ilə ifadə etmək olar: anlayış = termin + müəyyənləşdirmə termin-anlayışın ifadə olunduğu söz və ya söz birləşməsidir, müəyyənləşdirmə isə anlayışa aid olan əlamətlərin məcmusudur [4, 282]. İkinci cəhətdən isə tarixin təlimində anlayışların formalaşdırılmasının induktiv yolu ilə gedilməlidir, belə ki; əvvəl - “Misir fironu”, “Afina demosu”, “Roma aristokratiyası” və s. kimi xüsusi tarixi anlayışlar, sonra isə “dövlət” anlayışı formalaşdırılmalıdır. Bu induktiv yoldur, lakin anlayışların əksinə olan yolu-deduktiv yolu da mövcuddur. Üçüncü cəhətdən isə əsas tarixi anlayışları formalaşdırılması üzərində aparılan işdir. Yuxarıda qeyd etmişdim ki, sovet dövründə təsəvvürlərin yaradılması və anlayışların formalaşdırılması ideya cəhətdən Sovet dövlətinin ideologiyasına xidmət edirdi. Bu yerə gəlib çatdıqdan təsəvvür, anlayışların mahiyyəti barədə bu qədər danışdıqdan sonra demək istəyirəm ki, anlayış və təsəvvürlərin həm mahiyyəti həm də yaradılması birbaşa olaraq dövlətin siyasətindən asılıdır. Belə ki, sovet dövləti mövcud olduğu müddət ərzində “istismarçılar” “istismar olunanlar”, “feodal”, “kapitalist”, “burjuaziya” kimi anlayışlar bir qayda olaraq ideoloji cəhət nəzərə alınmaqla formalaşdırılırdı. Bu isə əslində şagirdlərin bəzi təsəvvürləri

yanlış yaratmasına, anlayışları səhv formalaşdırılmasına səbəb olurdu. İstər totalitar rejimin hökm sürdüyü sovet dövlətinin məktəbində, istərsə də liberal-demokratik rejimlərin mövcud olduğu ölkələrin məktəb sistemində belə yanlışlıqlara rast gəlmək mümkündür. Bu isə ilk növbədə alternativ rejimlərin bir-biri ilə ideoloji cəhətdən çəkişdiyinin və bu tendensiyanın məktəb təhsil sistemində belə öz əksini tapdığına bir sübutdur. Nəticədə isə yalnız şagirdlər ududur. Onlarda həqiqi təsəvvürlər və anlayışlar əvəzinə yanlış təsəvvürlər yaranır və anlayışlar formalaşdırılır. Beləliklə, ilkin təəssüratın insan necə böyük bir əhəmiyyət daşıdığına baxmayaraq, biz göstərilənlərin mahiyyətinin yanlış təşəkkül tapdığına şahidi oluruq [4, 84].

Beləliklə, təsəvvür və anlayışların düzgün formalaşdırılmasına müəllim cavabdehdir. Bu baxımdan indi müstəqil Azərbaycan Respublikasında müəllimlərin işi xeyli asanlaşdırılıb. Müəllim yeni təlim metodlarından, İKT-nin nailiyyətlərindən, müxtəlif əyani vəsaitlərdən, bədii ədəbiyyatdan, kinofilmlərdən istifadə edərək çox səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Biz keçmiş sovet məktəbinin ideya istiqamətinin məktəbli-lərə göstərdiyi təsiri tənqid etməklə yanaşı qeyd etməliyik ki, sovet dövlətinə, onun ideologiyasına, hakimiyyətdə olan partiyaya heç qərb ölkələrində də rəğbətlə yanaşılmırdı. Yəni eyni tendensiya qərb ölkələrində də mövcud idi.

Ədəbiyyat

1. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах средней школы. М., 1966.
2. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968.
3. Сəbrayilov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, 2006.
4. Чугуева Т. Представления советских школьников о прошлом и отношение к нему // Исторический журнал, 1940, № 9
5. Məmmədova A. Ümumi tarix. VI sinif: Metodik vəsait. Bakı, 2013.

E-mail: ezimzade.aynur@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.,prof. M.M. Əmirov, tarix.ü.elm.dok., dos. S. Seyidova*

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2018

UOT 373.3/5.

Ceyhun Qüdrət oğlu Qasımbəyli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN ÜMUMİ TARİX KURSLARININ TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏRDƏN İSTİFADƏ

Джейхун Гудрет Гасымбейли
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА ОБЩЕЙ ИСТОРИИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Jeyhun Gudrat Gasimbayli
State Pedagogical University of Azerbaijan

ROLE AND SIGNIFICANCE OF USE OF INTER-PREDIMINARY RELATIONS IN TEACHING THE GENERAL HISTORY OF EDUCATIONAL SCHOOLS

Xülasə: Məqalədə problemin mahiyyəti, fənlərarası əlaqənin önəmi və didaktik rolu vurğulanır. Həmçinin Ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tarix kurslarının tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadənin rolu və imkanları geniş bir şəkildə araşdırılmışdır

Açar sözlər: *fənlərarası əlaqə, keyfiyyət, integrasiya, tarix, təlim*

Резюме: В статье раскрыта значимость и дидактическая роль использования межпредметных связей при преподавании общей истории. Автором также широко исследовалась проблема использования возможностей межпредметной связи на курсе истории в общеобразовательных школах

Ключевые слова: *междисциплинарный контакт, качество, интеграция, история, обучение.*

Summary: The essence of the problem in the article, the emphasized importance of interdisciplinary relationship and the didactic role. Also of general education schools teaching general history courses The role and possibilities of using interdisciplinary relationships has been widely studied

Key word: *interdisciplinary communication, quality, integration, history, training*

Bütün dövrlərdən, əsrlərdən bəri təhsil, təlim, tərbiyə təkamül və inkişafın əsas vasitəsi hesab edilmiş və bu, həqiqətən belə olmuşdur. Ötən bu zamanda yaranan məktəblər, irəli sürülən elmi, pedaqoji-fəlsəfi ideyalar müxtəlif baxışlara söykənmiş, çoxformalı metodikaya əsaslanmış, lakin bir məqsədə – təhsil yolu ilə xalqın, cəmiyyətin inkişafına xidmət etmişdir. XIX əsr elmin, təhsilin daha da aktuallaşdığı, onun sənayenin inkişafında xidmətlərinin artdığı bir dövrdür. XX əsr artıq təhsil modellərinin, cərəyanların meydana çıxdığı, təhsilin insanları peşəkar fəaliyyətə və həyata hazırlamasının önə çəkildiyi bir əsrdir. Bu əsrin hər qərinasında təhsilin metod və texnologiyaları yenilənmiş, təkmilləşərək daha da inkişaf etmiş, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mədəni, siyasi, elmi-texniki inkişafı təhsilin məzmunca yenilən-

məsini zəruri etmişdir. Bu səbəbdən inkişaf etmiş sənaye ölkələrində təhsil islahatları zəruri hala çevrilmiş, təlimdə keyfiyyət və səmərəlilik tələbi ön plana çıxmışdır. Orta ümumtəhsil məktəblərində təlimin elmi nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi vəzifəsinin yerinə yetirilməsi bir sıra elmi didaktik problemlərin, o cümlədən müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsini tələb edir.(1. 65)

Son dövrlərdə aparılan və internet səhifələrində yayılan elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, “Pedaqoji ədəbiyyatda “fənlərarası əlaqə” kateqoriyasına 30-dan artıq tərif var, onun pedaqoji qiymətinə və müxtəlif tərzlərdə qruplaşdırılmasına ən müxtəlif və fərqli yanaşmalar mövcuddur”. Fənlərin əlaqəli tədrisi probleminin həllinə klassik pedaqoqlardan K.D. Uşinski də böyük

əhəmiyyət vermişdir. Fənlərarası integrasiya öyrənənlərin hərtərəfli inkişafına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər şey ilk növbədə şagirdin tərbiyəsindən başlayır. Buna görə də Pyotr Franseviç Lesqaft Uşinski kimi uşağı hər cəhətdən yaxşı tərbiyə etmək üçün onu hər cəhətdən yaxşı öyrənməyi lazım bilirdi (2, 36).

K. Rocersin şəxsiyyətyönlü təhsillə bağlı doqquz göstərici (akademik uğur, Mən konsepsiyası, məktəbə münasibət, kreativlik, konformizm, həyəcanlanma, nəzarətin azaldılması, əməkdaşlıq, təşəbbüskarlıq) üzrə apardığı tədqiqat göstərir ki, təhsilin mərkəzinə şagird şəxsiyyətinin inkişafı (təlim müvəffəqiyyətindən başqa) dayanıqda daha çox uğur qazanmaq mümkündür. Belə olduqda şagirdlər bir-biri ilə və müəllimlə daha çox ünsiyyətdə olur, onların nitqləri inkişaf edir, daha çox sualla müəllimə müraciət edir, idrak fəallıqları yüksəlir. (2.89)

K.D. Uşinski fənlərin sistematik və ardıcıl surətdə öyrənilmə zəruriyyəti ideyasını irəli sürməklə yazırdı: “Əlbəttə, ancaq səmərəli, fənnin öz mahiyyətindən doğan sistem biliklərimiz üzərində bizim tam hakimiyyətimizi təmin edə bilər. Pərakəndə, əlaqəsiz biliklərlə doldurulan baş elə bir ambara bənzəyir ki, orada hər şey qarmaqarışq haldadır və onun sahibi belə istədiyini tapa bilmir; biliklə deyil ancaq sistemlə yüklənən baş isə elə bir dükana bənzəyir ki, orada hər yeşik üzərində şeyin qiyməti yazılmış, amma yeşiklər boşdur”. Buradan da artıq aydın olur ki, müxtəlif mənbələrdən alınan biliklər arasında sıx və geniş əlaqə yaratmaq, bilikləri səmərəli sistemə salır, onları “məntiqi və fəlsəfi müddəalara” çatdırır, şagirdlərin başında elmi dünyagörüşünün yaranmasını təmin edir, fikirlərini formalaşdırır və bu işdə bütün müəllimlərin iştirakı tələb olunur. Belə olduqda şagirdlər dərsi daha yaxşı mənimsəyir və mövzu barədə daha geniş biliyə yiyələnmiş olurlar. O, deyirdi: “Əgər pedaqogika insanı hər cəhətdən tərbiyə etmək istəyirsə o əvvəlcə insanı hər cəhətdən öyrənməlidir” (3, 233).

Fənlərarası əlaqənin tətbiqi təlim və tərbiyənin effektivliyini yüksəltməyə imkan verir, bilik, bacarıq və vərdislərin hərtərəfli tətbiqini və daha da möhkəmləndirilməsini təmin edir, şagird əməyinin səmərəli olmasını təmin edir və yüksəldir. Fənlərarası əlaqə zamanı dərstdə müəllimin fəallığı ilə şagirdlərin fəallığı arasındakı

nisbətdən çox şey asılıdır. Dərs ərzində müəllim çox danışib çox işlədikdə şagirdin fəaliyyət göstərməsinə az vaxt qalır: Şagirdlər əsasən qulaq asmalı, bəzən də suallara cavab verməli olurlar. Onların fəallığı məhdudlaşır, mənimsəmənin səviyyəsi aşağı düşür. Dərsin bütün mərhələlərində şagirdlərin müşahidələrinə, mühakimə yürütmələrinə, müstəqil işlərinə, fəallıq göstərmələrinə şərait yaradıldıqda, onların müxtəlif formalı fəaliyyətlərinə müəllim istiqamət verdikdə faydalı iş əmsalı xeyli artır (4, 205).

Psixoloq Y.A. Samarin bunu pedaqoji və elmi baxımdan daha açıq bir surətdə şərh və izah edərək qeyd edirdi: “Fənlərarası assosiasiyaların başlanğıcı əlaqədar təlim fənləri sisteminin daxilində yerləşir. Hər bir təlim fənninin daxilində bir sıra başqa təlim fənninin rüşeymi artıq yer tutur. Başqa cür qeyd edəsi olsaq, formalaşmaqda və inkişaf etməkdə olan bilik, B.Q. Ananyevin qeyd etdiyi kimi, müxtəlif sistemlərin elementlərindən, mürəkkəb və qəliz olan komponentlərdən ibarətdir”. Assosiasiya şüurda biliklərin, fikir və mülahizələrin səsələşməsi olmaqla, başqa cür desək, ədəbi-psixi hadisələrin qanunauyğun əlaqəsi formasında, varlığın əşya və hadisələrinin qarşılıqlı integrasiyasının şüurda inikası olmaqla orta ümumtəhsil fənləri arasında qarşılıqlı integrasiyanın reallaşdırılması prosesində müstəsna dərəcədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biliyin qarşılıqlı-əlaqəli öyrənilməsi, mahiyyət etibarilə, şagirdin öncəki təcrübəsinə daxil olan təsəvvür və anlayışların, onlarla əlaqənin yaradılması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu səbəbdən də fənlərarası integrasiyanın məqsədyönlü reallaşdırılması zamanı yeni öyrədilən bilikləri keçmiş biliklərlə əlaqələndirmək, onların arasında olan oxşarlıqları və fərqləri aydınlaşdırmaq mühüm məsələlərdən biridir. Yeni materialların əvvəllər öyrənilənlərə nisbətən oxşarlığı aydın olmasa onlar şagirdin yaddaşında zəif qalacaq və qeyri-dəqiq şəkildə öyrədilib, mənimsədiləcəkdir. Ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum) sənədi və onun əsasında hazırlanan ümumi tarix kurikulumu fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin geniş tətbiqini və inkişafını nəzərdə tutur. Ənənəvi təlimdə şagirdlərə faktlar, biliklər toplusu verilir və onu əzbərləmək onlardan tələb olunur. Nəticədə isə şagirdlər həyatda onlara lazım olmayan məsələ və anlayışları da

öyrənməli olurlar. İnteqrativ kurikulum isə fənn sahələrinin kombinasiyasını özündə əks etdirməklə şagirdi obyektə deyil subyektə çevrilməsinə kömək edir. Burada təhsilin əsas məqsədinə hadisə və təzahürləri yalnız öyrənmək və bilmək deyil, həm də qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək, araşdırmaları təkmilləşdirərək daha da inkişaf etdirmək, anlama, birbaşa şəxsi iştirakda daxildir. Belə kurikulum şagirdlərə öyrənmə zamanı müxtəlif fənlər arasında bilik, anlama, vərdiş, konsepsiya səviyyəsində dəyərli əlaqələr, inteqrasiya yaratmaqda yardım edir (5, 244).

Digər fənn kurikulumları kimi tarix kurikulumu da biliklərin fənlər fənlər vasitəsilə təşkil olunmuş qaydalarına əsaslanır.

Bunu xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, tarixin məzmunu yüksək dərəcədə inteqrativdir. Çünki hər sonrakı tarixi mərhələnin hadisə və təzahürləri müəyyən dərəcədə özündən əvvəlki hadisələrə bağlıdır və onlardan asılıdır. Buna görə də şaquli əlaqələndirmə prinsipi gözlənilmədən tarixin mərhələ-mərhələ gedişini anlamaq mümkün deyildir. Həmin prinsipin gözlənilməsi tarix fənninin əsas özəlliklərindən biridir. Digər tərəfdən tarix müxtəlif dövrlər ərzində, dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşamış və yaşayan insanların həyatının bütün sahə və mərhələlərini, təzahürlərini əhatə etdiyi üçün onun başqa fənlərlə, başqa bilik sahələri ilə sıx bağlılığı vardır. Buna görə də tarix fənninin hər mərhələsində üfüqi əlaqələndirmə gözlənilməlidir.

Bu şagirdlər tərəfindən fənnin məzmununun və əsas konsepsiyasının mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən və özəlliklərindən biridir. Tarixin tədrisində iki tip inteqrasiya tətbiq etmək düzgün və məqsədəuyğundur. Birinci tip fənn daxilində (şaquli) inteqrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) əlaqələndirmə daxildir. Fənlərarası əlaqələrin yaradılmasının mühüm vasitələrindən biri də eyni siniflərdə dərs keçən müəllimlərin qarşılıqlı surətdə müxtəlif fənlər üzrə dərslərdə iştirak etmələri və şagirdlərin bilik və bacarıqlarına olan tələbləri razılaşdırmaqdan ibarətdir. Tarixin digər qohum fənlərlə əlaqəli təlimi şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasının ən optimal yoludur. (6,320)

Problemin aktuallığı. Təlim zamanı fənlərarası əlaqədən istifadə vacib olduğu üçün mühüm tələb kimi aktuallığa malikdir. Müasir təhsil sistemi gənc nəslin qarşısında bir sıra xüsusi tələblər irəli sürür.

Problemin yeniliyi: Ümumi tarix fənninin tədrisində fənlərarası əlaqənin imkan və vasitələri tədqiq edilmiş, ümumiləşdirilmiş və analitik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu nəzəri cəhətdən zənginləşdirən bir töhfədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tarix kurslarının tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadənin şərhinin verilməsi təlim prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcək və orta məktəb müəllimləri öz fəaliyyət və işlərində bu məqalədən istifadə edərək faydalanacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006.
2. Rüstəmov F.A. Ən yeni dövrün pedaqogika tarixi (XX əsr – XXI əsrin əvvəlləri) IV kitab. Bakı: Nurlan” 2005.
3. F. Rüstəmov .Yeni dövrün pedaqogika tarixi (XVII əsrin II yarısı-XIX əsr) III kitab Bakı: Nurlan, 2004.
4. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri, habelə aspirant və dissertantlar, müəllimlər üçün dərslik. Bakı: Çıraq, 2011.
5. Əhmədova M., Əliyev M., Qasımlı M., Kərimova F, Mürşudova U, Seyidova S, Foks R, Kesi Ş, MakDonalds C, Varella G. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin yeni perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında): Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Adiloğlu, 2006.
6. Əmirov M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası: Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2014.

E-mail: Qasimbeyli.ceyhun@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov, tarix ü.fəls.dok, dos. E. Məmmədov*

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2018

UOT 373.3/5.

Sürəyya Fərhad qızı Şükürova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VII və IX SINIFLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSLARINDA FƏNDAXİLİ ƏLAQƏDƏN İSTİFADƏ

Сурей Фархад гызы Шюкурова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВНУТРИПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ НА КУРСАХ ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В VIII-IX КЛАССАХ

Suraya Farhad Shukurova
State Pedagogical University of Azerbaijan

USE OF INTER-SUBJECTS RELATIONS AT THE COURSES ON HISTORY OF AZERBAIJAN FOR 8TH AND 9TH FORMS

Xülasə: Məqalədə VIII və IX siniflərinin Azərbaycan tarixi kurslarında fəndaxili əlaqədən istifadə olunması məsələsinə aydınlıq gətirilmiş və eyni zamanda keçmişlə müasir dövrün müqayisə edilməsi məsələsinə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *xanlıqlar, qoşun, qurultay, dövlətçilik ənənələri, sivilizasiya, tarixi zaman, şəxsiyyət*

Резюме: В статье разъясняется вопрос использования внутрипредметных связей на курсах по истории Азербайджана в VIII-IX классах. И в тоже время затронут вопрос сравнения прошлого и современного периодов.

Ключевые слова: *ханства, войска, конгрессы, традиции государственности, цивилизация, историческое время, личность*

Summary: Problems about use of inter-subjects relations at the courses on History of Azerbaijan for 8th and 9th forms has been make clear in the article. At the same time, problems related with the confrontation of past and contemporary period have been investigated in the article.

Key words: *khanates, troops, congress, state organization traditions, civilization, historical time, personality*

Respublikamızda yeni hazırlanan kurikulumun başlıca məqsədlərindən biri də dünyanı və özünü dərk edə bilən aydın təfəkkürə, yeni dünya görüşünə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Elə buna görə də şagirdlərə dünya haqqında doğru-dürüst məlumatlar verilməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisi vasitəsilə ümumi orta təhsil səviyyəsində Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olması, dövlətçilik ənənələri, Azərbaycan xalqının onun milli, sosial, əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin təşəkkülü və formalaşması, vətənpərvərlik, milli iftixar hissi aşılayır.

Azərbaycan məktəblərində tarix kursları üzrə daha münasib olan aşağıdakı məzmun xətləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Tarixi zaman, 2. Tarixi məkan, 3. Dövlət, 4. Şəxsiyyət.

Tarixi zaman. Bütün hadisə, təzahür və proseslər zaman daxilində baş verir. Onların zaman daxilində baş verməsinin və inkişafının ardıcılığı arasında qarşılıqlı əlaqə və təsvirləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tarixi məkan. Cəmiyyətin həyatı, inkişafı və dəyişikliyi müəyyən tarixi məkan çərçivəsində baş verir. Həmin məkanın təbii coğrafi şəraiti

insanların həyat tərzinə, məşğuliyyətlərinə, təsərrüfat həyatlarına təsir göstərir.

Dövlət. Müxtəlif quruluş formaları dövlətlər və dövlətlərlə vətəndaşlar arasında olan münasibətin insanların həyatına və tarixin gedişinə güclü təsir göstərmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu, yeridəkləri sosial-iqtisadi və xarici siyasət inkişaf edərək dəyişmiş, müxtəlif səviyyələrə gəlib çatmışdır.

Şəxsiyyət. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti bu və ya digər tarixi şəraitə təsirsiz ötüşmür. Təbiidir ki, tarixdə baş verən bir sıra hadisələr tarixi şəxsiyyətlər tərəfindən planlaşdırılır və idarə olunur.

VIII sinif Azərbaycan tarixi dərslində bütün tarix dərslərində olduğu kimi fəndaxili əlaqədən istifadə olunmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz əlamətlərdən biri olan şəxsiyyət terminini əsaslandıraraq VIII sinif Azərbaycan tarixi dərslindəki Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi, onun fəaliyyətini fəndaxili əlaqə prinsipindən burada hansı formada istifadə olunduğunu açıb göstərmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, 1736-cı ilin mart ayında qurultay həyata keçirildi. Muğan düzünə, Suqovuşan adlı yerə toplaşanlar taxta kimin sahib olması məsələsini müzakirəyə çıxartdılar. Qurultayda Nadirin şah seçilməsinə qarşı duran Qarabağın Ziyadoğlu, Kəbirli, Otuzikilər və Cavanşir tayfaları o, şah seçildikdən sonra Xorasana sürgün olundular. [2, 70]

Burada fəndaxili əlaqə prinsipini sitat gətirərək deyə bilərik ki, Qarabağın adları sadalanan tayfaları Nadirin hakimiyyətini qəbul edə bilmirdilər. Bunun bir sıra səbəblərinin olduğu da danılmaz faktdır. Nadir xan Əfşarın bu qurultaya qədər Azərbaycanın tarixində bir şəxsiyyət kimi əvəzolunmaz rolu vardır. Buna misal olaraq Nadir xanın Osmanlı və Rusiya qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılması olmuşdur. Şagirdlər fəndaxili əlaqə prinsipinə əsaslanaraq çox güman ki, bunları sitat gətirmək qabiliyyətlərini özlərində formalaşdıracaqlar.

IX sinfin Azərbaycan tarixi dərslində Türkmənçay müqaviləsini də, həmçinin fəndaxili əlaqədən istifadə edərək bununla bağlı fikirlərini əsaslandırma bilərlər.

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Rusiya və İran razılığı gəl-

mək məqsədilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarını öz aralarında bölüşdürdülər. Türkmənçay müqaviləsinə görə İrəvan və Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı İran tərəfindən tanındı. Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Bununla Azərbaycan torpaqları iki yerə bölündü. [3, 192]

Türkmənçay müqaviləsinə gətirib çıxaran amillər isə bundan əvvəl baş verən tarixi proseslərə əsaslanır. Ən böyük səbəb isə təbii ki, hər iki dövlətin Azərbaycanın strateji və coğrafi baxımdan, təbii ehtiyat baxımından qiymət verməsi və mühüm hesab etməsi idi. Bütün bu səbəbləri şagird özü araşdırmalı, əvvəlki dərslərlərə müraciət edərək fəndaxili əlaqədən hansı formada istifadə olunduğunu müəyyən etməlidir. Bu zaman şagird uzaq keçmişlə sonrakı dövrü müqayisə etmiş olur. Məktəb tarix kursunda tarixi keçmişin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi tədris materialının aktualaşdırılması üçün zəruri olan vasitələrdən biridir. Keçmiş müasir dövrlə, bacarıqla əlaqələndirilməsi şagirdlərin fikrində tarixi hadisələr haqqında və müasir dövr haqqında daha dəqiq və düzgün təsəvvürlərin yaranmasına kömək edir. [1, 34]

Problemə aktuallığı. Müasir təhsil sisteminin bütün tələblərinə cavab verən kurikulum sisteminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının bütün məktəblərinin VIII və IX sinif Azərbaycan tarixi kurslarında fəndaxili əlaqədən istifadə olunması predmeti xüsusi istedadla malik şəxsiyyətin yetişdirilməsinə yönəlmişdir.

Problemə yeniliyi. VIII və IX sinif Azərbaycan tarixi kurslarında fəndaxili əlaqənin imkanlarının araşdırılması ümumiləşdirilmiş analitik təhlillə dəyərləndirilmişdir.

Problemə nəzəri əhəmiyyəti. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada nəzərdə tutulan fikirlər tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu nəzəri cəhətdən zənginləşdirir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə nəzərdə tutulan fikirlərdən ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin tədrisi ilə məşğul olan pedaqog və müəllimlər istifadə edərək yararlanacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Vagin A.A. Tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
2. Azərbaycan tarixi. VIII sinif üçün metodik vəsait. Bakı, 2015.
3. Azərbaycan tarixi. IX sinif üçün metodik vəsait. Bakı, 2015.
4. “Məktəb kurikulumları”. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2015.
5. Əmirov M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 2014.
6. “525-ci qəzet”. Bakı, 2014, 14 noyabr

E-mail: sureyya.shukurova@bk.ru

Rəyçilər: *tarix ü.fəls.dok.*, b/m **S. Həziyeva**, *ped.ü.fəls.dok.*, b/m **Təranə İsayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2018

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSIYA PEDAQOGİKASI

UOT 376.

Dilarə Əlimuxtar qızı Dostuzadə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

EŞİTMƏSİ QÜSURLU UŞAQLARIN ESTETİK TƏRBIYƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Диляра Алимухтар гызы Достузаде
доктор философии по педагогике, доцент
Институт Образования Азербайджанской Республики

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

Dilara Alimukhtar Dostuzade
PhD in Pedagogy, Assistant Professor
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF AESTHETIC EDUCATION OF CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT

Xülasə: Eşitməsi qüsurlu (zəifəşidən) uşaqlar verilən materialların qavranılmasında çətinlik çəkirlər. Şagirdin effektiv təlimi verilən tapşırığın səviyyəsindən asılıdır. Qeyd etdiyimiz, kateqoriyaya aid uşaqlar parta arxasında düzgün oturmağı, əlini düzgün şəkildə qaldırmağı, tədris vəsaitlərindən effektiv istifadə etməyi, sinif otağını təmiz saxlamağı, müəllimə diqqətlə qulaq asaraq tapşırıqları yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar.

Açar sözlər: *eşitməsi qüsurlu, estetika, estetik tərbiyə, incəsənət, gözəllik, təsvir, rəsm, müəllim-tərbiyəçi, ailə*

Резюме: Слабослышащие дети с интеллектуальной недостаточностью плохо воспринимают заданный материал. Эффективность обучения ученика зависит от степени данного на уроках воспитания. Дети должны уметь правильно поднимать руку, сидеть за партой, пользоваться учебными материалами, сохранять учебное место в чистоте, внимательно слушать и выполнять задания преподавателя.

Ключевые слова: *недостатки слуха, эстетика, нравственное воспитание, творчество, красота, представление, рисование, учитель-воспитатель, семья*

Summary: Hearing children with intellectual insufficiency poorly perceive the given material. The effectiveness of the student's education depends on the degree of education given in the lessons. Children should be able to properly raise their hand, sit behind the desk, use educational materials, keep the classroom clean, listen carefully and fulfill the tasks of the teacher.

Key words: *Disadvantages of hearing, aesthetics, moral education, creativity, beauty, presentation, drawing, teacher-educator, family*

Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla ünsiyyətdə olarkən müəllimlər iş məsuliyyətlə yanaşmalı, müstəqil fikir sürmək kimi cəhətləri onlara aşılamağı bacarmalıdırlar. Surdopedaqoqların başlıca vəzifəsi hər bir uşağa diqqətlə yanaşmaq, ona inan-

maq və onun ictimaiyyətə yararlı olduğunu inandırmaqdan ibarətdir.

Estetik tərbiyə şagirdlərin təbiətdə, incəsənətdə, cəmiyyətdə olan gözəlliklərin, estetik qavrayışların başa düşülməsinə, bədii yaradıcılıq qabiliyyətinə və bədii zövqün yaranmasına sistemli təsiri olan məqsədyönlü prosesdir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, eşitməsi qüsurlu uşaqların qavradıqları hadisə və ya əsərin təsviri, mənası, forması, emosional səthi bilik düşüncəsi səviyyəsində qavranılır.

Məktəblilərdə incəsənəti qavramaq, onu təhlil etmək, haqqında fikir yürütmək bacarığının xüsusi öyrədilməsi tələb olunur. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla nitqin inkişafı ilə əlaqədar aparılan iş, onların estetikasının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Birinci vəzifə estetik qavrayışın tərbiyəsi, gözəlliyi görmək və başa düşmək bacarığı, onlarla təmasdan sevinc duymaqdır. Təcrübə göstərir ki, hətta az yaşlı eşitməsi qüsurlu uşaqları, yaraşqlı, gözəl, göz oxşayan, rəngli oyuncaqlar cəlb edir. Onlar emosionallıqla təbiətin onları əhatə edən mühitin gözəlliklərinə reaksiya verirlər. Nitqin inkişafdan qalması və psixi inkişafının özünəməxsusluğu ilə əlaqədar olaraq, qavranılanlar onları kifayət qədər düşündürür.

Qüsurlu uşaqların həyat təcrübəsi, sensor eşitmə mədəniyyətləri kifayət qədər inkişaf edir. Ona görə də belə uşaqlar, ətraf mühitin gözəlliklərini başa düşmələri və həqiqi gözəlliyi zahirli gözəlliklərdən ayıra bilmirlər. Buna görə də onların estetik təəssüratları zəngin deyildir.

Surdopedaqoqların qarşısında duran əsas məsələ, estetik təəssüratları uşaqların həyat təcrübəsində zənginləşdirməkdir. Bunu təbiətə ekskursiyalar etməyə, ətraf mühitdə olan əşyaları, təbiət və ictimai həyat hadisələrinin, müşahidələrin təşkil olunması, bu uşaqların müvəffəqiyyətli inkişafına müsbət təsir edir.

İkinci vəzifənin yerinə yetirilməsi isə təbiətin, zövqün, fikirlərin mənasına qiymət verilməsidir ki, bu da eşitməsi qüsurlu uşaqların düşünmə qabiliyyətinin və nitqinin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, qavradıqlarımız haqqında öz fikirlərimizi ifadə etmək üçün, gərək gördüklərimizi başa düşək, onu təhlil edək və ona olan münasibətləri sözlə ümumiləşdirək.

Belə uşaqlar, bildiyimiz kimi, düşünməyə çətinliklə yiyələnirlər. Onların nitqi zəngin deyil, ifadəsizdir. Ona görə də onların fikirləri özünəməxsus olaraq yığcam olur, lakin məzmununa görə isə heç də həmişə düzgün və əsaslı olmur. “*Xoşa gəlir*”, “*maraqlıdır*”-kimi mülahizələr, hadisələrin estetik mənasını, şagirdlərin öz hisslərini tamamilə açmır. Müəllimlərin vəzifəsi şagirdlərə gördüklərini düşünməyə kömək etməyə, qavradıqlarına, öz münasibətlərini ifadə etmək üçün, lazım olan söz materiallarını verməyə borcludurlar.

Dünyanın gözəllikləri ilə geniş tanışlıq, estetik əhəmiyyətin ayırd edilməsi, şagirdlərin düşünməsi və nitqinin inkişafı üzrə tərbiyəvi işin təşkili, bütün bunlar bədii zövqün, estetik ideyanın formalaşmasına imkan yaradır. Eşitməsi qüsurlu şagirdlərlə tərbiyəvi işin aparılmasında məktəbin zahirli tərtibatı mühüm rol oynayır. Yaraşqlı, rahat qrup otaqları, işıqlı, gözəl tərtibatlı sinif otaqları, müasir, göz oxşayan mebel, zövqlü uşaq geyimləri bütün bunlar şagirdlərdə estetik zövqün əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Estetik tərbiyənin başqa bir vəzifəsi uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmaqdır. Bəziləri yaxşı şəkillər çəkir, digərləri isə böyük zövqlə ağacları yandırmaq işi ilə məşğul olurlar. Bu bacarıqları üzə çıxarmaq asan deyildir. Belə ki, bəzən uşaqların özü özünün bacarığından xəbəri olmur. Lakin nitqin olmaması və ya inkişafdan qalması, onların aydın olmayan, dərk edilməmiş fəaliyyətlərini üzə çıxarmağa mane olur.

Şagirdlərin bədii qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması və inkişafı üçün, onlar öz fəaliyyətlərinin müxtəlif növlərini ifadə etməyə bayramların, yığıncaqların, yarışların hazırlanmasına cəlb olunurlar. Onların dərnəklərdə iştirak etmələri məsləhət görülür, sərbəstliklərinin, təşəbbüslüyün yaranması ilə əlaqədar olan tapşırıqlar verilir.

Estetik tərbiyənin məzmununu şərti olaraq maariflənmə və estetik fəaliyyətini təşkilati şəkildə təqdim etmək olar. Estetik maariflənmə təsviri incəsənət dərslərində, sinifdən kənar vaxtlarda həyata keçirilə bilər. Təsviri sənət dərslərində şagirdlər, arxitektura, dekorativ tətbiqi incəsənət əsərləri ilə tanış olur və şəkil, kompozisiya, forma, rəng əsasında biliklər alırlar. Sinifdən xaric vaxtlarda şagirdləri rəssamların, yazıçıların, mə-

dəniyyət və incəsənət xadimlərinin işi, həyat və yaradıcılıqları ilə tanış edirlər.

Məktəbin bütün fənləri estetik tərbiyə məsələlərinin həlli üçün, istifadə oluna bilər. Müəllimlər şəkillər, kolleksiyalar, foto albomlar gətirir, sərgilər düzəldir. Filmlərin nümayişi əhəmiyyətli dərəcədə bu uşaqlara köməklik göstərir. Hər bir dərs təkcə şagirdlərə bilik vermir, həm də onların estetik və əxlaqi hisslərini inkişaf etdirir.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün, internat məktəblərdə şagirdlərə nitq inkişafı dərsləri keçirilir. Bu dərslərdə məktəblilərə təkcə nitqin zənginləşməsinə, onların əlaqəli şəkildə öz fikirlərini şifahi formada anlatmağa kömək etmir, həm də onları əhatə edən təbiətə nəzər salmağı, incəsənət əsərlərinə baxmağı, təhlil etməyi öyrədir.

Proqramda elə dərslər var ki, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu tip dərslərə, təsviri-sənət və əmək təlimi dərsləri, zəifəşidənlər və karlar üçün təcürbi təlim dərsləri, musiqili-ritmika və bədən tərbiyəsi üzrə aparılan dərslər və s. aiddir.

Fənn üzrə təcürbi fəaliyyət dərslərində eşitməsi qüsurlu uşaqlar, əşyaların formalarına, cizgilərinə, rənglərinə baxmağı, şəkil çəkmək, yapma, modelləşdirmə və s. vərdislərin əldə edilməsinə qazanırlar. Ritmika və bədən tərbiyəsi dərsləri kar və zəifəşidən uşaqların fiziki inkişafında olan qüsurların aradan qaldırılmasında, onların hərəkətlərinin dəqiq, səlis olmasına kömək edir, uşaqlarda ritm duyğusu yaradır, düzgün qamətin və gözəl yerləşin formalaşmasında böyük rol oynayır (213, 36). Əmək dərsləri isə şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, işlərin dəqiq, gözəl, cəld yerinə yetirilməsinə, gözəlliyi çirkinlikdən ayırmağı, gözəlliklər yaratmağı öyrədir.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün, internatlarda sinifdən xaric işlər çox sahəlidir və estetik tərbiyənin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsinə imkan yaradır. Bu uşaqların dünyanı, təbiət əşyalarını tanımasına şərait yaradır, uşaq gəzintisi və ekskursiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

K.D. Uşinskiyə görə, "Təbiət ən yaxşı tərbiyədir. O, gözəlliklərin mənbəyidir, insanları sevindirir, sakitləşdirir, yeni nailiyyətlərə ruhlandırır. İnsanın təbiətə münasibəti onun mədəniyyət və əxlaqının göstəricisidir" (175, 19).

Xüsusi məktəblərdə təhsil alan şagirdlər təbiəti sevir, meşədə, bağlarda, parklarda həvəslə gəzir. Lakin onların məhəbbəti tamamilə dərk olunmur. Təbiətə canatma, bədii təfəkkürdən estetik qavrayışın inkişafı üçün, ağıllı istifadə etmək lazımdır. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla aparılan ekskursiya və gəzintilər xüsusi hazırlıq və təşkilatçılıq tələb edir.

Təbiəti müşahidə prosesində şagirdlər rəng və işıq çalarları dəyişməsinə müşahidə edir, yeni ifadələrlə öz biliklərini zənginləşdirir və sevinc hissini keçirirlər. Ekskursiyada şagirdlər təbiət haqqındakı şeirləri yada salır, söyləyir və bu şeirlərdə öz hiss və əhval-ruhiyyəsinə uyğun olan sətirləri tapa bilirlər.

Şagirdlərin hissləri onların təcürbə fəaliyyətləri ilə uyğunlaşır. Məsələn, zədələnmiş ağaclara, öz yuvasından düşmüş quş balasına və s. kömək göstərilir.

Uşaqların təbiətə məhəbbəti məktəbyanı sahədə aparılan işlə möhkəmlənir. Məktəbyanı sahədə uşaqlar güllərə, ağaclara qulluq edir, quşları yemləyirlər. Uşaqların təbiətə olan məftunluğu və zövq alması təbiətin mühafizəsini və onun zənginliyini artırır.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün, məktəbdə bir sıra gözəl adətlər mövcuddur; məs: quşlar günü, bağça həftəsi keçirilməsi, "*Qış bukəti sərgisi*"; "*Payızda təbiət*", "*Baharın qarşılanması*", bayramların keçirilməsi və s. Bu uşaqlar əsasən, incəsənətə can atırlar, onlar sənət əsərlərinə baxmağı xoşlayırlar, böyük məmnuniyyətlə kitab oxuyur, xüsusi maraqla teatr və kinofilmləri seyr edirlər.

Bədii əsərləri şagirdlərin qavraması üçün, təlim prosesində aydınlaşdırmağa başlayırlar. Müəllimlərin rəhbərliyi altında şagirdlər şəkillərin rəng çalarlarının əhəmiyyətini başa düşməyi, rəsamların istifadə etdiyi, bədii ifadə vasitələrini öyrənir və sənət əsərlərinin əhəmiyyətini başa düşürlər. Bu uşaqlar təsviri sənət haqqındakı biliklərə, təcürbi olaraq yiyələnirlər. Bu isə rəssamın düşüncələrini daha yaxşı açmağa kömək edir.

Şagirdlərin nitqi mənimləməsi, onların təfəkkür fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və təsviri sənət nəzəriyyəsinin elementləri ilə sistemli tanışlıq, o cümlədən həyat təcürbəsinin zənginləşməsi və emosional qavrayışın inkişafı, yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu məşğələ

növlərinin keçirilməsindən sonra uşaqlar, sənət əsərlərini daha yaxşı qavrayırlar.

Beləliklə, eşitməsi qüsurlu uşaqların estetik tərbiyəsi üçün, sənət əsərlərindən istifadə etdikdə, onların sensor mədəniyyətinin inkişafına, estetik qavrayışın formalaşmasına, şifahi, məntiqi düşüncənin yaradıcı nitq təsəvvürlərinin inkişafına istiqamətlənmiş məqsədyönlü təsvir sistemi lazımdır. Tərbiyəçi iş zamanı aşağı siniflərə sinifdən xaric oxu, yuxarı siniflərə sərbəst oxu verməklə, uşaqların kino və teatr dünyasını tanıtmaya kimi işləri nəzərə almalıdır.

Televiziya verilişlərində film və tamaşaların qüsurlu uşaqlar tərəfindən qavranılması çox çətindir. Onlar filmlərdə iştirak edən obrazların danışqlarını eşitmir və ya hiss etmirlər. Ona görə də karların bir çoxu özünəməxsus tərzdə başa düşür, filmin və ya tamaşanın baxışı zamanı dodaqdan oxuma verdiyinə böyük əhəmiyyət verirlər. Bu adətlərə mükəmməl yiyələnən məktəblilər filmin məzmununu daha yaxşı başa düşürlər (əgər dodaqdan oxunu yaxşı bilirlərsə), belə ki, aktyorların dialoqları, replikaları və monoloqları onlara aydın olur.

Kino, incəsənət janrının quruluşunun və onun şagirdlər tərəfindən sadələşmiş real qavrayışını nəzərə alaraq, müəllim göstərilənlərin təkcə məzmunu və ideya məqsədini deyil, həm də aktyor oyununu, onların ustalığını qiymətləndirməyi uşaqlara öyrədir. Kino incəsənəti haqqında danışqlara daha çox hazırlığı olan yuxarı sinif şagirdləri ilə ssenari və quruluşu üzrə söhbət aparmaq olar.

Teatrda olmaq eşitməsi qüsurlu uşaqların həyatında böyük hadisədir. Müəllim şagirdləri teatra aparmazdan əvvəl onlara səhnə fəaliyyətini qavramağı, bəzi teatr tamaşalarının xüsusiyyətləri ilə tanış edir. Tamaşanın başa düşülməsinin çətinliyi ondadır ki, bütün fəaliyyət aktyorların dialoqlarından ibarətdir. Bildiyimiz kimi, şifahi nitqin qavranılmasında uşaqlar çox çətinlik çəkirlər. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün uşaqları tamaşanın məzmunu ilə əvvəlcədən, nağıl vasitəsi kimi tanış etmək lazımdır (194, 304).

Sinifdən xaric işlərdə onların dərnlərdəki fəaliyyətləri əhəmiyyətli yer tutur. Xüsusi məktəblərdə rəqs, yarpa və rəssamlıq, qrammatik və ədəbi bacarıq, toxuma və yumşaq oyuncaqlar dərnləri fəaliyyət göstərir. Eşitməsi qü-

surlu uşaqlar bu dərnlərdə məşğul olmaqla öz bədii qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Bir qayda olaraq dərnlərə müəllim və tərbiyəçilər rəhbərlik edirlər.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar fəaliyyətin əlverişli növlərindən istifadə etməyi sevirlər. Belə növlərə pantomima, rəqsləri aiddir. Şagirdlər böyük məmnuniyyətlə rəqsin plastikliyinə və gözəlliyinə, onun ritmikliyinə yiyələnirlər. Uşaqlarda rəqslər daha təsirli, daha yüngül və gözəl alınır.

Hərəkətin plastikliyinə yiyələnmək kimi bacarıq, təkcə rəqs dərnlərinin uşaqlarına deyil, bütün eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün vacibdir. Ona görə də şagirdləri kütləvi rəqslərə, bayramlarda keçirilən oyunlara cəlb etmək lazımdır.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlar dram dərnlərindən daha çox istifadə edirlər. Bu dərnlərdə pyeslərdən parçalar oynanılır. Onlarda bədii zövqün yaradıcı tərakkürünü inkişaf etdirmək, uzun mimikası və bədən hərəkətləri dəqiqləşir.

Dram dərniyi uşaqlarda ədəbiyyata olan marağı artırır, bədii əsərləri dərindən başa düşməyə və estetik zövqün yaranmasına kömək edir. Əsas cəhətlərdən biri də odur ki, dramatikləşdirmə və səhnələşdirmə işi eşitməsi qüsurlu uşaqlarda tərakkürün inkişafına böyük təsir göstərir. Bunlar, onlarda nitqi inkişaf etdirir, ətraf mühitə marağı artırır və əlavə mütaliyəyə tələbat yaradır.

Məktəblilərin həyatında məişət estetikası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblilərin bu cür estetik fəaliyyəti, gözəllik haqqında söhbətlər, təbiətə, teatra, kinolara baxış, ekskursiyalar uşaqların estetik tərbiyəsini təmin edir.

Fiziki tərbiyənin insan orqanizminə məqsədyönlü və sistemli təsiri, bununla yanaşı orqanizmin hərəkətinin fiziki keyfiyyətlərlə əqli cəhətdən inkişafına kömək edən mühüm prosesdir.

Məktəbdə insanın sağlamlığının inkişafının möhkəmləndirilməsi məktəblinin hərtərəfli normal inkişaf etməsində, bədən tərbiyəsi və idmanın böyük rol oynaması dövlət qərarında özünə yer tapmışdır. Bu işi həyata keçirməkdə məktəblərin əvəzsiz rolu olması göstərilmişdir.

Sovet alimləri müşahidələrində göstərilər, eşitmə çatışmazlıqlı uşaqların fiziki tərbiyəsi və fiziki inkişafı normal inkişaf edən uşaqlardan, yəni, yaşıdlarından geri qalmır. Eşitməsi qüsurlu uşaqların fiziki inkişafı ümumi normada olur və bu da onlar üçün xarakterikdir. Belə uşaqlarda

ən çox dəqiqliyin olması, hərəkət edərkən tarazlığın pozulması, sürət və qüvvənin zəifliyi müşahidə edilir. Danışan uşaqların fiziki inkişafı, hərəkət koordinasiyası, sürət və qüvvənin normadan fərqlənməsi, kar uşaqların hərəkət koordinasiyası və dəqiqliyi normaya nisbətən daha çox fərqlənməsi ilə müşahidə olunur. Eşitmə çatışmazlıqlı uşaqların fiziki tərbiyə sistemini təşkil etmək üçün, inkişafın qeyri normallığının səbəbini aydınlaşdırmaq lazımdır. Təyin olunmuşdur ki, əsas hərəkətli keyfiyyətlərin aşağı düşməsinin səbəbi, hərəkət zamanı söz bazasının azlığıdır.

Alimlər sübut edirlər ki, xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməkdə söz vacib rol oynayır. Orqanizmin inkişafı əsas etibarilə beyinlə tənzim olunduğu üçün, eşitmə zəifliyi əsəb sisteminə mane olur və uşaqların fiziki inkişafına çox pis təsir edir. Belə uşaqlar hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirərkən görmə funksiyası daha qabarıq özünü göstərir. Eşitmə çatışmazlıqlı uşaqlarda eşitmə analizatoru nəzarəti olmur, buna görə də kinestetik hissiyyat hərəkətə nəzarət etmir, eşitmənin tam aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq zəifləyir. Alimlər belə məsləhət görürlər ki, eşitmə çatışmazlıqlı uşaqların fiziki inkişafı ancaq xüsusi şəraitdə, məqsədyönlü təlim-tərbiyə prosesində səmərə verə bilər. Pedaqoqlar fərdi yanaşmadan daha çox istifadə edirlər ki, şagirdlər özlərindəki çatışmazlığı o qədər də hiss etməsinlər.

Kar oliqofren uşaqlar oxuduqları, öyrəndikləri bilikləri mənimsəmə prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarına əsasən (canlı müşahidələrdən onları dərk etmə və təcrübədə möhkəmlətmə dövrü) qurulur. Bu eşitmə və əqli pozulmuş uşaqlar üçün səciyyəvidir. Bunlar:

1. *Öyrədilmə surətinin ləngliyi.* O, şagirdlərin dərk etmə imkanının aşağı olması ilə psixi proseslərin, ətalətin axını ilə bağlıdır. X illik proqram, köməkçi siniflər uşaqlara kütləvi ibtidai məktəblər həcmində bilik və bacarıq verir, əmək hazırlığı ilə təmin edir.

Kar oliqofrenlərin oxumasının və öyrənməsinin ləngliyi özünü dərs zamanı məşğələlərdə də göstərir. Müəllimin izahının surətinin aşağı olması, şagirdlərin obyektlərə baxması və təcrübədə tapşırıqların yerinə yetirmələri üçün vaxtın çox aparılması məktəblilərə biliklərin təkrar edilməsini ləngidir.

2. Təhsilin istiqamətinin düzgün olması, müəllimin şagirdlərin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almasından və bu xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Psixoloqlar kar oliqofren uşaqların dərsi qavraması üçün kifayət dərəcədə vaxtın ayrılması olduğunu qeyd edirlər. Bu çatışmazlıqlar psixoloji proses zamanı aradan qaldırıla bilər. Müəllim hər bir dərsdə uşaqlara müşahidə etməyi öyrətməlidir.

Müşahidələr səmərəli üsulla təşkil edilməlidir. Lazımi materialların həcmi azaldılır, uşağın oxuya bilməsi üçün çatdırılma üsulu sadələşdirilir. Çox mürəkkəb olan materialın həcmi hissələrə ayrılır və tədricən kiçik bölmələrlə mənimsədilir. Tapşırıqların xarakteri, təkrarlanması və onların yerinə yetirilmələrinə göstərilən köməklik, karların və ya əqildən kəm olan uşaqların dərk etmə imkanlarından asılıdır.

3. Öyrətmənin ayrılması və fərdiləşdirilməsi. Bu şagirdləri ayrı-ayrı qruplara ayırmaqla, onlara tədris fəaliyyətini çatdırmaq məqsədilə tapşırıqları ayırmaqdan ibarətdir.

Psixoloqlar uşaqları dörd qrupa ayırırlar:

I qrup kar oliqofrenlər tədris işlərinə daha keyfiyyətli, hazırlıqlı olmaları ilə seçilirlər. Onlarda müəyyən bilik və bacarıq ehtiyatları vardır. Lüğətləri və hətta ayrı-ayrı cümlələri demək qabiliyyətinə malikdirlər. Əxlaqları kifayət dərəcədə yaxşıdır. Onlar çətinliklə işə qoşulurlar, çünki daha çox tənbelliyə meyl göstərilirlər.

Onlar verilmiş tapşırıqlar üzərində öz fikirlərini cəmləyə bilir və müstəqil işləyə bilirlər. Bu qrupun uşaqları qarşıya qoyulmuş tədris vəzifələrini başa düşürlər. İş qabiliyyətinin aşağı olması onların tez yorulmaları, üzülmələri, baş ağrıları, yuxusuzluq, əzginlik narahat hərəkət etmələrinə gətirib çıxarır.

II qrup uşaqlar – məhdud əqli qabiliyyətə malik və ümumi tədris hazırlığı olan uşaqlardır. Onlarda ünsiyyət əl-qol hərəkətləri ilə həyata keçirilir (yəni, jest – mimika ilə). Onların hərəkətləri yeknəsəkdir. Bir tədris məsələsindən o birisinə keçid zamanı ləngiyir, köhnə fəaliyyət üsulu saxlanılır. Bu uşaqlar fərdi yanaşmaya möhtacdırlar, çünki heç bir müstəqillik göstərmir və oxumağa, öyrənməyə maraqları yoxdur.

Bu uşaqlarda oxumağa irəliləyiş azdır və əsasən təcrübə bacarığın hesabınadır. I qrupda

oxuyanların tədris prosesinə yorğunluğunu, əzginliyini götürən uşaqların təcrübi fəaliyyətini təşkil etməyin hesabına, əqli inkişafda olan çatışmazlığın aradan qaldırılması nəsihətverici materialların və onun fəaliyyətindən istifadə olunması nəzərdə tutulur.

III qrupun uşaqları əvvəlcə sinifdə və ondan kənarda tam uyğun qruplara verilməyə öyrədilir və onlarda sadə iş qabiliyyəti yaranır. Onlara öyrədilən dərslər materialları fərdidir, fəaliyyət üsulu müəllimlə birlikdə aparılır. Bütün şagirdlərə eyni tipli tapşırıqlar verilir. Müəllim hər bir şagird üçün fərdi tapşırığın həcmi və ona kömək tədbiri fikirləşir.

IV qrupda – tədris sistemində məktəblilərin nitqi üzərində aparılan işin əsas vəzifələri. Köməkçi siniflərə daxil olan kar uşaqlar məktəbin adı sinfində artıq bir il oxumuş olurlar. Bu kar oliqofren uşaqların nitqinin inkişaf səviyyəsinə təsir edir, bəziləri isə heç danışa bilmir. Kar oliqofrenlərə dil-danışiq öyrətmək üçün karlar məktəbinə qəbul olunmuş rabitə sistemindən istifadə olunur.

Əqildən geri qalmış, eşitmə qabiliyyəti pozulmuş, məktəblilər tez əsəbiləşir və tez yorulurlar. Bu zaman dərslər idman gəzintisi daxil etmək lazımdır. Bu yorğunluğu aradan qaldırmaq, hərəkəti fəallıq məqsədilə edilir. Dərsin axırında oyun keçirmək və ya təcrübi işlər görmək lazımdır. Bu şagirdlərin əqli fəaliyyətini fəallaşdırmağa kömək edir.

Dərsdə fəaliyyət işinin növbələşməsi vacibdir. Bu ixtiyari diqqət və səbirli olmaq tərbiyə etməyə kömək edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər dərsdə 2-3 fəaliyyət növündən istifadə edilməli və hər bir tapşırıq fərdiləşməlidir.

Məktəblilərin müvəffəqiyyətlə oxumaları, materialın çoxsaylı təkrarı onlara çox kömək edir. Təkrarlanmaya yenilik və gözlənilməzlik üsulları vermək lazımdır ki, bu öyrənilən materialların şüurlu mənimsənilməsinə kömək edir. Müxtəlif fənlərdə eyni bir materiala dəfələrlə müraciət etmək və onlar arasında əlaqə yaratmaq çox vacibdir.

Öyrətmənin səmərəliliyi müəyyən şagirdlərə sinifdə və fasilələrdə verdiyi tərbiyənin nə dərəcədə möhkəm olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Uşaqlar əllərini düzgün qaldırmağı, stulda, partada oturmağı, dərslər ləvazimatlarından düzgün istifadə etməyi, iş yerini təmiz saxlamağı öyrənməli, müəllimə diqqətlə baxmağı və onun verdiyi tapşırıqları yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar.

Problemin bilirlər. Bu sahədə düzəliş işləri uşaqların təhsil tapşırıqlarının, bütün dərslərdə öyrədilməsi və mərhələlər üzrə aparılmasının nəzərdə tutulması vacibdir.

Problemin **praktik əhəmiyyəti**: Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr, məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəb və internatlarda, reabilitasiya mərkəzlərində təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Боскис Р.М. Глухие и слабослышящие дети. М.: АПН РСФСР, 1963.
2. Астафеева В.М. Социальная адаптация и интеграция детей с нарушениями слуха. М.: АРК и ПРО, 2000.
3. Богданова Т. Г. Сурдопсихология М.: Академия, 2002.
4. Речицкой Е.Г. Сурдопедагогика М.: ВЛАДОС, 2004.
5. Qasımov S.Ə. Xüsusi məktəblərdə anomal uşaqların nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1999.
6. Dostuzadə D.Ə. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı: ADPU, 2011.
7. Eşitməsi problemli (zəifləmiş və sonradan karlaşmış) uşaqların oxu texnikasının formalaşması. Bakı: ADPU, 2016.

E-mail: d.dostuzade@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. İ. Cəbrayilov, ped.ü.fəls.dok., dos. S. Həsənova*

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2018

UOT 376.

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

AÇIQ RİNOLALIYA ZAMANI ƏMƏLİYYATDAN ƏVVƏLKİ KORREKSIYA İŞİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Наиля Тофик гызы Гусейнова
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ ПРЕДОПЕРАЦИОННОЙ КОРРЕКЦИИ ПРИ ОТКРЫТОЙ РИНОЛАЛИИ

Nailya Tofiq Huseynova
PhD in Pedagogy, Assistant Professor
State Pedagogical University of Azerbaijan

THE MAIN AREAS OF WORK OF PREOPERATIVE CORRECTION WITH OPEN RHINOLALIA

Xülasə: Məktəbəqədər yaşlı rinolaliyalı uşaqların qarşısında duran əsas vəzifə, onların nitqində yaranan qüsurların aradan qaldırılması yollarına həsr olunub. Uşaqlarla loqopedik iş zamanı məşğələlər yalnız fərdi keçirilməlidir. Loqopedik məşğələlər zamanı müxtəlif yaşlı uşaqlar fərqli inkişafa malik olduğundan, onların tapşırıqlarının xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, uşaq orqanizmi fərdi dözümə malikdir, tapşırıqların miqdarı, onların məzmunu, həcmi fərdi seçilməlidir.

Açar sözlər: rinolaliya, səs tələffüzü, yumşaq damaq, loqopedik müayinə, korreksiya, artikulyasiya aparatı

Резюме: Основная задача работы с детьми дошкольного возраста состоит в том, чтобы сосредоточиться на способах устранения их речевых дефектов. Во время логопедической работы с детьми семинары должны проводиться индивидуально. Во время логопедического обучения дети разного возраста имеют разное развитие, и характеристики их заданий должны быть в центре внимания. Поскольку психофизические особенности ребенка индивидуальны, то и, количество задач, их содержимое и объем должны выбираться индивидуально.

Ключевые слова: ринолалия, произношение, мягкое небо, логопедическое обследование, коррекция, артикуляционный аппарат

Summary: The main task of working with pre-school children is to focus on ways to eliminate their speech defects. During the logopedic work with children, seminars should be held individually. During speech therapy, children of different ages have different development, and the characteristics of their tasks should be the focus of attention. Because the child's psychophysical characteristics are individual, then, the number of tasks, their contents and volume should be selected individually.

Keywords: rhinolalia, pronunciation, soft palate, logopedic examination, correction, articulatory apparatus

Əməliyyatdan əvvəlki dövrdə açıq rinolaliya zamanı (yanında) korreksiya işinin keçirilməsi aktuallıq kəsb edir. Əməliyyata qədər nit-

qin bərpası üzrə erkən iş motorika artikulyasiyasının, şəxsin mimikalarının, səs tələffüzü bacarması

rıqlarının möhkəmləndirilməsinin məşqinə yönəldilmişdir.

Əsas məqsəd – normal nitq inkişafı üçün baza yaratmaq və patoloji kompensator funksiyalarının formalaşmasının qarşısını almaqdır. Bu dövrdə əməliyyatdan sonra damaq-udlaq bağlanması üçün damaq pərdəsini hazırlamaq, imkan daxilində udlaq əzələlərinin distrofiyasının qarşısını almaq lazımdır.

Əməliyyatdan əvvəlki dövrdə loqopedik vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aktiv nitq orqanlarının məşqilə uşağın fiziki inkişaf etdirilməsi;

2. Nəfəsin diafraqmal tipinin qoyulması;

3. Eşitmə və görmə diqqətinin inkişafı (uşağın böyüklərin nitqini (danışığını) yamsılanması, uşağın böyüklərin əhatəsində olması və s.).

Əməliyyata qədər, bir qayda olaraq, növbəti məsələlər həll edilir:

- üz əzələlərini kompensator hərəkətlərindən azad etmək;

- sait səslərin düzgün tələffüzünü hazırlamaq;

- mümkün samit səslərin düzgün artikuliyasını hazırlamaq.

Əməliyyatdan əvvəlki dövrdə rinolaliyanın korreksiyası uşağın doğulduğu gündən başlanır və iki vasitə ilə həyata keçirilir:

Açıq rinolaliya zamanı loqopedik işin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Fəaliyyət zamanı dilin funksionallığı və sistemliliyi;

2. Nasazlığın mexanizminin və simptomatik xüsusiyyətlərinin hesabı;

3. Səs artikuliyasının məşqi zamanı səslərin ardıcılığının müəyyən edilməsi;

4. Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

5. İnkişaf prinsiplərinin nəzərə alınması, hansı ki, bütün psixi proseslər, həmçinin nitq özü də müəyyən inkişaf mərhələlərinə malikdir;

6. Düzgün danışq vərdislərini əsasən loqoped və qismən valideynlərin möhkəmləndirməsi;

7. Kiçik yaşlılara iş zamanı fərdi yanaşma (3, 46).

Uşaqlarla loqopedik iş zamanı məşğələlər yalnız fərdi keçirilməlidir. Bu isə bir neçə səbəblə şərtlənir: Loqopedik məşğələlər zamanı müxtəlif yaşlı uşaqlar fərqli inkişafa malik olduğundan, onların tapşırıqlarının xüsusiyyətləri

diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, uşaq orqanizmi fərdi dözümlə malikdir, tapşırıqların miqdarı, onların məzmunu, həcmi fərdi seçilməlidir.

Nitqlə iş zamanı loqopedlər fərdi yanaşmanı və fasiləsizliyi təklif edərək əməliyyata qədərki və əməliyyatdan sonrakı dövrdə psixi inkişafı, yeni psixi keyfiyyətləri, inkişafın böhranları, sabit dövrləri, inkişafın və aparıcı fəaliyyətin vəziyyətini nəzərə alırlar. Bu iş zamanı valideynlərin də rolu çox böyükdür və buna loqopedlər məsuliyyət daşıyırlar. Loqopedin rəhbərliyi altında onlar uşağın erkən təlim-tərbiyə işini, düzgün inkişafını həyata keçirirlər. Nitqin inkişafının spesifik yaş dövrü mövcuddur ki, – o, uşağın həyatının ilk üç ilidir. Bu dövrdən sonra nitqin inkişafı və təlim prosesi kəskin yavaşlayır və bu sahədə böyük səylər tələb edir. Valideynlər və loqopedlər birgə fəaliyyət zamanı uşağın inkişafı üçün aşağıdakıları diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar:

- uşaqla ünsiyyət zamanı sözləri yavaş-yavaş və aydın tələffüz edin;

- xüsusi yaradılmış oyunlar vasitəsilə uşağın diqqətini və səbrini inkişaf etdirin;

- normal nitqli uşaqların kollektivində sərbəst ünsiyyəti üçün şərait yaradın;

- danışğını inkişaf etdirin, düzgün nəfəs almağı tərbibə edin, oyun formasında xırda motorikasını məşq etdirin;

- lüğət ehtiyatını genişləndirin, ümumiləşdirmə və anlayış qabiliyyətini inkişaf etdirin.

Nitq zamanı eşitmə analizatoru aparıcı rolu öz üzərinə götürür. İnsan səsini eşitmə konsentrasiyası artıq doğulduqdan 14 gün sonra meydana çıxır. Uşağın nitqi mənimsəməsi zamanı əsas mexanizm imitasiya və ya təqlid prosesidir. Təqlid yolu ilə uşaq faktiki olaraq bütün ana dilini mənimsəyir. Ona görə də uşaqların nitqinin düzgün formalaşması üçün böyüklər tərəfindən düzgün, qüsursuz nitq tələb olunur.

Uşağın həyatının ilk günlərindən o, böyüklərlə bilavasitə emosional ünsiyyətdə olur. Bunun sayəsində uşağın ruhu ünsiyyətə ehtiyac kimi formalaşdırılır. Loqoped valideynləri uşağın perseptiv ünsiyyətinin inkişafında diqqətli olmağı öyrədir.

Uşaq və böyüklərin ünsiyyətinin inkişafının əsas şərtlərindən biri əllərin funksiyasının təkmilləşdirilməsi sayılır. Böyüklər uşaqla bir-

likdə görmə, eşitmə və əl hərəkətlərinin köməyi ilə əşyaları izləyir və öyrənir, hissi təcrübənin toplanmasını stimullaşdırır. Ünsiyyətdə ilkin şərtləri olaraq uşağa daimi sevgini və hörməti, marağı və razılığı göstərmək əhəmiyyətlidir. Yalnız müvəffəqiyyət və sevinc motivasiyanı yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif yaş pillələrində uşaq mənimsəmənin və öz nitqinin təkmilləşdirilməsinin müxtəlif anatomik-fizioloji imkanlarına malikdir. Həyatın birinci ilində danışmaq aparatı hələ formalaşmaq mərhələsində olur. Yüngül və qırıq səslər məhz həyatın ilk 3 ayında intensiv inkişaf edir və bu inkişafı stimullaşdırmaq lazımdır.

Uşaqlarda korreksiya işinə doğulduğu gündən başlanılmalıdır. Açıq rinolaliya zamanı əməliyyatdan əvvəlki korreksiya işini bir neçə mərhələyə ayırmışlar:

I mərhələ. Astenik sindromun xəbərdarlığı mərhələsidir. Xəstə uşaqlar iməkləmə və yerimə üzrə inkişafdan gecikirlər, buna görə hərəkətdici fəallığı stimullaşdırmaq lazımdır-oyuncağı, uzadılan qidani yeriyərək, iməkləyərək gedib götürmək və s. İməkləmə mərhələsi nitqin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli olduğundan, açıq rinolaliyalı uşaqlara uşaq arabalarının istifadəsi tövsiyə edilmir.

Rinolaliyalı uşaqlar zəif doğulurlar, buna görə də həyatın ilk günlərindən onlarda gücləndirmə işi aparmaq, fiziki inkişafı (hovuz, velosiped, xizəklər) stimullaşdırmaq əhəmiyyətlidir.

II mərhələ. Dilin yanlış fiksasiyasının xəbərdarlığı.

Dil üçün dinamik məşqlər.

Yuxarı üst dişlərlə dilin ucunun qaşınması;

III mərhələ. Nəfəs pozulmasının xəbərdarlığı.

Tənəffüsün düzgün formalaşdırılması üçün müxtəlif tapşırıqlar həyata keçirilir.

IV mərhələ. Damaq-udlaq əzələlərinin aktivləşməsi. Öskürmə tapşırıqları etmək, az su ilə boğazı yaxalamaq, südü az-az udmaq və s.

V mərhələ. Səsin gurluğu və ucalığının inkişafı. Böyük və kiçik pişik kimi miyoldamaq tapşırıqları həyata keçirilir.

VI mərhələ. Danışmaq və psixi inkişafın ləngiməsinin profilaktikası. Uşağa oxumaqla, şəkilləri göstərməklə, yaddaşını, diqqətini, düşüncəsini (təfəkkürü) mümkün qədər inkişaf etdirmək.

VII mərhələ. Uşağın inkişafının müxtəlif sferalarında inkişafın ləngiməsi xəbərdarlığı. Belə ki, uşaq özünü dəyərsiz hiss etməməlidir, uşağı həvəsləndirmək, tərifləmək, mükafatlandırmaq, dünyaya xeyirxah münasibəti formalaşdırmaqla onun emosional-iradəli sferasını inkişaf etdirmək lazımdır.

VIII mərhələ tələffüzün inkişafı ilə əlaqədardır. Tələffüz zamanı nəfəs verməyə normada qarın boşluğu və daxili qabırğaarası əzələlər fəal iştirak edir, hansı ki, onlar nəfəs vermənin uzadılmasını təmin edir və hava axınının kifayət qədər təzyiqli olmasına təsir edir. Tələffüzün inkişafı bir neçə mərhələdə həyata keçirilir.

I. Ağız açıq halda gücləndirilmiş udlaq nəfəsverməsinin formalaşdırılması.

II. Ağız və burun nəfəsinin formalaşdırılması.

Səs tapşırıqları müxtəlif formada olur. Əvvəlcə "A" – uzun, sonra "E" – uzun şəkildə tələffüz edilir, daha sonra "A-E" səslənməsi, ondan sonrasa "E-A" səslənməsi məşq etdirilməlidir. Tapşırıq gündə 6-8 dəfə təkrar edilməlidir.

IX mərhələ. Düzgün hava axınının hazırlanmasıdır. Uşağın bir əlini sinəsinə, digərini qarına qoymaqla çalışmaq lazımdır ki, əvvəlcə tam uzanaraq, sonra yarımcıq uzanaraq və yarım oturaq vəziyyətdə uşaq nəfəs alsın, versin və hava axınını hiss etsin. Tapşırığı gündə ən azı 3 dəfədən 15 dəfəyə qədər təkrar etmək. Bu zaman diqqət etmək lazımdır ki, körpədə baş ağrısı və fırlanması olmasın.

X mərhələ. Yanaqlar üçün məşq keçirilməsi: Yanaqların tumarlanması - dili güclə ağız boşluğunun iç tərəfinə sıxaraq ağız dairəsi üzrə dövrü dolama (dövrələmə).

XI mərhələ. Dodaqlar üçün məşq həyata keçirilməlidir. Bu tapşırıqlara aşağıdakılar aid edilə bilər.

Gimnastikanı və masajı kəskin hərəkətlərdən çəkinərək 5 dəqiqəyə qədər gündə 3-4 dəfə keçirmək lazımdır.

XII mərhələ. Fonematik eşitmənin inkişafı. 5 yaşa qədər uşağı nitqsiz səslərlə tanış edirlər və onları ayırmağı öyrədirlər: suyun şırıldamasını, kağızın xışıldamasını, oyuncaq qavalın, fitin və s. 5 yaşdan sonra isə artıq uşağa danışmaq səsilə əlaqələndirərək hərfləri tanış edirlər.

Yuxarıda göstərilən məşqlərdə körpə səslərin tələffüzündə vacib rol oynayan artikulyasiya aktivliyinin variantlarını inkişaf etdirir.

A. İppolitova açıq rinolaliya zamanı əməliyyatdan əvvəlki korreksiya işləri ilə bağlı bir sıra metodlar irəli sürmüşdür. A. İppolitova loqopedik təsir prosesini iki dövrə bölmüşdür.

1. Hazırlıq dövrü.

Bu dövrün məşğuliyyətlərinin əsas məqsədi - düzgün nitq tənəffüsünün və paralel olaraq düzgün artikulyasiyanın formalaşdırılmasıdır.

Bu dövrü şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

A) Burun və ağız vasitəsilə nəfəs almanın və nəfəs vermə zamanı nitq tənəffüsünün düzgün formalaşdırılmasıdır.

B) Sait və kar samit səslərin artikulyasiyanın reallaşdırılması zamanı uzun müddətli ağız nəfəs verməsinin formalaşması.

Birinci mərhələ nitq tənəffüsünün formalaşdırılmasıdır. Nitq tənəffüsünün formalaşması uşaqla bütün iş boyunca həyata keçirilir. Hazırlıq

dövründə bu iş yalnız uzun müddətli ağız nəfəs verməsinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşdırılır.

İppolitovaya görə düzgün nitqin formalaşması üçün ən effektiv üsuldur diafraqmal nəfəs texnikasıdır.

İkinci korreksiya iş mərhələsi oral praksisin inkişafı ilə əlaqədardır. Diafraqmal nəfəsin inkişafı saitlərin və samit səslərin artikulyasiyası ilə artikulyasiya aparatının gimnastikası paralel aparılır.

Məqalənin aktuallığı: Məktəbəqədər yaşlı rinolaliyalı uşaqların qarşısında duran əsas vəzifə, onların nitqində yaranan qüsurların aradan qaldırılması yollarına həsr olunub.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə rinolaliyalı uşaqların problemləri araşdırılır, aradan qaldırılmasına dair məsləhətlər verilib.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən təkliflər, nəticələr, məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəb və internatlarda, reabilitasiya mərkəzlərində təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alın bilər.

Ədəbiyyat

1. Ипполитова А. Г. Логопедические приемы работы при открытой гнусавости и псевдобульбарном параличе. М., 1952.
2. Ипполитова А. Г. Приемы логопедической работы при открытой гнусавости. М., 1955.
3. Ипполитова А. Г. Логопедические занятия при ринолалии в дооперационном периоде. В кн.: Очерки по патологии речи и голоса. М., 1963.

E- mail: nailyahuseyn72@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. D.Ə. Dostuzadə, ped.ü.fəls.dok. E.M. Kərimova*

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2018

UOT 376.

Südabə Nəsrəddin qızı İsgəndərova
Akademik Z.Əliyeva adına MOM-un
Konsultativ poliklinika şöbəsinin psixoloqu

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA FİZİKİ TƏRBİYƏNİN ROLU

Судабə Насреддин гызы Искендерова
Психолог национального центра офтальмологии
им. академика Зарифы Алиевой

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Sudaba Nasreddin Isgandarova
Psychologist of the National Center for Ophthalmology
named after academician Zarifa Aliyeva

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Xülasə: Fiziki tərbiyə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır. Bu zaman uşaqların psixomotor bacarıqları və refleksiya qabiliyyəti artır. Həmçinin reabilitasiya potensialını yüksəldir, kommunikativ tələbatın ödənilməsinə, cəmiyyətə integrasiyasına, uşağın sosiallaşmasına səbəb olur.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, iradi inkişaf, psixomotor bacarıqlar, şəxsiyyətin inkişafı

Резюме: Физическое воспитание играет важную роль во всестороннем развитии детей с ограниченными возможностями. В это время возрастают психомоторные навыки и рефлексивные умения детей. Это также повышает способность к реабилитации, ведет к удовлетворению коммуникативных потребностей, интеграции в общество и социализации ребенка.

Ключевые слова: физическое воспитание, волевое развитие, психомоторные навыки, развитие личности

Summary: Physical education plays a major role in the comprehensive development of children with disabilities. At this time, children's psychomotor skills and reflection capability increase. It also raises the capacity for rehabilitation, leads to communicative demand, community integration, and the child's socialization

Key words: physical education, strong-willed development, psychomotor skills, personality development

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında fiziki tərbiyənin rolu böyükdür. Fiziki tərbiyə müəyyən hərəkət və əməlləri özündə birləşdirən fəaliyyətdir. Fəaliyyətin mənimsənilməsi nəticəsində uşaqda müvafiq vərdislər, bacarıqlar və adətlər yaranır ki, bunlar da digər fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsini təmin edir. Başqa sözlə, fəaliyyət insanın şüurlu məqsədləri ilə tənzim olunan fəallığıdır. Və ya insanın dərk olunmuş məqsədləri ilə tən-

zim olunan psixi və fiziki fəallığıdır. Fəaliyyət prosesində insan onu əhatə edən cisim və hadisələrə uyğunlaşır və bələdləşir, onlara qarşı insanda müəyyən münasibətlər sistemi yaranır. Bu münasibətlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda daha gec formalaşır. Hərəkətə aid bilik və bacarıqların isə çətinliklə qavranılmasının səbəbi ümumi bədənin motorikasının zəif inkişaf etməsilə əlaqədardır. Bu da onların həm fiziki, həm də psixi inkişafına mənfi təsir göstərir. Sağlamlıq

imkanları məhdud uşaqların fiziki inkişafını təmin etmək üçün müalicəvi bədən tərbiyəsi proqramlarından istifadə olunur. Müalicəvi bədən tərbiyəsi vasitəsilə hərəkət pozğunluqlarının korreksiyası xüsusi təhsil müəssisələrində sağlamlaşdırıcı-korreksion işin vacib tərkib hissəsidir.

Fiziki tərbiyə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır. Müxtəlif fiziki hərəkətlər və oyun tapşırıqları təkcə bədən tərbiyəsi üçün deyil, ümumiyyətlə digər bilik və bacarıqların da formalaşmasına xidmət edir. Uşaq hərəkətlər vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir, mühitə bələdləşir, məkanı qavrayır, onun müvazinəti yaranır, həmçinin mütəxəssislə ünsiyyətdə nitqi qavrayır və özünün də nitqi inkişaf edir.

Fiziki tərbiyə ilə məşğul olmaq sağlamlıq imkanı məhdud uşaqlarda fəallaşma tələbatını ödəməyə, bacarıqlarını reallaşdırmağa və başqalarının bacarıqları ilə müqayisə etməyə kömək göstərir. Həmçinin reabilitasiya potensialını yüksəldir, kommunikativ tələbatın ödənilməsinə, cəmiyyətə integrasiyasına, uşağın sosiallaşmasına səbəb olur. Hərəkətin azlığı sayəsində orqanizmin həyat üçün vacib funksiyaları azalır: həzm sisteminin sekretor funksiyası, toxumalarda və ağciyərlərdə qazlar mübadiləsi orqanizmin ümumi sağlamlığına, görməsinə, uşağın iş qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları əsasən qeyd olunduğu kimi müalicəvi bədən tərbiyəsinə cəlb edirlər. Bu proqramın yerinə yetirilməsi uşağın fiziki fəallığının və fiziki hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsi üçün stimulyator rolunu oynayır. Eyni zamanda hərəkət pozulmalarının korreksiyası baş verir, əmək bacarıqları inkişaf etdiyi üçün əməyə marağı yaranır, uşaq tapşırıqları yerinə yetirdikcə məmnunluq hissi keçirir. Oynadığı oyunların qaydalarına tabe olduqca, onu mənimsəyir və bu idrak proseslərinin inkişafına təsir göstərir. Bir sözlə, fiziki tərbiyə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında və onların sosiallaşmasında böyük rol oynayır.

Fiziki tərbiyə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların özünü aktuallaşdırmasına, öz bacarıqlarını maksimum dərəcədə reallaşdırmasına və öz yaşlıları və digər insanlarla özünü müqayisə etməsinə kömək edir. Bu prosesdə uşaqların

kommunikasiya qabiliyyəti artır. Bütün bu proseslər uşağın reabilitasiya potensialının qalxmasına kömək edir (1, 124).

Fiziki tərbiyənin əsasında davranışın sosial-fizioloji idarə olunması durur ki, bu da refleksiya əsasında baş verir. İstər tipik, istərsə də sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların psixoloji inkişafında refleksiyaya əsaslanan fiziki dayanıqlıq bacarığının formalaşdırılması əsas yer tutur. Bədənin fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsinin, müvazinətin, tarazlığın, əl-göz koordinasiyasının yaradılmasının uşaq üçün mahiyyəti böyükdür. Bu zaman uşaq bacarığından asılı olaraq öz bədənini dayaq nöqtəsi üzərində saxlamağa çalışır. Nəticədə o, fiziki və əqli proseslərin qarşılıqlı tənzim olunmasını təmin edir. Fiziki tərbiyə zamanı verilən tapşırıqları yerinə yetirdikcə, bədən tarazlığını və müvazinəti saxlamaq kimi vərdislər uşağın emosional – iradi sferasına da təsir edir. Tapşırıqları yerinə yetirərkən əzələnin və diqqətin gərginləşməsilə diqqətin toplanması, müəyyən hərəkətlərin icrası baş verir. Əvvəllər uşağa problem situasiya kimi görünən fəaliyyət icra olunduqca, o, problemi dəf etdiyini öyrənir. İcra olunmuş hərəkətlər və fəaliyyətlər uşaqda məmnunluq hissi yaradır. Nəticədə qorxmazlıq, cəsurluq, təkidlik, müstəqillik kimi iradi keyfiyyətlər formalaşır. İcra olunan hərəkətlər və fəaliyyətlər nəticəsində uşaqda müəyyən bacarıq və vərdislər, həmçinin hər hansı qabiliyyət də yaranır.

Əsasən fiziki tərbiyə profilaktik və müəyyən kateqoriyaya görə pozuntulara uyğun aparılır. Məsələn, görmə pozuntusu olan uşaqlarda fiziki çatışmazlıq II qüsurlu hesab olunur. Belə ki, hərəkətsizlik nəticəsində dayaq-hərəkət sisteminə öz funksiyasını normal yerinə yetirə bilmədiyi üçün pozulmalar baş verə bilər. Hərəkətsizlik həm də orqanizmin digər funksiyalarına da qan dövranına, ağciyərlərdə qazlar mübadiləsinə, həzm sisteminin sekretor fəaliyyətinə təsir göstərir və bu da eyni zamanda uşaqların görmə qabiliyyətinə təsir göstərir.

Müalicəvi bədən tərbiyəsində korreksiyaedici tapşırıqlarla yanaşı möhkəmləndirici işlər də görülür. Bunlar yerimə, qaçma, məkana oriyentasiya, öz hərəkətlərini idarə etmə bacarıqlarıdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların fiziki tərbiyəsi zamanı aşağıdakı sahələrin inkişafı və profilaktikası nəzərdə tutulur:

1. Böyük motor bacarıqlarının inkişafı;
2. Yastı ayaqaltının profilaktikası;
3. Əl-göz koordinasiyasının inkişaf etdirilməsi;
4. Göz üçün gimnastika;
5. Müvazinətin formalaşdırılması;
6. Hərəkət koordinasiyasının inkişaf etdirilməsi;
7. Kiçik motorikanın inkişafı.

Beləliklə, fiziki tərbiyə fiziki hazırlığı artırır, oynaqların hərəkətliyini artırır, ürək- damar sisteminin fəaliyyətini gücləndirir, eləcə də psixomotor mexanizmin inkişafına müsbət təsir göstərir. Psixomotor funksiya dedikdə mürəkkəb fəaliyyətlər zamanı cəld və düzgün oriyentasiya olmaq, yəni bələdləşmək, hərəkəti motorikanın inkişafı, diqqətin toplanması və paylanması, göz koordinasiyasının inkişafı, təfəkkürün çevikliyi, fiziki dayanıqlılıq başa düşülür.

Fiziki tərbiyə zamanı psixoloji və fizioloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi baş verir. Bu fikirlərin empirik izahını Dekart vermişdir. Onun psixoloji izahı fəaliyyətin daxili planda həlli, ətraf aləmə bələdləşmə, məkan qavrayışının inkişafı, emosional-iradi sferaya müsbət təsiri ilə izah olunur. Davranışa uyğun psixi proseslərin tənzimlənməsi şərti reflekslər əsasında baş verir ki, bu da fizioloji prosesdir. Müəllim və ya mü-təxəssisin göstərişi əsasında hər bir tapşırıq uşağın fiziki inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq mərhələlərlə yerinə yetirilir. Fiziki inkişaf səviyyəsi fəaliyyətin xüsusiyyətindən asılıdır. Nəticədə uşaqda psixomotor bacarıqlar formalaşır.

Fiziki tərbiyə zamanı uşaqların psixomotor bacarıqları və refleksiya qabiliyyəti artır. Hərəkətlərin yerinə yetirilmə ardıcılığı və ya psixomotor bacarıqlar aşağıdakı kimi formalaşır (2, 13):

- Hissətmə – hərəkətlərin icrasından əvvəl öz imkanlarını müəyyənləşdirmək;
- Hazırlıq – hərəkətlərin icrasına hazırlıq işləri aparılır;
- Təqlidətmə – nümayiş etdirilən hərəkətləri təkrarlayır;
- Mexanizmin mənimsənilməsi – hərəkətləri qaydalara uyğun yerinə yetirir;

- Mükəmməl icra - formalaşmış hərəkətlər nümayiş etdirir;

- Uyğunlaşma – hərəkətin icrası zamanı yaranmış problemi həll etmək üçün davranışda dəyişiklər edir;

- Yaradıcılıq – yeni fəaliyyət nümunələri yaradır.

Ümumiyyətlə, fəaliyyət psixoloji strukturu görə motiv, məqsəd və fəaliyyətin vasitələrindən ibarətdir (3, 77). Fəaliyyətin vasitələrinə isə hazırlıq, icra və qiymətləndirmə aiddir. Motiv və məqsəd mərhələsində hissetmə bacarığının, hazırlıq mərhələsində hazırlıq bacarığı, icra mərhələsində isə uyğun olaraq təqlidətmə, mexanizmin mənimsənilməsi, mükəmməl icra, uyğunlaşma və yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşması uyğun gəlir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların fəaliyyətin motivini dərk etməsi və məqsəd qoyma bacarığı zəif olur. Ona görə də fəaliyyəti yerinə yetirərkən hissetmə və hazırlıq mərhələlərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən fəaliyyət birbaşa təqlid vasitəsilə öyrədilir. Təqlid böyüklərin hərəkətlərinin və ya onun əşyalar ilə davranışlarının təkrarıdır. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar müstəqil fəaliyyətin motiv və məqsədini qoymaqda çətinlik çəkirlər (1, 90). Bu hal onların həm psixi, həm də iradi cəhətdən zəif inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Onların iradəsi ətraf aləmdə baş verən hadisələrlə şərtlənir və onların təsiri ilə formalaşır. Yəni hərəkəti aktları ananın, müəllimin nitqinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Uşaqların tələbi uşaq davranışını idarə edir. Uşaq öz davranışını, xarici və daxili fəaliyyətini şüurla tənzimləmə imkanlarına yiyələnir. Tədrisən hərəkətlərinə nəzarət edir, davranışını yaşlıların tələbinə uyğunlaşdırır. İradi hərəkətlərin möhkəmlənməsi və vərdislərə çevrilməsi həyatın düzgün təşkilindən asılıdır. İradənin inkişafında məqsədə can atma meyli xüsusilə nəzərə çarpır. İradi fəaliyyətdə məqsədlə motivin, hisslərlə arzuların uyğunluğu yaranır. Davranışda yeni tip fəaliyyət motivləri çıxır və böyüklərin tərifinə layiq olmaq istəyi durur. Uşağın iradəsinin inkişafında oyun mühüm yer tutur. Ona görə fiziki tərbiyənin oyun formasında keçirilməsi məqsəduyğundur. dözümlülük, vəzifə və məsuliyyət hissi, qətiyyətlik, müstəqillik və təşəbbüskarlıq keyfiyyətləri inkişaf edir. Oyun uşağın təbiətinə

uyğun olduqda iradənin inkişafı sürətlənir. İrədi vərdişləri mənimsəmə uşağın məktəbə psixoloji hazırlığının irədi hazırlıq səviyyəsini əks etdirir.

Beləliklə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyətə inteqrasiya olunmasında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti böyükdür.

Problemənin aktuallığı. Fiziki aktivlik həm fizioloji cəhətdən, həm də psixoloji cəhətdən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inkişafında böyük rol oynayır.

Problemənin yeniliyi. Fəaliyyət, eləcə də fiziki hərəkət şəxsiyyətin irədi keyfiyyətlər qazanmasına, psixomotor bacarıqlar isə uşaqların refleksiya qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olduğundan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemənin praktik əhəmiyyəti. Pedaqoqlar sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla münasibətdə fiziki tərbiyənin psixoloji xüsusiyyətlərinə əməl edərək onların fiziki və psixoloji cəhətdən inkişaf etdirilməsinə nail ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва: Владос, 2003.
2. “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim vəsaiti. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2012.
3. Seyidov S. İ., Həmzəyev M.Ə. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014.
4. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. М., 1998.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003.
6. Əliyev B.Ş. və Cabbarov P.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, 2008.

E-mail: iskenderova.sudabe @yandex.ru

Rəyçilər: *ped.ü. fəls. dok. E.M. Kərimova, ped.ü. fəls. dok., dos. D.Ə. Dostuzadə*

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2018

UOT 37.

Afina Allahverdiyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

VALIDEYN QAYĞISINDAN MƏHRUM OLAN UŞAQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Афина Аллахвердиева

Старший преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ОСОБЕННОСТИ РАБОТ С ДЕТЬМИ, ЛИШЕННЫМИ РОДИТЕЛЬСКОЙ ЗАБОТЫ

Afina Allahverdiyeva

Senior lecturer of State University of Ganja

FEATURES OF FORMING OF THE WORK HAS BEEN DEPRIVED OF PARENT PATRONAGE

Xülasə: Məqalədə müasir təlim və tərbiyyənin praktiki olaraq məktəb və ailə tərbiyyəsində əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *demoqrafik amillər, şagirdlərin təlim fəaliyyəti, natamam ailələr, çətin tərbiyə olunan uşaqlar, müəllim-şagird münasibətləri*

Резюме: В статье исследованы факторы, нарушающие целостность семьи, а также выявлены причины появления неполных семей. Далее изучены уровень влияния этих факторов на учебную деятельность учащихся, определены пути их устранения. Данная статья имеет значение в практике современного преподавания и образования в школьном и семейном воспитании.

Ключевые слова: *демографические факторы, учебная деятельность учащихся, неполные семьи, трудные дети, отношения учителя и ученика*

Summary: In article have been revealed the factors, disturbed the completeness of the modern families, also causes of formation of incomplete families. Learned the levels of influence of these factors to the education activities of pupils and defined the abilities of their elimination. This article is very useful for teachers- tutors, chives of schools, also for fusiliers.

Key words: *demographical features, education activities of pupils, single families, difficult bringing up children, attitudes between teachers and pupils*

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyəçilər uşaq evlərində yaşayan uşaqların demoqrafik xarakteristikasını bu və ya digər dərəcədə nəzərə alsalar da, onlara münasibət sahəsində pədaqoji məharət baxımından ciddi səhvlərə yol verirlər. Pədaqoji ədəbiyyatda (3, 4) səhvlərin xarakterinə görə həmin tərbiyəçilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1. Tərbiyəçi özünün uşağa olan münasibətini həddindən artıq psixolojişdirir, onu “yetim”, “yazıq” və s. kimi sözlərlə xarakterizə edir; 2. Tərbiyəçi uşaqla münasibətlərini gərginləşdirməməyə çalışır: ona tələbkarlıqla yanaş-

mır, güzəştə gedir; 3. Tərbiyəçi uşağın tərbiyəvi fəaliyyətini bilavasitə onun ailə vəziyyəti ilə əlaqələndirir, onun davranış və rəftarını “Ot kökü üstə bitər”, “Özünü atasına oxşadır”, “Elə ananın belə də qızı olar” kimi birtərəfli ölçülərlə izah edir.

Birinci və ikinci qruplara daxil etdiyimiz tərbiyəçilər müəyyən meyarlara görə bir-birindən fərqlənsələr də, onların pədaqoji xarakteristikalarında ümumi cəhətlər var. Hər iki halda tərbiyəçilər uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərdə pədaqoji və psixoloji cəhətdən düzgün mövqe

tutmur, öz münasibətlərinin motivlərini çox vaxt belə izah edirlər: “Uşağa qayğı göstərirəm”, “Halına acıyıram”, “İstəyirəm ki, fikir çəkməsin”, “Axı, uşaqdır, könlünü alıb ovunduraram”.

Belə uşaqlara tərbiyəçilər valideyn kimi yanaşmalıdırlar. Valideyn kimi yanaşmaq məhiyyətə müxtəlif ölçülərə əsaslanır. Onlardan birincisi elmi-pedaqoji meyarlarla, ikincisi isə güzəran təcrübəsi ölçüləri ilə müəyyən olunur. Bu ölçüləri düzgün qiymətləndirmək üçün bir cəhəti qeyd etməmək olmaz. Tərbiyəçi, şübhəsiz, uşağa qayğı ilə yanaşmalıdır. Uşaq onun baxışlarında, nəfəsində ana (və ya ata) hərərəti hiss etməlidir, lakin yetim uşağa “yazıq balam” deyə-deyə oxşamaq, əzizləmək, göz yaşı axıtmaq mənasızdır. Uşağın ətrafında “yetimlik”, “yazıqlıq” ovqatı, ab-havası yaratmaq uşağın özü haqqındakı təsəvvürünü dəyişmir.

Gəncə şəhərində yerləşən uşaq evində aparılan tərbiyəvi işlər qənaətbəxşdir. Bu uşaq evində əsas diqqət uşaqların tərbiyəsi və inkişafına yönəlmişdir. Pedaqoji kollektivin üzvləri çalışırlar ki, uşaqlarda xeyirxah, insani keyfiyyətlər, Vətənə, təbiətə məhəbbət hissi, humanistlik, insanpərvərlik tərbiyə olunsun. Onlar uşaqlara özlərini harada necə aparmalı olduqlarını öyrədirlər. Belə təşkil olunmuş işin nəticəsi kimi nümunə gətirilir ki, uşaqlar Qalaaltında dincələrkən ətrafdakılar onların tərbiyəsinə, qayda-qanuna riayət etməsinə həsəd aparırmışlar. Onlar stol arxasında özlərini mədəni aparır, nəzakətlə danışıq, yoldaşlarına qayğıkeşliyi ilə diqqəti cəlb edirdilər.

Qeyd etdiyimiz uşaq evində uşaqların inkişafına, tərbiyəsinə xidmət edən bir sıra dərnlər, dzü-do, uşu, karate üzrə idman bölmələri fəaliyyət göstərir. Xarici dillərin öyrənilməsi, musiqi, xalça toxumaq, kompüter savadı, tikiş, toxuma üzrə dərnlər uşaqlara mühüm həyati bacarıq və vərdislər aşılayır.

Uşaq evində xalça toxuma dərnyində məşğul olan uşaqların böyük nailiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Kiçik xalça toxuyanların emalatxanasında divardan dahi Nizami Gəncəvinin şəkli əks olunmuş xalça asılmışdır. Uşaqlar ona baxaraq eynilə ona bənzər xalça toxuyublar. Burada surət bəzi cəhətlərinə görə orijinaldan da yaxşı alınıb. Buna uşaqların xalçaçılıq sənətinə məhəbbəti səbəb olmuşdur. Burada ikinci tərbiyə-

vi cəhət ortaya çıxır – dahi Nizami Gəncəvinin uşaqlara tanıtdırmaq. Həmin prosesdə uşaqlar həm də Nizami Gəncəvinin kim olduğu haqqında ətraflı məlumat alır, milli-mənəvi dəyərlərimizdən bəhrələnilir.

Uşaq evində uşaqların təlim-tərbiyəsinə təkmilləşdirmək, dünyagörüşünü genişləndirmək məqsədilə onların mütaliəsinə də böyük diqqət yetirilir. Burada müxtəlif peşələrə aid ədəbiyyatla zəngin kitabxana yaradılmışdır. Uşaqların mütaliəsi müşahidə olunur və istiqamətləndirilir.

Tərbiyəçilər məsləhət görürlər ki, uşaqları təbiətin gözəlliyindən, incəsənətdən, insanlara münasibətdən zövq almağa alışdırmaq lazımdır, onlara adekvat sosial cəhətdən mümkün olan formada stress vəziyyətindən çıxmaq yolları öyrədilməlidir. Uşaq evində, internatda olanlar çox vaxt öz vəziyyətini anlayaraq stressə düşürlər. Müxtəlif tərbiyə vasitələrindən istifadə edərək onları bu vəziyyətdən çıxarmaq zəruridir.

Uşaq evinin tərbiyəçilərinin fikrincə, prosesdə iştirak edənlərin humanistləşdirilməsinə, ilk növbədə, dialoq və həmrəyliyə nail olmaqla mümkündür. Bu vaxt dialoq partnyorların mövqeyinin bərabərliyini, ünsiyyətdə olan adamların bir-birinə müsbət münasibətini, partnyorluğun olduğu kimi qəbul edilməsini, bir-birinə hörmət və etibar mübadiləsinə nəzərdə tutur. Bu da imkan verir ki, dialoq iştirakçıları hər hansı situasiya haqqında eyni fikrə gəlsinlər. Uşaq evinin pedaqoqlarının fikrincə, müsbət qarşılıqlı əlaqə tərbiyəsinə həmrəylik tərbiyəsinin üstün cəhətləri çoxdur. Təcrübə göstərir ki, bu vaxt hər iki tərəfin müsbət cəhətlərinə istinad edilir. Belə münasibətlər xeyirxah və etibarlı, demokratik olur, hər iki tərəf fəal şəkildə bir-birinə müsbət qarşılıqlı təsir göstərir.

Uşaqların tərbiyə edilməsində Şəki şəhəri qarışıq tipli internat məktəbinin pedaqoji kollektivinin onların valideynləri və qohumları ilə əlaqənin təşkili sahəsində müsbət təcrübəsi vardır. Məlumdur ki, uşaq evində, internatda yaşayan hər bir yetim və ya təkvalideynli uşaq fikir çəkir. Onlar, ilk növbədə, ailədə normal şəraitdə böyüyən, valideynləri ilə birlikdə yaşayan uşaqlarla rastlaşdıqda stress vəziyyətinə düşür, özünü ailədən təcrid olunmuş hesab edir, valideyn və qohumlarına qarşı onlarda nifrət hissi yaradır. Internatın müəllimləri belə hesab edirlər ki,

Valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlarla işin təşkili xüsusiyyətləri

uşaq belə hisslərlə böyüdükdə nəinki valideyn və qohumlardan, hətta bütün insanlardan, cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə yaşamağa meyl göstərəcək. Buna isə yol vermək olmaz.

Internatda bu istiqamətdə bir neçə ildir ki, iş aparılır. Belə uşaqların valideynləri və qohumları ilə münasibətlərinin davam etdirilməsi internatın pedaqoji kollektivinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmuşdur. Tərbiyəçilər həm uşaqların özləri, həm də valideynləri, qohumları ilə iş aparmağı qərara aldılar və bu işin həyata keçirilməsi üçün xüsusi tədbirlər planı hazırladılar.

Doğrudur, bu fəaliyyət prosesində tərbiyəçilər ailənin bərpası funksiyasını qarşıya məqsəd qoymur, lakin çalışırlar ki, valideynləri internata cəlb etsinlər, valideyn və qohumların uşağa münasibətini dəyişsinlər, uşağa kömək göstərsinlər ki, o, öz həyatında ailənin yerini və rolunu hiss etsin. Bu problemi həll edərkən uşaqda qohumlarına və yaxınlarına maraq və məhəbbət yaranmasının, onun insan cəmiyyətinin bir hissəsi kimi, müəyyən bir nəsə malik olma hissiyyətinin oyanıb möhkəmlənməsi çox vacib məsələdir.

Pedaqoqlar valideynlərin qiymətləndirilməsində və başa düşülməsində uşaqlara kömək

edir, onların internata düşmələrinin səbəblərini açıqlamağa çalışırlar, çünki uşaqlara keçmiş ailələri haqqında məlumat vermək lazımdır. Bir çox hallarda valideynlərini itirmiş uşaqlar özlərinin belə çətin vəziyyətə düşmələrində günahı ailələrdə görürlər. Bu hal incimə hissinə gətirib çıxarır. Qarşılıqlı fəaliyyət ona gətirməlidir ki, tərbiyə olunanlar və valideynlər arasındakı aqressiv münasibət dəyişsin və uşaqlar uşaq evinə düşmələrinin səbəbini aydın təsəvvür etsinlər ("Valideynlərin qarşılarına çıxan çətinlikləri həll edə bilmədiklərinə görə mən internatda yaşayıram"). Belə olduqda uşaqlar internatda yaşamaqla ailəsinə kömək etmiş olduqlarını anlayırlar.

Uşaq evində uşaqlar müxtəlif mahnı bayramlarında iştirak edirlər. Orada gələcəyin gözəl müğənniləri yetişir. Onların ifasında xalq mahnılarını dinləmək adama zövq verir. Tərbiyəçilər belə hesab edirlər ki, uşaqların əmək və estetik tərbiyəsində xalçaçılıq dərnəyinin rolu çox böyükdür. Bu qədim el sənətinin incəlikləri uşaqlara həvəslə öyrədilir və bunun nəticəsində toxunulmuş xalçalar əlvan naxışları və nəfisliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006.
2. Əliyev P.B., Talibova X., Məmmədova Ş. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili. Bakı: Mütərcim, 2011.
3. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Nəzəriyyə, metodika, axtarışlar. Bakı: Səda, 1998.
4. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993.
5. Ковальчук А.В., Рукавишников Н.Т., Журавлев В.И. Педагогическая коррекция агрессивного поведения подростков. Ярославль, 2004.

E-mail: allahverdiyeva.afina@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.Ə. Ağayev, ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 19.03.2018

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 371.

Intigam Hilal Jabrayilov
doctor of pedagogical sciences, professor
The head of Department of the Institute of Education of Azerbaijan Republic

THE ROLE OF PROFESSOR ALEXANDRE VASILIEV BAGRI IN THE HISTORY OF PEDAGOGY

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayilov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun şöbə müdürü

PROFESSOR ALEKSANDR VASILYEVİÇ BAQRİNİN PEDAQOGİKA TARİXİNDƏ ROLU

Интигам Гилал оглу Джабраилов
доктор наук по педагогике, профессор,
Институт Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ПРОФЕССОРА АЛЕКСАНДРА ВАСИЛЬЕВИЧА БАГРИЙ В ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ

Summary: The article deals with Alexandre Vasiliev Bagri's scientific activity who is known as historian, philologist at the same time as scholar. His contributions to pedagogy as a scientific organizer and author of serious researches are mentioned. Basing on historical sources his role in pedagogy is explained in the article

Key words: A.V. Bagri, science, pedagogy, history, folklore, action, Azerbaijan, Ukraine, Russia, multiculturalism, personality, learner

Xülasə: Məqalədə Aleksandr Vasilyeviç Baqrinin tanınmış tarixçi, filoloq, eyni zamanda pedaqoq-alim kimi elmi fəaliyyətindən bəhs edilir. Müəllif onun ciddi elmi təşkilatçı və tədqiqatçı kimi pedaqogika elminə verdiyi töhfələri diqqətə çatdırır. Məqalə müəllifi tarixi mənbələrə istinad etməklə A.V. Baqrinin pedaqoji elmlərin tarixindəki rolunu göstərir.

Açar sözlər: A.V. Baqri, elm, pedaqogika, tarix, folklor, fəaliyyət, Azərbaycan, Ukrayna, Rusiya, multikulturalizm, şəxsiyyət, şagird.

Резюме: В статье излагается научная деятельность Александра Васильевича Багрия как известного историка, филолога, а также педагога – ученого. Как автор серьезных исследований и научный организатор представляется во внимание вклад, который он внес в педагогическую науку. Автор статьи, ссылаясь на исторические источники, указывает роль А.В. Багрия в истории педагогической науки.

Ключевые слова: А. В. Багри, наука, педагогика, история, фольклор, действий, Азербайджан, Украина, Россия, мультикультурализм, личность, ученик

The development of scientific fields have always been related not only to its founders, but also have been cohered directly to the scientific activities of the individuals who have always been noticed by their organizational skills in science and, to those who have given their

notable and novel contributions to this science from time to time and have engrossed in it systematically, carried out the research both practically and theoretically and enriched the science with their opinions and ideas.

These factors have merely played the role in the development of pedagogy, which has been distinguished particularly in a range of scientific spheres and nowadays, the contemporary pedagogy maintains its development purely by the influence of the mentioned factors.

Each researcher, scientific organiser, specialist give the substantial contributions to this or other or meanwhile to the several sciences in his/her period of time and they leave a positive trace in people's minds and in the history of science with his/her meritorious activities and deeds which can be regarded as an example to others and are remembered all the time because of his/her citizen and personality traits and are set a good example for the younger generations.

One of these scholars, the persona and citizen is ALEXANDRE VASILIEV BAGRI who was originally from Ukraine and he had been the professor since 1922 at Baku State University. A.V. Bagri was born (1891-1949) in village of Litichev, Khmelnytsky, province (old Volynski Gubernia) in Ukraine, coming from peasant family, chinovnik (an office-holder) and he has gone through great life journey.

In 1912 A.V. Bagri graduated from Kiev University, *Faculty of History and Philology* and he was tenured as a teacher with advice of academic Vladimir Nikolayevich Perets at Department of Russian language at the university, in which he studied and carried out research in order to obtain the academic degree.

In 1915 after passing his master exams successfully, A.V. Bagri came to Petrograd (now Saint Petersburg) and started lecturing at the Women's university of Petrograd.

In 1917 A.V. Bagri was appointed as the professor of The Department of Russian Literature of Samara Ali Pedagogical college and headed that department until 1917.

In 1921 he participated in the establishment of Kuban state University at Krasnodar and thus, he gave his special

contributions and services in the development of the University.

Doubtless, A.V. Bagri had mastered foremost in historian and philologist professions after graduating from Faculties of Philology and History though, he had wide ranges of activities, and thus he has been remembered thanks to his practical activities, scientific works, and priceless ideas in the history of pedagogy. It requires indeed the certain skills such as pedagogical skills, awareness of scientific and pedagogical issues, generated by the subject, adequate and sufficient knowledge about scientific organizing related issues, and not only to know the content and structure of education in a very detailed way, but also to direct the pedagogical processes at the same time, to lead the scientific collective, to conduct this or the other subject as a Pedagogue, University professor, to be the head of Department. All these peculiarities and features reflected itself obviously in the activities of A.V. Bagri.

In 1922 A.V. Bagri came to Baku city, Azerbaijan together with his family (his spouse Lyudmila Pavlovna Bagri) and started his career activity as a professor here at Baku State University at the department of Russian language and literature.

As it is known from history, in 1923,

The Association which explores and studies Azerbaijan was established, involving V. Bartold, N. Marr, A. Krimski, P. Juje, F. Kopruluzade and the others.

A.V. Bagri has been one of the active members of the administrative staff of this Association (the chairman of the faculty of the bibliography in the association) and performed special services in learning Azerbaijan history, alongside the history of the etnopedagogy and culture.

In the years of 1923-1925, A.V. Bagri compiled the bibliographic materials of Azerbaijan and these materials were published in 3 editions (3 books).

After a while, A.V. Bagri has published the book, called "Folklore of Azerbaijan and the adjacent countries to it" and it also assumes particular importance in terms of pedagogy.

Over the course of the research expedition he has compiled a lot of tales, proverbs and printed them by means of the Association which explores and studies Azerbaijan.

Azerbaijan turkish tales' collection, whose coauthor was himself and Hanafi Zeynalli, well-known researcher and folklorist in Folklore in oral tradition, is highly estimated as a valuable source in order to study the history of etnopedogogy, culture and literature of our folk, and nation even today.

There were 72 tales, legends and epos given in this collection which was published in 1935.

In terms of the improvement of the science of Azerbaijan as well as Russian speaking people's, reasearchers' being acquainted with Azerbaijani culture and etnopedogogy, the activities of A.V. Bagri in this regard are considered significantly valuable indeed.

A.V. Bagri submitted dissertation in the context of "T.G. Shevchenko and Russian literature and obtained a Doctorate Academic Degree in accordance with Russian language and literature in 1925.

He has also outstanding opinions related to the creative activities of the famous and well-known Russian poet Sergei Yesenin.

All of these features predicate that, A.V. Bagri has served as a researcher who has peculiar place, a great pedagogue and scientist, a teacher, literal critic(literalist),a bibliographer, a historian, linguist, folklorist in the history of science of both Azerbaijan, both Ukraine and Russia. First and foremost, he played an important role in the development of cultural relations between Azerbaijan – Ukraine, at the same time, trilateral cultural relations among Azerbaijan-Ukraine-Russia and his scientific heritage ,works are remained as a source of reference in the history of each of these nations.

All of these denote that, the creative activities of A.V. Bagri assume a great importance in regard to learning and promoting the multicultural values in the contemporary period.

It has been given significant importance to multicultural values in Azerbaijan throughout history and today the special care and attention is being paid as well.

Declaration of 2016 as the "Year of Multiculturalism" by President of Azerbaijan Republic *Ilham Aliyev* contributed to promote the traditions of multiculturalism and work more systematically and effectually in this regard.

Pedagogy as being a secular science has been improving and developing on the basis of multicultural values.

The activities of each research scientist, pedagogue in this field, irrespective of his/her origin and nationality , make new contributions to pedagogy, and these contributions take peculiar place in the history of pedagogy.

Therefore, the life, activities and the scientific heritage of A.V. Bagri catch attention with its peculiar features in the certain development period of the history of pedagogy as well. It is undeniable fact that , bibliography, working in a library is one of the essential part of pedagogical work. These also draw attention as a unique orientation in the academic career of A.V. Bagri.

A.V. Bagri worked in the position of key expert, and afterwards director in the library of Azerbaijani branch of Southern Caucasus subsidiary of Academy of Sciences of USSR in 1932-1935 and then in the library of Azerbaijani subsidiary of Academy of Sciences of USSR in 1935-1939.

From his very young ages in 1915,he published bibliographic materials associated with M.Y. Lermontov and after while bibliography related to T.G. Shevchenko, bibliographic materials concerning with folk literature of Caucasion nations.

In 1938-1942 A.V. Bagri became the head of the faculty of Russian language and literature, *Dean of the Faculty of Philology*.

A.V. Bagri has managed responsible duties such as both the head of the faculty of Russian language and literature, and *Dean of the Faculty of Philology* professionally and made new contributions in the development of education and teaching process.

The book, called "Reading-book on the point of Russian language" ("Книга для чтения по русскому языку") was written by him and published in 1948 and even today it is valuable and significant in terms of education. If this or

the other prepared material is considered beneficial to be used as scientific- pedagogical literature, teaching resource in studying process, it informs its significant scientific importance. From this point of view, scientific-pedagogical content is noteworthy in the works of A.V. Bagri.

The first volume of his book “Folklore of Azerbaijan and the adjacent countries to” (Фольклор Азербайджана и прилегающих стран), published in Russian language was devoted to the folk tales of Azerbaijan and the peoples of Caucasus.

Etnopedagogical materials, collected from Shaki (Nukha), Ganja, Shusha,

Shamakhi, Lankaran and other regions are given in this book.

Today Scientific researchers who explore the history of pedagogy, study Azerbaijani epos, tales, proverbs as a historical etnopedagogical source and highly estimate and appreciate them as a wealth of spiritual values.

Besides collecting variety of Azerbaijani epos, tales and proverbs, A.V. Bagri has given his particular opinions about them and expressed his idiosyncratic views as a researcher. This is also an expression of his contributions to Azerbaijani culture, science and etnopedagogy as well as his respect to multicultural values.

When A.V. Bagri tells about Azerbaijani turkish tales, he names Azerbaijani ashugs (ashik) – Ashik Huseyn from Tovuz, Ashik Mirza, Ashik Asad, Ashik Vali, Ashik Zulfugar, Ashik Islam from Goycha and the others, analyzes their activities in the years of 20s in 20th century. He calls them talented, gifted ashug-poet.

A.V. Bagri draws attention on the content ideas, given in the tales and epos told by ashugs,-such as friendship, companionship, respect to grown-ups, unity, tradition of helping each other, goodness triumphs over evil, and other pedagogical and moral ideas.

It is of the utmost importance of exploration of these problems in terms of new pedagogical and cognitive way of thinking in the contemporary period as well as educating the students, growing generations on the basis

of etnopedagogical materials and fostering them as an individual.

As experience shows, it gives beneficial results in the formation of working habits in pupils, if various historical sources in which moral values are reflected, over and above epos, tales, and proverbs are used purposefully.

On that score the materials associated with etnopedagogy have great importance.

In such materials, respect to labour and labourer, earning an honest living, to give a hand and help to others, loyalty to the motherland, country is depicted vividly.

Being inculcated of these principles to the students triggers the formation and development of personality on them and affects them inspiringly.

From this point of view, the scientific heritage of A.B. Bagri is also an essential source and worthwhile for us.

A.V. Bagri draws attention to the one point reflected itself in tales and epos (epic stories) while studying examples of Folklore .It consists of the fact, the animals such as dog, especially horse, sometimes snake, birds (Simurgh and etc.), black and white sheep play a significant role for the character/hero in the folk literature in order to reach his own aim.

Sometimes the heros of the tale and epos are aided by spiritual and natural forces, plant and animals in order to reach their aims and get victory.

From our standpoint, it arises from considering human being oneself as a part of nature, all the creations-animate and inanimate beings to be comprehended as the whole organism, the spiritual and inspirational unity of the forces which serve in favor of Good in the battle against *Evil* in the world.

All of these qualities: sense of integrity, self-comprehension, benevolence, spiritual and inspirational unity are essential components in the formation of personality.

The problem of the formation of personality is also one of the problem of pedagogy.

All the etnopedagogical materials, collected by professor A.V. Bagri are scientifically important in this respect.

The scientific research of A.V. Bagri, conducted in 1947 is held in the library archive of Education Institute of Azerbaijan Republic.

Short feature stories and tales, reflecting the years of 1941-1945 have been collected and the brief analysis of these works have been given in this research, which was written on the topic of "Great Patriotic war in feature stories and narrative tales(to help the Russian teachers of non-Russian schools)".

There is plenty of information there about the delegations of various nations, as well as Azerbaijanis who showed heroism in battle fields, fighting courageously against fascism.

In this regard feature stories related to "Shamil Huseynov"(author Sh. Abbasov) which has been devoted to Shamil Huseynov,

Sergeant Of The Guard, "Architect" (author Rasul Rza) devoted to Amir Abdullayev, Huseyn, Senior lieutenant, rouse great interest.

Questions and tasks are given in order to teach the students these literary works systematically and teachers are given the directions related to the scientific and methodical skills in the study work.

Taking into consideration of the actuality of this study, we estimate its publication advisable.

The life, scientific-pedagogical activities and as a whole the heritage of Professor A.V. Bagri will be studied and explored in very detailed way thereafter too, and will be made new contributions in the development of scientific-cultural, scientific-pedagogical relations among nations.

Index

1. Baqri Aleksandr Vasilyevich. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. 1-ci cild. Bakı, 1976.
2. Багрий А.В. Великая Отечественная война в очерках и рассказах (в помощь преподавателю русского языка в нерусской школе). Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт Педагогики. Язык и литература. 1947, 149 листов. Фонд № 1, опис № 1, ед. хран. № 6
3. Багрий А.В. Книга для чтения по русскому языку. Баку, 1948.
4. Народная словесность Кавказа: Материалы для библиографического указателя. Баку, 1926.
5. Багрий Александр Васильевич – литературовед, библиограф (Материал представлен Ольгой Маковельской - Южаниной). <https://www.airbaky.com/index.php/> Багрий Александр Васильевич – литературовед-библиограф

E-mail: i.cebrayilov@arti.edu.az

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2018

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Ирада Бөйүкаға гызы Амиралиева
доктор философии по педагогике
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ МУХАММЕДА ТАГИ СИДГИ

Irada Beyukagha Amiraliyeva
PhD in Pedagogy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

PEDAGOGICAL THOUGHTS OF MAHAMMAD TAGHI SIDGI

Xülasə: Məqalədə yeni tipli məktəblərin gərəkli olması və təlimin səmərəli təşkili, müəllimin təhsil sistemində rolu və şəxsiyyəti, qızların məktəbə cəlb olunması, mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini zəruriliyi ilə bağlı Məhəmməd Tağı Sidqinin fikirləri yada salınır. Həmin fikirlərin faydalılığı göstərilir. Qeyd olunur ki, Naxçıvanda qızların təhsilə cəlb olunması Məhəmməd Tağı Sidqinin əsas xidmətlərindən biridir. Digər məsələlərlə yanaşı Sidqinin pedaqoji səpgili hikmətli sözlərindən, tərtib etdiyi şagirdlər üçün qaydalardan nümunələr verilir.

Məqalə məktəb və pedaqoji fikir tarixindən mühazirə deyən və seminar məşğələləri aparan ali məktəb müəllimləri, habelə tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: *Məhəmməd Tağı Sidqi, pedaqoji görüşlər, "Tərbiyə məktəbi", müəllim şəxsiyyəti, dərslük, mənəvi keyfiyyətlər.*

Резюме: В статье упоминается мнение Мухаммеда Таги Сидги о необходимости нового типа школ и эффективной организации обучения, роли и личности учителя в системе образования, участии девочек в школе и развитии нравственных качеств. Отмечается, что участие девушек в образовании в Нахчыване является одним из основных направлений деятельности Мухаммеда Таги Сидги. Наряду с другими вопросами приводятся примеры правил для его учеников, составленных из его мудрых изречений.

Статья будет полезна для учителей и исследователей, проводящих семинары и лекции из истории школьной и педагогической мысли.

Ключевые слова: *Магомед Таги Сидги, педагогические взгляды, «Школа воспитания», личность учителя, учебник, нравственные качества*

Summary: This article mentions the opinion of Mahammad Tagi Sidgi on the need for a new type of schools and effective organization of education, the role and personality of teachers in the education system, the participation of girls in school and the development of moral qualities. It is noted that the participation of girls in education in Nakhchivan was one of the main activities of Mahammad Taghi Sidgi. Along with other questions, examples of rules for his students, composed of his wise sayings, are given.

The article will be useful for teachers and researchers conducting seminars and lectures from the history of school and pedagogical thought.

Key words: *Magomed Tagi Sidgi, pedagogical views, "School of Upbringing", teacher's personality, textbook, moral qualities*

Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair Məhəmməd Tağı Sidqi 1854-cü il martın 22-də Ordubadda anadan olmuş, 1903-cü il dekabrın 9-

da 49 yaşında indiki Kəngərli rayonunda yerləşən Qarabağlarda haqq dünyasına qovuşmuşdur.

Mədrəsədə təhsili alan Məhəmməd Tağı klassik Şərq poeziyasına və fəlsəfəsinə dərinlən yiyələnmişdir.

O, 1892-ci ildə maarifçi ziyalı Hüseyn Sultan Kəngərli ilə birlikdə Ordubadda "Əxtər" (yəni "Ulduz), sonralar - 1894-cü ildə Naxçıvanda "Tərbiyə" ("Məktəbi-Tərbiyə") məktəbi açmışdı. "Tərbiyə" məktəbi həmin zamanlardakı mollaxana və mədrəsələrdən köklü surətdə seçilirdi. Əgər mollaxana və mədrəsələrdə dini elmlər öyrədirdisə, "Tərbiyə" məktəbində dünyəvi elmlər yer alırdı. Dini məktəblərdə dərslər ərəb dilində, "Tərbiyə" məktəbində tədris ana dilində aparılırdı. Burada ana dili, rus dili, fars dili, tarix, coğrafiya, hesab fənləri tədris edilir, əməli məşğələlər keçirilirdi.

Məhəmməd Tağı Sidqi "Nümuneyi-əxlaq", "Təhfeyi-bənat, yəni "Qızlara hədiyyə", "Müxtəsər coğrafiya risaləsi", "Əxlaq nümunələri" (şagirdlər üçün imla mətnləri) və b. dərsliklər yazmış, özü də dərs demişdir. "Müxtəsər coğrafiya risaləsi" Azərbaycanda ilk coğrafiya dərsliyi sayılır. Sidqi Naxçıvanda elmi, mədəni və təhsil mühitinin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bu xüsusda Ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: "Naxçıvanda təhsilin, ümumiyyətlə, mədəniyyətin inkişafında mütəfəkkir Məhəmməd Tağı Sidqinin böyük rolu olmuşdur".

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində qızların məktəbə cəlb olunması son dərəcə çətin bir məsələ idi. Məktəbi və müəllimləri daşqalaq edirdilər. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Məhəmməd Tağı Sidqi 1896-cı ildə "Qız məktəbi"ni təsis etdi, üçün maarifləndirmə işləri aparıb, qızların məktəbdə təhsil almalarına nail oldu. Naxçıvanda qızların təhsilə cəlb olunması Məhəmməd Tağı Sidqinin əsas xidmətlərindən biridir.

Bədii və pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan ədəbi irsi 300-dən çox qəzəli, "Məsnəviyyati-mənəviyyə" mənzuməsi, "Kəbb Nəsir" mənzum hekayəti, "Heykəli-insanə bir nəzər" ədəbi-fəlsəfi traktatı onun pedaqoji fəaliyyətini və pedaqoji görüşlərini diqqət mərkəzinə gətirir.

"Nümuneyi-əxlaq"dən danışarkən Məhəmməd Tağı Sidqi göstərirdi ki, bu dərslik "Məktəbi-ibtidaiyyə şagirdlərinə məxsusdur. Üsuli-cədid üzrə açılan məktəblərimizdə kütübi-tədrisəyyəyə

nəhayət dərəcədə ehtiyacımız olduğu üçün 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərində güşad olunan "Məktəbi-Tərbiyə"nin şagirdlərinin birinci sinfinin ikinci şöbəsinə bir il müddətində həftədə iki dəfə imla təriqilə yazdıqlarım əxlaqa dair dərsləri yığb bir risalə şəklində cəm etdim və bu risalənin mündəricatı əbnayi-millətin, xüsusən tərbiyə və təhsilə alışan balaların təhzibi-əxlaq və tənvirifəkarına müavinət edəcək ümudilə "Nümuneyi-əxlaq" namı ilə mövsüm qıldım" (1, 5).

"Nümuneyi-əxlaq"də ikinci imla "Məktəb" adlanır. Sidqi məktəbə dair qənaətlərini bu imlada özünəməxsus və orijinal şəkildə ifadə etmişdir. Azərbaycan ictimai fikrində əvəzsiz rola malik, görkəmli maarifçi öz-özünə belə bir sual verir: "Məktəb nədir?" həmin sualı belə cavablandırır: "Məktəb bizim elm və maarifimizin vasitəsi, dünya və axirətimizin səadətinin səbəbidir. Elm və ədəb bir xəzinəyə bənzər ki, onun açarı məktəbdir. Bizləri nadanlıq zülmətindən qurtarıb nuri-mərifətə yetirən məktəbdir. Çünki insanın qədr və qiyməti elm ilə bilinir. Yəni elmi və mərifəti nə dərəcədə olsa, habelə dəyəri və qiyməti o qədərdir. Pəs insanın əsl qiyməti bildiyi və öyrəndiyi şeylərdən ibarət imiş ki, o da məktəb ilə hasil olur" (1, 7).

Sidqi məktəblə bərabər müəllimin roluna da yüksək qiymət vermişdir. Bu, təbiidir ki, məktəb müəllimsiz öz əhəmiyyətini itirər. Müəllimlərsiz məktəb susuz dəyirmanə bənzər. Məktəbi nurlandıran, şagirdlərin, aqlını, ruhunu qidalandıran müəllimlərdir. Bunu nəzərdə tutaraq, Sidqi deyirdi: "Məktəb bir cismə bənzər ki, onun ruhu müəllimdir. Məktəb müəllimlərinin ülum və füyuna dara və abadi-elm və tərbiyəyə sahib vüqf olmaları hər bir halda şərtidir" (1, 7).

Sidqi şagirdlərə öz müəllimlərinin qədrini bilməyi, onları sevməyi, onların hörmət və nüfuzunu qorumağı tövsiyə edərdi. Məhəmməd Tağı Sidqinin sözləridir: "Mən məktəbi sevən şagirdlərdən olmalıyam. Hər gün məktəbimizin havasınca uçmalıyam. Məktəbimizi sevmək qədərincə müəllimlərimizi də sevirəm. Çünki onlar hər gün mənə bilmədiyim şeyləri öyrədirlər" (1, 7).

Sidqi məktəb və müəllimlərlə yanaşı şagirdlərə də müəyyən tələblər verirdi. "Nümuneyi-əxlaq"dakı imlaların bir çoxu şagirdlərin təlimə, dərsə münasibətinə, nümunəvi davranışına, dərsə davamiyyətinə, özünü aparma qayda-

larına aiddir. İmlaların adlarına fikir verək: “Məktəbə davam edən uşaq”, “Məktəbə gec gələn uşaq”, “Fəhim və zəkali uşaq”, “Nəfəhim və zəkavətsiz uşaq”, “Diqqətli uşaq”, “Diqqətsiz uşaq”, “İtaətli uşaq”, “İtaətsiz uşaq”, “Qeyrətli və çalışqan uşaq”, “Qeyrətsiz və tənbel uşaq”, “Ədəbli və tərbiyəli uşaq”, “Ədəbsiz və tərbiyəsiz uşaq”, “Doğruçul uşaq”, “Yalançı uşaq”, “Nəfisi salamat uşağın hekayəsi”, “Bədnəfəs uşaq”, “Təmkinli uşaq”, “Təmkinsiz uşaq” və s.

Məhəmməd Tağı Sidqi “Nəfisi salamat uşağın hekayəsi”ndə, belə bir əhvalatı diqqət mərkəzinə gətirir: “Bir möhtəşəm şəxsin dörd oğlu vardı. Onların təlim və tərbiyəsinə məşğul olub, balalarının nəşvü-nüma etməsindən qəlbi ni şad və məsur edərdi. Bir gün onlara bir neçə “Hulu” göndərmişdilər. Atası oğlanlarının hər birinə birisini verdi. Axşam taamından sonra verdiyi hulunun nəyə və necə sərf olunduğunu sual eylədi. Firuz dedi:

- Mən onu satdım bir qiymətə ki, hulunun bol və fırvan vaxtında o məbləğə beş girvənkə almaq mümkündür.

Bəhram dedi ki, mən yedim. Çox şirin və lətif meyvə idi. Amma dənəsini saxlamışam ki, bağçamızda əkim.

Rauf dedi:

- Ey mehriban ata, verdiyin hulunun nisfini (yarısını) özüm yedim və nifsini verdim anama. Çünki mən anamı o biri qardaşlarımdan çox istəyirəm.

Əziz nəhayəti-ədab ilə dedi ki, ey ata, sən mənə hulunu verəndən sonra xatirimə düşdü ki, qonşumuzun oğlu Əyyub ki, mənim məktəb yoldaşımdır və neçə gündür ki, naxoşdur, onun yoluxmağına getdim. Əhvalını soruşub hulunu qoydum onun yadığının yanına.

Atası bu sözləri eşitək oğlunu qucaqlayıb, öpüb, sevib, “afərinlər” söylədi:

- Ey mənim oğlanlarım! Bu balaca uşağın fikrində və xəyalında nə qədər insaniyyət havası və nəfisi bütünlük əlaməti görünür. Çox afərin və mərhəbə olsun bizim bu əzizimiz olan Əziz adlı uşağa ki, o xırda vaxtında məktəb yoldaşının fikrinə qalan olacaqdır da, məlumdur ki, böyüyəndə nə qədər rəhmdil və ünsiyyətli və nəfisi salamat adamlardan olacaqdır. Həmişə öz qohum və əqrəbasının, ata və anasının, mil-

lətinin və dövlətinin asayış və istirahət və tərəqqisinin fikrinə qalacaqdır” (1, 30).

Çox ibrətamiz hekayədir. Əslində bu əhvalatda irəli sürülən pedaqoji əhəmiyyətli fikirlər Məhəmməd Tağı Sidqiyə aiddir. Atanın dilindən deyir. Şagirdləri nəfisi toxluğa, əliaçıqlığa, xeyirxahlığa, yaxşılığa, rəhmdilliliyə çağırır, mənfi keyfiyyətlərdən uzaq durmağa səsləyir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Sidqi şagirdlərdə öz valideynlərinə və müəllimlərinə hörmətlə yanaşmaq tələbatı formalaşdırmağı lazım və vacib bilirdi. “Ata-anasını və müəllimini sevən uşaq” adlı on səkkizinci imlada göstərilir ki, “Əxlaqi-həsənə olmağın əvvəlinci şərti ata-ananın itaətində olmaq və ustad-müəllimin ehtiramını saxlamaqdır. ...Ata-akənar olmayın. Onların nəinizin qədrü-qiymətini bilin və onların itaətindən heç bir vaxt kənar olmayın. Onların qəlbini məsur və xoşnud etməyə çalışın. Övlad nə qədər kamalatlı və tərbiyəli olsa, ata-ananın o qədər qəlbi fərəhlənib və xatiri xoşnud olur” (1, 44).

Yuxarıdakı iqtibas ata-anaya aid olanlardır. Sidqinin qənaətinə, müəllimini sevən uşaq aşağıdakılara əməl etməlidir: “Müəlliminə gəlincə, onu özünə bir mehriban ata hesab edib, həmişə onun verdiyi nəsihəti və tərbiyəti zayə etməz” (1, 44).

Bəs elə isə, Sidqi ata-anasını və müəllimini sevməyən uşaq barəsində nə deyir. On doqquzuncu imla bu barədə aydın təsəvvür yaradır. Diqqət edək.

Ata-anasını sevməyən uşaq barədə: “Ata-ananın haqqını və zəhmətini itirən uşaqlar Allah taalanın da itaət və ibadətindən məhrum qalacağına şübhəmiz yoxdur. Xüdəvəndi-təbarək və taala valideynin itaət və ehtiramını özünə ibadət hesab edibdir. Ata-ananın övladdan razı və xoşnud olmağı, Allah taalanın ondan razı olmağına bir böyük nişanədir. ...Valideynini sevməyən uşaqlar və onların itaət və məhəbbətini vacib bilməyən övlad qiyamət günündə divani-Kibriyada bə cavab verəcək? (1, 45).

Müəllimini sevməyən uşaq barədə: “Müəllim və ustadın ehtiramını gözlətməyən uşaqlar və onların təlim və tərbiyəsinə zayə edən şagirdlər. insaniyyət və ruhaniyyət aləminə necə xidmət edə bilər? Xüdəvəndi-aləm ondan necə razı ola bilər? Çünki müəllim ruhani ata mənziləsindədir. Bəlkə də müəllimə ehtiram və itaət ata-anaya ehtiram və itaətdən vacibdir” (1, 45).

Məhəmməd Tağı Sidqi “*Həkimanə sözlər*”in də müəllifidir. “*Həkimanə sözlər*” insanlarda, o cümlədən təhsilalanlarda müsbət mənəvi keyfiyyətlərin, nümunəvi davranış vərdislərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi baxımından son dərəcə faydalıdır.

Həmin fikirlərin bəzilərini nümunə gətirək:

*İnsan əvvəl cəhlinin və bilməzliyin dərəcəsini bilsə, ondan sonra bildiyini təkmil edib, bilmədiyinin təhsilinə çalışsa, çox zad öyrənər (2,73).

*Dünyada hər elmdən artıq elmi-əxlaqda çalışmaq insan üçün lazımdır (, 73).

*Səadət və rahatlıq zamanında insanın dostu çox olur. Amma müsibət dostları məhəkdən keçirib, çoxunu dağıdıb azını saxlar (2, 74).

*Xalqın nifaqına bais olan ikiüzlü və süxənçin adamlardır (2, 74).

*Yalan söz sahibini utandırıb həmcinslərinin içində etibardan salar (2, 74).

*Bir şeyin qiyməti o şey əldən gedəndən sonra bilinər (2, 74).

*Dünyada insan üçün səy, təlaş, hər zaddan vacibdir (2, 74).

*Ədavət toxumu əkən axırda zəhmət və məşəqqət biçər, yəni pislik eyləyən axırda pislik görəcəkdir (2, 75).

*Tamahkar adam çox şeyə tamah eləsə də, yenə çox şeylərdən məhrum qalır (2, 76).

*Tənbəllik və işsizlik fəqr və zərurət qapısının kilididir (2, 76).

*Dünyada əziz vaxtını bihudə keçirmək insan üçün böyük bir müsibətdir (2, 76).

*İnsanların yaxşısına pislik eləyən şəxsin əməli Günəşə tüpürən adamın mislinə bənzər, çünki tüpürdüyü Günəşə yetişməz, yenə axırda öz üzünə düşər (2, 76) və s.

Göründüyü kimi, “*Həkimanə sözlər*” zəngin təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanlara malikdir.

Məlum olduğu kimi, hazırda ümumtəhsil məktəblərin I-IV, V-IX və X-XI sinif şagirdləri üçün qaydalar mövcuddur. Həmin qaydalarda şagirdlərin məktəbdaxilində özlərini necə aparmaları, davranış və rəftar qaydaları öz əksini tapmışdır. Məktəblilərdən həmin qaydalara əməl etmək tələb olunur. Məktəbdaxili qaydaları pozan şagirdlər cəzalandırılır.

Sidqi hələ o zaman XIX əsrin sonlarında “*Məktəbi-tərbiyə*”nin şagirdlər üçün ədəb qaydaları”nı hazırlamışdır. Həmin qaydaların bəzilərini diqqətə çatdırmaq məqsəduyğun olardı:

*“Şagirdlərdən hər birisi dərs günlərində əmri-zəruri və kari-vacibi cəhətdən məktəbə gəlməsə, gərəkdir həmin gün, yəni onun sabahı öz atasının və ya vəlisinin tərəfindən məktub ilə müəllimə məlum eləsin.

*Məktəbə gələn vaxt əl-ayağı, üst-başı təmiz və dırnaqları tutulmuş, xüsusən, libası paki-zə olmalıdır.

*Müəllimlərdən və sair vacibüehtiram şəxslərdən hər birisi məktəbə daxil olanda və məktəbdən xaric olan vaxtda ayaq üstə durub təzim eləsinlər (2, 80).

*Məktəbin divarlarını yazmaq, cızmaq, qaralamaq və stul və skamyaları, qapı və aqş-kaları bıçaq ilə kəsmək və sair bu günə biqandə hərəkətlərə hər bir şagird iqdām eyləsə, layiqincə tənbeh olunacaqdır” (2, 81) və s.

Məhəmməd Tağı Sidqi artıq bir əsrdən çoxdur ki, aramızda yoxdur. Fəqət onun bədii və pedaqoji irsi bu gün də aktualdır.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji fikir tarixinə nəzər salmaq həmişə aktualdır. Bu baxımdan Məhəmməd Tağı Sidqinin pedaqoji görüşləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin yeniliyi. Məhəmməd Tağı Sidqinin pedaqoji görüşləri araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəb və pedaqoji fikir tarixindən mühazirə deyən və seminar məşğələləri aparan ali məktəb müəllimlər, habelə tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Pedaqogikadan praktikum (M.T. Sidqinin “Nümuneyi-əxlaq” əsəri üzrə): Universitet və institutların magistr hazırlığı üçün / Tərtib edən: prof. İ.İ. Əliyev. Bakı: Nurlan, 2006.
2. Məhəmməd Tağı Sidqi. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1967.

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N.Abbasov, ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2018

UOT 37.

Сабина Рафиг гызы Гаджиева

преподаватель АГПИУ, доктор философии по педагогике

**ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И ТЕОРИЯ ВОСПИТАНИЯ
БРИТАНСКОГО ПЕДАГОГА И ФИЛОСОФА ДЖОНА ЛОККА**

Səbinə Rafiq qızı Hacıyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

**BRITANIYA PEDAQOQU VƏ FILOSOFU CON LOKKUN HƏYAT YOLU
VƏ TƏRBIYƏ NƏZƏRRIYƏSİ**

Sabina Rafiq Hajiyeva

*Teacher of State Pedagogical University of Azerbaijan
PhD in Pedagogy*

**THE LIFE PATH AND THEORY OF EDUCATION OF THE BRITISH TEACHER
AND PHILOSOPHER JOHN LOCKE**

Резюме: В статье рассматривается жизненный путь и педагогические взгляды британского философа и педагога Джон Локка о развитии педагогической теории, и об образовательном процессе в целом.

Работы Локка основаны на идеях гуманизма, заботы об образовании и воспитании и формировании личности.

Философские и общественно-политические идеи Джона Локка были разработаны и обогащены учеными многих западноевропейских стран и особенно французскими материалистами в XVIII веке

Ключевые слова: Джон Локк, схоластика, теория воспитания, мыслитель, ремесло.

Xülasə: Məqalədə Britaniya filosofu və pedaqoqu Con Lokkun həyat yolu və tərbiyə nəzəriyyəsi, onun pedaqoji nəzəriyyəsinin inkişafına tövsiyələri, təhsilə və bütövlük-də təhsil prosesinə pedaqoji baxışları əks olunur.

Lokkun əsərləri humanizmin ideyaları ilə, tərbiyə və təhsilin qayğısı və bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşması ilə əhatə olunur.

Con Lokkun fəlsəfi və sosial-siyasi fikirləri, bir çox qərbi avropa ölkələrin alimləri və xüsusilə də XVIII əsrdə fransız materialistləri tərəfindən inkişaf edilmiş və zənginləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Con Lokk, sxolastika, tərbiyə nəzəriyyəsi, mütəfəkkir, sənət.

Summary: The article describes the life – long path and the theory of education of the british philosopher John Locke, reflect his pedagogical views on education and the educational process as a whole.

The works of Locke are permeated with the ideas of humanism, concern for education, imagery and the formation of personality.

Philosophical and socio – political ideas of Locke were developed and enriched by thinkers of many western european countries, in particular french materialists of the XVIII century.

Key words: John Locke, scholasticism, theory of education, thinker, craft.

Особый интерес представляет XVII век – важный период в истории человечества. В эту эпоху Нового времени были разработаны основные идеи, характерные для европейского сознания, сформировавшие общую теоретическую основу историко – философских

учений вплоть до наших дней. Произошел коренной пересмотр взглядов на человека. Подлинным центром новаторской мысли была Англия. Отсюда необходимость особого внимания к творчеству английского философа, выдающегося мыслителя эпохи Просвещения, педагога, теоретика либерализма того времени и, прежде всего, Джона Локка.

Джон Локк родился в небольшом британском городке Рингтон, близ Бристоля в семье чиновника – юриста. Его отец был правоведом и исполнял секретарские обязанности у мировых судей своего графства. *С детства Локк* испытывал влияние политических идеалов отца – провинциального адвоката, отстаивавшего суверенитет народа. В 1642 году он на стороне парламента боролся против короля Карла I. Родители – пуритане воспитывали сына в атмосфере строгого соблюдения религиозных правил.

Среднее образование Локк получил в старинной Вестминстерской престижной монастырской школе страны на то время, где он входил в число самых лучших учеников. В школе господствовала схоластическая система обучения. Он не вынес из неё ничего, кроме знания древних языков.

Локк *продолжает свое образование в Оксфордском университете*, где получает степень бакалавра, а спустя три года – магистерскую степень. Будучи студентом, Локк увлекался трудами крупнейших ученых, как Декарт, Бэкон, Ньютон, интересовался естественными науками, занимался медициной.

Его талант и усердие были вознаграждены предложением остаться в университете и преподавать философию, литературу и древнегреческий язык. Локк углубленно изучал науки о природе: химию, метеорологию, а затем и медицину. [3]

Джону Локку было 34 года, когда судьба свела его с человеком, в огромной степени повлиявшим на всю его дальнейшую жизнь, – лордом Эшли, впоследствии графом Шефтсбери. Сначала Локк находился при нем в качестве домашнего врача и воспитателя его сына, позднее служил секретарем. По просьбе лорда, Локк в 1667 г. пишет «Письмо о веротерпимости», в этом труде отраже-

на концепция религиозной терпимости, которая затем воплотилась в четырех «Письмах о веротерпимости».

Шефтсбери оказал Локку огромную поддержку, введя его в политические и экономические круги, предоставив возможность самому принять участие в госуправлении. Вскоре Локк становится ближайшим его советником.

Сотрудничество Локка с известным тогда английским врачом Т. Сиднэмом вылилось в написание в 1668 году совместного трактата «О медицинском искусстве», благодаря которому Локк был избран членом Лондонского королевского общества.

В 1672 и 1679 г. Локк служит в высших правительственных учреждениях на престижных должностях, но в то же время его продвижение в мире политики находилось в прямой зависимости от того, какие успехи делал его покровитель.

Шефтсбери выступал против короля на стороне буржуазии. Его, а вместе с ним и Локка подвергли опале, и они вынуждены были эмигрировать в Голландию. Еще, будучи в Голландии, у Локка завязываются приятельские отношения с Вильгельмом Оранским. Локк оказывает на него заметное идейное влияние и становится участником подготовки переворота, в результате которого Вильгельм Оранский становится королем Англии.

В 1671 г. у Локка возникает замысел работы, которой он посвятит 16 лет и которая станет главным в его философском наследии – «Опыт о человеческом разуме», посвященный изучению познавательного потенциала человека. [6]

Второй период политической активности Локка начался в 1679 году, когда Шефтсбери опять пришел к власти. С ним в Англию возвратился и Локк. Это возвращение Локка в государственную политику закончилось плачевно. В 1683 году Шефтсбери, обвиненный в заговоре против короля, был заключен в Тауэр; отпущенный на свободу, он бежал в Амстердам, где вскоре умер. Под подозрение в подготовке заговора подпал и Локк, так что и ему пришлось спасаться бегством за границу. В Амстердаме он жил под чужим именем. Здесь в 1686 г. был закончен труд

«Опыт о человеческом разуме». «Славная» революция в 1688 году положила конец монархии Стюартов, а заодно и скитаниям Локка. В 1689 году Локк вслед за взошедшим на престол Вильгельмом Оранским, возвратился на родину. Наряду с правительственной службой, он ведет широкую научную и литературную деятельность.

Философское осмысление общества, политики, религии, познания на несколько лет стали главным делом его жизни. Ещё в бытность Локка, в Голландии было напечатано «Письмо о веротерпимости». В 1689 году произведение было опубликовано по-английски на родине Локка.

1690–1693 годы были весьма плодотворными для философа и ученого Локка: в Англии вышли его труды «Опыт о человеческом разуме», «Два трактата о правлении», «Мысли о воспитании».

Последние годы жизни, местом жительства Локка становится Отс, поместье Мешэм, принадлежавшее его знакомой, супруге члена парламента; он принял их приглашение поселиться в загородном доме, так как много лет страдал от астмы. Женщина восхищалась философом, заменяла ему дочь, поэтому нравовучения Локка господствовали в ее семье. Локк занимался воспитанием ее сына.

В 1695 году появилась его работа «Разумность христианства». В «Посланиях о веротерпимости» и «Разумности христианства» он отстаивает идею отделения церкви от государства. В поход против Локка выступили церковники и многие Оксфордские преподаватели.

Со второй половины 90-х годов Локка снова привлекают на государственную службу. В 1696 г. он занимал должность комиссара по делам торговли и колоний. Однако в конце века здоровье Локка ухудшилось и потому, он был вынужден удалиться от политики, теперь уже окончательно.

Набожный Джон Локк не придавал значения материальному миру, а готовился к будущей жизни, которая, судя по священному писанию, ждет человека в загробном мире. Объяснить это можно как набожностью Локка, так и его слабым здоровьем. Жены и

детей у ученого не было. Локк пытался объединить два противоположных понятия – религию и науку. Джон Локк был бездомным, который всю жизнь провел в чужом доме, как педагог.

Джон Локк умер 28 октября 1704 года и был погребен на кладбище приходской церкви местечка Отс в Эссексе.

Английский политический мыслитель, философ, государственный деятель, непосредственный участник английской революции, сторонник конституционной монархии и теории общественного договора, Джон Локк рассматривает одну из важнейших проблем философии – сенсуализм, имеющую прямое отношение к педагогике.

В своем труде «Опыт о человеческом разуме» он выступает против концепции врожденности идей, утверждая, что в душе человека нет врожденных идей, знания, идеи, принципы он приобретает благодаря взаимодействию с предметами и людьми: – средой. [7]

Источниками познания являются ощущения, т.е. впечатления, получаемые благодаря органам чувств. Знания, полученные человеком, не являются простым отражением окружающего мира, знания вырастают из осмысления опыта, опыт является источником познания. [2]

Эти утверждения Локка выражают новый в его эпоху взгляд на человека и его воспитание.

Отрицая врожденность идей, Локк отводит в развитии человека решающую роль воспитанию. Душа ребенка есть чистый лист бумаги, на котором можно написать все, что угодно, воск, из чего можно вылепить все. «Девять десятых тех людей, с которыми мы встречаемся, являются тем, что они есть, – добрыми или злыми, полезными или бесполезными благодаря своему воспитанию. Именно оно и создает большие различия между людьми», – пишет Локк.

Локк никогда не считал воспитание способным изменить мир, существующий строй он считал вполне рациональным и нужно лишь укрепить его, дав разумное воспитание добродетельному буржуа.

Локк выступает с отрицанием врожденных нравственных принципов. Нормы морали приобретаются человеком в процессе жизни, таким образом, не существует и врожденной порочности человека.

Так как правила морали начинают внушать ребенку с самых ранних лет, создается впечатление, что они врожденные. По мнению Локка, нравственные принципы возникают в результате опыта и воспитания, и основным их критерием является полезность. Главным принципом нравственности является добродетель, поэтому нравственный человек добродетелен, а добродетельный человек счастлив.

В «Опыте о человеческом разуме» Локк так определяет добро и зло. Добро – это то, что может причинить или увеличить удовольствие, уменьшить страдание и уберечь от зла. А зло – то, что может причинить или увеличить страдания, уменьшить удовольствие, лишить блага. «Счастье или несчастье человека является делом его собственных рук» и происходит от того, чего он предпочитает придерживаться в жизни – добра или зла.

Отрицая врожденность идей, Локк в то же время признавал некоторое влияние на человека врожденных способностей: «Мы рождаемся на свет с такими способностями и силами, в которых заложена возможность освоить почти любую вещь, – но только упражнения этих сил могут сообщить нам умение и вести нас к совершенству».

Мы не можем рассчитывать на то, чтобы полностью искоренить врожденные особенности ребенка, «сделать веселого человека задумчивым», «меланхолика веселым человеком». Бог наложил определенную печать на душу каждого ребенка, которая может быть слегка исправлена.

Среда также влияет на развитие человека, но она неизменна, к тому же выход из определенной среды в другую среду, нежелателен. Люди из народа, например, не могут себя хорошо чувствовать в среде богатых, так как у них нет необходимого такта и манер. Люди приспособлены к определенным условиям жизни и менять эти условия – делополнужное и даже вредное, утверждает Локк.

По мнению Локка воспитание способно сформировать особую «породу» людей – джентльменов. Свои педагогические взгляды на воспитание, он изложил в основном педагогическом труде – «Мысли о воспитании» (1693). [5]

Педагогическая теория Локка четко определила цели и характер воспитания джентльмена, представителя пришедшей к власти буржуазии. В ней подробно разработаны вопросы его физического, нравственного и умственного воспитания, а детям трудящихся Локк предлагал трудовое и религиозное воспитание.

Задачей воспитания он считал воспитание джентльмена, а не простого человека. Это – дворянин по происхождению, отличающийся «утонченностью в обращении», в то же время он должен обладать качествами буржуазного дельца, предприимчивого человека. Он **должен получить физическое, нравственное и умственное воспитание**, но не в школе, ибо школа, по мнению Локка, – это учреждение, где собрана «пестрая толпа дурно воспитанных порочных мальчиков всякого состояния». [4]

Локк, исходя из практики аристократических семейств, рекомендовал поручить все дело воспитания джентльмена хорошо подготовленному, солидному воспитателю.

Огромное значение Локк придавал физическому воспитанию. Он предлагал тщательно разработанную, стоявшую на уровне науки того времени систему. «Здоровый дух в здоровом теле – вот краткое, но полное описание счастливого состояния в этом мире». Надо с раннего детства закалить тело ребенка, добиться того, чтобы он легко переносил усталость, невзгоды, перемены. Локк подробно обосновывал значение строгого режима в жизни ребенка, давая советы об одежде, пище, прогулках, занятиях спортом. Правильно поставленное физическое воспитание способствует и выработке мужества и настойчивости. [1]

Настоящий джентльмен – это тот, кто умеет достичь собственного счастья, но в то же время не препятствует в этом другим джентльменам.

Люди должны быть «мудрыми» и не только добиваться того, чего им хочется, но и учитывать реальные возможности. Поэтому поведение человека должно быть разумно, он должен уметь руководить своими страстями, быть дисциплинированным.

Выработка характера, развитие воли, нравственное дисциплинирование – важнейшие задачи воспитания. Нельзя удовлетворять все желания ребенка, но нельзя и отказывать ему в естественных, «законных» требованиях.

Сначала «страх и уважение» должны дать власть воспитателю над поведением ребенка, а в более зрелые годы эту власть будут поддерживать «любовь и дружба». Главными воспитательными средствами будут являться не рассуждения, а пример, среда, окружение ребенка.

Нельзя добиться положительных результатов грубостью, насилием, необходимый результат дадут ласковые слова. Нельзя прививать несколько привычек одновременно. Задача воспитателя заключается в том, чтобы закрепить сначала одну привычку, а затем уже перейти к воспитанию другой.

Для правильного направления всего воспитательного процесса следует внимательно изучать индивидуальные особенности ребенка, надо наблюдать за ребенком, когда он ничего не подозревает, надо замечать различные качества ребенка. Цель воспитания определяет роль и место умственного образования.

В умственном воспитании следует опираться на любознательность, интерес ребенка и давать ему те знания, которые пригодятся в жизни успешно вести свои дела, устраивать личное счастье.

Умственное воспитание джентльмена, по мнению Локка, следует подчинить выработке необходимых деловому человеку качеств. Джентльмена надо обучить чтению, письму, рисованию, родному языку, французскому языку, географии, арифметике, геометрии, астрономии, этике, дать основные сведения по истории и законоведению, обучить бухгалтерии, верховой езде и танцам. Каждый из предлагаемых Локком предметов

должен принести ребенку определенную пользу, подготовить его к жизни.

Воспитанный таким образом джентльмен, по мнению Локка, будет тем новым человеком, которому суждено крепить могущество новой буржуазной Англии.

Локк выступал противником телесных наказаний, считая, что «рабская дисциплина создает и рабский характер». Но в случаях упорного нежелания ребенка проявить беспрекословное послушание вполне допускал телесные наказания.

Локк также придавал значение и религиозному воспитанию, но считал, что главное – не приучать детей к обрядам, а вызывать любовь и почтение к богу, как высшему существу. В душе ребенка следует закрепить понятие о боге, делающем добро всем, кто Его любит и почитает.

Локк рекомендовал, чтобы воспитанник занимался каким – либо ремеслом (столярным, токарным, плотничьим) или садоводством и сельским хозяйством. Необходимость трудового воспитания он мотивировал тем, что труд на свежем воздухе полезен для здоровья, а знание ремесел может пригодиться деловому человеку как предпринимателю.

Философские, социально – политические идеи Локка были развиты и обогащены передовыми мыслителями многих западноевропейских стран, в частности, французскими материалистами XVIII века.

Актуальность проблемы. Актуальность данной работы заключается в том, что в ней исследуется одна из важнейших проблем современной педагогической науки – правильное и своевременное воспитание подрастающего поколения. Большинство современных инновационных программ – обучения и воспитания используют ценный опыт прошлых лет.

Джон Локк первым в истории разработал новую, основанную на светских началах, систему воспитания подрастающего поколения. Его идеи о психологическом механизме усвоения знаний, об активной деятельности субъекта воспитания; представляют несомненный интерес для решения современных педагогических проблем. И поэтому наследие Джон Локка сохраняет и до настоящего времени свою актуальность и ценность.

Научная новизна проблемы. Научная новизна и теоретическое значение исследования

закключается в том, что в эпоху Нового времени были разработаны основные идеи, характерные для европейского сознания, сформировавшие общую теоретическую основу историко – философских учений вплоть до наших дней.

Практическое значение проблемы. Заметный след в развитии идей воспитания и обучения подрастающего поколения оставило творчество английского философа, педагога Джон Локка. Педагогика Джон Локка заслуживает са-

мого пристального внимания. Актуальны его советы относительно нравственного и физического воспитания ребенка. Принципы воспитания Джон Локка оказала огромное влияние на педагогику. Его работы повлияли на многих талантливых педагогов будущего, таких как И.Г. Песталоцци и Ж.Ж. Руссо. Его правила воспитания достаточно универсальны и могут быть использованы практически всеми.

Литература

1. Авдеева К.Д. Джон Локк о физическом и нравственном воспитании. Сборник научных трудов. Иваново, 1995.
2. Зайченко Г.А. Джон Локк. М., 1973.
3. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаета М.Ф. История педагогики. М.: Просвещение, 1974.
4. Локк Д. Избранные филос. произведения. М., 1960. Т.1
5. Локк Д. Мысли о воспитании, 3-е изд. М.: Тихомиров. 1913.
6. Локк Д. Опыт о человеческом разуме. М.: Мысль, 1985.
7. Локк Д. Сочинения: в 3-х т.т. Т.3. М.: Мысль, 1988.

E-mail: hajievasabina@gmail.com

Рецензенты: доцент Новрузова Г.Ф.

Redaksiyaya daxil olub: 26.03.2018

Mirmərdan Laçın oğlu Əsgərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SÜRREALİZMİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ

Мирмардан Лачин оглы Аскерли
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СОЗДАНИЕ СЮРРЕАЛИЗМА И СТАДИИ ЕГО РАЗВИТИЯ

Mirmardan Lachin Asgarli
State Pedagogical University of Azerbaijan

ON "FORMATION OF SURREALISM AND ITS DEVELOPMENT STAGES"

Xülasə: Məqalədə sürrealizm anlayışından və onun Avropada tədricən yayılmasından bəhs olunur XX əsrin əvvəllərində yaranan bu istiqamət özündə Dadaizm və Freydizm kimi anlayışları əks etdirir. Məqalədə psixanaliz və digər freyd kəşflərini sürrealist konsepsiyada qeyd edir, eyni zamanda nəticə kimi reallıqdan üstün olma və reallıqda ziddiyyətlər qarşı-qarşıya qoyan ideyaları dəstəkləyir.

Açar sözlər – Sürrealizm, Dadaizm, Freydizm, sərgi, rəngkarlıq.

Резюме: В статье речь идет о понятии сюрреализме как термина и постепенного его распространения в Европе. Именно это направление, зародившееся в начале XX века, отображает в себе такие понятия как Дадаизм и Фрейдизм. В статье, отмечая психоанализ и другие фрейдовские открытия в концепции сюрреалистов, в то же время поддерживает такие идеи, как получение результатов, противопоставляя преобладание над реальностью и противоречия в реальности.

Ключевые слова: Сюрреализм, Дадаизм, Фрейдизм, выставка, живопись.

Summary: Concept of surrealism as the term and its gradual spreading at Europe is stated in this article. Namely this trend started with surrealism movement at the beginning of XX century and reflected the concepts like Dadaism and Freudism. Stating psychoanalysis and other discoveries of Freud of the concepts of the surrealism in the article, it supports the ideas to be beyond reality and getting the positive result confronting the controversies of reality.

Key words: Surrealism, Dadaism, Freudism, exhibition, colour studies.

Sürrealizm fransız sözü (surrealisme) olub hərfi mənası “ realizmdən artıq, üstün, qeyri”- kimi ifadə etmək olar.

Sürrealizm banisi Sürrealizmin birinci manifestinin müəllifi yazıçı və şair Andre Breton hesab edilir (1924)

Sürrealizm əsas anlamı-yuxu və reallığın uyğunluğudur. Bunun üçün sürrealistlər təbii obrazların cəfəngiyyat və ziddiyyətli uyğunluğunu kollaj və “READY-MADE” texnologiyaları yolu ilə ifadə edilməsini təklif edirdilər. Radikal solçu ideologiyalarıyla ilhamlanan sürrealistlər inqilabı əvvəlcə öz şüurlarında etməyi bildirdilər. Onların fikrincə azad olmağın əsas aləti incəsənətdir. Bu cərəyanın formalaşmasında Freydin psixanalizi böyük təsir göstərmiş

dir. Onların ilkin məqsədi mənəvi yüksəliş və mənəviyyatın maddilikdən ayrılması idi. Vacib dəyərlərdən biri azadlıq və irrasionallıq sayılırdı.

Sürrealistlər rəsmi estetikliyə baxmadan öz işlərində fantasmaqorik formaldan istifadə edirdilər. Erotika, istehza, magiya və təhtəşüür kimi tematikalardan istifadə edərək işləyirdilər.

Çox vaxt onlar öz şüurlarının dərinliklərinə çatmaları üçün hipnoz, alkoqol, narkotik və ya aclıqdan istifadə edirdilər. Lakin xaotiklik çox zaman çox yaxşı düşünülmüş ideyalarla əvəz olunurdu. Sürreallik sadə məqsəddən ideyaların düşünülmüş ifadə etmə metoduna çevrilirdi.

Rəngkarlıqda sürrealizmin dahi ustaları Salvador Dali, Rane Maqrit, Joan Miro, Maks Ernest sayılır.

Əsas və daha məşhur məqsədləri Marksın (dünyanın yenidən qurulması) və Rembonun (həyatı dəyişmək) kimi şüarlarını birləşdirmək, ümumiləşdirmək, yenidən qruplaşdırmaq idi. Onlar insanlara yeni düşüncə, metodu, insanın kainatla yeni əlaqə vasitəsini təklif etmək istəmişlər. Layihələri möhtəşəm və şübhəsiz “totalitar” idi və dəyişilməyən heç nə qalmamalı idi.

Faciə və böyük dəyişikliklərlə dolğun tarixi hadisələrin baş verdiyi XX əsrin əvvəllərində (1910-1920) incəsənətdə sürrealizmin inkişafının əsasını qoyan hadisələr baş verdi. 1-ci Dünya müharibəsi Avropada baş verən inqilabların dəhşətləri nəticəsində yaranan dadaizm sürrealizmin müqəddəratını həll etmiş oldu. Dadaizm bütün pozitiv estetik proqramları inkar edərək antiestetikani təbliğ edirdi. Dadaistlər müharibənin dəhşətlərində də gözəllik görməyə çalışırdılar. 1921-ci ildə Dadaistlərin Parisdə nəticə ekspozisiyaları baş tutur. Bu zaman A. Breton öz dostları ilə burada iştirak edirlər.

1922-ci ildən yazıçı və incəsənət nəzəriyyəçisi A. Bretonun ətrafında həmfikirləri rəssam Jan Arp, Maks Ernest, ədəbiyyatçı və şairlər Lui Araqon, Pol Elüar, Filip Supo və başqaları qrupaşırlar. Onlar incəsənət və ədəbiyyatda sadəcə olaraq yenin üslub yaratmırdılar onların daha böyük miqyasda ideyaları var idi.

Onlar əmin idilər ki, ağilsız və düşüncəsiz başlanğıc yeri üzərində bərqərar olacaq yüksək həqiqəti təcəssüm edir. Ciddi, mürəkkəb, əlbəttə ki, mübahisəli işlər heç də müqəddəs hərəkətlərə oxşamayan metodlarla həyata keçirilirdi. Bu insanlar öz yığıncaqlarını “axşamlar” xüsusən də “iclas” deyil “bizimlə həqiqətdə” adlandırırdılar.

“Bizimlə həqiqət”lərə yığıldıqda sürrealistlər qərribə və eləcə də qeyri ciddi işlərlə məşğul olurdular. Onlar oynayırdılar. Bu cür oyunlar bir növ modelləşdirmə xarakteri idi ki onların effektivliyi bəzi sosiopsixi quruluşların yetişdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu daha sonralar qiymətləndirilmişdir.

Məsələn onları “Burime” tipli oyunların gedişində yaranan təsadüfi və düşüncəsiz mənalı uyğunluqlar maraqlandırır. Onlar növbə ilə digərlərinin yazdıqları hissələrdən xəbərsiz ibarələr tərtib edirdilər. Bir dəfə 1925 ci ildə oyunçular “gözəl meyit cavan çağır içəcək” ibarəsini aldılar. Bu nəticə onları o qədər təsirləndirdi və

yadda qaldı ki bu cür mənasız oyun onların mühitində əlbəttə şərti və eyni zamanda cəfəng bir ad aldı. (“Gözəl meyit” adı) Bu cür oyunları oynamaq özünü elə məşq etdirmək idi ki məntiqi bağlılıq və idrakın səviyyələri sönsün və ya öz vacib olmamalarına uyğunlaşsınlar. Dərin şüuraltı xaos qüvvələr dərinliklərdən çağırılırdılar.

Bir neçə müddət ərzində Andre Masson Bretonun qrupdan asılı olmadan işləyir və idrakın nəzarətindən azad olmuş əsərlər və rəsmlər yaratmağa çalışırdı.

Təhsilli, nəzəri və tədqiqatçılıq bacarığına malik bu insan qeyri iradi şəraitdən obrazların qaynaqlanması üçün orijinal psixotexniki üsullar işləyib hazırlayırdı. Massonun yanına ədəbiyyatçılar Mişel Leris, Jorj Lembur, Jober Desons və eləcə də rəssam Joan Miro meyl edirdilər.

1924-cü ilin baharında Andre Breton Simun qalereyasında Massonun əsərlərindən ibarət 1-ci sərgisini görür. O rəssamı tapır və onunla tanış olur. Aralarında qarşılıqlı anlaşma o qədər böyük idi ki, onlar birləşmək qərarına gəlirlər. Bədii qüvvələri birləşdirərək incəsənətdə və ədəbiyyatda dövrün ən böyük hadisəsinə çevrilirlər.

1924-cü ildə Andre Bretonun hazırladığı “Sürrealizmin 1-ci manifesti” yaranır və “Sürrealistik inqilab” adlı jurnalın əsası qoyulur.

Sürrealizm rəngkarlıqda, heykəltaraşlıqda, teatrda, ədəbiyyatda və kino sənətində ilk həqiqi internasional hərəkət idi. Əvvəlki avanqard cərəyanları kubizm, futurizm, ekspressionizm hələ də öz milli məktəbləri və milli ənənələri ilə sıx bağlı idilər.

Sürrealizmdə əvvəlcədən həm Fransa həm Almaniya həm də İspaniya təqdim edilmişdir.

1925-ci ildə Bretonun və Massonun qruplarını birləşdirən 1 -ci ümumi surrealistik sərgi keçirilir. 1926-ci ildən yalnız bu sənəti nümayiş və təbliğ edən xüsusi “Surrealism qalereyası” yaranır. Həm Avropada həm də okeanın o biri tərəfində bir-birinin ardınca sərgilər keçirilir.

1936- cı ildə Londonda “beynəlxalq surrealist sərgi”-si və Nyu Yorkda “fantastic incəsənət, Dadaizm və Sürrealizm”... Salvador Dali dünya paytaxtlarında sürrealizmin qələbə yürüşlərində iştirak etməsinə baxmayaraq öz həmfikirləri ilə aralarındakı münasibətlər tam aydın deyildi.

Uzun illər sürrealistlər öz ideyalarını bir-birinin ardınca çıxan müxtəlif nəşrlərdə ifadə

edirdilər. 1924-1929-cu il-“Revolusyon sürrealist”.. 1930-1933-“ Sürrealizm inqilabın xidmətində”..1933-1939-“Minotavr”...1941-1946-“VVV”.....1948-49-“Neon”...1961-1965 “Sürrealizm MEM”..1967-1969-“Arşibra” və s.

Hərəkətin bərqərar olması və təşəkkül tapması üçün sonuncu və ya 1-ci vacib aləti manifest idi. Onlar bir neçə dəfə olmuş başlanğıcı bildirmək və sürrealizmin inkişafının müxtəlif mərhələlərini ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

1928-ci ildə Andre Breton “Sürrealizm və rəngkarlıq” adlı kitabında incəsənətdə yaranan yeni hərəkətin nəticələrinə yekun vururdu. Burada o Sürrealistlərə yaxınlaşmağa başlayan Picasso yaradıcılığını araşdıraraq rəssam üçün uşaq oyuncağının əhəmiyyətini vurğulayır və onu böyüklər üçün nəzərdə tutulmuş faciəvi oyuncaqların yaradıcısı adlandırır. Bu cür müşahidələrin yaranma səbəbi aydındır. Freydizm uşaq fantaziyalarına, oyunlarına, ümumiyyətlə uşaqların mental dünyasına xüsusi əhəmiyyət verir və ümid edirdi ki, uşaqların həyatında şüursuz psixi həyat qanunları daha aydın ifadə olunacaq. Uşaqlar böyüklərin dünyəvi anamları və normalarının əsarətinə düşmüş olurlar.

Freydizm baxışları bir çox sürrealist liderlər tərəfindən o qədər güclü mənimsənilmişdir ki, bu hətta onların düşüncə tərzinə çevrilmişdir. Salvador Dali təmiz “Freydist” metodundan istifadə edərək əsərlərini yaradırdı. O yuxudan tam ayılmamış, yuxusunun qismən təsiri altında olduğu zaman əsərlərini yaratmağa çalışırdı. Hesab edilir ki, məhz Salvador Dali XX əsr incəsənətində Freyd görüşlərinin ən böyük təbliğatçısı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, müasir rəsamlardan yeganə olaraq yalnız o, 1936-cı ildə qocalmış və xəstə halda Freydi onun evində görməyə müvəffəq olmuşdur. Freyd isə özünün Stefan Tsveyqə yazdığı məktubda Dalini təqdirəlayiq xatırladır.

Dalinin etirafına görə, Freydin ideyaları onun üçün dini kitabların orta əsr rəsamları üçün və ya antik mifoloji dünyanın renossans üçün necə əhəmiyyət kəsb etdiyi kimidir.

Dali istədiyi hər bir kəsə qarşı sayğısızlıq göstərə istər əsərlərində, istərsə də ifadələrində son həddə qədər açıq-saçıqlıq edə bilirdi. Dali dahildən yalnız Freydə qeyri-şərtsiz pərəstiş edərdi.

Vena psixoloqu və mütəfəkkirinin ideya dünyası bütün sürrealistlər üçün xüsusi məna kəsb edir və onların doktrinalarının qalxma və müvəffəqiyyətlərinin əsas faktorlarından biridir.

Sürrealistlərin konsepsiyaları psixoanaliz və digər Freyd kəşfləri tərəfindən güclü müdafiə edilirdi. Həm öz, həm də başqaları tərəfindən haqlı olmaları barədə böyük sübutlar alırdılar. İlk Sürrealizmin “təsadüfi” metodlarının Freydin “azad assosiasiyalar”-ı metodikası uyğunluq təşkil etdiyini görməyə bilməzdilər. Psixoanaliz sürrealistlərin də ən çox maraqlandığı ruhun o halına 1-ci dərəcəli əhəmiyyət verirdi (yuxu, uşaq mentallığı, psixi pozğunluq, ibtidai tibb psixikası).

Freyd də onun məktəbinə müraciət edərək sürrealizmin əsassız fantaziya olmadığını və insanın, incəsənətin, tarixin, təfəkkürün anlanılmasında yeni bir söz olduğunu isbat etmək üçün imkan əldə etdi. Bu o qədər mötəbər və möhkəm dirək idi ki XX əsrin ortalarına qədər Sürrealizmin nüfuzlu və yayıcı olmasına onun əhatəliliyinə heç bir şübhə qalmırdı.

Salvador Dalinin bir məslək kimi etiqad etdiyi tərzdə sürrealizm üçün nə siyasət, nə intim həyat, nə texnika, nə də başqa şeylər mövcud deyil. Yalnız toxunduğu hər şeyi yeni bir şeyə çevirən surrealistik yaradıcılıq vardır.

1929-cu ildə cavan Dali artıq hazır olan Paris mühitinə düşür. 1929-cu il “Dahi Mastrubator” əsərindən 1936-37 il. “Payız hannibalizmi” və “Nərgiz gülünün metamorfozası” əsərlərinə kimi onun yaradıcılığının 1-ci müstəqil və yetkin dövrünü əhatə edir. Bir neçə il ərzində hərəkətin ən hakim fiqurlarından birinə çevriləcək və onun salnaməsində vacib yer tutacaq. Bu gün Dali XX əsrin incəsənətində ən böyük novator kimi qəbul edilir. Onun enerjisi və ixtiracılığı müxtəlif formalarda özünü büruzə verdi: O zərgərlik bəzəkləri üçün eskizlər edir, vitrinləri tərtib edir, teatr quruluşlarında və filmlərin yaranmasında iştirak edir, Lotreamonun “Maldororun mahnıları” adlı məşhur kitabına illüstrasiya edir. O “Salvador Dalinin sirli həyatı” və “Dahinin gündəliyi” adlı 2 avtobiografiya “Gizlədilmiş simalar” novellasını yazmışdır ki, tərcümələr vasitəsilə bütün dünyada məşhur olmuşdur. Bu zaman onun öz bioqrafiyası da incəsənət əsəri kimi müəyyən olunmağa başlayır. O tez-tez sürrealistik paradoks üsullarını həyata keçirir onun fikirləri və ic-

timai aksiyaları hərəkətin korifeylərini özündən uzaqlaşdırırdı. Əsasən də Andre Bretonu.. Öz istedadına inam onun nümayiş edici və aşılış “Allahlıq iddiası” formalarında bürüzə verdi. O sıx bağlı olduğu insanlarla əlaqələrini pozmağa başlayır. 1934-cü ildə Dalini solçu və kommunistlərə rəğbət göstərən sürrealistlərin qruplarından qovurlar. O həyasızcasına müəyyən pozisiyaları tanımaqdan imtina edir, hətta Şovinizm və Faşizmlə qorxunc sürrealistik oyunlar oynamağa başlayır. 1941-ci ildə özünü katolizm və monarxiya tərəfdarı elan etdikdən sonra öz əvvəlki dostları ondan bütün əlaqələrini kəsirlər.

1929-cu ildə Dali “Qalarina” kimi adlandırıldığı ilham pərisi ilə tanış idi. 35 il birgə yaşadığı həyat ərzində rəssam arvadına olan sevgisindən narkotik asılılığına düşür. Qadın onun uşaq və anası, ilham pərisi və meneceri idi. O deyirdi: Qala mənim həyatımın duzu, mənim şəxsiyyətimi möhkəmləndirən alov, mənim mayakım, mənim oxşarım olub. O, elə mən özüməm. Qala bacarıqlı və zirək müvəkkil kimi sərgilər təşkil edir, müqavilələr bağlayırdı. Sürrealistlər ona nifrət edirdilər. Onlar onu “Qala-öd” adlandırırdılar. Qala sürrealistlərdən ən yaxşı rəssam apardığı üçün ona bunu bağışlaya bilmirdilər. Dali üçün bu əhəmiyyət kəsb etmirdi. Ona Qaladan başqa heç kim lazım deyildi. Onunla yaxınlıq patalogiyaya çevrilmişdi. 1930-cu ilin əvvəllərindən o əsərlərini “Qala Salvador Dali” kimi imzalamağa başlayır, sanki onlar bir insan idilər. 1940-cı illərdə isə bu adi halə çevrildi. Pul onların əsas ehtirasları olmuşdu. 1949-cu ildə Andre Breton Dalinin istehzal anagrammasını icad etdi. “Avida Dollars” “dolların həsrətində olan” müəllimin bu cür ələ salmasından fərhlənən Dali ondan daha çox pul qazanmaq üçün istifadə etməyə başladı. Dali Qalanı ilahiləşdirir və öz yaradıcılığında ona heykəl qoyurdu. Keçmiş dostları onu “pozduğunu” ona tamahkarlıq və eqoistlik inkişaf etdirdiyini zənn edir və hamı ilə əlaqəni kəsməkdə günahlandırırdılar.

“Fransa inqilabından sonra bütün nisbətlərdə dahi (onun əsərlərindən başqa) daha doğrusu adı ölümə məhkumdur kimi səhv mülahizə yayılmağa başlayır. Bu yalandır. Əgər bu mənə münasibətdə-dövrümüzün yüksək dahisinə həqiqi müasir dahisinə qarşı yalandırsa bu hətta İlahi Rafaelə Renessansın ən dahi təmsilçisinə qarşı irəli sürülmüş yalandır.

Öz dahiliyini Dali aydın bəzən də başgicəlləndirici şəkildə dərk edirdi. Demək olar ki, öz daxili aləmində dahiliyini hiss etmə onun yaradıcılığına çox böyük stimül verirdi.

Salvador Dalinin yaradıcılığı Avropa mədəniyyətinin mənə və dəyərlərinin riskli eksperimentlərinə oxşayırdı. Dali sanki birləşməyənləri bir-birləri ilə toqquşduraraq və birləşdirməyə çalışaraq onların möhkəmliyini yoxlayırdı. Dali insanların sakit və rahat işləməsi üçün bir təhlükə yaradırdı. Çünki mədəniyyətin qütbi mənə və dəyərlərini nüfuzdan salırdı. Buna görə iddia etmək olar ki Sürrealizm həqiqətən də incəsənətdə bir axın deyil məhz idrak tipi mentallıq tipi dünya ilə qarşılıqda əlaqədə olma üsulu və müvafiq olaraq həyat üslubudur.

Onun xarakterindəki qəribəlikləri Allahlıq İddiasını və s. nəzərə almaq lazım deyil. Salvador Dalinin bir rəssam kimi tarixdə tutduğu yer daha uzun müddətlidir.

Problemnin aktuallığı - Sürrealizm cərəyanı XX əsrin əvvəllərində yaranmış Freydizm və Dadaizm nəzəriyyəsi ilə vəhdətdə olması bu gün yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Problemnin elmi yeniliyi - İncəsənətin digər sahələrinə nisbətən sürrealizm özü özlüyündə reallıqdan üstün olma anlamıyla psixoanaliz və təsadüf metodlardan yarandığına görə fantaziyaların reallığa çevrilməsini nəzərdə tutur.

Problemnin praktik əhəmiyyəti - sürrealizm “READY-MADE” texnologiyaların yaranmasını kinematoqrafiyada, yeni binaların dizaynında, avtomobil istehsalında yüksək maraq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Л. Андреев «Сюрреализм»
2. Ж. Женье – Ж. Жандрон. Сюрреализм. С. Дивиня, 2002.
3. И. Ю. Педагогическая. Поэтика сюрреализма. М., 1967.
4. В. Вирмо. И. Вирмо. Мэри сюрреализма. Санкт-Петербург, 1996.

E-mail:miriesgerli@gmail.com

Rəyçi: sənətsünaslıq ü. fəls. dok. Elnarə Nəsirəddin qızı Musayeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.04.2018

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLƏ TƏTBİQİ

UOT 37.01

Mehriban Həsənova

*texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti*

ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN İNFORMATİKA ÜZRƏ PEDAQOJİ KOMPETENSİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Мехрибан Гасанова

*доктор философии по технике, доцент
Гянджинский Государственный Университет*

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ ПО ИНФОРМАТИКЕ

Mehriban Hasanova

*PhD in engineering, assistant professor
State University of Ganja*

BASES FOR FORMING THE PEDAGOGICAL COMPETENCES OF STUDENTS OF UNIVERSITY IN INFORMATICS

Xülasə: Məqalədə Pedaqogika elmində istifadə edilən bir sıra yeni anlayışlara müxtəlif tədqiqatçıların fərqli yanaşmalarının analiz edilməsi və müasir müəllimin hazırlığını göstərən meyarların dəqiqləşdirilməsidir.

Açar sözlər: *innovativ fəaliyyət, pedaqoji texnologiya, kompetensiya*

Резюме: В статье излагаются наиболее часто используемые педагогические термины в наше время и анализируются различные подходы разных исследователей к этим терминам. Было показано, что одна из проблем, стоящих перед образованием, заключается в том, что педагогическая компетентность учителя не находится на должном уровне и что критерии обучения учителя должны быть уточнены для решения этой проблемы.

Ключевые слова: *инновационная деятельность, педагогическая технология, компетентность*

Summary: The article presents the most frequently used pedagogical terms in nowadays and analyzes the different approaches of different researchers to these terms. It was shown that one of the problems that education is facing now is the teacher's pedagogical competence is not at the proper level and so the criteria for preparation of the teacher should be clarified to solve this problem.

Keywords: *innovative activity, pedagogical technology, competence*

Müasir dövrdə pedaqogika elmində bir sıra yeni anlayışlardan istifadə edilir. Bunlardan biri də “innovativ fəaliyyət” anlayışıdır. Müxtəlif tədqiqatçılar onun izahını verməyə çalışmışlar. V.A. Slastenin, V.İ. Andreev, V.S. Lazarev, V. Drujinina kimi alimlər məlum anlayışın iza-

hına fərqli müstəvidən yanaşmışlar. V.İ. Andreevin verdiyi tərif daha məqsədəuyğun hesab etmək olar. Onun fikrincə, innovativ fəaliyyət yenilikləri yaratmaq, mənimsəmək istifadə etmək və genişləndirmək məqsədilə həyata keçirilən mürəkkəb və çoxfunksiyalı fəaliyyət növüdür.

Hələ keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq “təlim texnologiyası” anlayışı pedaqoji mühitdə geniş yayılmağa başlamışdı. Demək olar ki, qeyd edilən anlayışların (pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyası) məzmun etibarilə bir-birindən o qədər də böyük fərqi yoxdur. Ola bilsin ki, birinci nisbətən daha geniş anlayışdır, lakin hər ikisi təlimdə nailiyyətlər əldə etmək üçün tətbiq edilən metodların məcmusu anlamına gəlir. Əlbəttə, “pedaqoji texnologiya” anlayışının formalaşma mərhələlərinə baxsaq, qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışların tez-tez bir-birini əvəz etdiyini görürük. Əsas məqsəd müasir təlim texnologiyası üçün münbit şərait hazırlamaqdır. Bunlar pedaqoji texnika, audiovizual təhsil, proqramlaşdırma təlimi, təlimin alqoritmləşdirilməsi, müəllim və şagirdin elmi əməyini təşkil etmək üçün prinsiplər sistemidir.

Oxşar pedaqoji terminlər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilmişdir. Deyək ki, Betti Lu Liver didaktik texnologiya, informasiya texnologiyası, modul təlimi; M.İ. Maxmutov diaqnostik məqsədli təhsil; V.V. Tuzeev inteqral texnoloji təlim, Y.K. Babanski təlim-təbiiyə prosesinin optimallaşdırılması və intensivləşdirilməsi kimi terminlərdən istifadə etmişlər.

Təlim prosesinin texnologiyasına həsr edilən milli və xarici elmi-pedaqoji ədəbiyyatın analizi və uyğun mütəxəssislərin hazırlanması göstərir ki, “texnologiya” termininin əmələ gəlməsi və tətbiqi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə bağlıdır. Rasional düşüncəyə əsaslanan və elmi-fəlsəfi dayağı olan istənilən pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb dinamik sistemə malikdir. Bu dinamik sistem şəxsi və kollektiv əməyin məhsuludur, konkret təlim nailiyyəti əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bunun da əsasında pedaqoji texnologiya dayanır.

Yuxarıda haqqında bəhs edilən anlayışlara baxmayaraq, bu tədqiqatın əsas anlayışları “informatika” və “kompetensiya”dır. Əgər yenə də elmi ədəbiyyata müraciət etsək, bu anlayışların izahında da müxtəlif yanaşmaların şahidi olarıq. Yanaşmalar fərqli olsa da, biz bu anlayışların mahiyyətini əks etdirən izahlara söykənməli və arqumentlərimizi də səsləndirəndə qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olmaq üçün elə etməliyik ki, maneələr yaranmasın, bir-birini təkzib edən elmi fikirlər olmasın.

Baxışların çoxluğu onunla izah edilir ki, bu anlayışlar kifayət qədər mürəkkəb hadisələri özündə ehtiva edir. Həmin mürəkkəb hadisələrin xarakterik tərəflərini birmənalı izah etmək mümkün deyil. Anlayışların mənasının adekvat başa düşülməsi ilk növbədə ixtisaslı kadr hazırlığını müvəffəq aparmaq üçün lazımdır. Anlayışların dərk edilməsində məişət və elmi yanaşma mövcuddur. Biz “kompetensiyalar” anlayışından çox tez-tez “kompetensiya” və “kompetentlik” sözlərinə rast gəlirik.

Pedaqoqun kompetentliyi bu və ya digər mövqedən P. P. Terexovun, B. A. Bolotovun, B. T. Elkoninin və N. Y. Klimenkonun əsərlərində izah edilmişdir. Göstərilən ədəbiyyatı təhlil edərkən müəllimin kompetensiya üzrə hansı meyarlarının olduğunu anlamaq olur.

Əcnəbi sözlər lüğətində “kompetensiya” sözünün mənası belə verilmişdir: latınca “competentia” (hüquqi cəhətdən məxsusluq) - 1) hər hansı bir sahədə məlumatlılıq; 2) hər hansı bir şəxsin öhdəliyini əks etdirən dairə; 3) *dilçilikdə* dil haqqında intuitiv bilik, danışan şəxs ana dilində öz fikirlərini korrekt ifadə edir.

Aydın məsələdir ki, sözün mənası “nail oluram”, “uyğun gəlirəm” mənalarına yaxındır. Bununla belə, uzun evolyusiya dövrü keçdiyi üçün “kompetensiya” sözünə birmənalı cavab yoxdur. Müxtəlif elm və mədəniyyət sahələrində həmin sözün özünəməxsus çalarları vardır.

Deyək ki, hüquqsünaslar belə mənə verirlər: kompetensiya qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş fəaliyyət sferası, bir sıra məsələlərin dairəsi, səlahiyyət həcmi və vəzifəli şəxsin, yaxud dövlət orqanının fəaliyyət həddidir [1]. Bizə hər şeydən əvvəl “kompetensiya” sözünün mənasını pedaqoji anlayış kimi şərh etmək lazımdır. Təəssüf ki, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin rəyləri də anlayışın məzmununu adekvat əks etdirə bilmir. Belə ki, A. M. Novikovun pedaqoji terminlər lüğətində [2] sözün mənasını izah etməyə cəhd edilsə də, müəllif buna nail ola bilməmişdir.

A.M. Novikovun interpretasiyasının ən başlıca nöqsanı bundadır ki, “kompetensiya” sözünün izahına baxmaq üçün oxucunu “bacarıq” sözünə yönləndirmişdir, halbuki, həmin söz bir çox parametrlərinə görə “kompetensiya” anlayışından geri qalır. Digər tərəfdən, “bacarıq

“ənənəvi, “kompetensiya” isə müasir pedaqogikaya aid olan termdir. Müəllif tərəfindən kompetensiya sözünə sinonim kimi verilmiş “bacarıq” anlayışına belə tərif verilmişdir: əldə edilmiş bilik və vərdislərin məcmusunu təmin edən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün insanın mənimlədiyi qabiliyyətdir. Əgər verilmiş tərifə diqqətlə yanaşsaq, bu həm də özünün əhatə etdiyi miqyasa görə “kompetensiya” anlayışına uduzur.

Q.V. Matuşevskaya qeyd etmişdir ki, fransız müəlliflərinin əsərlərində “kompetensiya” sözündən istifadə edilir. Müəllifin fikrincə, kompetensiya fərdin mürəkkəb fəaliyyətini həyata keçirən potensial hərəkətlərinin (emosional, idraki və psixomotor) məcmuyudur. Ona görə də bilik və bacarıqlardan başqa, müəllim müəyyən şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Müəllimin effektiv fəaliyyətini müəyyən edən şəxsi keyfiyyət, ilk növbədə, müxtəlif faktorlarla müəyyən edilir: pedaqoqun təbiət tərəfindən verilmiş imkanları: onun cinsi, yaşı, ali sinir fəaliyyətinin tipi, xarici görünüşü və s.; psixi faktorlarla: idraki qabiliyyətinin səviyyəsi, yaddaşı, aktivliyi və s.; fərdi həyat və peşə təcrübəsi ilə, ümumi pedaqoji qabiliyyəti ilə, şəxsi-sosial keyfiyyətləri ilə, ehtiyacları ilə, əxlaqi keyfiyyətləri ilə və s.

Aşağıda verilən tərif müəyyən parametrlərinə görə daha uyğun sayıla bilər: kompetensiyalar parametrlərin vəziyyətinin qarşıya qoyulmuş tapşırıqə elə adekvat olmasıdır ki, pedaqoji kompetensiyaları müəyyən tip tapşırıqlara uyğun olan və fəaliyyətin nailiyyəti sayıla biləcək bilik, pedaqoji bacarıqlar və professional qabiliyyətlərin sintezi kimi müəyyən etmək mümkün olsun.

Hazırda təhsilin qarşısında duran problemlərdən biri də müəllimin peşə keyfiyyətlərinin lazımi səviyyədə olmamasıdır, çünki pedaqoji fəaliyyəti effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün bu çox vacibdir. Bu problemin həlli ilə O.S. Bulatov, N.V. Korepanova, L.T. Çernova və b. məşğul olmuşlar. Bu keyfiyyətlərin tərkib hissələrindən biri müəllim fəaliyyəti üçün qabiliyyətin olmasıdır. Məhz bu qabiliyyət də müəllimin kompetentliyi ilə sıx bağlıdır.

Bir çox pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji bilik və bacarıqların kifayət qədər çoxlu modelinə rast gəlik və bunlara istinad edərək pedaqoji prosesin pozitiv anları haqqında danışmağa əsasımız olur. Bu mənada müəllimin modeli

onun representativ xarakteristikası ilə ifadə olunan fəaliyyətinin analoqu kimi çıxış edə bilər. Həmin model müəllimin fəaliyyətini analiz etmək vasitəsilə yaranır. Ona görə də mütəxəssisin modelini layihələşdirərkən “model hazırlığı”nın işlənməsi vahid fasiləsiz prosesin tərkib hissəsi kimi götürülür. Onlar orqanik şəkildə bir-biri ilə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Ən başlıca məsələ səbəb-nəticə əlaqələrinin, ziddiyyətlərin, problemlərin aşkar edilməsi, ölçmə üsullarının müəyyən edilməsi və bir sahəni digər sahəyə uyğunlaşdırmaqdır.

Fəaliyyət modelinin mütəxəssisin hazırlanma modelinə uyğunluğu prinsipinin həyata keçirilməsi son nəticə olmalıdır. Deməli, kompetent müəllim hazırlığı üçün ilk növbədə onun hazırlığının məzmununu müəyyən etmək lazımdır. Bu da öz növbəsində pedaqoji fəaliyyətin strukturunu müəyyən etməyi; pedaqoji funksiyaların əsas komponentlərini və onlarla bağlı hərəkətləri, bunları həyata keçirmək üçün lazım olan professional cəhətdən vacib bacarıq və keyfiyyətləri tələb edir. L.D. Stolyarenko bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan komponentləri nəzərdən keçirməyə cəhd etmişdir. O müəyyən etmişdir ki, hər bir fəaliyyət mərhələsi özünün konkret hərəkəti ilə şərtləndirilir. Bu hərəkət vacib peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasına xidmət edir. Formalaşmış keyfiyyətlərin spesifikasiyası xüsusi hazırlığın həyata keçməsi üçün vacib olan zərurəti göstərir.

Burada xüsusi olaraq vacib bir məsələni qeyd etməyə ehtiyac duyulur. Kompetensiyaların analizini nəzərdən keçirərkən funksional yanaşma əsas götürülmüşdür, lakin belə yanaşma pedaqoji kompetensiyanı xarakterizə edən xeyli keyfiyyət miqdarının ayrılmasını tələb edir, çünki funksional yanaşmanın tətbiqi ənənəvi xarakter daşıyır. Bu yanaşma çərçivəsində müəyyən funksiyalar qrupuna daxil olan bacarıqlar müəyyən edilir. Sonra isə həmin funksiyalar metodistlər tərəfindən qiymətləndirilir. Burada da birmənalı fikrə rast gəlmirik, çünki pedaqoji funksiyalar bir sıra müəlliflər tərəfindən fərqli izah edilir. Təcrübədə isə pedaqoq məhdud sayda tapşırıqlarla kifayətlənmiş olur. Mütəxəssisin kompetentlik keyfiyyətləri onun şəxsi keyfiyyətlərinin pedaqoji fəaliyyəti əsasında müəyyən edilir. Yaxşı olar ki, bu sıraya pedaqo-

ji fəaliyyətin spesifikasiyasından doğan keyfiyyətləri də əlavə etmək mümkün olsun. Lakin keyfiyyətlərin əhəmiyyəti müxtəlif kateqoriyadan olan pedaqoqlar üçün fərqlənə bilər, ona görə də onlar dəqiqləşdirilməlidir. Müəllimin hazırlığını göstərən meyarları müəyyən etmək də vacib məsələlərdən biridir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında duran vacib problemlərdən biri müəllimin pedaqoji kompetensiyalarının lazımi səviyyədə olmasını təmin edən meyarların dəqiqləşdirilməsidir. Məqalədə bu məsələyə toxunulmuşdur.

Problemin yeniliyi. Pedaqogika elmində istifadə edilən bir sıra yeni anlayışlara müxtəlif tədqiqatçıların fərqli yanaşmalarının analiz edilməsi və müasir müəllimin hazırlığını göstərən meyarların dəqiqləşdirilməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni müəllimin fəaliyyət modelinin mütəxəssisin hazırlanma modelinə uyğunluğu prinsipinin həyata keçirilməsi son nəticə olmalıdır.

Deməli, kompetent müəllim hazırlığı üçün ilk növbədə onun hazırlığının məzmununu müəyyən etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 avqust 2004-cü il 355 nömrəli Sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
3. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013-cü il 24 oktyabr).

E-mail: mehriban-70@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.Q. Pələngov, fiz.-riyaz.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ə. Aslanov*

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2018

Nərminə İsrəfil qızı Məmmədova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

VIRTUAL ÜNSİYYƏT TEXNOLOGİYALARININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Нармина Исрафил гызы Мамедова
доктор философии по педагогике

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВИРТУАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Narmina Israfil kyzy Mammadova
PhD in Pedagogy

SOME FEATURES OF VIRTUAL COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Xülasə: Məqalədə qeyd olunur ki, uşaqların təlim-tədris prosesində virtual məkandan, kompüter və internet texnologiyalarından-virtual vasitələrdən sağlam istifadə bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Günümüzdə bu istiqamətdə təlim strategiyalarının yaradılması aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: valideyn, uşaq, informasiya və təhsil mühiti, milli-mənəvi dəyərlər, yeni baxış, internet saytı, təhlükəsizlik

Резюме: В статье основное внимание уделяется использованию детского виртуального пространства, компьютерных и интернет-технологий. Автором статьи отмечаются пути защиты детей от негативного воздействия Интернета. Помимо преимуществ использования виртуального пространства, важно также дать вам информацию о множестве негативных функций.

Ключевые слова: родитель, ребенок, информационно-образовательная среда, национально-моральные ценности, новый подход, интернет-сайт, безопасность

Summary: The article focuses on the use of children's virtual space, computer and internet technologies. Good advice is given to protect children from the negative impact of the internet. In addition to the benefits of using virtual space, it is also important to give you many negative features.

Key words: parent, children, information and educational environment, national-mental values, unity principle, interactive Website, safety

Qloballaşma şəraitində bu gün dünyamızı ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları-kompüter, internet, elektron poçt və sair olmadan təsəvvür etmək çətindir. Müasir dövrdə virtual istifadə vasitələrinin qlobal informasiya məkanı cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sistemində də rolunu artırmaqdadır. Xüsusilə son dövrlərdə internet telekommunikasiya şəbəkəsi insanların məlumat əldə etmək və istifadə imkanlarının daha çox artırması kimi xidmətlərin şaxələnməsi və inkişafı ilə birlikdə gündəlik ünsiyyətin bir vasitəsinə çevrilmişdir. Müasir təhsil sistemində

informasiya sahəsinin daha da, genişlənməsi (e-poçt, veb sahifəsi, bloq, Facebook, twitter, whatsapp, intagram və s.) ilə xarakterizə olunur.

Bu baxımdan təhsillə bağlı bir çox normativ-hüquqi aktlarda, eləcə də "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya haqqında" sənəddə bu məsələ xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır (1).

1993-cü ildən həyatımıza daxil olan internet-virtual qlobal informasiya məkanı, kiberməkan (cyberspace) ölkəmizdə də, çox sürətlə yayılmaqdadır. Virtual qlobal informasiya məkanı

olan kiberməkan (cyberspace) termini ilk dəfə keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərində (Uilyam Qibsonun "Neuromecer" romanında işlədilib) müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunsada, son dövrdə qarşıya çıxan prioritet istifadə sahələrindən biri şübhəsiz, onun ünsiyyəti təmin etmək xüsusiyyətidir (2). Bizi bu məkanla birbaşa bağlayan texnoloji avadanlıq kompüterdir. Kompüter demək olar ki, gerçək aləmlə virtual məkan arasında sehrli güzgü rolunu oynayır.

Xüsusilə son illərdə kompüter və internet xidmətlərinin ünsiyyət məqsədli istifadə imkanlarının artması ilə birlikdə onları ailələrin əsas texnoloji avadanlıqları sırasına daxil olmuşlar. Belə ki, artıq hər evdə internet əlaqəsi olan bir kompüterin olması, haradasa adi bir hal almışdır.

İnternet telekommunikasiya şəbəkəsinin təhsildə çəkisinin artması bəzi problemləri də, özü ilə birlikdə gətirmişdir. İnternetin uşağın zehni və ruhi inkişafına mənfi istiqamətdə təsir edə biləcək cəhətlərini nəzərə alaraq, uşaq ailələrdə valideynlərin üzərinə bu məsələdə mühüm vəzifələr düşür. İnternet istifadəsinə nəzarəti ailədə bilavasitə, böyüklər etməlidir (3).

İnternetin sosial mühitə, aid üzvlərinə təsirinin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə dünya ölkələrində bir sıra tədqiqatlar aparılmış və aparılmaqdadır. Lakin Azərbaycanda İnternetin ailə ünsiyyətinə necə təsir göstərməsi ilə bağlı tək-tək məqalələri çıxmaq şərtilə, bu sahədə heç bir tədqiqat işinə rast gəlinməmişdir. Ona görə də, bu məsələ ilə bağlı əsasən xaricdən toplanmış işlərdən, bir sıra materiallardan istifadə edilmişdir.

Məsələn, 2004-cü ildə Pakistanda aparılan tədqiqatların birində cəmiyyətin hər təbəqəsindən, ailənin hər yaşda olan üzvündən internetdən istifadə edilməsi ilə bağlı anket sorğusu keçirilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi Pakistanda internetin cəmiyyətə, ailənin üzvlərinə birbaşa təsir göstərdiyini, tənhalıq və depressiyanı artırdığını, ictimai bağların azalmasını və ailə ünsiyyətinin zəiflətdiyini ortaya çıxarmışdır.

2007-ci ildə Koreyada 4, 5 və 6-cı siniflərdə oxuyan, 222 şagirdi əhatə edən digər bir tədqiqatda uşaqların internet istifadəsinin ailə ilə keçirilən vaxt və ailədaxili ünsiyyət əlaqəsi araşdırılmışdır.

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələrə əsasən, uşaqların ümumi internet istifadə müddətlərinin

ailə ilə keçirilən vaxtı və ailədaxili ünsiyyəti azaltdığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin, tədqiqatda ailədə uşaqların internetdən faydalı veb saytlarından pedaqoji məqsədlə istifadələri, internet istifadəsində uşaqlara nəzarət edilməsi zərurətini də, meydana çıxartmışdır. Ancaq, valideynlərin uşaqların internet istifadəsinə dair qoyduğu vaxt məhdudiyyətlərinin uşaqların internet istifadə vərdişlərini dəyişdirmədiyini də, ortaya çıxarmışdır (4, 5).

İnternet texnologiyasının həyatımıza daxil olması ilə məktəbyaşlı uşaqların onlardan istifadə etmə şəkli intensiv hal almışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu texnologiyalardan məktəblilər də, ən azı böyüklər qədər istifadə edirlər. Məsələn, Honq Konqda Ho və Linin (2001) apardıqları bir tədqiqatda 12-14 yaş arası uşaqların gündə orta hesabla 137 dəqiqələrini kompüter istifadəsinə həsr edərək, vaxt keçirdikləri müəyyən olunmuşdur (5). Amerika Birləşmiş Ştatlarında ailələrdə uşaqların kompüter və internet istifadəsinə dair aparılan digər bir araşdırmanın nəticəsi isə, 12-17 yaş arası uşaqların evdə orta hesabla 97 dəqiqə kompüterdən istifadə etdiklərini göstərir. Bu tədqiqatda həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, valideynlər uşaqlarının təhsil imkanlarını inkişaf etdirmək və onları "bilik əsrinə" hazırlamaq üçün kompüter və internet istifadəsinə dəstəkləyirlər.

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, internet texnologiyalarının müsbət cəhətlərindən bəzilərinə aşağıdakılar şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Ünsiyyətin vizual və audio internet əsaslı texnologiyalarla həyata keçirilməsi; Dünyanın istənilən nöqtəsi ilə bağlantı yaradılması. Səsli, görüntülü, istənilən vaxt və məkanda ən sürətli ünsiyyətin təmin edilməsi, oradakılar ilə canlı görüşmək və əməkdaşlıqların təmin edilməsi;

- Məlumat çatma və onun sürətlə əldə edilməsinin təmin olunması; Aktual xəbər və məlumat, bilgilərə çox qısa müddətdə yiyələnmək, eyni zamanda məlumat almaq və məlumat paylaşmaq imkanının təmin olunması;

- Araşdırma aparmaq və tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;

- Uşaqların qazanmaq və itirmə duyğusunu təcrübə yolu ilə toplamalarına imkan yaratması;

- Fiziki imkansızlığa görə, tez-tez xəbərləşmə ehtiyacı olan ailə üzvlərinin, bir-biri ilə asan ünsiyyət qurmalarına imkan yaratması;

- Sürətli bağlantı və iqtisadi əlverişliliyi. Digər informasiya vasitələrinə nisbətən, iqtisadi cəhətdən daha əlverişli olması;

- Gedə bilmədiyimiz və görmədiyimiz yerlər haqqında məlumat almağın təmin edilməsi;

- Musiqi, video və s. bu kimi materiallar sayəsində, əyləncəli vaxt keçirmənin təmin olunması;

- Yeni dostlar qazanmanın təmin olunması və s.

Ailələr virtual aləmin uşaqlar üzərindəki təsiri ilə bağlı narahatlıqlarına və uşaqların kompüterdə oyun oynamaq, internetdən mahnı dinləmək, yaxud rəsmə və filmə baxmaq kimi, tədbirlərə dair mənfi düşüncələrə sahib olmalarına rəğmən, onların kompüterdə həyata keçirdikləri tədbirlərlə, boş vaxt keçirmələrini televiziya izləyərək boş vaxt keçirmələrinə nisbətən üstünlük verirlər. Artıq ailələrdə uşaqların kompüterlərinin olmaması bir çatışmazlıq kimi görünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da, internet asılılığı son zamanlarda kütləvi xarakter alaraq, ailədaxili ünsiyyətdə belə, geniş miqyasda istifadə edilir. Kompüter və internet texnologiyalarının ailə üzvləri arasındakı ünsiyyətə təsirini düşündükdə, istər-istəməz onların müsbət cəhətləri və əhəmiyyəti nəzərə alındığı kimi, mənfi cəhətləri də, diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Virtual aləmdə: internet dünyası, televizor və hətta cib telefonları nə qədər faydalı olsalar da, bir o qədər də zərərli cəhətləri vardır. Belə ki, bu yeni ünsiyyət vasitələri bir tərəfdən hər bir insan üçün vacib məlumatlarla zəngindir, digər tərəfdən insanların, xüsusilə uşaqların və yeniyetmələrin daxili aləminə, davranışına, psixologiyasına sarsıdıcı təsir göstərir.

Kompüter və internet texnologiyalarından istifadəsinin mənfi cəhətlərini aşağıdakılar şəklində qruplaşdırmaq olar:

- *Asılılıq.* Uzun müddət virtual aləmdən kompüter, internet, televizor və hətta cib telefonlarından geniş istifadə nəticəsində asılılığının yaranması. Əslində indiki dövrdə texnoloji alətlərdən istifadə özü ilə birlikdə yeni xəstəlik: kompüter, internet asılılığı, başqa sözlə desək,

virtual asılılıq meydana gətirmişdir. 12-18 yaş arası uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması baxımdan həlledici bir dövrdür. Axtarış dövründə olan, xüsusilə də, müxtəlif problemlərdən dolayı içinə qapanan uşaqlarda bu mərhələdə internet asılılığının yaranması riski olduqca yüksəkdir. Virtual asılılıq əslində davranış münasibətlərinin ahənginə mənfi təsir göstərir. Həm uşaqların, həm valideynlərin sosial həyatdan uzaqlaşmasına səbəb olur. İnternet asılılığının olması bir çox cəhətdən uşaqların ictimai həyatlarına mənfi təsir etməsi və sosiallaşmadan uzaq bir gəncliyin yetişməsi deməkdir. İnternet-virtual aləm uşaqlarda sosial ünsiyyətsizliyin və tənhalığın yaranmasına gətirib, çıxarır. Bunun səbəbi internetdən həddindən artıq istifadənin, fərdlərin digər insanlarla görüşüb danışdıqlarına mane olmasıdır. Bir çox kompüter fəaliyyəti fərdi olmaqla yanaşı, uşaqları həmyaşıdları ilə dost olmaq əvəzinə, ictimai inkişafa mane olan "Elektron yoldaşlığına" yönəldir (6, 7, 8).

Sağlamlıq problemləri. İnternet istifadəsində uzun müddət uyğunsuz duruş mövqeyi bir sıra fiziki qüsurlara yol açılması ilə nəticələnir. Kompüter istifadəsi ilə müşayiət olunan əsas *fizioloji problemlər*: görmə pozğunluqları, yuxu pozğunluqları, radiasiya riski, çəki (kəkəlmə və ya arıqlama), əzələ-skelet sistemi, stresslə bağlı problemlər olaraq göstərilir. Kompüterin insan orqanizminə təsirinə dair tədqiqatların böyük bir hissəsi əlverişli olmayan kompüter iş şəraitlərinin əzələ-skelet sistemli xəstəliklərinin yaranmasına yol açan bir amil olduğunu ortaya qoymuşdur. Kompüter iş mühitinin insan orqanizminə təsiri ilə bağlı Kanada və Avstraliyada 1404 orta ümumi təhsil məktəbinin şagirdləri ilə həyata keçirilən araşdırmada müəyyən edilmişdir ki, masaüstü kompüterlərin istifadəsi ilə bağlı məktəblərdəki iş mühitləri şagirdlərin istifadəsinə uyğun deyil. Tədqiqatda kompüter iş şəraitlərinə dair sağlamlıq risklərinin uşaqlara böyüklərdən daha çox təsir etdiyi göstərilmişdir.

Bunun əsas səbəbinin kompüter və ətraf məkanların daha çox böyüklər üçün nəzərdə tutulmasının güman edilməsidir. Xüsusən, ekran və klaviatura qələm-kağız kimi vasitələrdən bir az fərqli olaraq, göz yorğunluğu, gözdə ağrı, ya da acıma, quru, çiyin tutulması, kürək ağrısı kimi bir çox optik və fiziki narahatlıqlara səbəb olur.

Həmçinin müşahidələr göstərir ki, kompüterdə çalışarkən, bədəndə gərginliklər və tutulmalar olur. Bir çox halda monitor və klaviaturalar adətən çox yüksəkdə yerləşdirildiyi üçün uşaqlar monitoru izləyərkən boyunlarının çox gərginləşməsinə, bilək və ayaqlarının da yenə səhv bucağa dayanması üzündən əzələ və vətərlərdə dartinmalar ortaya çıxır. Eyni problem kompüter iş mühitinin məktəbdəki ilə oxşar şəkildə olmasına görə evlərdə də baş verir (9, 10).

- Sosiallaşmadan uzaq bir gəncliyin yetişməsi. Uşaqların yaşlıları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin onların ictimai inkişaflarına, şəxsi davranışlarına və sosial qabiliyyətlərinə böyük təsiri vardır. Uşağın ətraf mühiti ilə bilavasitə qarşılıqlı təsir şəraitində olması, onun ictimai həyatı öyrənmə prosesini göstəricisidir. Fərddə ictimai uyğunluğun ölçüsü onların ətrafındakı insanlarla münasibətləri, kollektiv işində iştirak etməsi, konstruktiv olması, məsuliyyət daşması və birlikdə yaşamanın gətirdiyi qaydalara tabe ola bilməsidir.

- *Psixoloji-sosioloji problemlər*. Xüsusi məqsədlə keçirilən araşdırmalar informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı olaraq uşaqların böyüklərə nisbətən daha çox psixososioloji problemlərlə qarşı-qarşıya qaldıqlarını göstərir. Bu problemlərdən başlıcası internet asılılığı, şəxsi inkişaf problemləri, əxlaqi inkişaf problemləri və sairədir. Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsinə görə 12-18 yaş arası uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdığı dövrüdür. Çox mühüm dəyişikliklər yaşadığı bu dövrdə uşaq ailəsindən çox, virtual aləmdən təsirlənir. Sağlam bir şəkildə formalaşması üçün gəncin ətrafında nümunəvi model olacaq ailə üzvlərinin olması böyük əhəmiyyət daşıyır. Ana və atalar uşaqlarına dostluq, hörmət və sevgi təməlinə əsaslanan əlaqələr qurmalıdırlar. Əgər uşaq bu dövrdə şəxsiyyət kimi yetişərsə, özünə güvənən, özündən əmin bir insan olaraq həyatını davam etdirə bilər və cəmiyyətə yaralı bir vətəndaş olar. Əks halda, yeniyetmə hələ şəxsiyyət kimi, formalaşmamış uşaq kimi davranan böyüklərdən biri olaraq, qarşımıza çıxacaq (9, 10, 11).

- Milli və mənəvi hisslərin kütləşməsi.

- Kitab oxuma vərdişinin aradan qalxması.

Mütaliənin heçə endirilməsi.

- Bədii və idman fəaliyyətlərinin azalması.

- Zorakılıq və təcavüzkarlığın artması.

- Eyni fiziki mühitdə olan ailə üzvləri arasında ünsiyyətin, bir-biri ilə keçirdikləri birgə vaxtın azalması.

- *İnternet oyunları*. Müşahidələr göstərir ki, virtual məkandan ən çox əyləncə məqsədilə istifadə edilir. Əylənlərin də, böyük əksəriyyəti yeniyetmə və gənclərdir. Onlar kiberməkanda əsasən kompüter oyunlarına, internetdə çat, forum, virtual tanışlıqlara rəğbət bəsləyirlər. Bu əyləncələrin içində virtual oyunlar üstünlük təşkil edir. Kompüter oyunları azyaşlıları virtual məkana cəlb edən əsas faktorlardan biridir. Uşaqların virtual oyunlara aludə olmasına təsir edən əsas amillərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Uşaqların sərgüzəşt və macəra axtarmaq həvəsi. Məlumdur ki, uşaqlar öyrənməkdən daha çox əylənməyi sevirlər. Belə imkanı da, onlara məhz kompüter oyunları bəxş edir;

2. Uşaqların nəzarətsiz qalması. Böyüklərin başı öz problemlərinə o qədər qarışır ki, onlar uşaqlara vaxt ayıra bilmir, övladlarının məktəbdəki müvəffəqiyyətləri, keçirdikləri hissləri və təəssüratları ilə maraqlanmır, uşaqların hansı aləmdə yaşadıklarını və nə istədiklərini bilmirlər;

3. Valideynlər arasında daima baş verən konfliktlər. Bu situasiyada ailədə hökm sürən emosional-psixoloji gərginlikdən yaxa qurtarmaq üçün uşaq kiberməkanda olmağa üstünlük verir.

4. Uşağa ətrafdakıların, sinif yoldaşlarının və ya həmyaşıdlarının fiziki və psixoloji zorakılıq göstərməsi kimi halların mövcudluğu. Müşahidə olunur ki, belə hallarda uşaq gününü virtual oyunlar oynamaqla keçirir. Şiddəti ehtiva edən, ya da asılılıq yaradan oyunlar ilə zorakılığa meyl və ya uzun müddətli oyun oynamaq vərdişlərinin formalaşması nəzərə çarpır.

- *Zərərverici insanlarla tanışlıq*. Virtual məkanda insanlarla tanış olarkən diqqətli olmayan adamlar bu əlaqədən çox zərər görürlər. Məsələn, şəxsi məlumatlarını qarşı tərəfə verib, zərər görməsi.

Bundan başqa internetdə yeni tanışlıq nəticəsində qaçırılma, ya da təcavüzə məruz qalma uşaqların başına gələ biləcək ən ciddi təhlükələrdən biridir. Bu baxımdan ailələrin uşağın internet vasitəsilə qurduğu əlaqələri ardıcıl olaraq izləmələri, uşağı narazı salmadan e-poçtlarını və üzv olduğu qrupları izləməli, lazım olduqda seç-

mə proqramlardan istifadə etməklə bu cür təhlükələrin qarşısını ala bilər.

- Tanışlıq zamanı məxfiliyin itirilməsi. Bilərəkdən, ya da bilmədən böyük, gənclər və uşaqlar internetdə özlərini, həm də ailələrini təhlükəyə atacaq məxfi məlumatları yaymaları.

- *Zərərli məzmun. Uyğun olmayan zərərli materiallar.* İnternetdə axtarış aparılarkən dəyərli, aktual və doğru məlumatlarla yanaşı, lazımsız, zərərli və ya yanlış biliklər də əldə etmək olar. Bu barədə internetdə necə axtarış ediləcəyini bilmək vacib məsələdir.

Virtual-kiber aləmdə uşaqlar üçün uyğun olmayan bir çox sayt və ya məlumatlar var. "Uyğunluq" nisbi bir anlayış olub ailə, ya da cəmiyyətə görə dəyişsə də, seks, şiddət və terror saytları, silah və narkotik maddə istifadəsini təşviq edən bəzi materiallar həm cəmiyyət, həm də ailə tərəfindən uyğunsuzluq kimi səciyyələndirilir.

İnternetdə əhəmiyyətli məzmunla yanaşı, böyük nisbətdə pornoqrafik məzmun da, vardır. Bu məzmunu uşaqlar asanlıqla çatdığı üçün bunun onlara zərərli təsiri olub, istəmədən zərblərə məruz qalmaları ehtimalı böyükdür. Uşaqlar üçün uyğun, təsirli və faydalı materiallar tapmasına əlverişli imkan yaradılmalıdır. Bir çox istənilməyən, neqativ informasiyanın internet vasitəsi ilə asanlıqla əldə edilməsi imkanları geniş olduğu üçün bu sahə daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu baxımdan uşaqların ziyanlı materialları görməməsi üçün ciddi qaydaların tətbiqinə ehtiyac vardır (3, 6, 7, 8, 11, 12, 13). Virtual aləmin uşaqların zehni inkişafına ictimai dəyərlər baxımından vurduğu zərərli cəhətlərin aradan qaldırmağın yollarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Uşaqlara ad, ünvan, telefon nömrəsi, kredit kartın nömrəsi və şifrə kimi məlumatların heç vaxt verilməməsi. Əks halda dolandırıcı şəxslər bu məlumatlardan valideynlərindən icazəsiz hər hansı bir formada istifadə edə bilər;

2. Uşaqların hər hansı bir proqramı valideynlərinin, ya da etibarlı bir böyüyün icazəsi olmadan öz kompüterlərinə qoyması;

3. Uşaqların internetdə yeni tanış olduqları insanlarla valideynləri yanlarında olmadığı halda, görüşməməsi;

4. Uşaqların yeni tanış olduqları insanların yaşlarını deyil, pis niyyətli böyük olma bilmə

ehtimalı üzündən valideynlərinin icazəsi olmadan hər hansı bir məkana, evə söhbət üçün getməsi;

5. Yeni bir dəyişiklik mühitinə daxil olarkən uşaqların diqqətli olması;

6. İcazəsi olmadan valideyninin e-poçtundan internetdə uzun müddət istifadə edilməməsi;

7. Özlərini narahat edən danışıqlara, ya da E-postalara cavab verilməməsi kimi məsələlərdə uşaqların valideynlə razılaşdırılmasının onlara izah edilməsi.

Göründüyü kimi, internetdə ailələri və uşaqları gözləyən bir çox təhlükə mövcuddur. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrindən, o cümlədən internetdən faydalanmaq üçün vaxt nəzarəti və sağlam istifadə xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Hazırda ailələrin və müəllimlərin uşaqlarda kiberməkan şüurunun inkişafını təmin etmələri üçün bəzi təhlükələri göz önünə gətirmələri vacibdir.

Təəssüf ki, Azərbaycanda bu istiqamətə hələ lazımı diqqət yetirilmir və zəruri maarifləndirmə işləri aparılmır. Məktəblilərin günün yarıdan çoxunun kompüterin qarşısında keçirməsi, internetdən, telefondan həddən artıq istifadəsi valideynlə, eləcə də müəllimlə ünsiyyətini heçə endirir. Bundan başqa, virtual aləmdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əxlaqi dəyərlərə zidd, neqativ istiqamətdə təsir edəcək məlumatların da, yer alması halı özlüyündə bir sıra problemin həll edilməsini, o cümlədən valideynlərdə cavabdehlik hissinin olmasını tələb edir. Şagirdlərin böyük bir qisminin günün əksər hissəsini virtual məkanda keçirməsi və valideynin çox vaxt uşağın gündəlik dərslərini, tapşırıqlarını vaxtı-vaxtında yerinə yetirməsinə, dərslə davamiyyətinə nəzarət edə bilməməsi kimi hallar öz-özlüyündə bu istiqamətdə problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Əks hallarda gözə görünməyən bu kimi amillər gələcəkdə böyük fəsadların törənməsinə, valideynlərin öz övladları üzərində nəzarəti itirmələrinə səbəb ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də virtual aləm getdikcə insanlar arasında ünsiyyətin azalmasına, o cümlədən valideynlərlə uşaqların bir-birindən aralı düşməsinə gətirib çıxarmaqdadır.

Hazırda təhsil sistemində valideynlərin məktəbə cəlb edilməsi, onlar arasında sağlam əlaqəni təmin edilməsi istiqamətdə sistemli və

ardıcıl işlərin aparılması zəruridir. Uşağın həyata hazırlanmasında birinci dərəcəli rol oynayan məktəblə valideyn arasında əməkdaşlıqda olan boşluğun aradan qaldırılması bu işə öz müsbət töhfəsini verə bilər. Hazırda məktəbin valideynlərlə əlaqəsini təmin etmək məqsədilə yeni yaradılmış Məktəb icması adlı qurum öz fəaliyyətində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirməlidir. Uşaqları istənilən təhlükədən, o cümlədən virtual asılılıqdan qorumaq üçün ailədə münasibət düzlük, səmimiyyət və günahları boynuna almaq prinsipi əsasında qurulmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, uşaq həmişə və istənilən şəraitdə sizə inansın və arxalansın.

Övladlarına kompüter almaqla valideynlər öz borclarını yerinə yeridənlərini düşünməməlidirlər. Əsas məsələ uşağın diqqətini bu avadanlıqdan düzgün istifadə etməyə istiqamətləndirməkdir. Uşaqları fəal oyunlara və hərəkət etməyə, imkan olsa dərindən kənar idman məktəblərinə cəlb etməklə, onların virtual aləmlə bağlılığını xeyli azaltmaq olar. Bu həm də, azyaşlıların orqanizmlərinin normal inkişaf etməsi və sağlamlığı üçün çox vacibdir. Ümumiyyətlə, demək olmaz ki, virtual aləmdəki oyunlar uşaqlar üçün tam ziyanlıdır, əksinə qaydasında oynadıqda bu oyunlar yeniyetmələrin xeyrinə də ola bilər. Məntiqi, düşünməyi məcbur edən, strateji, rollu və s. təfəkküryönlü oyunlar var ki, onlar oyunçudan güclü məntiq, intellekt, mübarizlik, çeviklik, ani reaksiya tələb edir. Valideynlər belə oyunları oynamaq üçün gündə 45 dəqiqəyə qədər tərəddüd etmədən övladlarına icazə verə bilərlər. Yaxşı olar ki, belə icazə uşağa yaxşı oxuması və özünü yaxşı aparması münasibətilə verilsin.

Zənnimcə, bu müsbət nəticə verir. Bundan əlavə, uşağın kompüterin, internetin müsbət cəhətlərindən istifadə etməsini də, müxtəlif metodlarla stimullaşdırmaq olar. Belə olduqda uşaqları kiberməkana tək virtual oyunlar deyil, kompüterin və internetin pozitiv imkanları da, cəlb edir. Uşaqlarda proqramlaşdırma, veb-dizayn, qrafika və s. kimi kompüter peşələri ilə məşğul olmaq həvəsi yarana bilər ki, bu da övladlarımızın gələcəkdə özlərini maraqlı və yüksək maaşlı işlə təmin edilməsinə zəmin yaradar.

Uşaq bir tərəfdən öz evində, valideynlərinin gözü qarşısında, nəzarəti altındadır, digər tərəfdən isə internetdə, televiziya, cib telefo-

nunda tapdığı "dostlarla" əlaqədədir. Bu virtual əlaqə onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında müəyyən rol oynayır, hətta bəzən mövcud reallıqlardan təcrid edir. İnternetdə müasir əxlaq və həyat normalarını inkar edən saytlar, cib telefonlarındakı mesajlaşmalar, tanışlıqlar və tele-məkandakı formaca bəsit, mənəviyyət baxımından zərərli mövzular, bəzən bizdən xəbərsiz uşağınızı əlinizdən "alır", onu ailə dəyərlərindən uzaqlaşdırır, qapalı və heç kimə məlum olmayan virtual dünyaya aparır. Hərdən oxumaq, inkişaf etmək, gələcəyi düşünmək əvəzinə yeniyetmələr, ətrafındakı bütün reallıqları ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz sayırlar. Onların həyatı cib telefonu, internet və bəsit verilişlərə bağlıdır. Bu amil özünü hiss etdirmədən, tədricən uşağınızı itirməyə gətirib çıxarır. Övladımız gözünüzün qarşısında olsa da, artıq bizim valideyn kimi onun tərbiyəsinə müdaxilə etmək, ona istiqamət vermək imkanlarınıza virtual aləm məxfi "qadağa qoyur". Diqqətsiz ailə uşağın tərbiyəsində valideyn funksiyalarını elə ilk günlərdən itirə bilər.

Uşaqları internetin mənfi təsirindən qorumaq üçün onlarla daha çox ünsiyyətdə olmaq vacibdir. Bunun əksinə olaraq isə çox hallarda valideynlərin özləri uşaqlarını kompüterin qarşısında oturdub, işlərini görür və ya istirahət edirlər. Uşağın kompüterdən istifadəsini isə nəzarətsiz qoymaq olmaz. Yaxından maraqlanmaq lazımdır ki, uşaq internetdə hansı saytlara girir, oyunlarla və ya maarifləndirici materiallarla nə dərəcədə maraqlanır? Ən əsası uşağa bütün günü kompüterin qarşısında keçirməyə şərait yaranmaması lazımdır. Hər gün onun üçün müəyyən vaxt ayrılmalıdır.

Uşaqların internetdə məşğulluğu daima nəzarətdə olmalıdır. Əslində indiki dövrdə problem müasir texnologiyanın yararlı və yararlısız olması deyil, insanların bu alətlərdən necə istifadə etsələr daha faydalı ola biləcəyi problemdir. Problemlə bağlı təhlükələrdən xəbərsiz olan, valideynləri tərəfindən maarifləndirilməyən uşaq və yeniyetmələr aldadılma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Valideynlər uşaqlarına imkan yaratmalı, lakin nəzarəti də, unutmamalıdır. Əgər qadağa olarsa bu hal uşağın sosial həyatına təsirsiz ötüşə bilməz. Məsələn, şagird müəllimin verdiyi hər hansı bir tapşırıq, yaxud təqdimatı hazırlamaq üçün internetdən

araşdırma aparması lazım ola bilər. Bu zaman digər yoldaşlarının heç bir məhdudiyyətsiz bunu edə bildiyi halda, həmin uşağın valideyni ona məhdudiyyət qoyduğu üçün bunu edə bilməməsi onda özünü qiymətləndirməni aşağı salar və sanki özünü geridə qalmış hiss edir. O, çarəni internet kafedə tapar ki, bu da təbii olaraq ev mühitində internetə girməsindən daha təhlükəli xarakter daşıyır. İnterneti müəyyən yaşa qədər də, qadağan etmək həll yolu deyil. Uşağın lazımı dövrdə və müəyyən miqdarda internetdən istifadəsi mümkündür. “Əsrimiz texnologiya əsridir” deyib özümüz, ailəmiz, uşaqlarımız ən son texnologiyalardan istifadə edərkən, onların nə kimi faydaları olduğunu öyrəndiyimiz kimi, nə kimi zərərləri olduğunu da araşdırmalıyıq. Çünki ətrafımıza baxsaq, bir çox insanların bundan xəbərsiz olduğunu asanlıqla görə bilərik. Üstəlik, texnologiyanın fiziki zərərlərini bilməyən, bunların qarşısını almağa cəhd göstərməyən insanlardan isə, onların mənəvi zərərləri barədə soruşmaq əbəsdir (4, 7, 14.).

Halbuki elə ilk baxışdan çox ciddi nəzarət tələb edən bu məsələdə müəyyən boşluqların olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. Belə ki, bir çox ailələr “uşağım dizimin dibində olsun” deyəndə, həmçinin evdə darıxmasınlar deyə, televizor və kompüter arxasında oturdanda sonunu nəzərə almırlar. Təbii ki, onlar kompüterdə və televizorda göstərilənlərin gənclərin, xüsusilə də uşaqların təmiz beyinlərinə olduğu kimi yazıldığını və sonralar bu “yazı”ların onları istiqamətləndirdiyini də, bilmək istəməzlər.

Müasir ailələrin texnologiya ilə bağlı problemlərini üzə çıxarmaq və bu problemlərin həlli yollarını axtarmaq artıq günün tələbinə çevrilmişdir. Ona görə də, elə indidən bu problemlər barədə ciddi müzakirələr aparmağa, hətta yaxın və uzaq gələcək üçün xüsusi proqramların hazırlanmasına ciddi ehtiyac yaranmışdır.

Uşaqların virtual məkandan-internetdən sağlam istifadəsi üçün deyilənləri aşağıdakılar şəklində ümumiləşdirmək olar:

1. Uşaqların evdən internetdən, virtual məkandan istifadə etmələri valideynin nəzarəti altında olmalıdır.

2. Evdə kompüterin bütün ailə üzvlərinin birgə istifadə sahələrində olması təmin edilməlidir.

3. İnternet və kompüterdən istifadə etmə vaxtına məhdudiyyət qoyulmalıdır.

4. Uşaq və valideyn arasında internetdən istifadəyə dair ümumi razılaşma əldə olunmalı, istifadə qaydaları müəyyən edilərək həyata keçirilməlidir.

5. Uşaqların internet vasitəsi ilə tanış olduğu və görüşdüyü şəxslərə nəzarət edilməlidir. Nəzarət üçün xüsusi proqramlardan istifadə olunmalıdır. Bu cür proqramların istifadəsinin təşviq edilməsi üçün müəllim və valideynlərin birgə əməkdaşlığı ilə seminarların təşkil olunması zəruridir.

6. Əlaqədar qurumların nəzdində internet qaydaları, internetdə təhlükəsizlik və etika ilə bağlı məlumat, yardım və dəstəyin təmin edildiyi veb portalları hazırlanmalı, bu istiqamətdə mövcud olan veb saytlarının müxtəlif media kanalları vasitəsilə reklam edilərək, istifadəsinin kütləviləşdirilməsinin təmin edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Problemə aktuallığı. Uşaqların təlim-tədris prosesində virtual məkandan, kompüter və internet texnologiyalarından-virtual vasitələrdən sağlam istifadə bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Günümüzdə bu istiqamətdə təlim strategiyalarının yaradılması aktualıq kəsb edir.

Problemə elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada təhsilçilərdə idrak fəallığının təmin edilməsində virtual vasitələrin əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlərə toxunulur, onun əsas məsələləri, səmərəli qurulmasının imkanları və yolları, həmçinin şərtləri diqqət mərkəzinə gətirilir, didaktik material kimi istifadə etmək haqda fikirlər irəli sürülür, tətbiqi ilə əlaqədar faydalı tövsiyələr verilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti: Məqalədə virtual vasitələrdən istifadənin vacibliyi əsaslandırılır, təlim-tədris prosesində istifadə olunmasının düzgün qurulması ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradılır. Uşaqları internetin mənfi təsirindən qorumaq üçün virtual məkandan istifadə edilərkən onun faydaları ilə yanaşı, bir çox mənfi cəhətlərinin də pedaqoji fəaliyyət prosesində diqqətə çatdırılması xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqalə təhsilçilərə virtual vasitələr: kompüter və internet texnologiyaları ilə işləmək vərdislərinin qazandırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəllimlərə, valideynlərə, təhsil müəxəssislərinə, bakalavrlar, magistrələr, eləcə də problemlə maraqlanan hər kəsə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya haqqında”. <http://president.az/articles/11312>.
2. Haqverdiyev V. Uşaqları virtual məkana cəlb edən nədir?. “Modern az.” qəz., 2010, 19 mart
3. An investigation of primary school teachers education on computer related ergonomics. Ergonomics in the digital age.Proceedings of the XV th Triennial Congress of the International Ergonomics Association, Seoul, Korea 36(8), (2007).
4. 29.Erwina B.A.,Turka C.L., Heimberga R.G., Frescoa D.M., Hantulab D.A. (2004). The Internet: home to a severe population of individuals with social anxiety disorder?.
5. Ho S., Lee T. (2001). Computer usage and its relationship with adolescent lifestyle in Hong Kong. Journal of Adolescent Health, 29(4.)
6. Yalçın. N. (2006, Şubat). İnterneti Doğru Kullanıyormuyuz? İnternet Bağımlısı mıyız? Çocuklarımız ve Gençlerimiz Risk altındamı? IV. Bilgi Teknolojileri Kongresi, Akademik Bilişim Bildiriler Kitabı.
7. Şendağ S., Odabaşı H.F. (2006). İnternet ve Çocuk:Etik Bunun Neresinde? Uluslararası Eğitim Teknolojileri Konferansı.
8. Harris C., Straker L. (2000), Survey of physical ergonomics issues associated with school children's USE International Journal of Industrial Ergonomics.
9. Kraut R., Scherlis W., Mukhopadhyay T., Manning J., Kiesler S. (1996). The Home Net field trial of residential Internet services. Communications of the ACM.
- 10.Haugland S.W, Wright J.L (1997). Young children and technology: A world of discovery. Boston.
- 11.Tutkun Ö., Köksal A.(2000). Okul-Aile İşbirliğinde Yeni Yaklaşımlar. Eğitim Araştırmaları Dergisi.
- 12.Родительской Конференции. docx, дата проведения. Online [http socobraz.ru.index.php/сообщество родителей](http://socobraz.ru/index.php/сообщество_родителей).
- 13.Kass R.A., Tinsley H. E. (1979). Factor analysis. Journal of Leisure Research.
- 14.Harris Andrews J., Anstoy L.,V. (2002). Some Observations on School-Community-Family Relations in Selected Schools in Newfoundland.

E-mail: nermine_m@mail.ru

Rəyçi: *ped.ü.elm.dok. İ.H. Cəbrayilov*

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2018

UOT 373.3/5.

Mirhəsən Eminov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏXSİYYƏTYÖNLÜ TƏHSİLLƏ BAĞLI ELEKTRON DƏRSLİKLƏRİN, TƏDRİS RESURSLARININ, PLANŞETLƏRİN YARADILMASI VƏZİYYƏTİ

Миргасан Эминов
доктор философии по педагогике, доцент
Нахичеванский Государственный Университет

СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ, ТРЕНИНГОВЫХ РЕСУРСОВ, ТАБЛЕТОВ СВЯЗАННЫХ С ЛИЧНОСТНО - ОРИЕНТИРОВАННЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Mirhasan Eminov
PhD in Pedagogy, Assistant Professor
State University of Nakhichevan

ESTABLISHMENT OF ELECTRONIC MANUALS, TRAINING RESOURCES, TABLETS CONNECTED WITH PERSON - ORIENTED EDUCATION

Xülasə: Məqalə elektron dərslik, dərs vəsaitindən və planşetlərlə əlaqədar orta məktəbdə təhsil alan şagirdlərə proqram əsasında İnformasiya Kommunikasiya və Texnologiya sisteminin yaradılması və onun tətbiqi məsələlərini əhatə edir.

Açar sözlər: *insan kapitalı, milli-mənəvi dəyərlər, şəxsiyyətə yönülmüş təhsil, elektron təhsil, elektron testlər, video dərslər.*

Резюме: В статье рассматривается проблема создания электронных учебников, учебных ресурсов и планшетов, связанных с личностно-ориентированным образованием. «Программа по обучению школьников средних школ информационными и коммуникационными технологиями в Азербайджанской Республике (2005-2007 гг.)» начала процесс информатизации образования в нашей стране. В настоящее время широко используются ИКТ во всех школах нашей республики. Процесс информирования системы образования способствует учителям и учащимся использовать электронные ресурсы. Электронные учебники дают возможность каждому учащемуся изучать один и тот же предмет с помощью различных технологий.

Ключевые слова: *человеческий капитал, национально-нравственные ценности, личностно-ориентированное образование, электронное образование, электронные тесты, видеоуроки* .

Summary: The article deals with the creation of electronic textbooks and teaching resources, connected with person - oriented education. "Program on Providing Secondary Schools with Information and Communication Technologies in the Republic of Azerbaijan (2005-2007)" started the process of informatization of education in our country. At present, ICT is widely used in all schools of our republic. The informatization system of education makes it possible for educators and learners to use electronic resources. Electronic textbooks allow every student to learn the same topic with different technology

Key words: *human capital, national and spiritual values, person-oriented education, electronic education, electronic tests, video lessons.*

Təhsilin bütün mərhələlərində, o cümlədən ümumi təhsildə şəxsiyyətin maraq və ehtiyaclarını ödəyə bilən təhsil sisteminin yaradılması mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Artıq ənənəvi təhsil müasir dövrün tələbatını ödəmədiyindən 2006-cı ildə mütərəqqi dünya təcrübəsini özündə əks etdirən yeni bir sənəd – “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” qəbul olundu. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə “Ümumi təhsil sistemində dərslük siyasəti” qəbul edilmişdir. Bu sənəddə ilk dəfə dərslüyün sosial statusu müəyyənəndirilmiş və göstərilmişdir ki, “Dərslük konkret fənn üzrə tədris planı və proqramı əsasında nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşıqlı şəkildə izah olunduğu əsas vəsaitdir” (3, 165). Məlumdur ki, bütün zamanlarda dərslüklərin təlim prosesindəki rolu və əhəmiyyəti həm dövlətin, həm pedaqoq alimlərimizin və həm də geniş ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin onun şagirdə yönəlməsi, şəxsiyyətyönlü xarakter alması ötən əsrin sonlarından bir problem kimi meydana çıxışdır (1, 165).

Şəxsiyyətə yönəlmiş müasir dərslüklər özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə, o cümlədən təhsil standartlarına uyğunluğu, didaktik prinsiplərin gözlənilməsi, onun hər bir materialının seçilməsində şagirdlərin arzu və istəklərinin, maraq dairələrinin, eləcə də yaş və anlamaq səviyyəsinin, fiziki imkanlarının nəzərə alınması, istiqamətverici məzmunu, integrativ xarakterə malik olması ilə əvvəlki dərslüklərdən fərqlənir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından da geniş istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə təhsilin informasiyalaşdırılması prosesinə start verdi. Hazırda respublikamızın bütün məktəblərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) geniş istifadə olunur. “İnformatika” fənninin ibtidai siniflərdən tədrisi şagirdlərin müstəqil şəkildə informasiya toplamaq, onu analiz etmək, ötürmək və digər bacarıqlarının formalaşdırıl-

ması və vərdişə çevrilməsinə onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması və informasiya cəmiyyətinin rəqabətqabiliyyətli üzvü ola bilməsinə zəmin yaradır. 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən təsdiqlənmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2010-cu ili ölkəmizdə “Təhsildə İKT ili” elan etməsi pedaqoji prosesdə informasiya vasitələrinin tətbiqini bir daha sürətləndirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin informasiyalaşdırılması “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda nəzərdə tutulan əsas məqsədlərdən biridir. İnformasiya vasitələrinin təhsildə tətbiqi ilə əlaqədar bir sıra layihələr hazırlanmış və hazırda həyata keçirilməkdədir.

Ölkə Prezidentinin 19 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsinə dair Fəaliyyət planının icrası üzrə irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə “Elektron təhsil” Respublika müsabiqəsinin keçirilməsi barədə respublika Təhsil Nazirinin 14 iyul 2017-ci il tarixli 201 sayılı əmrinə əsasən nazirlik sentyabrın 6-da “Elektron təhsil” respublika müsabiqəsinə start vermişdir. Müsabiqənin əsas məqsədi elektron tədris resurslarının, internet texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqini genişləndirmək, tədris məqsədləri üçün internetdən istifadənin yeni üsullarını öyrənmək, müəllim və şagirdləri elektron resurslar yaratmağa təşviq etmək, tədris prosesində informasiya texnologiyalarından fəal istifadə edən müəllimləri həvəsləndirməkdən ibarətdir.

Respublikamızda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması prosesi, yəni İKT vasitələrinin tədris prosesinə tətbiqi müəllimləri yeni layihələr yaratmağa həvəsləndirməklə yanaşı, tədris prosesində elektron resurslardan fəal istifadə etməyə zəmin yaradır. Məsələn, təlim materiallarını özündə əks etdirən “İngilis dili”

fənni üzrə elektron dərslikdən faydalanmaqla şagirdlər pedaqoji prosesdə tədris olunan mövzu ilə əyani şəkildə tanış ola bilirlər. Şagirdlər mövzu ilə əlaqədar eyni zamanda digər fənlər üzrə elektron kitablardan da bəhrələnmə bilirlər. Elektron dərsliklər hər bir şagirdin eyni mövzunu fərqli qaydada öyrənməsini mümkün edir, yəni şəxsiyyətyönlü təhsilin həyata keçirilməsinə şərait yaratmış olur. Elektron dərsliyin üstünlüklərini daha geniş izah etmək üçün ümumtəhsil məktəbinin 7-ci sinif "İngilis dili" dərsliyinin 37-ci səhifəsində Lesson 2. "My Home is My Castle" adlı mətni nəzərdən keçirək. Bu mətnin 1-ci tapşırığında ölkəmizin xəritəsi verilmişdir. Şagirdlərdən xəritəyə baxıb respublikanın yerləşdiyi ərazi, paytaxt, xalq, dil, təbii sərvətlər, görməli yerlər, adət-ənənələr, şəhərlər, dəniz, çaylar, göllər, dağlar haqqında verilən cümlələri tamamlamaq tələb olunur. Ənənəvi dərslikdə şagirdlər həmin mətnə verilmiş çalışmalardan istifadə edərək cümlələri müəyyən qədər tamamlaya bilirlər. Pedaqoji prosesdə *e-resurs.edu.az* portalına daxil olaraq şagirdlər elektron dərsliklərdən istifadə edərək fərdi qaydada verilən cümlələri geniş, hərtərəfli, dolğun faktlarla tamamlaya bilmək imkanı qazanırlar. Məsələn, tapşırıqda birinci cümlə belədir: Ölkə - biz harada yaşayırıq... *e-resurs.edu.az* portalına daxil olan şagird cümləni tamamlamaq üçün uyğun sinfin coğrafiya dərsliyini açır və qeyd olunan cümləni tamamlamaq üçün faktlar toplayır. Digər cümlələri tamamlamaq üçün şagirdlər eyni qaydada fənn kitablarına müraciət (inteqrasiya) edə bilirlər. Beləliklə, elektron dərsliklər hər şagirdə təhsil prosesində fəal iştirak etmək, onların öyrənmə prosesini fərdiləşdirmək, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmış olur. Şagirdlərin vətənpərvərlik və vətənə məhəbbət hissi tərbiyəsinin ən vacib məqamlarından biri onların yaşadığı kənd, şəhər, ölkə haqqında geniş məlumatla malik olmaları və onu tanımalarıdır. Ümumtəhsil məktəblərində uşaqlara vətənpərvərlik duyğusunu aşılamaq üçün fənn seçimi edilməməlidir. Hər fənnin öz funksiyası, öz vəzifəsi var. Müəllim şagirdlərə vətənpərvərlik duyğusunu öyrətməyi bacarmalıdır. Müəllimin nəzarəti altında elektron dərs resurslarından səmərəli istifadə edərlərsə, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq olar. Elektron dərs

resurslarından daha asan istifadə etmək üçün dərsliklər bir mənbədə-təhsil portalında yerləşdirilmişdir. Təhsil portalı vasitəsilə hər bir istifadəçi elektron dərsliklər, video dərslər, müsabiqələr, elektron tapşırıqlar, elektron testlər, intellektual oyunlar və digər bu tipli təhsil resurslarına çıxış əldə edə bilər. Elektron dərsliklərin ənənəvi dərsliklərlə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- Şagirdlər dərsliklərdən müxtəlif istifadə formatları – *onlayn* və ya *oflayn* rejimdə istifadə edə bilirlər;

- Kompüter, planşet, mobil telefon vasitəsilə elektron dərsliklərdən istifadə etmək mümkündür;

- Elektron dərsliklərin qrafika, animasiya, interaktiv fəaliyyət və digər multimedia xüsusiyyətləri vardır;

- Böyük həcmli məlumatların saxlanması və istənilən vaxt istifadə edilməsi mümkündür;

- Mətnlər üzərində qeydlərin aparılması mümkündür;

- Rahat istifadə - axtarış sistemi mövcuddur və çox asandır;

- Mobillik-hər yerdə və hər zaman istənilən fənn dərsliyini araşdırmaq mümkündür, yəni integrativ imkanları genişdir.

Hazırda şagirdlər, müəllimlər və valideynlər *e-resurs.edu.az* portalında "elektron kitablar" (*e-derslik.edu.az*), "elektron testlər" (*e-test.edu.az*), "video dərslər" (*video.edu.az*), "elektron tapşırıqlar", "xarici elektron resurslar", "intellektual oyunlar" bölmələrinə daxil olub artıq istifadəyə verilmiş elektron resurslardan yararlana bilirlər. Bu bölmələrdəki resurslar artıq aktivdir və hazırda onların daha da təkmilləşdirilməsi prosesi gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil portalında (*portal.edu.az*) biologiya, fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, coğrafiya və digər fənləri əhatə edən 200 elektron dərs resursu, video portalda isə (*video.edu.az*) müxtəlif fənləri və mövzuları əhatə edən 120 video dərs artıq hazırlanıb və yerləşdirilib.

Təhsil Nazirliyinin mediada yayımlanmış informasiyasına görə, yaxın gələcəkdə təhsil portalda "*e-telim*" (*e-telim.edu.az*) və "*e-sinif*" (*e-sinif.edu.az*) bölmələri aktiv olacaq. Hər iki elektron resurs test mərhələsindədir və növbəti dərs ilində ictimaiyyətə təqdim edilməsi planlaş

dırılır. Yeni elektron dərs resursları şagirdlər və müəllimlər tərəfindən, ali məktəblərə hazırlaşan abituriyentlər tərəfindən maraqla qarşılır. Bu resurslardan elektron dərsliklər (*e-derslik.edu.az*) və elektron test (*e-test.edu.az*) resursları daha müntəzəm istifadə olunur. Təkcə *e-derslik.edu.az* portalında 25.000-dən artıq istifadəçi qeydiyyatdan keçib və aktiv şəkildə resurslardan istifadə edir. Hazırda I-IV və VI-VII siniflər üzrə Azərbaycan və rus bölmələri üçün 66 ədəd dərsliyin elektron variantı hazırlanaraq *e-derslik.edu.az* portalına yerləşdirilib. Yaxın zamanlarda V və VIII sinif dərslikləri, sonrakı mərhələdə isə IX-XI sinif dərslikləri hazırlanaraq portala yerləşdiriləcək. Əsas məqsəd bu resursların respublikanın ən ucqar kənd məktəblərində belə tanınması və istifadə olunmasıdır. Bunun üçün regionlara səfərlər, məktəblərdə müəllim, şagird və valideynlər üçün geniş təqdimatların keçirilməsi zəruri və gərəklidir (8). Növbəti elektron resurs *www.video.edu.az* videodərslərdən ibarətdir. Tədris prosesini daha yaradıcı edən və şagirdlər tərəfindən məlumatın qavranılmasını asanlaşdıran videodərslər fizika, kimya, ədəbiyyat, Azərbaycan dili, həyat bilgisi, biologiya üzrə məktəb proqramını və ibtidai siniflərin seçilmiş mövzularını əhatə edir. Portala 100-ə qədər videodərs yüklənib.

Digər bir yeni resurs öz unikalılığı ilə seçilən “Elektron tapşırıqlar”dır. Burada dərsliklərə uyğun tərtib olunmuş interaktiv suallar və test tapşırıqları yerləşdirilib. Elektron tapşırıqlar əsasında onlayn formada şagirdlərin biliklərini qiymətləndirmək, nəticələrin monitorinqini aparmaq və müvafiq reytinglər hazırlamaq mümkündür. Yəni hər bir şagird təhsil portalında yerləşdirilmiş interaktiv suallar və test tapşırıqlarından istifadə etməklə fərdi qaydada əldə etdiyi, onun üçün maraq kəsb edən, bilik və bacarıqların sərbəst şəkildə monitorinqini apara bilər.

Məktəblilərin bilik və bacarıqlarını artıran vasitələrindən biri də məqsədyönlü hazırlanmış elektron oyunlardır. Şagirdlərin fərdi və ya qrup şəklində əyləncəli formada biliklərinin artırılması üçün tarix və coğrafiya fənləri üzrə 50 oyun hazırlanıb. Tarix fənni üzrə hazırlanmış oyunlar Azıx mağarasını, daş, tunc, dəmir dövrlərini, eləcə də XIV - XVI əsrə aid döyüşləri, Səfəvilər dövləti kimi mövzuları, coğrafiya fən-

ni üzrə hazırlanmış oyunlar Azərbaycan çaylarını, dağları, gölləri və digər mövzuları əhatə edir. Portalda peşəkar təlimçilərin iştirakı ilə hazırlanmış videodərslər yerləşdirilib. Dərsləri izləməklə yanaşı, şagirdlər elektron qaydada müzakirələr aparmaq, fikirlərini bölüşmək, suallar vermək və şərhlər yazmaq imkanı əldə edirlər.

Fikrimizcə, bu gün pedaqoqların Microsoft Windows XP əməliyyat sistemi, MS Office paketi, multimedia, qrafika, dizayn proqramları ilə yaxından tanış olması, interaktiv lövhədə işləmək və internetdən səmərəli istifadə etmək qaydalarını yaxşı bilməsi artıq zamanın tələbidir. İnteraktiv rejimdə keçilən dərslər bütün uşaqların, o cümlədən passiv, utancaq, müəyyən fiziki və ya psixoloji qüsuru olan şagirdlərin dərs prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır.

Beləliklə, müəllimin nəzarəti və iştirakı ilə məktəblilərin müxtəlif informasiya mənbələrindən və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində əldə etdikləri yeni biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır. Mütəxəssislər hesablamışlar ki, təlimdə yaddasaxlamanın müəyyən qanunauyğunluqları var. Əla mühazirədən sonra diqqətli dinləyici üç saatdan sonra materialın 70%-ni, üç gündən sonra 10% -ni bərpa edə bilər. Şagird oxuduğunun 10%-ni, eşitdiyinin 20%-ni, gördüyünün 30%-ni, gördüyü və eşitdiyinin 50%-ni, özü dediyinin 80%-ni, öz fəaliyyəti prosesində öyrəndiklərinin 90%-ni yadda saxlayır. Düşünürük ki, müasir təlim texnologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə etməklə təlimin təhsilləndirici, inkişafetdirici və tərbiyələndirici funksiyasını yüksək səviyyədə həyata keçirmək mümkündür. Belə halda pedaqoji, psixoloji və sosial faktorların köməkliyi ilə müasir bilik, bacarıq, vərdiş və səriştəyə malik rəqabətqabiliyyətli Azərbaycan vətəndaşı formalaşdırmaq olar.

Problemin aktuallığı. Məqalədə şəxsiyyətyönlü təhsillə əlaqədar dərsliklərin, tədris resurslarının və planşetlərin yaranması vəziyyətinin tədqiqinə səy göstərilir. Məqalədə ənənəvi dərsliklərlə müqayisədə elektron dərsliklərin üstün cəhətləri izah edilir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə “Elektron təhsil” Respublika müsabiqəsinin keçirilməsinin tədris məqsədləri üçün İKT vasitələrindən istifadənin yeni üsullarını öyrətməklə yanaşı, müəllimləri yeni layihələr yaratmağa həvəsləndirir, onları tədris

Şəxsiyyətyönlü təhsillə bağlı elektron dərsliklərin, tədris resurslarının, planşetlərin yaradılması vəziyyəti

prosesində elektron resurslardan fəal istifadə etməyə sövq edir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə dünyanın təhsil sistemində gedən qlobal dəyişikliklərdən bəhs olunmaqla yanaşı, ona qarşı qabaqlayıcı addımlar atıldığı qeyd olunur. Qeyd olunur ki, peda-

qoji prosesdə şəxsiyyətyönlü İKT vasitələrindən istifadə olunması məktəblilərin idrak fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir, onların müasir biliklərə, bacarıqlara və səriştəyə malik rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyətin kimi formalaşmasına zəmin yaratmış olur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Cavadov İ. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı: Mütərcim, 2011.
2. "Azərbaycan müəlimi" qəz., 2017, 15 dekabr
3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). I kitab. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
4. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixoloji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001.
5. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı: Mütərcim, 2011.
6. xeberler.az/.../elektron-resurslar-bizden-neyi-alib,-neyi-verecek--81.
7. e-derslik.edu.az
8. e-test.edu.az
9. video.edu.az
10. www.science.gov.az/news/open/6888
11. www.musabiqe.edu.az
12. portal.edu.az
13. <http://musabiqe.edu.az/>
14. <http://help.etehsil.org>
15. ad.soyad@teacher.edu.az

E-mail: mirhesenemin@yahoo.com

Rəyçilər: *AMEA-nın müxbir üzvü, ped.ü.elm.dok., prof. O.Q. Həsənlı,*
ped.ü.fəls. dok., dos. V. Rzayev

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2018

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ

UOT 372.2.

Rüxsarə Eldar qızı Tağıyeva

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçi

UŞAQLARIN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ TƏRBİYƏÇİ-MÜƏLLİMLƏRİN PEDAQOJİ HAZIRLIĞININ ROLU

Рухсара Эльдар гызы Тагиева

Старший научный сотрудник института образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В УВЕЛИЧЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТСКОЙ КОГНИТИИ

Rukhsara Eldar Tagiyeva

*Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
Senior Researcher*

THE ROLE OF PEDAGOGICAL PREPARATION OF TRAINING-TEACHERS IN INCREASE OF CHILDREN'S COGNITIVE ACTIVITIES

Xülasə: Məqalə Azərbaycanda müəllimlərin hazırlanmasında müasir, keyfiyyətli müəllim hazırlığının modernləşdirilməsi və onun tətbiqi məsələlərini əhatə edir.

Açar sözlər: psixoloji-pedaqoji ədəbiyyat, fəallıq, idrak, idrak fəallığı, uşaqların idrak fəallığı, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi

Резюме: Одна из основных тенденций в образовании в Азербайджане связана с подготовкой учителей. Обучение учителей для удовлетворения современных требований включает в себя такие темы, как подготовка и модернизация преподавательского состава с лучшим качеством и творческими способностями в Азербайджанской Республике. Одним из наиболее важных факторов рабочего процесса является новый учебный план, который призван использовать навыки активного обучения учителей.

Ключевые слова: психоло-педагогическая литература, активность, познание, познавательная активность, развитие познавательной активности

Summary: One of the main education trends in Azerbaijan is related to teacher training. Activities related to the training of teachers covers such issues as the training of teachers in the Republic of Azerbaijan meets modern psychological requirements and preparation of qualified and creative teachers and the modernization of training. One of the most important factors in the work process is the new curriculum, which is intended to use teachers' active learning skills.

Keywords: psycho-pedagogical literature, activity, cognition, cognitive activity, cognitive activity of childrens, development of cognitive activity

Azərbaycan təhsilində əsas istiqamətlərdən biri də müəllim hazırlığı ilə əlaqədardır. Müəllim hazırlığı ilə əlaqədar aparılan işlər Azərbaycan Respublikasında müəllim hazırlığının müasir psixoloji tələblərə cavab verməsi, daha keyfiyyətli və yaradıcı işləmək qabiliyyətinə malik müəllim kadrlarının hazırlanması və bu

hazırlığın müasirləşdirilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Yeni kurikulumlarda iş prosesində ən zəruri amillərdən biri kimi tərbiyəçi-müəllimlərin fəal təlim metodlarından istifadə bacarıqlarına yiyələnməsi nəzərdə tutulur.

Müasir dövr müasir təhsil bizdən yalnız bilikli deyil, bacarıqlı şəxslər yetişdirməyi tələb

edir. Hafizəyə əsaslanan təlimin təfəkkürə təxəyyülə əsaslanan təlimlə əvəz olunması əsas amilə çevrilmişdir.

Məktəbhazırlıq müəssisələrində uşaqlarla işləyən tərbiyəçi-müəllimlərin hazırlanması prosesi özündə bir sıra zəruri elementləri ehtiva edir. Bunların sırasında aşağıdakılar da vardır:

1. İdrak fəallığı anlayışının mahiyyətinin bütün aspektlər üzrə pedaqoji profilli təhsilalan tərəfindən mükəmməl şəkildə mənimsənilməsi. Bu elementin vacibliyi ondadır ki, hər hansı gerçəyin dərk olunma səviyyəsi ilə onunla münasibət (rəftar, ünsiyyət və s.) arasında dialektik əlaqə mövcuddur. Sözügedən dialektik bağlılıq təhsilin həyata keçirilməsində mühüm komponent olan “tərbiyəçi-müəllim-uşaq” münasibətlərinə də aiddir;

2. Uşaqların bilik, bacarıq səviyyələrinin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinin çağdaş zamanəmizin ən aktual problemlərindən - XXI əsrin çağırılarında olduğunu təhsilalanın dərk etməsinə istiqamətlənən iş. Bu element təhsilverənin fəaliyyətində uşaqlarla bağlı işin diqqət mərkəzində saxlanmasını şərtləndirir;

3. Uşaqlarla aparılan iş üzrə dünyanın qabaqcıl təhsil sistemlərində formalaşmış təcrübənin mənimsənilməsi. Bu element müxtəlif proqram, model və layihələrin öyrənilməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər. Proqram, model, layihələrin öyrənilməsi işinin məxsusi vasitə, üsul və formaları vardır;

4. Qruplarda əhatə olunan bütün uşaqların imkanlarının reallaşmasına təminat verən kurikulumların təhsilin həyata keçirilməsi prosesində yaradıcılıqla tətbiq olunması metodikası ilə təhsilalanların hərtərəfli şəkildə tanış edilməsi. Burada fəal (interaktiv) təlim modelinin yarada biləcəyi üstünlükləri təhsilalanların anlaması vacibdir;

5. Təhsilalanların nəzəri (ümumi və xüsusi) hazırlığının yüksəldilməsi ilə vəhdət halında pedaqoji məharətlərinin cilalanması yönündə aparılan iş. Bu ona görə vacib elementdir ki, təhsil prosesində həyata keçirilən vəzifələr vahidin tərəfləri kimi çıxış edir. Bunlardan hər hansı birinə laqeydlilik yolverilməzdir. Sözügedən uzlaşmanı isə real pedaqoji prosesdə yalnız ustad səviyyəsində dayana bilən tərbiyəçi-müəllimlər həyata keçirə bilərlər.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatın araşdırılmasından görünür ki, “fəallıq” və “fəaliyyət” anlayışları bir-biri ilə qırılmaz tellərlə əlaqədardır. Fəallıq latınca *activus* sözündən alınmışdır, fəal, işgüzar, işcil, çalışqan fəaliyyətli mənalarını verir.

Professorlar Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadənin fikrincə, “Fəaliyyət dedikdə, insanın fəallığının özünəməxsus forması nəzərdə tutulur. Fəaliyyət sözü elə fəal sözündən əmələ gəlmişdir... Fəaliyyət genetik cəhətdən əvvəlcə praktik fəaliyyət kimi formalaşmışdır, onun əsasında isə tədricən nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir” (2, 37-38).

İdrak fəallığı nədir?

İdrak fəallığı uşağın bilik, təcrübə öyrənməsi və müxtəlif bacarıqları qazanmağa hazır olmasıdır.

Uşağın idrak fəallığının mahiyyəti barədə proqramda ehtiva olunan tələbləri işimizdə həyata keçirməklə uşaqların idrak fəallığına nail ola bilərik.

İdrakın uşağın inkişafına səbəb olan fəaliyyət ünsürlərini aşağıdakı kimi təxmin etmək olar:

- * öyrənməyə həvəs və marağın formalaşması;
- * sadə danışq dilinə və rəhbərli nitqə yiyələnmək;
- * ətrafdakıqlarla ünsiyyət qurmaq;
- * öz fikirlərini təqdim etmək;
- * əşyaların adlarını, əlamətlərini, necə hərəkət etməsini düzgün ifadə etmək;
- * məntiqi mühakimə yürütmək;
- * düzgün, sadə ümumiləşdirmələr aparmaq;
- * əqli nəticəyə gəlmək qabiliyyətini nümayiş etdirmək;

Uşaqların idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar təlim nəticələri proqramda qoyulan tələblərə cavab verən səviyyədə tərbiyəçi-müəllim tərəfindən həllini tapmalıdır:

- * nitqi dinləyib anlayır, rəhbərli danışır və nitq etiketlərindən istifadə edir;
- * sadə riyazi-məntiqi əməliyyatları yerinə yetirir;
- * əşya və hadisələr haqqında ilkin təsəvvürlərə malik olur və anlayışları izah edir;
- * səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edir və fərziyyələr irəli sürür;
- * sadə təqdimatlar edir;

Qeyd olunan təlim nəticələrinə yalnız uşaqların idrak fəallığının tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən təmin olunması ilə nail olmaq mümkündür.

Müşahidələr göstərir ki, anlayışların mahiyyəti tərbiyəçi-müəllim üçün aydın olmayan uşaqları idrak fəaliyyətinə düzgün yönəltməkdə müəyyən çətinliklər yaranır.

Uşaqlarda idrak fəallığı təlim məşğələlərində bir prinsip kimi həmişə tərbiyəçi-müəllim tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bu fəallıq uşaqlarda təbii öyrənmə fəaliyyəti doğurmalıdır. Məşğələ zamanı pedaqoji vasitələri də tərbiyəçi-müəllim müəyyənləşdirir. O, nəinki vasitələrin kompleksindən xəbərdar olmalı, eyni zamanda, məşğələnin səmərəliliyini təmin etmək üçün bu vasitələri harada, niyə, nə vaxt və hansı şəraitə, ən başlıcası isə kimlərə tətbiq edəcəyini bilməlidir.

Bütün bunları bilmək üçün tərbiyəçi-müəllim inkişaf etməlidir. Tərbiyəçi-müəllim inkişafı öz daxilindəki qüvvə və bacarığından asılıdır. Bu isə dəyişmək imkanları və bu prosese göstərilən təsirlərdən tərbiyəçi-müəllimin məlumatlı olması üzərində mərkəzləşdirilir. Bütün bunlar keçmiş fəaliyyət üzərində qurulur, çünki əvvəlki təcrübələrin inkişafetdirici olub-olmalarını bilmək indi və gələcəkdə inkişaf etmək üçün imkanları təhlil etməyə kömək edir. Bu eyni zamanda sənin hazırda necə tərbiyəçi-müəllim olmağın və başqalarının sənə tərbiyəçi-müəllimliyin haqqında fikirlərindən xəbərdar olmağına kömək olur. Tərbiyəçi-müəllimin inkişafı əks-təsir prosesidir, çünki köhnə öyrətmə vərdişlərini sənə əvvəllər necə tərbiyəçi-müəllim olduğunu, uşaqları necə öyrətdiyini yalnız sorğu yolu ilə aşkar edə bilərsən. Beləliklə, tər-

biyəçi-müəllim öz işini hədsiz dərəcədə sevməli, öz üzərində arasıkəsilmədən işləməli, uşaqlara qayğı göstərməli, onları hər zaman biliyə və elmə təhrik etməlidir. Uşaqlarda idrakla əlaqədar tərbiyəçi-müəllimlər elmi cəhətdən təhlil etməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün tərbiyəçi-müəllim ilk növbədə, öz intellektual inkişafı və təhsilinin qayğısına qalmalıdır.

Problemə aktuallığı. Müəllim kadrlarının hazırlanmasına qoyulan pedaqoji-psixoloji tələblər, dövlətin müəllim hazırlığı sahəsində apardığı siyasət, eləcə də uşaqların idrak fəallığının artırılmasının və dərk etmə prosesinin uşaq şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında ana xətt təşkil etməsi tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bu baxımdan uşaqların idrak fəallığının artırılmasında tərbiyəçi-müəllimlərin pedaqoji hazırlığının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemə nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Uşaqların idrak fəallığının artırılması elə bir məsələdir ki, hazırda elmin bir çox sahəsi bu problemin tədqiqi ilə məşğul olmaqdadır. Metodoloji əsasını fəlsəfədən götürən idrak, öz daxili mahiyyət etibarilə əksər humanitar elmlərin predmetini təşkil edir. Uşaq idrakının fəallığı və bu fəallığa təsir edən amillərin araşdırılması xüsusi nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Problemə nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı praktik cəhətdən də tərbiyəçi-müəllimlər üçün özünəməxsusluğu vardır. Belə ki, praktik olaraq tərbiyəçi-müəllimlərin pedaqoji hazırlığı, onların özünütəhsili və əlavə təhsili imkan verir ki, onlar uşaq idrakının xüsusiyyətlərini mənimsəsinlər və öz fəaliyyətlərini ona uyğun qursunlar. Yuxarıda qeyd olunanlar hazırda tədqiq olunan bu problemin (uşaqların idrak fəallığının artırılmasında tərbiyəçi-müəllimlərin pedaqoji hazırlığının rolu) nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətinin böyük olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş).
2. Bayramov Ə.S. və Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2015.
3. Rzayeva S. Uşaqlarda idrak fəallığı. "Təhsil problemləri" qəz., 2015, 16 fevral
4. Mehdişadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1982.
5. Əzizov R.Z., Babayev X.A. İxtisasartırma təhsilində yeni mexanizmlərin tətbiqi, forma və üsulları. Bakı: Müəllim, 2007.

E-mail: ruxsare_mirzazade@yahoo.com

Rəyçilər: prof. İ.H. Cəbrayilov, dos. L.K. Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2018

UOT 372.2.

İlahə Xeybər qızı Qafarova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DAİR

Илаха Хейбар гызы Гафарова

ведущий специалист

института образования Азербайджанской Республики

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ilaha Kheybar Gafarova

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

heading specialist

DEVELOPMENT OF PRE-SCHOOL CHILDREN'S COGNITIVE PROCESSES

Xülasə: Məqalədə qeyd edilir ki, məktəbəqədər dövr uşağın idrak proseslərinin inkişafı və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dövrdə uşağın hərtərəfli inkişafının düzgün təşkil olunması gələcək məktəblinin özünü bir şəxsiyyət kimi dərk etməsi, bilik, bacarıqlara yiyələnməsi üçün zəmin yaranır

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, idrak prosesləri, diqqət, təfəkkür, yaddaş.

Резюме: В статье отмечается, что дошкольный период играет важную роль в процессах когнитивного развития и формирования ребенка. В этот период начинается формирование основы для правильной организации всестороннего развития ребенка, восприятие будущего ученика как личности, обладающей знаниями и навыками.

Ключевая слова: дошкольные образовательные учреждения, детские познавательные процессы, внимание, мышление, память.

Summary: In the article is mentioned that the preschool period has an important role in the child's cognitive development and formation processes. In this period begin formation of a basis for the proper arrangement of the child's comprehensive development, the perception of the future student himself as a personality, having knowledge and skills.

Key word: Preschool educational institutions, children's cognitive processes, attention, thinking, memory.

Təhsil sisteminin ilkin pilləsi sayılan məktəbəqədər təhsil həm məktəbəqədər müəssisələrdə, həm də ailələrdə uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyi, uşağın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, həyata hazırlanmasının keyfiyyətini şərtləndirir. Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın həm fiziki, həm psixofizioloji, həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrüdür. Bu yaş dövründə uşaqlarda hər bir sahədə inkişaf getdiyi kimi onun idrak prosesləri də inkişaf etməyə başlayır. Məhz məktəbəqədər dövr uşağın idrak

proseslərinin inkişafı və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dövrdə uşağın hərtərəfli inkişafının düzgün təşkil olunması gələcək məktəblinin özünü bir şəxsiyyət kimi dərk etməsi, bilik, bacarıqlara yiyələnməsi üçün artıq zəmin yaranır.

Uşağın idraki proseslərinin inkişafı ümumi inkişaf səviyyələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, insanların inkişaf səviyyələrinin aşağı olması cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Ailədə tərbiyənin əsasının düzgün qoyulması, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində işin

optimallığı, tərbiyənin və təlim prosesinin düzgün təşkili uşaqların öz şəxsi həyatını düzgün qurmalarına imkan yaradır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində düzgün təşkil edilmiş təlim-tərbiyə prosesi uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərir. Odur ki, məktəbəqədər dövrdə idraki proseslərin inkişafı diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, bəzən valideynlər elə düşünürlər ki, əgər uşaq məktəbdən əvvəl yazmağı, oxumağı bacarırsa, onda məktəbdə müvəffəqiyyət əldə edəcək. Lakin təcrübə göstərir ki, oxumağı, yazmağı bacaran uşaqların öyrənmə prosesi asan olur, amma sonradan uşaq geriləməyə, uğurları azalmağa doğru gedir. Bəs bunun səbəbi nədir? Bu, çox vacib bir məsələdir. Uşaq məktəbə gedənədək idrak prosesləri: diqqət, yaddaş, təfəkkür, sensor inkişafı düzgün aparılmalı, uşaqlar artıq yüklənməməlidirlər. Bu proses həm məktəbəqədər müəssisələrdə, həm də evdə valideynlər tərəfindən düzgün aparılmalıdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə diqqətin təkmilləşməsi prosesi baş verir. Bu yaş dövründə uşaqların diqqətini zahirən cəlbedici cisimlər cəlb edir. Bu dövrdə hələ uşaqda qavradığı obyektə maraq üstünlük təşkil edir. Qeyri-ixtiyari diqqət əsas yer tutsa da, ixtiyari diqqətin meydana gəlməsi üçün zəmin yaranır. Burada qeyri-ixtiyari diqqətdən ixtiyari diqqətə keçid üçün uşağın diqqətini idarə etmək vasitələri mühüm rol oynayır. Ona görə də uşağa onu əhatə edən cisim və hadisələrin xassələrini, fərqli xüsusiyyətlərini, əsas əlamətlərini görməyi öyrətmək lazımdır. Yaxşı diqqət uğurlu təhsil üçün ən vacib şərtidir. Diqqətin inkişafı üçün müxtəlif üsullardan, yollardan istifadə edilə bilər. Məktəbəqədər müəssisələrdə bu məsələnin yerinə yetirilməsi müxtəlif fəaliyyət növlərində, oyunlarda, məşğələlərdə reallaşır. Bundan əlavə, hər bir valideyn evdə övladının diqqətini müxtəlif yollarla inkişaf etdirə bilər. Məsələn, bir neçə tapşırıq nəzər salaq:

Stolun üstünə müxtəlif fiqurlar düzülür. Uşaq diqqətlə baxdıqdan sonra, həmin fiqurların üstü örtülür. Sonra uşaqlardan hansı fiqurların ardıcıl düzüldüyü soruşulur. Və ya hansı gülün yerinin dəyişildiyi barədə münasibət bildirilməsi tələb edilir. Bu növ tapşırıqlar yaddaşın inkişafına

xidmət edir. Müxtəlif mövzulu labirintlərin uşaqlara təqdim edilməsi də bu qəbildəndir.

Başqa bir misala nəzər salaq. Uşaqlar dairəvi düzülür, hər bir uşaq əlində müəyyən oyuncaq tutur. Uşaqlardan biri uşaqların əllərində tutduqları oyuncağa baxır, sonra gözünü yumur. Uşaqlardan biri o biri ilə oyuncağı dəyişir. Uşaq gözünü açıb o oyuncağı kiminlə dəyişdiyini tapmalı olur.

Eyni elementlərlə verilən və müxtəlif fərqləri olan iki şəkildə uşaq fərqləri tapmağa çalışır. Bu kimi tapşırıqların oyunların köməyi ilə diqqəti inkişaf etdirə bilər.

İdrak proseslərindən biri də yaddaşdır. Uşaqlar adətən onlara maraqlı olanları yaddaşlarında saxlayırlar, özlərini məcbur edib hər hansı şeyi, materialı yadda saxlamaq istəyirlər. Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda ixtiyari yaddaş formalaşır. Məktəbdə artıq uşaq çoxlu informasiya qəbul edib yadda saxlamalı olacaqdır. Uşaqlar yalnız maraqlı olanları deyil, həmçinin vacib olanları da yadda saxlamalıdırlar. Bunun üçün yaddaş düzgün inkişaf etdirilməlidir. Müxtəlif tapşırıqlar vasitəsilə bunu etmək mümkündür. Bir neçə misala nəzər salaq.

10 ədəd oyuncaq stolun üstünə qoyulur, 1 dəqiqə ərzində uşaq stolun üstündəki oyuncaqlara baxıb yadda saxlamalıdır. Uşaq gözünü yumduqdan sonra oyuncaqlardan biri götürülür. Uşaq gözünü açdıqdan sonra hansı oyuncağın götürüldüyünü tapmalıdır.

Yaxud söz vasitəsilə də oyun qurmaq olar. Uşağa 7-8 söz deyilir, sonra uşaq həmin sözləri təkrar edir.

Uşaq dünyanı dərk edərək öyrənir. Uşaq təhlil etməyi, ümumiləşdirməyi, səbəb və nəticə arasında sadə əlaqə yaratmağı öyrənir. Uşaq təfəkkürünü inkişaf etdirmək də vacib bir prosesdir. Hər bir idrak prosesində olduğu kimi, təfəkkürü də müxtəlif fəaliyyət növləri və oyun prosesində inkişaf etdirmək mümkündür. Təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq uşaqda əyani-obrazlı hafizə ilə yanaşı, sözlü-məntiqi hafizə də inkişaf edir. Belə ki, uşaq təkcə konkret, emosional cəhətdən zəngin, əyani materialları deyil, sözün özünü, sözlə ifadə olunan materialları da yaxşı yadda saxlayır. Uşağın maraqlandığı, onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən materiallar uzun illər onun hafizəsində hifz oluna

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsinə dair

bilir. Məsələn, uşaqlara bir neçə söz deyilir və bu sözlərin hamısının bir sözlə ifadə edilməsi tapşırılır. Tutaq ki, şkaf-stul-stol bunlarda hamısı bir sözlə mebel adlanır və yaxud əşya adlanır, alma-armud- heyva bunlar bir sözlə meyvə adlanır və s. Başqa bir misal: əks mənəli sözlərlə oyunların (məs, isti-soyuq, ağ-qara və s.) təşkili də məqsəda uyğundur. Bütün bunları nəzərə alaraq müxtəlif yollarla uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirmək mümkündür.

Problemin aktuallığı. Uşağın idraki inkişafını təmin etmək üçün ilkin olaraq bu inkişafın məktə-

bəqədər yaş mərhələsində mahiyyətinin nədən ibarət olması öyrənilməsi zəruri hesab edilir. Eyni zamanda bu inkişafın özünəməxsus cəhətlərini, spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə qeyd olunan tövsiyələri nəzərə almaqla idrak proseslərinin yüksək səviyyədə inkişafını təmin etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan tərbiyəçilər və valideynlər üçün faydalı olacağını düşünürəm.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı: TPI Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2014.
2. Okul Öncəsi Eğitim Proqramı (36-72 aylık çocuklar için). Öğretmen Kılavuz Kitabı. Devlet Kitapları Müdürlüğü- Ankara 2006.
3. <https://www.healthychildren.org/English/ages-stages/preschool/Pages/Cognitive-Development-In-Preschool-Children.aspx>

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.dos. L.K. Cəfərova, ped.ü.fəls.dok.dos. S.Q. Həsənlı*

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2018

UOT 371.

Lalə Məmməd qızı Əliyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi

VALIDEYN-TƏRBIYƏÇİ MÜNASİBƏTLƏRİ UŞAQLARIN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFININ MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Лала Мамед гызы Алиева
доктор философии по психологии
Старший преподаватель Сумгаитского государственного университета

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ВОСПИТАТЕЛЕЙ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ

Lala Mamed Aliyeva
Doctor of Philosophy in Psychology
Senior lecturer of the Sumgait State University

PARENT-TRAINER CORRELATION AS THE MAIN FACTOR OF CHILDRENS INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Xülasə: Burada müzakirə olunan məsələlər uşaqların intellektual inkişafında yaşlıların rolu ilə bağlıdır. Müəllif problemə valideyn-uşaq və tərbiyəçi-uşaq münasibətləri kontekstindən yanaşır. Ona görə ki, uşaqların psixi sağlamlığı yaşlıların onlarla müsbət ünsiyyəti və qarşılıqlı hörməti ilə bağlı olur. Bu prosesdə valideynlər və pedaqoqların rolu daha böyükdür.

Müəllif göstərir ki, ailənin və məktəbəqədər təhsilin yanaşması fərqlidir. Ailədə uşaqların tərbiyəsi əsasən fiziki inkişafa yönəlir. Eyni zamanda, uşaq üçün ailədə verilən tələblərin öhdəsindən gəlmək çətin olur. Pedaqoqlar da bu sahədə çoxsaylı obyektiv və subyektiv çətinliklərlə üzləşirlər. Ancaq, həm valideyn, həm də pedaqoq elə etməlidir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşağın intellektual qabiliyyətləri və şəxsiyyəti yaşın tələblərinə uyğun olaraq formalaşsın.

Tədqiqatda, eləcə də uşaq müəssisələrindəki psixoloqların rolundan və onların valideynlərlə pedaqoqlar arasındakı münasibətləri nizamlamasından bəhs edilir. Belə ki, psixoloqun maarifləndirmə işini yerinə yetirməsi, məsləhətlər verməsi, uşağa şəxsi yanaşmanı göstərməsi də vacibdir.

Açar sözlər: *tərbiyə mühiti, qarşılıqlı əlaqə, yaşlıların təsiri, ailə tərbiyəsi, valideyn-uşaq münasibəti, tərbiyəçi uşaq münasibəti, valideyn-tərbiyəçi münasibəti, ünsiyyətdə dərkətmə, rollu oyunlar*

Резюме: Обсуждаемые здесь вопросы связаны с ролью взрослых в интеллектуальном развитии детей. Автор подошел к проблеме в контексте отношения родитель-ребенок и воспитатель-ребенок. Потому что психическое здоровье детей дошкольного возраста оправдано тем фактом, что только взрослые люди пользуются хорошим общением и взаимным уважением. В этом процессе высока роль родителей и педагогов. Автор указывает, что подходы к семейному и дошкольному образованию различны. Воспитание родителями в семье в первую очередь сосредоточено на физическом развитии детей. В том числе, ребенку трудно справляться с последствиями требований в семье. Однако педагоги тоже в этой области сталкиваются со многими объективными и субъективными трудностями. Но, и родитель, и воспитатель должен делать то, что в период дошкольного возраста интеллектуальные способности и личности ребенка формировались повозрастным требованием.

В исследовании также упоминается роль психологов в детских учреждениях и их роль в регулировании отношений между родителями и воспитателями. Еще важно, чтобы психолог выполнял информационную работу, давал советы и показывал свой личный подход к детям.

Ключевые слова: воспитательная среда, взаимоотношения, влияние старших, воспитание в семье, отношения родителей и детей, отношения воспитателей и детей, отношения родителей и воспитателей, навыки общения, ролевые игры

Summary: The article is devoted to the role of adults in the intellectual development of children. The author came up to the problem of interaction between parent-child and educator-child. The reason is that the psychic health of a child is justified by the fact that only old men enjoy good communication and mutual respect. In the process, the role of parents and educators is much higher. The author points out that approaches to family and preschool education are different. Nurturing in the family is primarily focused on the physical development of children. Also, it is difficult for a child to cope with the consequences of claims in the family. However, teachers also face many objective and subjective difficulties in this field. However, both the parents and educators should work on formation intellectual abilities and personality of the child according to the age requirements in the preschool period.

The study also mentions the role of psychologists in child institutions and their role in regulating relations between parents and educators. It is also important that the psychologist perform information work, give advice and show his personal approach to children.

Key words: education environment, mutual relationship, influence of the elderly, training in the, governance-child relations, tutor's attitude to child, parent-tutor attitude, communication consciosness, role-playing games

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı mühit, yaşadığı ictimai quruluş, sosiomədəni amillər müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, burada uşağın sosiallaşmaya olan meyli və marağı da mühüm amildir. Belə ki, o, üzvü olduğu müxtəlif kiçik qruplarda (ailə, bağça, məktəb və s.) icra etdiyi sosial rollar sayəsində öz “Mən”ini başqaları ilə müqayisə edir. Özünü mühitə uyğunlaşdırmaqla mühitin köməyi ilə özü haqqında “Mən-təsəvvür”ünü formalaşdırır. Bu prosesdə Mən - təsəvvürün sosiomədəni məzmunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosiomədəni məzmunun necə yaranması və hansı təsirlərlə inkişaf etməsi uşağın yaxın əhatəsində olan insanlarla, ilk növbədə valideynlər, həmçinin onun tərbiyəsi ilə məşğul olan tərbiyəçilər, bir sözlə, böyüklərlə ünsiyyət və münasibətlərindən asılı olur.

Məktəbəqədər dövr həm də uşağın motivasiya sahəsinin formalaşdığı (A.N. Leontyev), fikirlərin mənimsənilməsi (D.B. Elkonin), təşəbbüskarlığın yaranması dövrüdür (E. Erikson). Bu dövr uşağın fəaliyyətinin çiçəklənməsi dövrüdür (müxtəlif növ oyunlar, rəsm, yapma, quraşdırma). Valideyn və tərbiyəçilər kiçik yaşlı uşaqların maraq və meyllərini, spesifik uşaq fəaliyyəti növlərini və təşəbbüskarlığını dəstəkləməyə köklənməlidirlər. K. Xorni valideyn-uşaq münasibətlərində bioloji deyil, mənəvi amillərə üstünlük verir. Həmçinin koqnitiv və humanist cərəyanlarda valideyn-uşaq münasibətləri yeni

ictimai-mədəni kontekstdə izah olunur. Tədqiqatçılar, (Q. Olport, A. Bandura, K. Rocers, C. Kelli və b.) valideyni uşağın psixi inkişafının ilk sosial amili kimi qəbul edirlər.

Uşağın böyüdüyü mikro və makromühitin (burada ilk növbədə ailə tərbiyəsi və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi nəzərdə tutulur) şəxsiyyətin formalaşmasında hansı rol oynaması psixologiya elmi tərəfindən də çoxdan aydınlaşdırılıb. R.İ. Əliyev uşaq və mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izah edərək bildirir ki, tərbiyə edənin özü də bu prosesdə tərbiyə etdiyindən nəyi isə öyrənir, özünü təkmilləşdirir, müxtəlif üsulları sınaqdan keçirir, nəhayət, daha səmərəli olanı axtarır tapır. Bu baxımdan, tərbiyə prosesində qarşılıqlı anlaşma, hörmət, əməkdaşlıq və ən əsası, bərabərlik olmalıdır (1, 11).

Məhz bu amillərlə bağlı olaraq valideynlər tarixən öz uşaqlarını hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam, yüksək intellektə malik, istedadlı və yaradıcı şəxsiyyət kimi görmək istəmişlər. Son dövrlərdə isə uşağın yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşması daha çox aktualıq kəsb edir. Hər bir uşağın yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşması nəinki təkcə valideyn, həm də respublikamızın gələcəyi üçün milli sərvətdir. Onu göz bəbəyi kimi qorumaq, inkişaf etdirərək, şəxsiyyətini formalaşdıraraq xalqa qaytarmaq valideynin də, tərbiyəçinin də, müəllimin də ən şərəfli vəzifəsidir.

Bildiyimiz kimi, məktəbəqədər yaş dövrü şəxsiyyətin formalaşmasının ilk dövrü, uşaq tər-

biyəsinin vacib mərhələsidir. Bu dövrdə uşağın valideynləri, tərbiyəçilər, eləcə də həmyaşıdlarla kifayət qədər mürəkkəb münasibətləri olur. Məhz münasibətlərin məzmunu onların şəxsiyyət kimi yetişməsinə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan, istər valideyn-uşaq, istərsə də tərbiyəçi-uşaq münasibətləri məktəbəqədər dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb etməklə uşağın psixoloji inkişafına təkan verir. “Böyüklərin qiymətləndirməsi və nəzarətinin təsiri altında bağça yaşının sonunda uşaqlar öz hərəkət və fəaliyyətlərindəki qüsurları hiss etməyə başlayırlar. Məktəbəqədər yaş dövründə həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması imkanları yaranaraq özünü göstərməyə başlayır. Onlar davranış normalarına yiyələnir, tədricən cəmiyyətin kiçik üzvünə çevrilməklə şəxsiyyətdə davamlı mənəvi keyfiyyətlər formalaşır (10, 462).

Məktəbəqədər dövrdə böyükələrin uşaqlara münasibəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən, valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibəti ünsiyyət, münasibət, şəxsiyyətlərarası əlaqə, psixoloji bağlılıq və s. bu kimi anlayışlarla araşdırılır. Uşağın psixikasının sosial xüsusiyyətlərindən biri də anadangəlmə ünsiyyət tələbatının olmasıdır. L.S.Viqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. Müəyyən edilmişdir ki, “ünsiyyət çatışmazlığı” - adamlarla əlaqənin azlığı və ya olmaması uşağın psixi inkişafına mənfi təsir göstərir (2, 76).

Ailə münasibətlərinin xüsusiyyətləri, valideynlərin şəxsiyyəti (şəxsi keyfiyyətləri), tərbiyə üslubu, uşaqlara münasibəti, onların əqli inkişafında iştirakı, inkişafetdirici oyunlar, ətraf mühitin rəngarəngliyi, uşaqların nəyisə yoxlamaq, sökmək, sındırmaq, imkanının olması və s. əhəmiyyəti şübhəsiz ki, böyükdür. Hətta, müəyyən edilib ki, evdə səs-küyün olması, qaydaqanunun gözlənilməsi uşaqların intellektual inkişafına mənfi təsir göstərir. Ə.Ə. Əlizadə ictimai mühit və ailə tərbiyəsi arasında birbaşa əlaqə və asılılığın olduğunu göstərir. Onun fikrincə, uşaqların intellektual inkişafı bu və ya digər dərəcədə ailənin maddi vəziyyəti və mənzil şəraiti ilə bağlı olur. Ə.Ə. Əlizadə ailənin psixoloji iqlimindən bəhs edərkən qarşılıqlı münasibətlər problemindən xüsusi olaraq vurğulayır.

“Ailə məkanında şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixoloji ölçülərlə əmələ gəlir və öz-özünə haçalanır. Bu münasibətlərin nurunda isə ailənin psixoloji iqlimi qaynaqlanır” (7, 201).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasından bəhs edən L.Ş. Bağirova da valideyn-uşaq münasibətlərinə də geniş yer ayırmış, bu münasibətlərin uşağın mənəvi inkişafına təsirini göstərmişdir. Müəllif apardığı tədqiqat işində belə nəticəyə gəlir ki, valideynlər öz uşaqlarında bir sıra mənəvi keyfiyyətlər: vətənpərvərlik, humanist keyfiyyətlərdən qayğıkeşlik, diqqətcillik, hörmətcillik, həssaslıq, xeyirxahlıq, ailə üzvlərinə məhəbbət, mehribanlıq, insanpərvərlik və s., iradi keyfiyyətlərdən sözümdən dönməzlik, iradəlilik, çətinlikdən qorxmamaq, düşməne qarşı barışmazlıq, fədakarlıq, dözümlülük, əyilməzlik, cəsarətlilik, və s. olmasına üstünlük verirlər və onlar bu keyfiyyətlərin tərbiyəsinə məktəbəqədər yaş dövründən başlamışın zəruriliyini qəbul edirlər. Bütün bunların həyata keçməsi üçün isə valideynlər uşaqlarla normal münasibət qurmalı, normal inkişaf üçün pedaqoji şərait yaratmalı, tərbiyə prosesində milli adət-ənənələrə əsaslanmalıdırlar (8).

Uşaqlara lazımdır ki, böyükələr nəinki onların hərəkətlərini qeyd etsinlər, hətta hökmən onları tərifiəlsinlər. Valideyn və tərbiyəçilər uşağa həddən artıq və tez-tez irad tutduqda, hər hansı hərəkətində onun bacarıqsız, qabiliyyətsiz olduğunu qeyd etdikdə uşağda maraq sönür, fəallıq göstərmək istəmir. Əksinə, uşağa nəyi isə öyrətməyin, hər hansı bir fəaliyyətə qarşı maraq oyatmağın ən yaxşı yolu hərəkətlərini tərifiələrək onu müvəffəqiyyətə həvəsləndirməkdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar insan münasibəti, özünü aparmaq qaydaları, ayrı-ayrı insanların xüsusiyyəti, eləcə də, heyvanların həyatı və təbiətdə baş verən hadisələrlə daha çox maraqlanırlar. Nə etmək olar, nəyi olmaz, kim xeyirxah, kim acgözdür, nə yaxşı, nə pisdür kimi suallar böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqları çox maraqlandırır. Bu suallara böyükələr ətraflı cavab verməlidirlər. Bundan əvvəl də valideyn və tərbiyəçilər uşaqlara özlərini necə aparmaq lazım gəldiyini, olar-olmazları izah edirdilər, lakin kiçik bu dövrə qədər uşaqlar həmin təlimatlara və izahlara, sadəcə tabe olur (və ya tabe ol-

mur), mahiyyətini anlamırdılar. Artıq böyük məktəbəqədər yaş dövründə özünü necə aparmaq qaydaları, insani münasibətlər və keyfiyyətlər, davranış normaları uşağın özünü maraqlandırır. Onun üçün vacib olan böyükklərin tələbini başa düşmək və özünün haqlı olduğunu təsdiqləməkdir. Ona görə də böyük məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar böyükklərlə tanış mövzu haqqında deyil, insanların həyatından bəhs edən şəxsi mövzuda danışmağı üstün tuturlar. Beləliklə, E.V. Subbotski məktəbəqədər dövrdə ünsiyyətin ən mürəkkəb və ali formasının – situasiyadan-kənar şəxsi formanın əmələ gəldiyini bildirir (4).

Böyükklər, hətta məktəbəqədər yaşın sonunda da uşaqlar üçün əvvəlki kimi yeni bilik mənbəyi olaraq qalır. Uşaqlar yenə də onların qayğısına, diqqətinə ehtiyac duyur, böyükklər tərəfindən rəğbətləndirilməyə və təriflənməyə can atırlar. Ancaq uşaq üçün daha vacib olanı bu və digər hərəkətin, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, ən əsası, bu və ya digər hadisəyə uşağın münasibəti ilə böyükklərin münasibətinin üst-üstə düşməsidir. Baxışların, fikirlərin eyniliyi uşağın düzgün istiqamətinin göstəricisidir. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün yaxşı olmaq, hər şeyi düzgün etməkdir: özünü yaxşı aparmaq, həmyaşıdlarını incitməmək, öz hərəkətlərini tələblərə uyğunlaşdırmaq, ətrafda baş verənləri düzgün qiymətləndirib nəticə çıxarmaq, böyükklər və yaşıdlarla münasibətlərini tənzimləmək və s. Uşağın bu sahələrdəki cəhdlərini, bacarıqlarını valideyn və tərbiyəçilər dəstəkləməli, qiymətləndirməlidirlər. Bunun üçün valideyn və tərbiyəçilər uşaqlarla tez-tez ünsiyyət yaratmalı, onların hərəkətlərini izləyərək, müşahidələr apararaq yeri gəldikdə şifahi, lazım olduqda dolayı yollarla (oyun terapiyası, qrup işi, fərdi təlim, fərdi korreksiya və s.) nizamlamalıdırlar.

Məktəbəqədər yaş mərhələsində, eyni zamanda, uşaqların öz məni formalaşır və böyükklərin onlara qarşı diqqətli olmalarını istəyirlər. Onlar böyükklərin onlara diqqət yetirməmələrini, az ünsiyyətə girmələrini qəbul etmir, özlərinin suallarına və maraqlarına daha ciddi və hörmətlə yanaşılmasını istəyirlər. Böyükklər onların mənfi hərəkətlərinə irad tutanda, acıqlananda kəsirlər. Əgər 3-4 yaşa qədər uşaqlar böyükklərin tənqidi-nə cavab vermirlərsə, artıq böyük məktəbəqədər yaş dövründə öz hərəkət və davranışlarına

böyükklərin qiymət verməsini, onları tərifləməsini gözləyirlər. Əgər valideyn və ya tərbiyəçi uşağı tez-tez tənqid edir, hər hansı işə qarşı bacarıqsızlığını söyləyirlərsə, həmin işə uşağın marağı itir.

Valideynləri ailədəki diqqətsizlik və ünsiyyət çatışmazlığı üzündən uşaqda yaranan psixoloji problemlər haqqında məlumatlandırmaqla, onlara uşaqlarla birgə vaxt keçirməyin, ünsiyyət və münasibətləri tənzimləməyin yollarını öyrətməklə psixi inkişafda yaranan problemlərin bir qismini: sosial rollara adaptasiyanı, birgə fəaliyyətə marağı, fəaliyyətin planlaşdırılması və icra bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Təcrübə də göstərir ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların əksəriyyətinin təşəbbüskarlığı, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək bacarığı, müəyyən məqsəd üzrə hərəkət vərdisi lazımi səviyyədə olmur, davranışını hər hansı tapşırığa tabe etdirməkdə tərəddüdlərə yol verirlər. Bu onunla izah edilir ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların böyük bir qismində məkan və hərəkət qavrayışı ləng inkişaf edir, qavrayışın tamlığı vaxtında formalaşmır, hafizənin zəifliyi, diqqətin dağınıqlığı, çətin mərkəzləşməsi, yadda saxlamanın səthiliyi, epizodikliyi, əsəb proseslərinin əlaqəsizliyi onlar üçün xas olur.

Maraqlıdır, uşaqları bu yaş dövründə böyükklərin hər bir sözü qane edir. Onlara bu sualların elmi izahı heç də lazım gəlmir, ona görə ki, onlar bunu başa düşə bilməzlər. Bu hadisələr uşaqların bildikləri, başa düşəcəkləri tərzdə əlaqələndirmək kifayətdir. Məsələn, kəpənəklər qışı qarın altında keçirirlər, çünki ora istidir. Dələlər ovçudan qorxurlar. Kağızı ağacdən emal edirlər. Belə cavablar uşaqları qane edir, onlarda sadə fikir və dünyagörüşü yaranır.

Bununla bərabər, A.V. Dobroviç belə ünsiyyət zamanı işlədilən ifadələrin uşağın yaddaşlarına uzun müddət həkk olunduğunu bildirir. Ona görə böyükklər həqiqəti düzgün deməli və uşağın yaddaşına yeritməlidir. Bu cavablar əşyaların real mövcudluğunu bildirir. Böyükklər uşaqlarla ünsiyyətdə olduqda onların suallarına cavab verməyə çalışmalıdırlar ki, bu cavablar uşaqların maraqlarını ödəyər, ətraf aləmin cisim və hadisələri haqqında sadə də olsa biliklər formalaşdırarsın (5).

Validəyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri müvafiq mühitdə, müvafiq mədəni dəyərlər zəminində formalaşır. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, hər bir xalqda valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlərlə formalaşdığından milli məzmunu malikdir. Ailədə ata və ananın rolları müxtəlifdir. Uşaqların ata və ana ilə qarşılıqlı münasibətləri də bu əsasda qurulur. Azərbaycan ailəsində valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən Ə.Ə. Əlizadə ilk növbədə ailəyə bağlılığı, valideynlərin uşaqları üçün əllərindən gələni, imkanları yetən hər şeyi etməyə hazır olduqlarını bildirir: “Azərbaycan ailəsinin bənzərsiz dəyərlərində uşaqların tutumlu yeri var. Evin bərəkəti ağsaqqalında, nuru körpəsindədir - deyib ata-babalarımız. Ailənin affektiv mərkəzi uşaqlarla bağlıdır. Ana da onlar üçün yaşayır, ata da. Səni görüm övladından yarılasan, elin-obanın ən böyük alqışlarından biridir” (6, 194).

Validəynlər və tərbiyəçilərlə uşaqlar arasındakı əlverişli münasibətlərə yalnız demokratik tipli vasitələrlə nail olmaq mümkündür. Bunlar uşaqda müstəqilliyin, fəallığın, təşəbbüskarlığın, məsuliyyətin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Demokratik ailədə və demokratik uşaq bağçasında uşaqların hüquqları maksimum dərəcədə qorunur. Onların inkişafı üçün hər cür şərait yaradılır. Belə ailə və uşaq bağçası bütün problemləri birgə həll edilir. Nəticədə uşaqlar öz vəzifələrini daha yaxşı dərk edirlər.

Validəyn və tərbiyəçilər uşağa öz hərəkətlərinin səbəbini uşağa izah etdikdə, eyni zamanda, uşağın da fikirlərini qəbul etdikdə qarşılıqlı etimad artır. Əgər onlar uşaqlara nümunəvi davranış göstərsələr, yalnız zəruri hallarda tələbkarlıq etsələr bu etimad daha da artar. Bunun üçün valideyn və tərbiyəçilər nəinki uşaqlardan qaydalar gözləməyi tələb edirlər, özləri də ailədə, uşaq bağçasında hökm sürən qayda-qanunlara hörmətlə yanaşırlar. Belə ailədə və uşaq bağçasında hər hansı vacib məsələ hər bir ailə üzvünün, məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin pedaqoji kollektivinin üzvlərinin fikirlərini nəzərə almaqla qəbul edilir.

Uşağın psixi inkişafında digər tərəf - tərbiyəçidir. Məlumdur ki, məktəbəqədər dövrdə bu proses dərkətmə və ünsiyyət bacarığının inkişafına paralel olaraq baş verir. J. Piajeyə görə,

normal inkişafda dərkətmə ünsiyyəti dörd-beş yaşına qədər formalaşır. O, belə ünsiyyət vasitəsinin yaranmasını uşağın böyüklərə olan suallarından irəli gəldiyini vurğulayır. Bu suallar, əsasən canlı və cansız təbiət ilə əlaqədar olur. Bu yaş dövründə uşaqları hər şey maraqlandırır: nə üçün dələ adamdan qaçır, balıqlar nə üçün batmır, quşlar nə üçün göydə uçur, kağız nədən düzəlir və s. Bu suallara ancaq böyüklər cavab verə bilirlər. Böyüklər uşaqlar üçün əsas bilik mənbəyinə çevrilirlər (3).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünü artırmaqdan ötrü bir neçə sahəyə maraq oyatmaq, onun fəaliyyətini həmin sahəyə istiqamətləndirmək (canlı təbiət, stolüstü oyunlar, idman, yaradıcılıq: rəsm, yapma və s.), hərəkətlərini tərifləmək lazımdır. Məsələn, 5 yaşlı uşaq şəkil çəkməyə nə etmək lazımdır? Əlbəttə ki, uşağa obyektiv yanaşaraq, onu tənbəh etmək, çəkdiyi şəkilləri orijinal və ya digər uşağın çəkdiyi daha yaxşı şəkillərlə müqayisə etmək onu yaxşı şəkil çəkməyə yönəltmək olar. Bu zaman söz təsirinə gərək yoxdur. Tərbiyəçilər isə yalnız şəklin detalları üzərində təhlil aparmalı, uşaq isə nəticəni özü çıxarmalıdır. Tərbiyəçilər tərəfindən tənbəh edildikdə isə uşaqda şəkil çəkməyə maraq sönür, nəinki yaxşı şəkil çəkməyə cəhd edir, hətta bu məşğələni sevməyib ondan qaçır. Əksinə, uşağı tərifləyərək, onda özünəinam yaratmaqla fəallaşdırmaq lazımdır. Belə olan halda uşağın idrak fəallığı artır. Şəkil o qədər yaxşı olmasa da, onun bacarığını qismən də olsa vurğulamaq, daha yaxşı şəkil çəkməyə həvəsləndirmək, bunun üçün vasitələr öyrətmək lazımdır. Tərbiyəçinin tərfi uşaqların öz gücünə inamını artırır. Bu məşğuliyyət onlar üçün sevimli və vacib olur. Uşaq böyüklərin etimadını doğrultmaq üçün şəkli daha yaxşı çəkməyə cəhd edir. Rəsmətmə fəaliyyəti tədricən onun özünüfəallaşdırma və özünü-inkişaf tələbatına çevrilir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq rollu oyunlarda bilavasitə insani münasibətləri mənimsəyir və tədricən cəmiyyətin gələcək üzvü kimi formalaşır. Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rollu oyunlar əsas yeri tutmaqla uşağa şəxsiyyətlərarası münasibətləri mənimsədir. Mənimsəmə prosesində uşaq özünəməxsus istiqaməti, xüsusiyyəti, düşüncə tərzini olan şəxsiyyət kimi

təzahür edir. Uşaq şəxsiyyəti inkişafının əsas cəhətləri isə öz növbəsində mənimsəmə mexanizminin dəyişməsinə şərtləndirir ki, bu da təlim üsullarında öz əksini tapmalıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə oyun fəaliyyətində bir çox mühüm dəyişikliklər də baş verir. Belə ki, burada məşğələlər əksər hallarda didaktik oyunlar formasında həyata keçirilir və uşağın fəallığının təzahürünə əsaslı təsir göstərir, yeni bilik, üsul və tərzləri mənimsəməsinə səbəb olur (9, 72-73).

Oyunda uşaq müxtəlif rolları ifa edir. Oyunun ümumi gedişatı uşaqları bir-birindən asılı vəziyyətdə saxlayır, ümuminin mənafeyi naminə fərdin məsuliyyət daşmasını təlqin edir. Tərbiyəçilər vəzifəsi uşaqların birgə fəaliyyətini elə təşkil etməkdir ki, onlar müsbət münasibət mədəniyyətinə yiyələnsinlər.

Əgər tərbiyəçilər həddən artıq uşaqları tez-tez tənqid edib, onların çatışmayan cəhətlərini deyib, uğurlarını yaddan çıxarırlarsa, onda uşağa belə gələ bilər ki, o, hamıdan pisdır, onu heç kim sevmir, o, heç kimə lazım deyil. Buradan da onlar da özlərinin keyfiyyətsiz olduqları, heç nəyə yaramadıqları kimi komplekslər, insanlara qarşı kin, nifrət, inamsızlıq yaranır ki, bunlar da uşaqda aqressivlik, əl-qolu bağlı olma, özünə qarşı inamsızlıq kimi keyfiyyətlər yaradır. Burada artıq hər hansı bir yaradıcı fəaliyyətdən danışmağa dəyməz.

Uşaqlarda faydalı adətlər tərbiyə etmək, nə isə bir şey öyrətmək üçün valideynlər həmişə onların hərəkətlərini qiymətləndirirlər - tərifləyirlər, təhqir edirlər, irad tuturlar və s. Məlum olmuşdur ki, məktəbəqədər dövrün müxtəlif mərhələlərində uşaqlar böyükərin iradlarını müxtəlif cür qavrayır. Əgər 3 yaşlı uşağa böyükərsadə tapşırıqlar (kubiklərdən ev qurmaq, şəkilləri düzmək və s.) tapşırıb, onların hərəkətlərini kənardan müşahidə edib, bəzən tərifləyib, bəzən də çox incə formada iradlarını bildirəndə, onda bu iradlar uşaqları bir o qədər də narahat etmir. Onlar sakit halda özlərinə maraqlı olan məşğələni davam etdirir, böyükərin onların hərəkətlərini necə qiymətləndirəcəklərindən narahatlıq keçirmirlər. 5 yaşlı uşaqda isə, əksinə, böyükərin qiymətləndirməsinə qarşı kəskin həssaslıq yaranır. Hər bir irad küskünlük yaradır, uşaqlar qasqabağını tökür, küsür, üz döndərir və belə iradlar

çox olduqda, ümumiyyətlə, tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina edirlər.

Bir sözlə, ünsiyyətə tələbat uşaqların ilkin sosial tələbatıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların valideynləri, tərbiyəçilər və yaşadlarla ünsiyyəti bu dövrdə uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. O, uşaqların şəxsiyyətində ictimai keyfiyyətlərin formalaşmasında başlıca şərtidir.

Nəticələr göstərir ki, valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir. Bu münasibətlər əlverişli olduqda uşaqlar arasında münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə uşaq kollektivinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Ailədə valideyn-uşaq münasibətləri tərbiyə prosesinin səmərəli olmasının mühüm şərtlərindən birini təşkil edir. Əgər valideynlə övladı arasında xeyirxah, emosional qarşılıqlı münasibət yaranarsa, valideyn övladının tələblərini adekvat surətdə qavrayıb qəbul edər. Belə halda uşaq onu narahat edən məsələləri valideyni ilə bölüşər. Bunun üçün valideyn öz övladını başa düşməli, həmişə xeyirxah mövqe tutmalı, uşağın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalıdır.

Valideyn və tərbiyəçilərlə qarşılıqlı münasibətləri zəif olan uşaqlarda verbal ünsiyyətin ifadəsizliyi də xarakterikdir. Yaşadlarla müstəqil oyunlarda fəal nitq nümayiş etdirlərsə də təlim tapşırıqlarının həllində, eləcə də didaktik oyunlarda nitq passivləşir. Bu uşaqlarda təfəkkürün zəifliyi özünü həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından göstərir. Hərəkətlər daha çox əyani-hərəkəti, əyani-obrazlı təfəkkür üzərində qurulduğundan, hətta məktəbəqədər yaşın sonunda belə məntiqi, abstrakt və mücərrəd təfəkkürünün inkişafında ləngimələr özünü göstərir.

Valideyn və tərbiyəçilərin psixoloji biliklərlə maarifləndirilməsi, uşaqların psixi inkişafının xüsusiyyətləri haqqında məlumatların artırılması, psixi inkişafın yolları ilə bağlı praktik işlərlə tanışlıq onların əməkdaşlıq motivasiyasını artırır, bu sahədə öz maraqlarını birləşdirməyə səy göstərirlər. Uşaqlara sistemli psixoloji xidmət göstərməklə, yəni valideyn-uşaq-tərbiyəçi əməkdaşlığına dördüncü tərəfi - uşaq psixoloqunu və ya ailə psixoloqunu da əlavə etməklə nəticələrin səmərəliliyini artırmaq mümkündür.

Valideyn və tərbiyəçilərə psixoloji xidmət göstərmək ilk növbədə uşağın emosional sahəsin-

də, intellektin və münasibətlərin inkişafında pozitiv dəyişmələr yaradır. Bu dəyişmələri dinamik inkişafa yönəltmək üçün aparılan işlərdə əlaqəlilik, müvafiqlik və sistemlilik olmalıdır.

Validəyn, tərbiyəçi və uşaq arasında əməkdaşlıq fəaliyyət məqsədlərinin birgə müəyyənləşdirilməsini, gələcək işlərin planlaşdırılmasını, qüvvələrin, vasitələrin tərəflərin imkanlarına müvafiq bölüşdürülməsini, işin nəticəsinin birgə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Validəyn və tərbiyəçilərin uşaqların psixi inkişafındakı rolunu artırmağın prioritet məsələlərindən biri də ailəyə təsir imkanları baxımından tərbiyəçilərdə peşə səriştəliliyinin artırılması, onların özünü-təhsilə istiqamətləndirilməsi, həm ailə, həm də uşaqlarla birgə fəaliyyətinin məktəbəqədər kurikulumun prinsipləri əsasında tənzimlənməsidir.

Problemin aktuallığı. Uşaqların inkişafı və təcrübəsi əsrlər boyu ailəni, cəmiyyəti, dövlət strukturlarını, o cümlədən elm adamlarını maraqlandıran aktual bir problem olmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixi inkişafı valideynlər və tərbiyəçilərin birgə fəaliyyəti kontekstində araşdırılır, valideyn-uşaq, valideyn-tərbiyəçi, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixikasına təsiri vəhdət şəklində öyrədilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrindən, ailə tərbiyə-sində, təlim-tərbiyə sahəsində uşaqların uğurlarının artırılmasına yönəldilmiş pedaqoji prosesdə məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin təcrübəsində uşaqlara psixoloji xidmət işinin təşkilində valideynlərlə keçirilən psixokonsultasiyalardan istifadə imkanları ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М.: Гос.Уч.Пед.Изд.1932.
4. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. М.: Просвещение, 1991.
5. Добрович А.В. О психологии и психогигиена общения. М.: Просвещение, 1987.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: Renessans, 2003.
7. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
8. Bağırova L.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri: Psixol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2004.
9. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası: Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 2002.
10. Əliyev R.İ. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavriat pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007.
10. <http://www.muallim.edu.az>
11. <http://www. file: localhost. http://www. kurikulum.az> // Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu)

E-mail: honey.lala@mail.ru

Rəyçilər: dos. C.Məmmədov, dos. M. İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2018

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ

UOT 373.3/5.

Arzu Nemət qızı Baxşəliyeva
fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantı
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ŞAGİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ

Арзу Неймат Бахшалиева
докторант по подготовке доктора наук по философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ОЦЕНИВАНИЕ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ

Arzu Nemat Bakhshaliyeva
Doctoral student on the PhD program in philosophy of the Institute
of Education of the Republic of Azerbaijan

ASSESSMENT OF STUDENT ACHIEVEMENTS IN INTERNATIONAL PRACTICE

Xülasə: Məqalədə inkişaf etmiş bir sıra dünya ölkələrinin pedaqoq, psixoloq və metodistlərinin şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi problemi ilə bağlı söylədiyi fikirlər, apardıqları araşdırmalar və əldə etdikləri nəticələr tədqiq olunmuş, onların fikirləri geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, nailiyyət, məzmun, standart, kurikulum, summativ qiymətləndirmə, ölçmə, test, nəticə, keyfiyyət.

Резюме: В статье изложены выводы исследований педагогов и психологов по проблеме суммативного оценивания успеваемости учащихся в ряде развитых стран мира, и широко изучены их результаты. В данной статье широкое освещение получили взгляды и соображения экспертов.

Ключевые слова: оценивание, достижения, содержание, стандарты, курикулум, суммативное оценивание, измерения, тест, результат, качество

Summary: The article outlines the findings of researchers and psychologists on the problem of summative assessment of student achievements in a number of developed countries around the world, and their conclusions have been widely studied and their views and opinions have been widely commented.

Key words: assessment, achievement, content, standards, curriculum, summative assessment, measurement, test, result, quality

Ümumtəhsil müəssisələrində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi problemi hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Bu məsələ təhsili idarəedənləri, pedaqoq, psixoloq və metodistləri daim düşündürmüşdür. Tanınmış pedaqoq, psixoloq və metodistlərin əsərlərində problemlə bağlı müəyyən fikirlər söylənsə də, bu günədək problem tam həllini tapmamışdır.

Son illərdə şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi sistemi-ni təhsildə aparılan islahatın tələblərinə müvafiq təkmilləşdirmək barədə pedaqoji mətbuatda sil-silə çıxışlar və müzakirələr gedir. Bu da təsadüfi deyildir. Şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsinin didaktik vəzifələrini düzgün müəyyən etmək üçün bu çıxışlar və müzakirələr çox vacibdir. Şagird nailiyyətlərinin mək-

təbdaxili qiymətləndirilməsi anlayışının aydın dərk edilməsi, bu problemin elmi əsasda həll edilməsi çox mühüm məsələdir. Uzun illərdir bu məsələ pedaqoqlar və metodistlər arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Həmin mübahisələrin nəticəsidir ki, pedaqoq alimlər hələ də bu anlayışa tərif verə bilməmişlər. Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirməsinin yeni sisteminin yaradılması nəzəri pedaqogikanın və pedaqoji praktikanın ən aktual problemlərindən olaraq qalmaqdadır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatda araşdırmalar aparmağı qarşımıza məqsəd qoyduq.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi problemi o qədər də sadə və asan iş deyildir. Azərbaycan pedaqogika elmində şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi probleminin hər hansı prinsip, metod və vasitələrlə həyata keçirilməsi, onun vəzifələri, funksiyaları, tətbiqinə qoyulan tələblər barədə elmi, pedaqoji və psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış fikir söylənilməmişdir. Bunla belə hər şeydən əvvəl bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni nəzərdən keçirmək, xarici ölkələrin pedaqoq və psixoloqlarının irəli sürdüyü fikirləri də bilmək tədqiqat baxımından çox maraqlıdır.

Rusiya Federasiyasının pedaqoq və psixoloq alimləri Ş.A. Amonaşvili, V.M. Polonski, N.V. Seleznev, Q.Y. Ksenzova, N.N. Dikanskaya, E.V. Qerasimenko, Q.Ç. Taxtavişeva və başqaları [1-6] öz tədqiqatlarında şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, müəllimlərin qiymətləndirmə fəaliyyətinə verilən tələblər barədə dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Ş.A. Amonaşvili hesab edir ki, qiymətləndirmə bir şəxs tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir. Alim qiymətləndirməni fəaliyyətin gedişinin və ya nəticəsinin müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğunun ölçülməsi prosesi kimi izah edir [1]. Ş.A. Amonaşvili qiymətləndirmə prosesinin funksiyaları arasında stimullaşdırıcı funksiyaya xüsusi diqqət yetirir, qiymətləndirmənin şagirdin öyrənmə fəaliyyətinin motivasiyası üçün güclü vasitə olduğunu qeyd edir. Müəllifin fikrincə qiymətləndirmə prosesində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətləri qiymətləndirməli, inkişafa ehtiyac olan məqamlar qeyd edilməli və pedaqoji prosesin tək-

milləşdirilməsi üçün müvafiq yollar göstərilməlidir [1].

V.M. Polonski qiymətləndirmə fəaliyyətini şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi prosesi olduğunu iddia edir. O, qiymətləndirmə prosesinin şagirdlərin mövcud biliklərinin təlim prosesində əldə olunması qabaqcadan planlaşdırılmış bacarıqların yetərliliyini müəyyənləşdirməkdən ibarət olduğunu bildirir [4]. V.M. Polonskinin fikrincə, şagirdlərin biliklərin qiymətləndirilməsi təlim-tərbiyə prosesin vacib bir hissəsidir. V.M. Polonski məktəb təcrübəsindən bəhs edərək yazır: "Bəzi müəllimlər üçün qiymətləndirmə obyektı - şagirdlərin öyrəndiyi faktiki material, digərləri üçün - şagirdlərin öyrəndiyi bilikləri təcrübədə tətbiq etmək, üçüncüləri üçün isə - yeni problemləri həll etmək üçün şagirdlərin öyrəndiyi bilikləri ötürmək bacarığıdır." [4].

N.V. Seleznev öz tədqiqatında qeyd edir ki, qiymətləndirmə fəaliyyəti təhsil prosesinin bütün mərhələlərinin vacib tərkib hissəsidir, yalnız müstəsna mərhələ deyil. Müəllifin fikrincə, müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətinin əsas məqsədi, şagirdlərdə qarşılıqlı hörmət hissini inkişaf etdirmək, onların sahib olduğu dəyərləri görmək üçün obyektiv şəraiti təmin etməkdən ibarətdir. N.V. Seleznev qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin biliyinin həcmi, dərinliyi, müstəqilliyi və təsir göstərdiyi dəyərə uyğunluğu kimi göstəricilərin diqqətdə saxlanılmasının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Alimin fikrincə, müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətində bu göstəricilərin nəzərə alınması şagirdin nailiyyətləri barədə daha ətraflı, əhatəli məlumatın əldə olunmasına imkan verir [5].

Digər rus tədqiqatçısı Q.Y. Ksenzova müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətinin əsas məqsədinin şagirdlərdə adekvat özünüqiymətləndirmə bacarığının inkişaf etdirilməsi olduğu qənaətinədir. Müəllif müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə istifadə etdiyi pedaqoji texnologiyalar arasındakı əlaqəliliyin diqqətdə saxlanılmasının zəruri olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda Q.Y. Ksenzova müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətinin özünüinkişafa, şagirdin fərdi inkişaf səviyyəsini ölçməyə xidmət etməli olduğunu söyləyir [3].

N.N. Dikanskaya və E.V. Qerasimenko öz araşdırmalarında şagirdlərin təlim nailiyyətləri-

nin obyektiv qiymətləndirilməsinin hər zaman təhsilin ən mürəkkəb problemlərindən olduğunu qeyd edirlər. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, qiymətləndirmədə obyektivliyi təmin etmək üçün müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyəti dəqiq müəyyən olunmuş meyarlara əsaslanmalıdır. Eyni zamanda tədqiqatçılar təhsil prosesinin nəticələri haqqında daha təfərrüatlı məlumat əldə etmək üçün təlim nailiyyətlərinin təhlili zamanı ənənəvi metodlarla yanaşı müasir informasiya texnologiyalarından da istifadə olunmasını məqsəduyğun hesab edirlər [2].

Q.Ç. Taxtamışeva öz araşdırmalarında şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edir. O yazır ki, “əgər müəllimə öz təlim fəaliyyətinin nəticəsi məlum deyilsə, o dərs dediyi şagirdlərin nəyi düz, nəyi səhv etdiklərini bilmirsə, bu zaman o qarşıya qoyduğu təlim məqsədlərinə nail olmaqda çətinliklərlə üzləşir, nəticədə onun işləmək üçün mənəvi stimulu azalır.” Q.Ç. Taxtamışevanın fikrincə, müəllimlərin dərslə müxtəlif qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməsi, şagirdlərin təlim nailiyyətləri barədə daha əhatəli və düzgün məlumatların əldə olunmasına geniş imkanlar yaradır. Alim iddia edir ki, müəllim təlim prosesində şagirdləri dinləməli, müşahidə etməli, onlara yazılı tapşırıqlar verməli və sonda şagirdin təlim fəaliyyəti barədə qərara gəlməli, onu qiymətləndirməlidir. Bu zaman şagirdin nəticələrinin planlaşdırılmış təlim məqsədlərinə nə qədər uyğun olduğu barədə fikir söyləmək olar. Əks halda şagirdin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində xətalər yol veriləcək, yazılmış qiymət formal xarakter daşıyacaqdır [6].

Beləliklə Rusiya Federasiyasının pedaqoq və psixoloqlarının araşdırmalarının təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu vaxta kimi ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi, ümumi pedaqoji aspektdə araşdırılmış, müəyyən elmi-pedaqoji ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Lakin ümumi təhsil məktəblərində şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi tədqiqat edilməyib, ayrıca tədqiqat mövzusu kimi bu vaxta kimi araşdırılmamışdır.

Şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi problemləri ilə bağlı ABŞ-ın, Böyük Britaniya və Avstraliyanın tədqiqatçı alimləri P.

Black, D. Wiliam, C. Garrison, M. Ehrlinghaus, S. Chappuis, J. Chappuis, N. Glazer, C. Moss və başqaları [7-12] geniş tədqiqatlar aparmış, problemin elmi-pedaqoji cəhətdən şərhini verməyə çalışmış və problem haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

ABŞ tədqiqatçıları Catherine Garrison və Michael Ehrlinghaus şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi barədə öz məqalələrində marqlı fikirlər söyləmişlər. Alimlər yazır: “Summativ qiymətləndirmələr mütəmadi olaraq müəyyən bir nöqtədə şagirdin nə bildiyini və bilmədiyini müəyyən etmək üçün keçirilir. Summativ qiymətləndirmə şagirdin öyrənmə səviyyəsinin məzmun standartlarına uyğunluğunu ölçmək üçün bir vasitədir.” [9]. Alimlər summativ qiymətləndirmədən əldə olunan məlumatların öyrənmə prosesinin müəyyən aspektlərini dəyərləndirmək üçün istifadə edilməsinin vacibliyini qeyd edirlər. Həmçinin summativ qiymətləndirmə tətbiq olunan tədris plan və proqramlarının effektivliyini, məktəblərdə təlim prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair hədəfləri müəyyənləşdirmək üçün bir vasitə olduğunu yazırlar [9].

Stephen Chappuis və Jan Chappuis -in tədqiqatlarında da şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar maraqlı fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Tədqiqatçılara görə, “Şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi təhsil proqramlarının effektivliyi və məktəbdə təlimin keyfiyyəti barədə qərar qəbul etmək üçün istifadə olunur.” [8]. Tədqiqatçılar belə bir ümumi nəticəyə gəlmişlər ki, “Summativ qiymətləndirmənin məqsədi tətbiq olunan təhsil proqramlarını məktəb və sinif səviyyəsində şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini ölçməkdir. Öyrənmənin qiymətləndirilməsi kimi istinad edilən summativ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmədir, onun nəticələri sənədləşdirilir.” [8, 15].

Buradan da göründüyü kimi, şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi təhsil məqsədlərinə doğru şagirdin irəliləyişi haqqında məlumatın toplanması üçün istifadə olunan prosesdir. Summativ qiymətləndirmə şagirdlərin biliyinin inkişafı, təhsil proqramlarının səmərəliliyi, təhsil müəssisəsində tədrisin təşkilinin effektivliyi haqqında məlumat almaq üçün bir vasitədir.

ABŞ tədqiqatçısı Glazer Nirit də öz araşdırmalarında şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsinə xüsusi yer ayırmışdır. Amerikalı alim summativ qiymətləndirmədən danışarkən fikirlərinin belə ifadə edir: “Summativ qiymətləndirmə təlim nəticələri ilə maraqlı tərəflər arasında əks-əlaqəni, təlimin səmərə və keyfiyyətini barədə hesabatlılığı təmin etmək üçün istifadə olunur. Summativ qiymətləndirmə hər fəslin və tədris ilinin sonunda keçirilir. Onun nəticələri rəqəmlə, hərflə və ya ballarla ifadə oluna bilər.” [10, 277].

Digər ABŞ tədqiqatçısı Connie Moss öz əsərlərində şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsinin nəticələrindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etməyin mümkün olduğunu qeyd edir. C. Moss araşdırmalarında iddia edir ki, summativ qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən müəllimlərin sertifikatlaşdırılması, əlavə təhsilə cəlb edilməsi, məktəbin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin aparılması mümkündür [11].

Summativ qiymətləndirmə təhsil prosesinin müəyyən mərhələlərinin sonunda şagirdlərin akademik nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu qiymətləndirmənin aparılmasında məqsəd şagirdlərin nailiyyətlərinin tətbiq olunmuş kurikulumun tələblərinə uyğunluğunu öyrənməkdir [12].

Pedaqoji ədəbiyyatı araşdırarkən məlum oldu ki, istər yerli, istərsə də xarici alim, pedaqoq, psixoloq və metodistlər müxtəlif vaxtlarda tədqiq olunan problemlə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Problemlə bağlı pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatın araşdırılması zamanı adı çəkilən alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlik ki, şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi daha çox tədris olunmuş məzmunu şagirdlərin mənimsəməsinə, necə yadda saxlamasını ölçməyə xidmət edir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, təlim prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün

şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi həm planlı, həm də məqsədyönlü fəaliyyətdir. Summativ qiymətləndirmə (ümumiyyətlə, qiymətləndirmə) təlim prosesinin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir. Şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsi şagirdlər, onların valideynləri, müəllimlər, məktəb rəhbərliyi, ümumiyyətlə, qiymətləndirmənin nəticələrini araşdıran və ondan istifadə edən və bu nəticələrə əsasən təhsili idarəetmə qərarları verən hər kəs üçün vacibdir. Aydın ki, təhsil müəssisələrində keyfiyyətin daha da yüksəldilməsi üçün təlim prosesinin yekunu barədə sistemli, doğru və müfəssəl məlumat almaq çox vacibdir. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlik ki, ümumtəhsil müəssisələrində şagird nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsini planlı şəkildə həyata keçirmək üçün qiymətləndirmə vasitələri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin summativ qiymətləndirilməsində əsas vəzifə dövlət təhsil standartları əsasında hazırlanmış təlim materiallarını şagirdlərin hansı səviyyədə mənimsədiyini müəyyən etməkdir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və dünyanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələrinin pedaqoq və psixoloqlarının tədqiqatlarının nəticələrinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən əsas faktorlardan biri kimi şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi sahəsində ilk dəfə beynəlxalq təcrübə öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsinin nəticələrindən istifadə mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Амонашвили Ш.А. Основы гуманной педагогики. В 20 кн. Кн. 4. Об оценках. М.: Амрита, 2012.
2. Диканская Н.Н., Герасименко Е.В. Оценочная деятельность как основа управления качеством образования. // Стандарт и мониторинг в образовании, 2003, № 3

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi beynəlxalq təcrübədə

3. Ксензова Г.Ю. Оценочная деятельность учителя: Учебно-методическое пособие. М.: Педагогическое общество России, 2002.
4. Полонский В.М. Оценка знаний школьников. М.: Знание, 1981.
5. Селезнев В.Н. Развитие оценочной деятельности учителя и учащихся в учебно-воспитательном процессе: Автореф. дис. ...д-ра пед. наук. Борисоглебск, 1997.
6. Тахтamyшева Г.Ч. Оценка в современной школе. // Стандарт и мониторинг в образовании, 2002, № 5
7. Black, P. & Wiliam, D. (1998). Assessment and Classroom Learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*. 5 (1)
8. Chappuis, S., & Chappuis, J. (2007/2008). The best value in formative assessment. *Educational Leadership*, 65 (4)
9. Garrison, C. & Ehrlinghaus, M. Formative and summative assessments in the classroom. Association for Middle Level Education. National Middle School Association; Measured Progress. 29 July 2011.
<http://www.amle.org/publications/webexclusive/assessment/tabid/1120/default.aspx>.
10. Glazer N. Formative Plus Summative Assessment in Large Undergraduate Courses: Why Both? *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*. 2014, Volume 26, Number 2, p. 276-286.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1060846.pdf>
11. Moss, C. Research on Classroom Summative Assessment. Sage handbook of research on classroom assessment. 2013, p. 235-255.
<https://pdfs.semanticscholar.org/d313/1bc5a609bf2163f66d42a2983d2c5e45925d.pdf>
12. Re-assessing Assessment. Centre for Education Statistics and Evaluation. Sydney, NSW 2015, 20 p.
https://aisnsw.edu.au/Services/EducationResearch/Latest%20Research%20Documents/Re-assessing%20Assessment_v6.pdf

E-mail: arzubaxseliyeva555@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. İ.A. Cavadov, ped.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ə. Gərayev*

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2018

Təqdim olunan məqalələrə tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Üç dildə məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsəduyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiathq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

***Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.***

Çapa imzalanıb: 15.05.2018
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 14,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 136.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**